

АРХЕОЛОГІЯ

XXI

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ

ТОМ XXI

У збірнику вміщено статті, публікації та повідомлення, в яких на різноманітному археологічному матеріалі висвітлюються питання стародавньої історії України від кам'яного віку до епохи Київської Русі. Особлива увага приділяється показу підсумків розвитку української радянської археології за 50 років, а також узагальненню досвіду застосування в археології методів точних наук (кібернетики).

Книга розрахована на археологів, істориків, працівників музеїв, викладачів і студентів вузів.

Редакційна колегія:

С. М. Бібіков (відповідальний редактор), *В. І. Довженок, Н. С. Ємельянова* (відповідальний секретар), *Ю. М. Захарук, Л. М. Славін* (заступник відповідального редактора), *О. І. Тереножкін*.

АРХЕОЛОГИЯ

Том XXI
(На українском языке)

Друкується за постановою вченої ради Інституту археології АН УРСР

Редактор В. Н. Денисова. Технічний редактор Н. А. Турбанова. Коректор Г. В. Чайка

БФ 01043. Зам. № 328. Вид. № 61. Тираж 800. Папір № 1, 70×108^{1/2}. Друк. фіз. аркушів 15.75. Умовн. друк. аркушів 22.05. Обліково-видавн. аркушів 21.65. Підписано до друку 19.II 1968 р. Ціна 1 крб. 56 коп.

*Видавництво «Наукова думка», Київ, Репіна, 3.
Київська книжкова друкарня № 5 Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР,
Київ, Репіна, 4.*

СТАТТІ

С. М. БІБІКОВ

ДО 50-РІЧЧЯ АРХЕОЛОГІЧНОЇ НАУКИ НА УКРАЇНІ

I

Радянський народ разом з усім передовим людством відзначив знаменну дату — 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Півстоліття пройшло з того часу, коли під керівництвом Комуністичної партії, осяяної генієм Леніна, було створено новий тип держави з принципово новими суспільними відносинами. Перша в світі соціалістична держава відкрила комуністичну еру в розвитку людства, піднесла нові, соціалістичні принципи, пролетарський гуманізм.

Вступаючи у другу половину століття існування Радянської влади, народ нашої великої країни в усіх галузях своєї діяльності оцінює пройденій шлях. Він оглядається назад не лише для того, щоб зрозуміти пройдене, а й для того, щоб ясніше уявити собі шляхи майбутнього і велич наступного.

Визначити свою роль у загальному потоці культурного прогресу в нашій країні і підвести підсумки свого розвитку намагається і археологія.

Українська радянська археологічна наука може пишатися тим становищем, яке вона зайніяла в радянській археології. Це пояснюється великим значенням археологічних пам'яток України в пізнанні стародавньої історії Європи і тим значним вкладом, який внесли в радянську археологічну науку українські археологи.

Початок української радянської археології звичайно ведуть з 1919 р., коли при Українській Академії наук було засновано перше об'єднання археологів — Комісія по складанню археологічної карти. Але було б невірним оцінювати стан археологічної науки з цього часу. Йому передували десятиріччя плідної праці українських і російських археологів, з середовища яких вийшли могутні таланти, що прославили археологічну науку.

Перші археологічні дослідження на території УРСР почалися майже 150 років тому. За ті сто років, які передували радянській археології, відбувалося не тільки накопичення археологічного матеріалу, а й його вивчення, будувалися історичні гіпотези, народжувалися етногенетичні теорії, досліджувалися шляхи розселення і взаємодії людських суспільств. Проте прогресивні напрямки в дореволюційній археології заглушалися формально-типологічним методом дослідження археологічного матеріалу.

Багато дореволюційних вітчизняних археологів, в тому числі такі визначні, як В. В. Хвойка, І. Ю. Забелін, В. Б. Антонович, М. І. Веселовський, Д. Я. Самоквасов, Б. В. Фармаковський, Ф. К. Волков (Вовк), К. С. Мережковський, Е. Р. Штерн, М. Ф. Біляшевський, В. О. Город-

цов, Д. І. Яворницький, О. А. Спицин, М. О. Макаренко, М. Ф. Болтенко, пов'язали свою наукову долю з пам'ятками України. Тут існувало і ряд наукових об'єднань, зайнятих вивченням пам'яток матеріальної культури. Серед них необхідно відзначити Київський історичний музей, Одеське товариство історії та старожитностей, духовні та єпархіальні товариства тощо. Археологічні дослідження провадило також наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка у Львові, історико-філософське товариство у Харкові та Таврійська вчена архівна комісія. Серйозну допомогу дослідникам, які працювали на Україні, надавало Російське та Московське археологічні товариства.

Археологічні з'їзди, що відбувалися тоді в Росії, справляли значний вплив і на розвиток археологічної діяльності на Україні. З 15 цих з'їздів 6 — збиралися на Україні.

Така велика увага до пам'яток України не була випадковою. Саме на цій території, яка здавна була досить щільно заселена, проходили шляхи, що зв'язували Східну і Південно-Східну Європу з Центральною і Південною Європою, з Середземноморським світом та вогнищами стародавніх східних цивілізацій. Передкавказзя та Кавказ також рано увійшли до орбіти зв'язків півдня України з північно-східним Причорномор'ям та Закавказзям. На території України виникли великі центри з відтворюючими формами господарства — землеробством і скотарством, вперше на сході Європи набула поширення металургія, з'явилися великі суспільні утворення, де рано зародилося ремісниче виробництво.

На землі України розвинулися скіфська та сарматська культури, які подарували світу чудові зразки мистецтва і показали приклад близької на той час суспільної і воєнної організації. Не менш яскравою сторінкою в історії Північного Причорномор'я залишається також період античності. Стародавні античні держави Північного Причорномор'я вчили потужний струмінь культурних досягнень в побутовий і соціальний уклад кочових та осілих племінних об'єднань Скіфії. Народилася своєрідна синкретична скіфо-антична культура. Деякі елементи її увійшли в побут та світогляд стародавніх слов'ян.

Територію України не обминув вихор подій Великого переселення народів, що позначився на етнографії та культурі племен того часу. Тут відбулась консолідація слов'янських племен, зросла та зміцніла древньоруська державність, яка відіграла велику роль в історії слов'янського світу і Європи в цілому. І, нарешті, в історії європейського середньовіччя відбулися драматичні події татаро-монгольської навали. Саме Древньоруська держава на чолі з Києвом, що стала ареною жорстокої боротьби проти грізних завойовників, врятувала європейську цивілізацію від розгрому. Таким чином, вивчення загальноєвропейської історії неможливе без вивчення історії племен і народностей, що населяли Україну. Все це, цілком зрозуміло, було науково аргументоване після широких археологічних та історичних досліджень, проведених в радянський час. Проте деякий вклад в усвідомлення цих фактів внесли і доктори революційні дослідники.

Незважаючи на значні успіхи дореволюційної археологічної науки на Україні, тут все ж не склалося національного археологічного центру, не було національних археологічних видань, навколо яких групувалися б археологи та любителі-краєзнавці. Здійснення археологічних робіт часто залежало від пожертвувань меценатів та любителів археології.

Після Великої Жовтневої соціалістичної революції становище археологічної науки на Україні докорінно змінилося. У 1924 р. на базі Археологічної комісії було створено Археологічний комітет при Академії наук УРСР (ВУАК). Археологічний комітет провадив як наукову, так і організаційну роботу. Він був центральним науковим археологічним закладом УРСР, у веденні якого знаходились польові експедиційні дослідження та охорона пам'яток. Комітет видав два випуски звітів про

польові дослідження. У 1931 р. було опубліковано перший том «Наукових записок ВУАК». Вони разом із збірниками «Антропологія» стали першими періодичними українськими археологічними виданнями. Проте в діяльності Комітету було і ряд недоліків. Дуже мало уваги приділялось розробці теоретичних проблем.

У 20-і роки виникає інтерес до археологічних проблем і в ряді інших наукових установ республіки, які розробляли суміжну проблематику,— в Комісії по вивченю четвертинного періоду, в Одеській комісії краєзнавства, Кабінеті первісної культури при кафедрі історії України Харківського інституту української культури та ін. Кабінет антропології ім. Ф. Вовка АН УРСР став широко друкувати статті і матеріали на археологічні теми у своїх щорічниках «Антропологія». Серйозне значення в розвитку археологічної науки на Україні мала також діяльність Таврійського товариства історії, археології та етнографії. З ініціативи цього товариства були скликані Всесоюзні археологічні конференції в Керчі (1926 р.), а потім в Херсонесі (1927 р.), в яких брали участь найвидатніші представники науки нашої країни.

Протягом 30-х років внаслідок зміцнення основ соціалізму марксистсько-ленінський метод утверджується в суспільних науках, в тому числі і в археології. Археологічна наука йшла по шляху встановлення закономірностей історичного розвитку і причинності походження явищ. Проте цей процес був дуже складний і відбувався у боротьбі проти прибічників крайньо лівих поглядів, які заперечували значення археології, етнографії і антропології як самостійних історичних дисциплін.

В таких умовах на базі ВУАК було утворено іншу археологічну установу в системі АН УРСР — Інститут історії матеріальної культури, аналогічно такій же установі в Ленінграді — Академії історії матеріальної культури. ЦМК АН УРСР, який спочатку очолив визначний вчений Ф. А. Козубовський, а потім відданий науці М. І. Ячменьов, в діяльності своїй припустив помилки, пов'язані з вульгарною соціологією та безгрунтовним теоретизуванням.

Проте в Інституті збереглися та розвивалися здорові тенденції, які проявлялися в польовій діяльності та конкретних дослідженнях. В цей період почалась вперта боротьба проти фашистуючої ідеології в зарубіжній археології. Велику роль у зміцненні основ радянської археології на Україні відіграли визначні діячі науки та культури: Ф. А. Козубовський, М. О. Макаренко, Ф. М. Мовчанівський, С. С. Магура, К. Ю. Коршак.

Значну допомогу в розвитку історичної науки, зокрема археології, подала постанова Центрального Комітету ВКП(б) і Раднаркому СРСР про конспект з історії СРСР (1934 р.), яка була спрямована проти псимилкових положень в науці. Критиці було піддано безгрунтовне теоретизування, ігнорування фактів в процесі досліджень та ін. Точно сформульовані в Постанові ЦК ВКП(б) завдання історичної науки тісніше зблизили українських археологів з археологами інших республік, і в першу чергу Російської Федерації.

Нові завдання, які постали перед археологічною наукою на Україні, вимагали нового напряму в науковій діяльності, нових науково-організаційних форм роботи. На базі ЦМК АН УРСР у 1938 р. було створено Інститут археології АН УРСР, який очолив член-кореспондент АН УРСР Л. М. Славін. Статут цього Інституту в основних рисах зберігається і тепер.

У 1939 р. з сім'юю українських археологів возз'єдналися археологи західноукраїнських земель з науковим центром у Львові. Це було значне поповнення, особливо для слов'янської археології.

Але ось наступив грізний 1941 р. Почалася Велика Вітчизняна війна радянського народу проти фашистських загарбників. Здатні носити зброю пішли на фронт, інші трудилися на користь Перемоги. Смерть

хоробрих пали археологи Василь Лісин, Микола Кузнєцов, Олександр Стронгін, Ізраїль Гільдварг, Павло Жадан.

У післявоєнний час наукова діяльність Інституту археології АН УРСР зросла і розширилась. Треба підкреслити, що розвиток археології на Україні йшов в нерозривному зв'язку з розвитком цієї науки в СРСР. Все, що зроблено українськими археологами, є наслідком спільніх досягнень радянської археології. Багато років (1946—1954 рр.) Інститут археології АН УРСР очолював академік АН УРСР П. П. Єфіменко.

Інститут археології АН УРСР веде досить значну видавничу діяльність. З 1946 по 1963 р. він видавав чотири типи видань: «Археологію», «Археологічні пам'ятки УРСР», «Краткие сообщения Института археологии АН УССР» та монографічні праці. У зв'язку з упорядкуванням видавничої справи в республіці та централізацією археологічних видань з 1963 р. було визнано доцільним зберегти два типи видань: «Археологію» і розширити обсяг монографічних праць. Публікація монографій за останні роки зросла.

Крім видань Інституту археології АН УРСР, публікацією матеріалів з археології займаються: Одеський державний археологічний музей, Одеське археологічне товариство, Херсонеський та Керченський обласні музеї. Окремі книжки і статті з археології були видані також Київським, Харківським та Одеським державними університетами. Інститут археології АН УРСР широко практикував спільні видання з Інститутом археології АН СРСР. Співробітники Інституту археології АН УРСР, музеїв та кафедр стародавньої історії українських вузів були авторами значної кількості статей, вміщених в журналі «Советская археология» (Москва).

Археологічні видання, що вийшли в республіці та за її межами, в тому числі і за рубежем, містять найцінніші матеріали з стародавньої історії півдня СРСР, які мають першорядне значення також для вивчення історії Східної Європи і суміжних територій Центральної, Середньої та Південної Європи.

Особливо слід зазначити, що за минуле 50-річчя на Україні набули величезних розмірів археологічні польові дослідження. Здобуті в експедиціях матеріали стали тією джерелознавчою основою, на якій створювалися історико-археологічні дослідження. Широкі польові дослідження велися на місцях новобудов: в довоєнний час — на території Дніпрогесу (Дніпрельстанівська експедиція), Південно-Бузької електростанції, заводу «Азовсталі», в післявоєнні роки — в зонах будівництва Дніпровського каскаду електростанцій (Каховської, Кременчуцької, Канівської, Київської ГЕС), на Північно-Кримському, Донбасівському, Криворізькому каналах, в зоні будівництва Дунайської зрошувальної системи, в районі майбутніх гідротехнічних споруд на Дністрі та в багатьох інших пунктах. Археологічні роботи на новобудовах здійснюються разом з Інститутом суспільних наук АН УРСР (Львів), вузами і музеями республіки, Інститутом археології АН СРСР, Державним Ермітажем, Московським історичним музеєм, Московським і Ленінградським державними університетами та з багатьма іншими установами. Роботи на новобудовах сприяли не тільки накопиченню масового археологічного матеріалу, а й значно розширили самі дослідницькі горизонти. Розкопки на великих площах дозволили по-новому висвітлити питання планування стародавніх поселень, їх соціальну топографію, влаштування некрополів, поставити питання стародавньої демографії і палеоекономіки, конкретно розглянути причини сегментації стародавніх суспільств, міграцій тощо.

Дуже інтенсивно провадилися польові археологічні дослідження за темами планових розроблень. Багато принципіально нового було внесено в історію кам'яного віку, енеоліту, історію Скіфії та античних держав

Північного Причорномор'я, раннього слов'янства та Київської Русі.

Давнє співробітництво археологів з представниками природничих наук, яке так успішно було розпочате ще в дореволюційний час, продовжувало змінюватися і розширятися. Цікаві висновки, які характеризують антропологічні типи людей, що населяли територію України, зробили антропологи. Палеозоологи, геологи, ґрунтознавці, хіміки, геофізики, фізики розкрили історію природного середовища, в якому жила людина на різних етапах своєї історії. Це сприяло з'ясуванню складних питань, пов'язаних з встановленням впливів природного середовища на формування економіки, побуту та суспільних поглядів у стародавнього населення України. Проте не можна не зазначити і деякого відставання в технічному оснащенні лабораторій археологічних установ УРСР, що звужує дослідницькі можливості, обмін науковою інформацією і, отже, уповільнює рух науки.

В останнє десятиріччя в археологічній науці спостерігаються найважливіші зрушенні, що є наслідком впровадження в науку нових методів дослідження, таких, наприклад, як радіоактивність, застосування кібернетичних систем, удосконалення статистичних обробок тощо. Нові методи збагатили археологію в дуже важливих розділах — у встановленні абсолютної та відносної хронології, у визначенні прихованіх в узагальнюючих ознаках етнографічних локальних рис культур і т. д. Археологія збагатилася новими історичними фактами, що стали доступними завдяки застосуванню досі невідомих прийомів лабораторних досліджень або нових методів в польовій археологічній практиці.

Благотворно впливали на стан археологічної науки зв'язки українських археологів з закордонними археологічними установами та окремими вченими. Ці зв'язки постійно міцніють. Представники української археології приймають участь у міжнародних конгресах, з'їздах, симпозіумах та семінарах.

Отже, за час існування Радянської влади археологія стала повноправною і повнокровною історичною дисципліною, яка на основі марксистського методу досліджує закономірності розвитку людського суспільства. За 50 років, що пройшли після Жовтня, українські археологи розкрили, історично з'ясували цілі розділи науки, невідомі дореволюційній археології.

II

У 1924 р. у гроті Кіїк-Коба в Криму було виявлено найдавніші в СРСР поселення і поховання неандертальської людини. З цього часу почався літопис досліджень раннього палеоліту — епохи, пам'ятки якої зовсім не були відомі на Україні. Це відкриття, яке швидко переступило межі Радянського Союзу, внесло багато нового в розуміння історичного процесу в найдавніші часи, складання фізичного типу людини. Стало можливим, наприклад, говорити про час виникнення анімістичних уявлень і пов'язаних з ними абстрактних форм релігійного мислення, обрядності та інших надбудовних явищ. Була реконструйована кисть неандертальця, яка мала укорочені пропорції. Важливість цього спостереження очевидна в світлі філогенетичних проблем, досліджень ролі праці в процесі перетворення мавпи в людину. Матеріали з Кіїк-Коба висвітлюють також питання еволюції господарських форм та крем'яного інвентаря в ранньому палеоліті, дають характеристику фізико-географічних умов часу, який передував великому оледенінню, та ін. Пізніше ранньопалеолітичні місцезнаходження були виявлені на Житомирщині та поблизу Кам'янця-Подільського.

Середній палеоліт на території України відомий тепер з численних печерних поселень в Криму (Чокурчинський та Вовчий гроти, грот Шайтан-Коба, навіси Старосілля, Кобазі та ін.), в Подніпров'ї (Кодак, Орел,

Василівка та ін.), в східній частині УРСР (Антонівка, Деркул), в Підністров'ї (Молодове V та ін.).

Широке вивчення пам'яток раннього і середнього палеоліту дозволило висвітлити життя та побут найдавнішого населення України. Була висунута і обґрутована гіпотеза про первинне заселення Східної Європи в добу, що відповідає періоду ашель-мусте. Заселення цієї території було обумовлене відносним перенаселенням найдавніших центрів життя людини і різкою зміною кліматичного режиму, викликаною наступом льодовикового періоду.

Згідно з висловленою гіпотезою, заселення Східної Європи, з одного боку, відбувалося із суміжного з півднем Європейської частини СРСР кавказького ареалу розселення ранньопалеолітичної людини. З другого боку, можлива інфільтрація населення із заходу — по південних областях, прилеглих до Причорномор'я, і через Карпати. Межею найбільшої заселеності південної половини Європейської частини СРСР в мустєрський час був південний край Дніпровського та Донського льодовиковів.

Важливого значення набуває і нове висвітлення проблеми заселення Східної Європи з точки зору оцінки етнографічного змісту культур. Застосування нової методики вивчення техніки виготовлення крем'яних знарядь та їх типології, розробленої Ф. Бордом, з деякими корективами щодо матеріалів із східноєвропейських ранньопалеолітичних стійбищ, дозволило простежити риси відмінностей в, здавалось би, одночасних комплексах. Тепер мустєрські пам'ятки в Східній Європі вже не виступають як однакові комплекси крем'яного інвентаря, а за істотними ознаками в обробці кременя розрізняються по ареалах, що відбувають властиві їм етнографічні традиції. Ранньопалеолітичні пам'ятки України характеризуються деякою мозаїчністю культур Східної Європи. Важливі результати одержано і у вивченні рівня розвитку культур раннього палеоліту. Поряд з накопиченням відомостей про стан господарства у найдавнішого населення України, приблизним визначенням розмірів мисливських угідь у нього, що проливає світло на економіку та соціальну організацію суспільства, стало можливим дослідити мустєрські житла. Залишки округлого житла, побудованого на каркасі з великих кісток тварин, знайдені на поселенні Молодове V Кельменецького району Чернівецької області. Вважають, що це житло було розділене на дві половини, можливо, чоловічу і жіночу. Житло в Молодове V — це, ймовірно, найдавніше штучне житло, споруджене в СРСР, яке стало прототипом жителів пізнього палеоліту на Сході Європи. Відкриття мустєрського житла і спостереження, зроблені при вивченні його планування, розміщення археологічних знахідок тощо, виходять за межі локальної події і набувають глибокого наукового значення.

Перехід від раннього палеоліту до пізнього довгий час залишався загадковим. Загальне положення про те, що зміна господарських та суспільних форм на рубежі цих епох є наслідком зміни кліматичних умов теплого вологого клімату льодовиковим періодом, залишається непочитним і тепер. Набула визнання і гіпотеза про те, що ця трансформація є результатом ендогамних заборон та поширення екзогамії в родових суспільствах. Конкретних же матеріалів, які б давали уявлення про форми переходу від раннього палеоліту до пізнього, не було. Перші такі матеріали були здобуті розкопками нижнього шару в навісі Сюрень I в Криму. У 1957 р. в околицях м. Радомишля Житомирської області було відкрите поселення, яке відразу ж привернуло до себе увагу дослідників. Тут були знайдені горби, всередині яких виявлено залишки округлих жител, збудованих, подібно молодовському, на каркасі з жердин і великих кісток тварин (мамонт та ін.). Серед значної кількості крем'яного інвентаря, який був дуже різноманітним і, на відміну від ранньопалеолітичного, добре диференціювався за функціями, трапилися зна-

ряддя з яскраво виявленими ранньопалеолітичними рисами. До них належать гостроконечники та скребла. Подібне поєднання мустьєрських рис з пізньопалеолітичними широко відзначалося для пізньомустьєрських пам'яток Криму, Руської рівнини, Кавказу. Але таке чітке зберігання мустьєрських форм в пізньопалеолітичному комплексі — явище поки що виняткове. Крім Радомишля та Сюрені I, пізньопалеолітичний крем'яний інвентар разом з мустьєрським зустрінуто і на стоянках в районі Кременця Тернопільської області. Таким чином, стає очевидним, що лінія розвитку культури пізнього палеоліту в Східній Європі сягає своїми коренями в ранньопалеолітичний час і наслідує, крім певних традицій у виготовленні знарядь праці, техніку та прийоми домобудівництва.

Культура доби пізнього палеоліту дуже широко і детально вивчена на території України. Саме тут зосереджено найбільше пам'яток, які являють окремі фази історії людства в пізньопалеолітичний час. Кількість середньо- та пізньопалеолітичних пам'яток, відкритих та вивчених на Україні за радянський час, не йде ні в яке порівняння з тими відомостями, які мала у своєму розпорядженні дареволюційна археологія. Тепер вже відомі сотні пізньопалеолітичних пам'яток в басейнах Дніпра, Десни, Південного Бугу, Дністра, в Криму. Пізньопалеолітичні пам'ятки виявлено і на сході України — в басейні Сіверського Дінця та в Приазов'ї. Внаслідок широкого вивчення пізньопалеолітичних пам'яток в УРСР було одержано цілий ряд нових відомостей про матеріальне виробництво і духовну культуру людини того часу. На великих площах досліджувалися такі видатні пам'ятки, як Гінці, Пушкарі, Мізин, Молодове I, V, Сюрень I, та ін. Велику увагу було звернуто на розроблення хронологізації пам'яток пізнього палеоліту України в співвідношенні з палеолітичними пам'ятками суміжних територій, і в першу чергу Руської рівнини, Закарпаття та Західної Європи. Розташування пізньопалеолітичних пам'яток України між двома найважливішими зонами розселення людини в Європі — південною, яка прилягала до теплих морів, і північною, яка стикалася з прильодовиковою, робить це завдання дуже складним. Вже перші спроби встановити хронологічні співвідношення українського палеоліту з палеолітичними пам'ятками суміжних країн значно похитнули універсальність схеми Габріеля де Мортільє. Тепер стає очевидною можливість виділення локальних пізньопалеолітичних культур, навіть в межах території України.

Одне з давніх праґнень М. Я. Рудинського — виділити палеоліт в південній степовій зоні в особливий локальний варіант — знайшло своє повне обґрунтування в недавніх дослідженнях в степах Північного Причорномор'я та Приазов'я. Вимальовуються ареали та культурно-історичні своєрідності радомишльської культури на Житомирщині, яка має аналогії в пам'ятках більш західного кола, молодовської культури в Середньому Подністров'ї, ліпської культури на Ровенщині, мізинської — на півночі нашої республіки. Важливі дані по синхронізації пізньопалеолітичних культур одержані при вивчені опорних культурно-стратиграфічних розрізів, особливо чітко виражених на пам'ятках Подністров'я та Криму.

Археологами зроблено чимало у створенні періодизації українського палеоліту, проте визначення його місця в загальноєвропейській схемі розвитку палеоліту поки що залишається завданням, в якому вирішенні лише окремі питання.

В останній час починає набувати значення палеоекономічний напрям в археології. Щодо палеоліту, то це виявляється в пошуках основних складових, які визначали економіку мисливського господарства. Для характеристики економічного устрою суспільства в палеолітичну добу не досить знати природне середовище того часу, об'єкти полювання, рівень технічної оснащеності, знаряддя праці, прийоми здобичі дичини.

Необхідно також дослідити житла і поселення, їх розміри і планування, провести демографічні підрахунки, визначити розміри споживання тваринної їжі, що забезпечували життєстійкість суспільства, обсяг природних ресурсів тощо.

На прикладі Криму можна пояснити невиладковість співвідношення мустєрських і пізньопалеолітичних пам'яток, яке знаходить вираз в пропорції 4 до 1. Здається цілком імовірним бачити в такому співвідношенні наслідки мінливості природної обстановки, що наступила з початком льодовикового періоду. У відносно теплий мустєрський час полювання на тварин доповнювалося збиральництвом. Населення густо заселяло передгір'я Криму. В суворий льодовиковий період збиральництво різко скоротилося, зросла роль мисливства. Це привело до розширення мисливських угідь і, отже, до збільшення плоші на одиницю населення, тобто плоші, здатної при зберіганні рівня відтворення дичини прогодувати певний мисливський колектив. Дальше вивчення середньо- і пізньопалеолітичних пам'яток дозволить встановити, чи є цей процес закономірним, чи він має локальне значення. Поки що можна сказати, що в середньо- і пізньопалеолітичний час широко практикувалися облавні методи полювання, які забезпечували м'ясною їжею великі колективи. Полювали на мамонта, європейського осла, сайгу, зубра та інших тварин. Кістки мамонта у великій кількості представлені на всіх рівнинних пізньопалеолітичних стоянках України, залишки осла та сайги в масовій кількості насичують мустєрські шари стоянок Криму. В Донбасі поблизу пізньопалеолітичної стоянки біля м. Амвросіївки виявлені залишки стада зубрів, яке налічувало майже тисячу особин.

Важливою проблемою, над розробленням якої багато попрацювали археологи-палеолітознавці, є вивчення жителів і поселень пізнього палеоліту. Багаторічні розкопки поселень методом розкриття широких площ дали можливість виявити залишки жителів і визначити планування поселень. Округлі в плані житла будувалися на дерев'яному та кістяному каркасі у вигляді чума або куреня. Вони реконструйовані на підставі залишків жителів, відкритих у Мізині, Добранічівці, Гінцях, Межирічі (розкопки 1966 р.) та в інших пунктах, виявлених за межами України. Не викликає сумніву, що на палеолітичних поселеннях, як і у сучасних північних народів, крім зимових добре утеплених жителів, обов'язково були і літні житла. На Мізинській стоянці на Десні, що розкопана майже повністю, досить точно встановлена наявність щонайменше п'яти зимових та всьми літніх жителів. Переважання числа літніх жителів над зимовими можна пояснити розселенням в літніх спорудах сімей, які групувалися в зимовий час в більш утеплених житлах. Спираючись на етнографічні паралелі, виявилося можливим визначити приблизну кількість мешканців такого поселення та обсяг споживання м'яса, необхідний для підтримки життєдіяльності колективу. Ці дані мають бути головними складовими при визначенні економічної ємкості пізньопалеолітичного господарства. Досить перспективними, за даними дослідження жителів і поселень, стають питання про соціальний устрій пізньопалеолітичних суспільств. Можна вважати, наприклад, що кількість вогнищ в житлі відповідає кількості сімей, які там жили. Отже, цілком імовірно, що при колективних методах полювання, особливо на велику дичину, розподіл продуктів полювання йшов по сім'ях. Вимальовуються риси родової організації палеолітичного поселення, що ґрунтувалася на дуальній основі та екзогамних принципах. Виявлення таких соціальних рис дає можливість в поєднанні з етнографічними даними вести археологічні пошуки на певних територіях, з врахуванням розмірів мисливських угідь для кожного мисливського роду. Все це, скоріше, є заявкою на майбутні дослідження, але важливо, що початок їм вже покладений.

В процесі розкопок палеолітичних пам'яток на Україні одержано величезний матеріал, який висвітлює культуру, побут, художній смак

стародавньої людини. Цей матеріал відкриває шляхи для вирішення загальних питань історії палеолітичної людини. На Мізинському поселенні, відомому ще з дореволюційних років своїми шедеврами палеолітичного мистецтва, в останні роки знайдено нові зразки об'ємної скульптури та гравюри по кості. Проте найцікавішими знахідками залишаються лопатка та дві щелепи мамонта, на яких зберігся розпис. На цих кістках червоною фарбою (вогрою) зображені ритмічно нанесені зигзагоподібні фігури, імовірно магічного значення. В тлумаченні джерел геометричного орнаменту, особливо наочно представлена в чудовій меандровій композиції відомого мізинського браслета, відіграли своє значення нові спостереження. Можна вважати доведеним, що в основі геометричного візерунку меандра та його дереватів лежить природний рисунок дентина бивня мамонта, легко помітного навіть неозброєним оком при деякому шліфуванні зрізів зуба. Прийоми шліфування кістки були добре відомі в пізньому палеоліті. Таким чином, в основі геометричного візерунка мізинської та подібній їй орнаментики палеоліту лежить цілком реалістична основа — природна побудова пластинок дентина.

Предмети мистецтва з кістки були знайдені і на дністровських пізньопалеолітичних поселеннях. Це — кістяні дудки, зроблені з трубчастих кісток тварин, так звані «жезли начальників». Один з них прикрашений схематичним горельєфом фігури людини. До речі, «жезли начальників», або, як їх іноді називають, випрямителі, мають аналогії в пізньому палеоліті Західної Європи.

На пізньопалеолітичних поселеннях України звичайно знаходять морські черепашки, які правилали за прикраси. Частина з них буває пофарбована в червоний колір. Черепашки дозволяють встановити наявність зв'язків між населенням центральних і північних областей України та Азово-Чорноморським узбережжям, а, можливо, навіть Середземномор'ям. Знахідки черепашок, таким чином, істотно доповнюють висновки палеонтологів та археологів про розмах міграцій і обмінних взаємовідносин палеолітичної людини, яка жила на Україні. А втім, в останній час небезпідставно укріпили свої позиції прибічники поглядів про зв'язки пізнього палеоліту України не тільки із Заходом, а й з Переднім Сходом через Кавказ¹.

Перехідний період від палеоліту до неоліту — мезоліт — ще до останнього часу залишався досить слабо вивченим, за винятком, можливо, Криму. В той же час з мезолітом пов'язують виключно важливі зміни в економіці та побуті людських суспільств. Саме в цей період починається приручення тварин та вирощування рослин, з'являється лук з стрілами, виникають перші навички у виготовленні керамічного посуду. Тепер відома велика кількість мезолітичних поселень на півдні України в межах значної частини Правобережжя, на Сіверському Дінці. Мезолітичні стоянки в скелястих сховищах Криму — Шан-Коба, Фатъма-Коба, Заміль-Коба, Таш-Аїр, Альминська — розкопані майже цілком. Поселення Гиржево, Гребеники та інші, виявлені в останні роки в степовій північно-причорноморській смузі, вивчені досить детально. Менш відомо про поселення мезолітичного часу в Подніпров'ї, а також в Побужжі та в Середньому і Верхньому Подністров'ї. Вивчення мезолітичних пам'яток України дало можливість встановити локальні особливості двох найзначніших ареалів. Один, південний ареал займає Північне Причорномор'я разом з Кримом і, очевидно, простягається на захід до

¹ Високому положенню палеолітознавства на Україні археологія зобов'язана колективу відомих палеолітознавців: П. П. Єфіменку, Г. А. Бонч-Осмоловському, М. Л. Ернсту, М. Я. Рудинському, О. М. Бадеру, М. В. Воєводському, П. І. Борисковському, І. Ф. Левицькому, І. І. Підоплічку, О. П. Чернишу, І. Г. Шовкоплясу, О. О. Формозову, О. О. Векіловій, В. М. Гладиліну, Ю. Г. Колосову, О. В. Бодянському, В. О. Місцю, В. І. Красковському та ін.

південної течії Дністра, переходячи в Румунію. Східні межі цього ареалу сягають кудись в степи Приазов'я. Другий ареал зв'язаний з лісостеповою і лісовою частиною України, з районами порожистої частини Дніпра та дюнами Сіверського Дінця. Він межує з своєрідними мезолітичними пам'ятками Білорусії, що зберегли свої свідерські традиції, які просочилися, правда, далеко на південь, аж до Криму. Археологічні факти дозволяють твердити, що південні і північні мезолітичні племена розвивалися нерівномірно. На півдні України, в умовах стисненого гірського ландшафту Криму, в зв'язку із зростанням населення зменшуються мисливські можливості. Намагання зберегти за мисливством колишнє провідне становище в економіці примушує людей удосконалювати мисливське озброєння. Це внаслідок хижакього винищення дичини приводить до ще більшого скорочення мисливських запасів. Такий суперечливий процес привів до своєрідної кризи мисливського господарства. На археологічному матеріалі добре простежується посилення в цей час ролі збиральництва. Проте і ця допоміжна господарська галузь не покриває потреб в іжі. Тисячолітні спостереження над тваринами, постійне спілкування з ними через полювання в решті решт приводять стародавню людину до початкових форм скотарства з метою одержання м'ясного запасу. В Криму в мезолітичний час відомі приручені собака і, можливо, свиня. Цей же кризисний процес приводить до переселення з Криму частини населення, яке перемістилося в степову причорноморську зону і залишило пам'ятки типу Гребеники.

На Лівобережній Україні, в басейні Сіверського Дінця та в північних областях УРСР в мезолітичну добу процес розвитку господарства йшов іншим шляхом — від мисливства до рибальства. Причини зміни господарських форм були ті ж самі — недостатня продуктивність мисливства у зв'язку із зростанням населення. На Правобережній Україні, особливо в її західних областях, мисливство зберігало своє значення значно довше, оскільки велика кількість тварин залишається тут навіть де епохи середньовіччя.

Характер виробничої діяльності накладав свій відбиток на соціальну структуру суспільства. Південні племена мезолітичного часу складалися з невеликих родових груп, які були постійно зайняті розшуком дичини і у зв'язку з цим вели дуже рухливий спосіб життя. Племінні та родові зв'язки у таких груп були не дуже міцні і проявлялися в основному у влаштуванні колективних свят, облавних полювань тощо. Про невелику чисельність цих груп свідчать різноманітні археологічні дані: незначні за розміром стоянки, слабка насиченість і незначна потужність культурного шару, а також одиночність поховань.

Зовсім інше спостерігається в Подніпров'ї. Тут поки що не виявлено поселень мезолітичних племен, проте їх могильники свідчать про міцні родові зв'язки. Масовість поховань в могильниках вказує на уявлення, пов'язані з ідеєю родової єдності, однокровності походження, родової спільноти, на намагання зберегти цю єдність і в загробному світі. Такі родові некрополі могли належати тісно спаяним родовим колективам, що жили осіло і вели спільне господарство. Тепер відомо ряд поховань, які відносяться до мезоліту: в Криму одиночне поховання жінки в навісі Фатьма-Коба та парне в Мурзак-Коба, в Подніпров'ї в районі Дніпропетровська біля м. Василівки два могильники з масовими похованнями. Серед них трапилися поховані, що загинули внаслідок воєнних сутічок. В кістках таких поховань виявлено наконечники стріл з крем'яними вкладишами. Всі три мезолітичні могильники (Василівка I, III, Волоський) дали антропологам неоцінений матеріал. Наприклад, мурзак-кобинські кістяки належать до кроманьонського типу, який можна зблизити з такими формами, як Оберкассель або Шанселяд. Це важливо не лише з філогенетичної точки зору, а й з культурно-історич-

ної як факт, що суперечить ототожненню рівня розвитку культури з расовим типом.

Один з Василівських могильників містив кістяки з невідомим у Європі расовим типом, який, на думку деяких антропологів, зустрічається поки що тільки в Східній Африці.

Цікава одна деталь, помічена на жіночому кістяку в Фатьма-Коба. Як встановлено анатомічними та рентгенологічними дослідженнями, нігтіві фаланги на обох кистях у жінки були ампутовані в дитячому віці. Етнографія знає багато прикладів обрядових ампутацій пальців. Іх побутування у палеолітичного населення припускалося по зображеню кистей на стінах печер Франції та Іспанії (Гаргас, Кібрере, Берніфаль, Труа-Фрі, Портель, Біссак, Альтаміра, Кастелло та ін.). Факт ампутації фаланг у кістяка з Фатьма-Коба є конкретним підтвердженням здогадок про те, що цей обряд бере початок в кам'яному віці.

Головною ж рисою мезолітичної доби є початок переходу від привласнюючих форм господарства до відтворюючих².

Неолітична доба на Україні стала відома тільки завдяки дослідженням за радянський час. Широкі розкопки, проведені тут в різних місцях, дали цінні матеріали для її характеристики. Ale поки що залишається не досить з'ясованим питання про те, чи передував складанню власне неолітичних культур якийсь відрізок часу, коли вже стали поширюватися навички розведення свійських тварин, а, можливо, і рослинництво, але не було ще відомо керамічне виробництво (докерамічний неоліт). Деякі вказівки на існування докерамічного періоду в неоліті дають матеріали розкопок стоянки Кам'яна Могила на Мелітопольщині. Проте ще немає даних, щоб з певністю говорити про існування докерамічного неоліту в південній частині України, як це достовірно встановлено для Близького та Середнього Сходу.

Власно неолітичні пам'ятки дуже поширені. Вони характеризують окремі етапи розвитку неолітичної культури та етногеографічної зони або культурно-історичні області. Найвідомішими неолітичними культурами на Україні є дніпро-донецька, південнобузька, лінійно-стрічкової кераміки, ямково-гребінчастої кераміки, неолітичні пам'ятки Криму та ін.

Вивчення неолітичних поселень на Україні свідчить про дуже істотні зрушенні, які відбулися в порівнянні з мезолітичним часом. Швидко освоюються нові форми господарства — скотарство, землеробство та рибальство. Як і скрізь в Європі, тут в неолітичну добу з'являються і удосконалюються нові технічні прийоми обробки каменю і нові типи знарядь (сокира).

На Україні тепер відомо близько 200 неолітичних поселень в басейнах Сіверського Дінця, Дніпра, Південного Бугу, Дністра та в північній частині. Найвідомішими з них є пам'ятки Середнього Подніпров'я: ранньо-неолітичні — о. Сурський I, Ігрень V, Шулаїв I, II; середнього і розвинутого неоліту — Сурська група (II, III, IV), дніпро-донецька культура (Бузьки, Собачки, Середній Стіг I). До пам'яток південнобузького неоліту входять Базьків острів I, II, Саврань, Миколина Бряюка, Мельнична Круча, Сороки та ін. В останній час неоліт Південного Бугу вдалося розділити на ряд ступенів, використовуючи для цього стратиграфічні та типологічні спостереження (скібинецька, соколецька, піщанська, самчинська, савранська фази). Для всіх цих фаз характерним є землеробство як основа господарства, розведення великої та дрібної рогатої худоби, свиней, а також рибальство; значною була і роль мисливства. Для середньодніпровського неоліту характерні осілі поселення прибережних риболовів, яким було також відомо землеробство і розве-

² Крім вже названих дослідників палеоліту, які брали участь також в розробці мезолітичних проблем, серйозний внесок у вивчення мезоліту зробили: М. В. Сібільов, О. С. Мойсеєв, Д. Я. Телегін, А. Д. Столляр, В. Н. Станко.

дення свійської худоби. В останнє десятиріччя почалося інтенсивне вивчення дніпро-донецької культури. Вже можна визначити її ареал — від степової частини Криму на півдні до басейну Сіверського Дінця на сході і Дніпра на заході. Північна межа цієї культури сягає в Полісся та райони Південної Білорусії. Намічаються відмінності в культурі північних та південних регіонів.

Проте не всі ще елементи неолітичних культур можуть бути висвітлені з достатньою повнотою. Внаслідок несприятливих умов залягання недостатньо досліджено планування поселень та влаштування жител. Невідомі ще й поховання носіїв південнобузької культури. Зате дніпро-донецька культура, як вважає Д. Я. Телегін, представлена майже 20 некрополями, в яких виявлено понад 700 поховань. Широко відомі некрополі Маріупольський, Волоський, Вільнянський, Лисогорський, Вовнизький, Долинський на півночі Криму та ін. Всі вони мало відрізняються за умовами поховання та супроводжуючим інвентарем. Звичайно ці могильники були колективними усипальницями, в яких витягнуті поховання сильно посипані вохрою. Поховальний інвентар був досить бідним і складався з поодиноких крем'яних знарядь (ножі та трапеціевидні вироби), різних пластинок з іклів кабана, зубів тварин та риб. Аналіз умов залягання дає можливість хронологічно розподілити поховальні комплекси в межах трьох етапів — від V до III тисячоліття до н. е., синхронізувати їх з докукутенським періодом — розвинутим трипіллям і з середньостогівською культурою. Очевидно, дніпро-донецька культура знаходить свої хронологічні відповідності в тисополгарській та бодрогерастурській культурах Трансільванії та Угорщини.

Могильники дніпро-донецької культури дають можливість судити не тільки про поховальний культ. Вони свідчать про міцніочі родові зв'язки, розміри общин, художні смаки, озброєння, виділення вождів з загальної маси населення, яке ще жило в умовах первіснообщинного ладу. Могильники дніпро-донецької культури дозволили охарактеризувати також антропологічний тип. Це — европеїди, носії загалом сучасних рис. Приналежність їх до північного «європейсько-сибірського поясу» розвинутих культур для деяких дослідників є очевидною. Разом з тим в дніпро-донецькій культурі, як і в неолітичній південнобузькій, простежуються місцеві мезолітичні риси, наприклад у виготовленні трапеціевидних мікролітів-вкладишів. Проте ці елементи виступають тут у більш послабленому вигляді.

Можна вважати імовірним, що в складанні дніпро-донецької культури брали участь неолітичні племена Північно-Західної Європи, в основному прибалтійського ареалу.

Однією з найпоширеніших неолітичних культур в Європі є культура лінійно-стрічкової кераміки. Відома вона також в західних областях УРСР і представлена тут 16 місцевими знаряддями. Дослідження пам'яток культури лінійно-стрічкової кераміки стало планомірним лише в останні роки, в зв'язку з виявленням науково-рентабельних пам'яток (Невисько, Звеничин, Торське, Флорешти). В результаті розкопок вдалося визначити основні риси культури лінійно-стрічкової кераміки — форми домобудівництва (напівземлянки і, можливо, наземні споруди), типи господарського і побутового інвентаря та деякі елементи вотивних уявлень та релігійної обрядності носіїв цієї культури. Виявилося можливим, разом з тим, встановити риси спадковості елементів культури: в техніці обробки кременю — з мезолітом, а в способах обробки каменю, виготовленні кераміки та її орнаментації — з пам'ятками Центральної, Середньої та Західної Європи. Чимало дослідників припускають наявність зв'язку між культурою пізньої фази лінійно-стрічкової кераміки і раннім трипіллям. Інші заперечують ці зв'язки і ставлять пам'ятки пізніх етапів лінійно-стрічкової культури на більш низьку хронологічну ступінь, ніж трипілля. Для вирішення цього питання необхідно уточни-

ти стратиграфічні дані на багатошарових пам'ятках та виявiti хронологічно чисті одночасні комплекси.

В останні роки посилилася увага до пам'яток з ямково-гребінчастою керамікою (Скуносове та ін.). Пробудження інтересу до подібних пам'яток, які трапляються переважно в північній частині України, зумовлено проблемою складання культур ямково-гребінчастої кераміки в північній половині Європейської частини СРСР і питаннями, пов'язаними з розселенням фінно-угорських племен на цій території.

Пам'яток образотворчого мистецтва в неолітичних культурах України відомо дуже небагато. В основному це дрібні вироби або оригінальні орнаментальні сюжети на кераміці. Тим цікавішим є виділення найдавніших композицій на пісковикових плитах знаменитої Кам'яної Могили поблизу Мелітополя. Ця унікальна пам'ятка містить петрогліфи різних епох, в тому числі і неолітичної. Не всі зображення легко читаються і датуються за сюжетними ознаками і способом нанесення їх на камінь. У всякому разі, є підстави припускати, що найбільш архаїчні, дуже стилізовані зображення тварин та деякі геометричні сюжети можуть бути віднесені до пізньонеолітичної доби.

Археологічні джерела свідчать про те, що в добу неоліту етнографічна карта України відрізнялася строкатістю; об'єднання людей мали деякі відмінності в господарській діяльності і матеріальній культурі. На півдні України в цю добу основну роль в економіці продовжують відігравати мисливство та збиральництво, хоч скотарство, і в першу чергу розведення свиней, вже починає завойовувати своє постійне місце.

В Подніпров'ї, на сході та півночі України великого розвитку набуло рибальство, яке на довгий час стало чи не основним джерелом існування, хоч і тут розведення тварин було вже відоме. На Правобережжі України також широко застосовувалось рибальство, але розвиток скотарства і землеробства тут йшов швидше, за винятком, можливо, зони Прикарпаття, де мисливство ще довго залишалося провідною галуззю виробництва³.

У V–IV тисячолітті до н. е. на Середньому та Близькому Сході землеробсько-скотарські племена освоюють металургію міді. Незабаром мідь з'являється в Центральній та Південно-Східній Європі. Цей час співпадає з формуванням на Правобережжі України трипільських племен, історія яких вивчається археологами протягом кількох десятиріч. Багато праці та дослідницької кмітливості вкладено у вивчення ранніх землеробсько-скотарських племен на Україні. І якими б наївними не здавалися тепер деякі наукові положення дореволюційних вчених, вони все ж становлять ту основу, на якій зростали і формувалися погляди радянських археологів. Хоча тепер ряд гіпотез Хвойки, наприклад про послідовність фаз розвитку трипілля, являють тільки історичний інтерес, проте він перший заклав основи проблеми періодизації трипільської культури. В. В. Хвойка перший визначив планування жителів на поселеннях по колу або концентричними колами, намагався простежити залигання культурних залишків на площах в плані та у взаємозв'язку, встановив пункти польових досліджень, зробив їх своєрідними культурно-історичними реперами. Нарешті, він сміливо намагався підійти до проблеми генезису слов'ян, залучаючи для цього трипільські пам'ятки. Саме ця його думка відіграла значну роль у сучасних етногенетичних побудовах. Не меншою є заслуга Е. Р. Штерна, який залучив трипільську культуру до світових історичних подій. Нехай ідеї Е. Р. Штерна про міграції доміненських трипільських племен з Південної Росії на Балкани не витримали іспиту часом, але і тепер нерідко ми входимо

³ У здійсненні різновідичної програми дослідження неолітичних пам'яток та їх історичної інтерпретації велику роль відіграли праці М. О. Макаренка, А. В. Доброльського, М. Я. Рудинського, І. Ф. Левицького, В. М. Даниленка, Д. Я. Телегіна, Т. С. Пассек, Є. Ю. Кричевського та ін.

на прокладені ним стежки в розшуках джерел трипілля, йдучи в зворотному напрямку — від Східного Середземномор'я.

Тепер відомо багато сотень трипільських поселень, деякі з них розкопані майже цілком (Лука Врублівецька, Ленківці, Коломийщина II, Гребені, Троян та ін.). Завдяки масовому вивченю трипільських поселень радянським дослідникам вдалося висвітлити багато рис історії трипільської культури. Перш за все, досить точно визначені межі розселення трипільських племен на різних етапах їх розвитку. Це могло бути зроблено не тільки в результаті широких польових досліджень, а й внаслідок встановлення основ періодизації і хронологізації пам'яток трипілля. Складання основ хронологізації привело до виявлення етнографічних рис у окремих племінних утворень, що населяли різні частини Правобережної України.

Вивчення поселень трипільського типу дозволило охарактеризувати господарство трипільців та окремі його галузі — скотарство, землеробство, мисливство, рибальство, збиральництво. Дослідникам вдалося визначити рівень розвитку кожної з названих галузей господарства по окремих етапах і зонах поширення трипільської культури. Змістовними виявилися також дані, одержані в результаті вивчення знарядь праці, а в зв'язку з цим і способів добування засобів існування. Історія господарства трипільського суспільства набула конкретних форм і насычена виразними фактами.

Дуже істотний вклад зробили археологи у вивчення топографії поселень. Проліто світло на питання еволюції планування поселень від раннього до пізнього трипілля — від порядового розташування до розміщення будинків по колу або концентричних колах. Зібрані дуже важливі дані по дослідженню будівельної техніки, внутрішньому плануванню жител та господарських споруд, оздобленню будинків. Тепер прояснюються деякі деталі архітектури, влаштування та призначення окремих частин житлових споруд. Дуже цінним є те, що дослідження поселень та жител велося в нерозривному зв'язку з вивченням господарства та соціального устрою трипільського суспільства. Все це збагатило висновки.

Позитивні результати одержані при застосуванні палеоекономічного методу дослідження трипільських пам'яток в класичній області їх поширення — в Середньому Придніпров'ї, між с. Трипіллям і м. Ржищевом. Встановлено кількість поселень розвинутого трипілля в названому регіоні та відносну сталість кількості будинків в кожному поселенні при стабільноті колового планування таких поселень. Підраховано можливу кількість сімей, які населяли кожний будинок (поселення Гребені), кількість мешканців в будинку, на поселенні, в регіоні. Встановлено з допомогою етнографічних даних норми споживання м'яса та рослинних продуктів в кожній сім'ї, на поселенні, в регіоні, які забезпечували життєдіяльність суспільства. На підставі цього підраховано кількість оброблюваної землі і кількість худоби, необхідної для проведення сільськогосподарських робіт на поселенні та для забою. Виявилось, що тут гармонійно поєднувалось скотарство та польове орне землеробство, що ґрутувалося на перелоговій, імовірно двопільній системі. Разом з тим, палеоекономічний аналіз господарства допоміг розкрити і деякі істотні риси соціального устрою трипільського суспільства. Кожне трипільське поселення належало роду. Рід об'єднував великі сім'ї, які складалися з парних сімей, що жили під одним дахом. Патріархальна родова община керувалася звичаєвим правом, яке регулювалося законами патронімії.

Багато зроблено у вивчені надбудовних явищ. Для пам'яток трипілля, як відомо, досить характерними є знахідки жертвників, амулетів та скульптурних зображень людей і тварин. В останні роки ці джерела поповнилися ритуальними похованнями в житлах, а для пізнього

етапу трипілля — могильниками. Вивчення цих матеріалів дало можливість проникнути в галузь релігійних уявлень, в конкретні і абстрактні форми мислення ранніх землеробсько-скотарських племен, виявити елементи взаємозв'язку між реалістичними та фантастичними уявленнями в їх світогляді, встановити спільність цих уявлень в межах надзвичайно широкого ареалу (включаючи Південну Європу та стародавній Схід). В ряді випадків відтворено зміст культів та обрядності, навіть встановлено календарність часу їх виконання.

Багато зроблено і в розробці питань, пов'язаних з вивченням окремих елементів трипільської культури, — прийомів обробки каменю, кістки та металу. Вивчено численні комплекси керамічних виробів, функції окремих керамічних форм та їх значення для хронологізації пам'яток трипілля. Значних успіхів досягнуто у вивченні орнаментації як елемента художнього відчуття, так і її семантики. Цікавими є результати вивчення прикрас, зокрема їх релігійно-магічного змісту.

Незважаючи на очевидну дискусійність деяких положень, одержано важливі дані щодо характеристики соціальної будови трипільського суспільства. Дослідники не прийшли ще до одностайної думки з приводу, скажімо, часу виникнення у трипільському суспільстві патріархальних відносин у вигляді вже готового інституту первіснообщинних відносин. Проте теоретичні міркування і окремі викладки з цього питання заслуговують на серйозну увагу. Отже, вивчення трипільської культури пішло далеко вперед в порівнянні з дореволюційним часом.

Проте і на сьогодні залишилося ще чимало проблем в галузі трипілля, які вимагають дослідження. Однією з них є проблема походження трипільської культури. Вже давно, відразу ж після розкопок в Куктенах та Ізвоарі, визначилася послідовність розвитку трипільської культури по окремих фазах. Нещодавно у відповідності з останніми відкриттями у нас та в Румунії були внесені деякі доповнення та поправки в загальну схему хронологізації трипілля. Але джерела формування трипільської культури поки що неясні, хоч підснова її найраніших пам'яток в окремих випадках простежується досить чітко. Останнім часом в Побужжі виявлено неолітичні пам'ятки, хронологічна межа яких проходить трохи нижче ранньотрипільської. Тут нібіто простежується і стратиграфічна послідовність залягання пам'яток обох культур. В той же час довести їх генетичну спадковість ще не вдається у зв'язку з різними джерелами походження. Проте тепер вже немає суперечок, що трипілля в його деяких рисах культури сягає своїми коренями в Східне Середземномор'я і становить дуже своєрідний історичний шар, який відкладався на місцеву, далеко неоднакову неолітичну культуру Південно-Східної Європи. Дуже важливого значення набувають дослідження дотрипільського неоліту як в суміжних з нашою територією східних областях Румунії, так і в Олтенії. Румунським археологам також вдалося виявити групи неолітичних пам'яток, які репрезентують окремі фази неоліту, частково співзвучні з угорськими пам'ятками, що хронологічно передують трипільським пам'яткам (Балтияну, Криш, Фіера, Вербичо-ара I, Селкуца I, Коцефені).

Таким чином, проблема походження трипільської культури починає вимальовуватися тільки завдяки спільним зусиллям радянських та румунських дослідників. З'явилися лише перші паростки, які дозволяють сподіватися на можливо швидке вирішення проблеми формування трипілля в її складних аспектах взаємодії місцевих та прийшлих племен, що відбувалася на різних територіях неоднаково.

Інша проблема пов'язана з вивченням тих культур, які розвивалися у взаємодії з культурами типу трипілля. Нещодавно одеськими археологами відкрито на Нижньому Дунаї ряд поселень типу гумельниці в Румунії (Болград, Озерне, Вулканешти та ін.). Деякі з них виявилися двошаровими. Вивчення цих поселень, здійснене спочатку Інститутом

археології АН СРСР, дозволило вперше висвітлити деякі риси матеріальної культури перших поселенців, носіїв культури гумельниці на території СРСР. Доведено приналежність пам'яток типу гумельниці на Нижньому Подунав'ї до фази Алдень II, встановленої Є. Комшо для таких самих пам'яток в пониззі Дунаю на території Румунії. Визначено також межу розселення гумельницьких племен, їх сусідство з ранньотрипільськими племенами. Роботи по вивченню пам'яток типу гумельниці, розчленованих тепер на два ступені — Болградський I та Болградський II, тільки починаються. У світлі останніх досліджень пам'яток алдень-болградського типу, в яких брав участь Інститут археології АН УРСР, а також вивчення пам'яток типу гумельниці за рубежем, особливо в Румунії та Болгарії (Караново), можна говорити про велику роль культури гумельниці в складанні стародавніх землеробсько-скотарських цивілізацій на південному сході Європи, в тому числі і трипілля. Гумельницькі племена, що заселяли Північно-Західне Причорномор'я та пониззя Дунаю, були тими аборигенами, через які йшли прогресивні впливи з Східного Середземномор'я та Балкан. Невипадковим є також те, що культура гумельниці типу Болград I та II в багатьох виявах тісно пов'язана з ранньо- та середньотрипільськими культурами, натякаючи на синкретичність культур болградських та трипільських.

Не досить вивчена і етногеографія енеолітичних племен на території України. Тільки в останні роки стало прояснюватися співвідношення між культурами боян та лінійно-стрічкової кераміки і трипільською. Відкриття пам'яток з лінійно-стрічковою керамікою і типу боян в умовах стратиграфічного залягання (Невисісько, Флорешти), а також вивчення таких пам'яток, як Звенячин, визначили їх культурно-хронологічне положення відповідно до трипільських пам'яток і довели, що культура лінійно-стрічкової кераміки генетично пов'язана з трипіллям.

Найскладнішою і найменш висвітленою залишається проблема зникнення або трансформації трипільської культури. Встановлено, що пізньотрипільські пам'ятки Правобережжя розчленовуються на ряд локальних варіантів, зберігаючи в той же час певні спільні риси (наприклад, в кераміці, знаряддях виробництва). Цікаво, що ця спільність стає все менш відчутою по мірі просування пам'яток з півдня на північ. Здається імовірним, що племена пізнього трипілля ступової смуги України, які просунулися на північ в лісостеп, являють собою інший етнографічний племенний масив, проте зв'язаний генетичними узами з племенами середнього етапу трипілля. В період, який співпадає з пізнім етапом розвитку трипільської культури, на Правобережжі України відбувалися не зовсім ще ясні історичні події, що привели до краху трипільської культури. Є підстави припускати, що загибелю трипільського суспільства сталася внаслідок внутрішніх суперечностей між воювничими скотарсько-землеробськими племенами, які заселяли південь України і поступово просувалися на північ, та землеробсько-скотарськими племенами, що жили в правобережній частині лісостепової України. Процес загибелі трипільської культури був, очевидно, дуже прискорений вторгненням кочівницьких племен ямно-ката콤бної культури, які міцно закріпилися на Лівобережжі в добу раннього металу. Очевидно, неспокійно було на всьому Правобережжі, яке, крім трипільських племен, заселяли інші споріднені ім і не споріднені племена кошиловецької, грибовицької, тисовської та інших культур. Боротьба за мисливські угіддя, посівні землі, пасовища була характерною для стародавніх племен.

Крім проблем широкого історичного плану, з історією племен раннього металу на південному сході Європи пов'язані і деякі ще мало розроблені питання. До їх числа належить, наприклад, мистецтво трипільських та інших енеолітичних племен. Мається на увазі дослідження орнаментики, пластики малих форм тощо. Обидва ці джерела якнайши-

ше використовуються для порівняльно-типологічного аналізу, для встановлення датувань та хронологічних відповідностей. Особливо багато уваги приділяється семантиці орнаментального розпису та пластичних зображень людей і тварин (акад. Б. О. Рибаков). Самий же мистецтвознавчий аналіз цих матеріалів в історичному розрізі застосовується дуже рідко і несміливо. Взяти, наприклад, трипільський «звіриний стиль» — теріоморфний розпис на посудинах. Навіть перше ознайомлення з таким джерелом дозволяє встановити центри виникнення розписних зображень тварин на посудинах і напрями поширення цих сюжетів із заходу на схід, із зростанням схематизму в рисунку. Аналізуючи зооморфний розпис на посудинах від басейну Бистриці до Дніпра, можна твердо встановити спільність сюжетних мотивів і стійкість основних стилістичних рис, хоч і замаскованих інколи крайнім схематизмом та символікою. Це простежується навіть на посудинах з дуже віддалених одне від одного поселень, наприклад Шипенці — Петрени, Стіна — Попудня — Гребені. Іноді вказане явище є наслідком переносу кераміки (Петрени — Гребені), а іноді — відтворення зображень в місцевому седовищі, запозичених у західних сусідів (Гребені — Петрени). І в тому і в іншому випадках це є найкращим свідченням одночасності поселень⁴.

В той час як на Правобережжі України розвивалася трипільська культура, Лівобережжя, як тепер вимальовується, населяли племена середньостогівської культури, відомої також і на правому березі Дніпра. Крім острівного поселення Середній Стіг, відкритого давно, тепер виявлено і досліджено велике поселення біля с. Дереївка, недалеко від Кременчука, та могильник біля с. Олександрія на Харківщині. Середньостогівська культура, яка передувала давньоюмній, а можливо, була синхронна раннім її етапам, представлена на Волзі і на схід від Сіверського Дніця, але досліджена вона поки що не досить повно. В усякому разі, це була культура рухливих племен скотарів, мисливців, а також риболовів і землеробів, які мали, проте, довгочасні поселення (Дереївка). На відміну від трипільців, які розводили переважно велику і дрібну рогату худобу та свиней, носії середньостогівської культури були переважно конярами.

Не викликає сумніву, що в добу енеоліту чітко визначалися дві різні в етнічному та господарському відношенні зони: східна зона конярів та землеробів, які займали степ і лісостеп Лівобережжя, та західна зона осілих землеробів, які розводили головним чином рогату худобу, жили в укріплених населених пунктах і мали навіть свої племінні центри. Ці два своєрідні світи з своїми різними етногенетичними лініями розвитку особливо добре простежуються на прикладі давньоюмної культури на Лівобережжі і трипільської — на Правобережжі.

Вже давно відомі численні кургани на схід від Дніпра, які дістали назву давньоюмних споруд і відносяться до епонімної давньоюмної культури. Довгий час положення давньоюмної культури в культурно-історичній стратиграфії Південно-Східної Європи залишалося неясним, як неясною була і культура племен її носіїв. Вважалося аксіомою, що це були номади, які освоїли степи південної половини СРСР і інколи турбували своїми вторгненнями мирних землеробів Правобережної України. З відкриттям багатошарового поселення Михайлівка в районі Нікополя давньоюмна культура виглядає тепер в новому світлі. Перш за все вда-

⁴ Яскрава самобутність трипільської та інших ранніх землеробсько-скотарських культур південного сходу Європи привернула до себе велике коло дослідників. Над вивченням трипільської культури та пам'яток, близьких їй за часом, дуже інтенсивно і плідно працювали: Т. С. Пассек, М. Ф. Болтенко, С. С. Магура, М. Ф. Біляшевський, Є. Ю. Кричевський, Ю. М. Захарук, К. К. Черниш, Т. Г. Мовша, В. М. Даниленко, М. Л. Макаревич, М. М. Шмаглій, В. Г. Збенович, І. Т. Черніков, Л. М. Суботін та ін.

лося виявiti шар доямної культури та два розташованих вище шари, які становлять дві фази давньої культури. З цими шарами вдається пов'язати раніше і пізніше відкриті місцезнаходження — Скелю-Каменоломню, верхній шар Середнього Стога, верхній шар Олександрії та ін. Стало можливим визначити не тільки межі давньої культури по етапах її розвитку на території УРСР, а й простежити зв'язки її з східними сусідами — Передкавказзям та західними — в межах Румунії, Угорщини та Західної Європи. Починає прояснюватися також і синхронізація пам'яток давньої культури з пам'ятками трипільського котла та іншими культурами Старого світу.

Зовсім інакше виглядає тепер і матеріальна культура давньої племен. Михайлівка являє собою поселення, добре укріплене кам'яними фортифікаційними спорудами — стінами та облицьованими каменем схилами, з будинками на кам'яних фундаментах та місткими землянками. Кріпосні споруди Михайлівки мають вигляд більш досконалих, ніж трипільські (Поливанів Яр та інші зарубіжні місцезнаходження). На поселенні знайдені кам'яні та крем'яні знаряддя, сліди різних виробництв — мідноливарного, шкіряного, уламок вкладиші крем'яного серпа тощо. Все це свідчить про те, що Михайлівка — це великий племінний центр, в якому проживало населення, що займалося також сільським господарством. Тепер успішно ведуться дослідження з метою дальнього уточнення хронології ямної культури, яка, очевидно, пройшла через чотири етапи свого розвитку.

Зовсім в іншому вигляді уявляються тепер пам'ятки пізнього енеоліту та доби бронзи в порівнянні з тим, що було відомо про них в дореволюційний час. Пам'ятки раннього металу на території України особливо інтенсивно вивчалися в післявоєнний час. В результаті цих досліджень стало можливим розділити пам'ятки доби бронзи на три хронологічні етапи, виділивши при цьому дві великі географічні зони — Степ та Лісостеп. Пам'ятки ранньої бронзи, які, по суті, ще не виходили за межі енеоліту, крім ямної та катакомбної культур, включають ще і яскраву кемі-обинську культуру, виявлену спочатку в передгір'ях Криму і простежену потім в степах та гірському Криму. Ця культура характеризується досить стійкими ознаками в господарському та побутовому інвентарі, який містить крем'яні, кам'яні та мідні (наконечники металевих знарядь, вістря) вироби, а також кераміку. Типовими є похованальні споруди. Це — кургани, іноді дуже великих розмірів (курган Кемі-Оба діаметром 70 м, висотою 5 м), з похованнями в кам'яних або дерев'яних ящиках. Неодноразово траплялися кам'яні ящики, розписані всередині геометричним орнаментом, виконаним чорною, червоною та білою фарбою. Можливо, що ці візеруки мають декоративне значення; не виключено також, що вони являють собою стилізоване зображення дерева життя (розпис кам'яного ящика біля с. Долинка поблизу Краснопerekопська). Є серйозні підстави вважати, що кемі-обинська культура розвивалася у взаємодії з майкопською культурою Кавказу, дольменною культурою і мала також зв'язки з енеолітичними племенами півдня України, в першу чергу з усатівцями. Важливе значення мають знахідки антропоморфних стел та плит із зображеннями, що розкривають деякі риси світогляду стародавніх землеробів і скотарів Криму. Одна з таких плит знайдена в передмісті Сімферополя — Бахчі-Елі і є сюжетним петрогліфічним записом землеробського свята на честь плодючості з використанням мотиву оранки за допомогою рала.

У степових районах України досить докладно досліджувалися пам'ятки середньої та пізньої бронзи. Особливо успішно вивчалися пам'ятки зрубного часу, представлені різними типами і варіантами культури багатоваликової кераміки, сабатинівським типом та ін. В Херсонській області поблизу с. Широке було досліджено великий могильник (виявлено понад 100 поховань), який належав, імовірно, легендарним кімме-

рійцям. З дослідженнями Широчанського могильника перекликаються розкопки біля с. Острівець Івано-Франківської області. Тут вивчено понад 100 поховань, які відносяться до так званої культури ноа. Матеріал з Широчанського та Острівецького могильників підкріплює гіпотезу про існування зв'язку між фракійським та кіммерійським світом.

Серйозних успіхів досягнуто в галузі вивчення культур племен епохи бронзи в лісостеповій частині УРСР — мар'янівської, тшинецько-комарівської, сосницької, білогрудівської, бондаріхінської та ін. В ході дослідження пам'яток ямного та катакомбного періодів висловлено ряд важливих гіпотез про походження культур, етнографічне районування племен, їх генетичні зв'язки та етнографію. Зазначалося, що Середнє Подніпров'я не було заселене племенами катакомбної культури. В добу раннього металу тут жили племена середньодніпровської культури — одного з основних відгалужень носіїв шнурової кераміки.

Тепер у зв'язку з вивченням поселень середньодніпровської культури біля м. Канева в урочищі Ісковщина можна вважати, що племенам шнурової кераміки в Середньому Подніпров'ї було відомо землеробство і осілий спосіб життя, а не тільки скотарство з його кочівницькими рисами в побуті та культурі. Важливі спостереження щодо планування поселень та влаштування жител одержано при вивченні поселення Чикалівка на Дніпрі в районі Кременчука.

Значне місце в дослідженнях археологів зайняла також тшинецько-комарівська культура. Вивчення її має важливе значення для розв'язання проблеми етногенезу східних слов'ян. В останні роки значно розширилася межі території тшинецької культури — аж до Задніпров'я (Пустинка та ін.). З'ясувалися локальні риси культури східнотшинецьких племен, досить повно вивчене поселення тшинецької культури біля с. Пустинка Чернігівської області. Тут на дюнному підвищенні берега стариці Дніпра розкопане поселення, яке складалося із залишків 35 споруд — жител, господарських будівель та культових місць. В Пустинці розкопано 9 жител (з 20 виявлених). Це були двокамерні напівземляні з будівлі. Майже біля кожного житла збереглися залишки господарських споруд, які іноді робилися на товстих палях. В них зберігалися продовольчі запаси, шкурі та ін. Вивчення Пустинки на широкій площині дало можливість провести попередні палеоекономічні розрахунки щодо чисельності населення в самому поселенні та його окрузі. Вважають, що в Пустинці проживало не більше 250 осіб. Визначення економічної чистотості цього поселення дещо утруднюється відсутністю економічних показників для господарства з скотарсько-землеробським напрямом. Дуже сківаними є обрядові поховання, виявлені в Пустинці під підлогою жител і зроблені у своєрідній «капличці» — ямках, що містять кальциновані кістки людини. Треба відзначити також знахідки у ровику, викопаному в наземному округлому приміщенні, 120 уламків випалених зернотерок.

Пам'ятки епохи бронзи на території УРСР, з одного боку, свідчать про різотиповість етнічних утворень, які населяли Степ та Лісостеп, а з другого, — показують певну знивільованість форм матеріальної культури, відносну однотиповість рівня розвитку виробничих сил та культури у племен, що населяли територію України в бронзовому віці.

Ранній залізний вік по праву вважається періодом, який підготував економічну та певною мірою соціальну революцію в середовищі землеробсько-скотарських племен не тільки Східної Європи. Спочатку запровадження заліза мало змінило побут осілих землеробських племен, проте сільське господарство під впливом розширення залізоробного виробництва помітно прогресувало. Завдяки застосуванню первісного залізного плуга підвищилася продуктивність землеробської праці.

Період раннього залізного віку в Східній Європі, в тому числі на території України, був історичним ступенем, що передував появі скіф-

ської культури і культури місцевих землеробсько-скотарських племен, які оточували скіфів. Для передскіфського часу, крім пам'яток білогрудівського типу, найхарактернішими є пам'ятки черноліської культури, відкриті в Правобережному лісостепу. В лісостепу на схід від Дніпра існувала бондаріхінська культура, в Верхньому та Середньому Подністров'ї розвивалася голіградська культура, що продовжувала традиції фракійського гальштату Карпато-Дунайського басейну. В результаті нових досліджень по-новому висвітлена та історично осмислена висоцька культура західних областей України.

Глибоке вивчення пам'яток передскіфського часу дало можливість не тільки визначити характер і зміст передскіфських культур, виявленіх на території Східної Європи, а й розробити основи їх періодизації та відносної хронології. Цьому значною мірою сприяли археологічні матеріали Середземномор'я, Переднього Сходу та Кавказу.

Пам'ятки пізнього енеоліту, епохи бронзи та раннього залізного віку завжди привертали увагу багатьох спеціалістів, але рівень їх вивчення особливо зрос в останній час⁵.

В дореволюційні роки скіфська археологія була дуже популярною як в Росії, так і за рубежем. Багаті могили скіфської знаті, виявлені в курганах українських степів, дали предмети, що прикрасили зібрання найвизначніших музеїв нашої країни. Дискусія з тих чи інших проблем скіфської історії не сходила з сторінок археологічних видань та трибуни археологічних з'їздів. Але захоплені дорогоцінними знахідками із скіфських курганів, шедеврами скіфського звіриного стилю та монументальністю курганих споруд, дореволюційні вчені мало уваги приділяли історії скіфського суспільства, його господарству та соціальному устрою. Майже зовсім не вивчалося скіфське оточення, тобто місцевий землеробський та скотарський масив племен, які жили поруч із скіфами.

Радянське скіфознавство з самого початку головним своїм напрямом визначило розшук і вивчення городищ та поселень скіфів, встановлення етногеографії скіфських та нескіфських племен того періоду, з'ясування економічних основ, соціального устрою та духовної культури скіфського суспільства. Розгорнулися роботи на скіфських пам'ятках в Подністров'ї, Побужжі, на Дніпрі, Сулі, Ворсклі, Пелі, Сіверському Дніці, Сеймі, в південній степовій смузі України, в Причорномор'ї. Такий широкий розмах досліджень визначив і обсяг наукової інформації. Особливо поповнилися наші знання в галузі етногеографії, з'ясування локальних особливостей скіфських культур, встановлення своєрідності їх етнографічних рис та ін. Не залишилося поза увагою також вивчення так званих царських курганів. Одне з таких споруджень було розкопане в районі м. Мелітополя. В кургані були дві катакомби з чоловічим і жіночим похованнями, які супроводжувалися дорогоцінним інвентарем. В районі м. Нікополя, в цьому відомому центрі знаходження скіфських курганів, поблизу рудних кар'єрів були докладно вивчені камери-усипальниці скіфської знаті. В деяких курганах трапилися цінні та важливі знахідки для розуміння вотивних уявлень скіфів. На схід від Києва визначився новий район скіфської культури, представлений некрополем біля м. Борисполя. Тут розкрито кургани з багатими похованнями, в тому числі і воїнів. Пишний похорон супроводжувався насильницьким умертвленням чоловіків та жінок. Цікавою є знахідка в торфовищі поблизу с. Піщане недалеко від м. Переяслава-Хмельницького. Тут виявлено човен та значну кількість чудових античних бронзових посудин.

⁵ Серед праць, які особливо багато дали для розуміння епохи бронзи та раннього заліза на Україні, слід відзначити дослідження М. Я. Рудинського, Г. А. Бонч-Осмоловського, О. І. Тереножкіна, І. К. Свешнікова, О. М. Лесковської, С. С. Березанської, О. Г. Шапошникової, А. О. Щепинського, В. А. Іллінської, В. І. Канівця, Є. Ф. Покровської, Е. А. Балагурі, Г. І. Мелюкової, П. М. Шульца та ін.

Важливі дослідження по вивченню скіфської культури провадилися також в Криму. На матеріалах розкопок Неаполя Скіфського в Сімферополі та інших поселень і співставлення даних з матеріалами дніпровських скіфських городищ зроблено висновки з приводу локальних відмінностей культури скіфських племен південного ареалу. Встановлено шляхи складання міст у пізніх скіфів. Вивчення Неаполя Скіфського збагатило науку новими даними про влаштування міста, його планування, архітектуру та будову жител, техніку будівництва водозберігних споруд, художнє оформлення будинків тощо. Багато уваги було приділено вивченю некрополя та поховальних споруд. Ці дослідження привели до відкриття в Неаполі Скіфському відомого кам'яного мавзолею з багатими похованнями представників місцевої знаті. Тут же в групі вже давно відомих склепів, вирубаних у скелі, було знайдено склеп з живописним зображенням сцени полювання на кабана та іншими жанровими малюнками, які являють собою унікальний зразок стінного живопису того часу. Цікаві дані одержано в результаті дослідження пізньоскіфських городищ в південно-західному Криму. Встановлено, що заселення цього району Кримської Скіфії почалося після того, як були завойовані західні рубежі, які примикали до морського узбережжя (I—II ст. н. е.). Населення південно-західного Криму встановлює в цей період досить тісні зв'язки з Херсонесом, які іноді порушуються воєнними конфліктами. На пізньоскіфському городищі Альма II—III ст. н. е. розташувався загін 11-го Клавдієвого легіону, який перебував в Херсонесі. Матеріали з пізньоскіфських городищ Криму по-новому вісвітлюють питання римської окупації та падіння влади римлян в результаті навали готів (III ст. н. е.).

Один з видатніших представників російської науки М. І. Ростовцев, вивчаючи соціальний устрій скіфського суспільства, прийшов до висновку про наявність у скіфів феодальних відносин. Пізніше цей погляд було піддано критиці, в результаті якої склалося уявлення, що скіфське суспільство було засноване на принципах військової демократії. Проте і останнє припущення, що проіснувало досить довгий час, було замінено новим, згідно з яким у скіфів існувало рабство — у формі експлуатації простих кочівників та землеробів з боку панівної знаті.

Таким чином, Скіфія уявляється як державне утворення з робівствницькими рисами. Залишається, проте, неясним час утворення скіфської держави — V—IV ст. до н. е., період царя Атея або кінець VII — початок VI ст. до н. е. Проте така постановка проблеми про скіфську державу та її форму дає підстави для дискусії. Це особливо стосується питання про наявність елементів рабовласництва у скіфській державі. Вивчення скіфських пам'яток значно розширило відомості про культуру скіфів, їх економіку — скотарство, землеробство, систему землекористування. Розкрилися яскраві картини побуту, чимало нового внесено в розуміння стану ремісничих виробництв. Так, виявилося, що в скіфському суспільстві процвітало залізоробне виробництво з виготовленням сталі.

Дуже плодотворними були дослідження сарматської цивілізації. Археологами вивчалися городища, поселення, кургани та ґрунтові могильники. Систематично досліджувалися сарматські пам'ятки Подніпров'я та Криму, деякі з них стали предметом багаторічних розкопок, як, наприклад, комплекс біля с. Золота Балка на Нікопольщині. Успішно провадилося вивчення сарматських знаків, які постійно трапляються на античних пам'ятках Північного Причорномор'я. Поряд із збиранням та систематизацією зроблено спробу встановити їх походження, зміст, призначення, територію поширення та з'ясувати зв'язки з системами письма. Тепер значно розширилися наші уявлення про культуру сарматів: їх господарство, домобудівництво, побут, суспільне життя тощо.

Поза основною територією Скіфії, в Поліссі, відкриті та вивчалися

юхнівська та підгірцівська (милоградська) культури раннього залізного віку. В гірському Криму систематично досліджувалася кизил-кобинська культура, яку ототожнюють з легендарними таврами античних писемних джерел. Вивчення некрополей та укріплених поселень дозволило не тільки висвітлити матеріальну культуру таврів, їх зв'язки з античним світом, населенням Криму та Кавказу, а й встановити етапи розвитку таврської культури, тобто хронологізувати її⁶.

Значну увагу дореволюційна археологія приділяла античним містам Північного Причорномор'я. Але дослідження велися в основному у великих центрах античних держав — Пантикеї, Херсонесі, Ольвії. В радянський час програма вивчення античних міст Північного Причорномор'я була значно розширенена. Збільшився обсяг робіт у найважливіших адміністративно-торгових, ремісничих та культурних центрах античності. Разом з тим до орбіти досліджень увійшли також малі античні міста та селища, тобто хора великих поселень. Це значно поповнило наші уявлення про античну культуру в Північному Причорномор'ї. Стало можливим по-новому висвітлити сільське господарство, ремесла, промисли античних міст-держав, їх зв'язки з скіфами, фракійцями, сарматами. Роботи по вивченю античності провадилися в тісному співробітництві з археологами Москви, Ленінграда, археологічними музеями Херсонеса, Одеси, а також вузами УРСР, РРФСР. Зусилля українських археологів зосередилися в основному на вивченні Тіри, Ольвії, Херсонеса. Крім того, об'єктами систематичного дослідження стали міста та сільські поселення: Роксолани на лівому березі Дністровського лиману, Козирка, яка входила до хори Ольвії, хора Херсонеса Таврійського на Тарханутському півострові в західному Криму. Важливе місце зайняло вивчення поселення на о. Березань поблизу Очакова. Поселення це здавна вважається одним з найперших форпостів, звідки почалася грецька колонізація Північного Причорномор'я. На острові розкриті різноманітні споруди, в тому числі залишки монументального будинку — базіліки. Аналіз матеріалу та теоретичні припущення дозволили підтвердити і доповнити новими даними гіпотезу про те, що колонізація Північного Причорномор'я була зумовлена не лише необхідністю розширення торгових зв'язків метрополії з Північним Причорномор'ям. Провідною силою колонізації був пошук сільськогосподарських земель та сфери прикладання сил ремісників, які не знайшли собі застосування в нових кризисних умовах виробництва в грецькій метрополії.

Розкопки Ольвії відзначенні рядом важливих відкриттів. Тут вперше для античних держав Північного Причорномор'я відкрито та вивчено агору — головну площе міста. Агора являла собою добре спланований ансамбль, зв'язаний вулицями з усіма міськими районами. Площа з усіх боків була забудована громадськими будинками. Один з них, прикрашений колонами, призначався для міських прийомів, виступів ораторів тощо. В іншому будинку, імовірно, розміщувався суд. До агори примикали і торговельні ряди, а також будинок гімнасіума. Біля північного схилу агори відкрито міський теменос — центральну міську ділянку, яка призначалася для відправлення культів. Тут виявлено руїни храмів Зевса та Аполона Дельфінія, вівтарі, жертвовники, знайдено тисячі предметів — розписні посудини, терракоти, присвятні написи та законодавчі декрети на уламках мармурових плит, монети тощо. В оточенні агори і на різних ділянках міста розкрито десятки житлових будинків, які дають яскраве уявлення про міське планування, влаштування вулиць, будинків, водопостачання. Розпочата цікава робота по науковій архітектурній реконструкції житлових будинків та кварталів Ольвії.

⁶ Скіфський та сарматський періоди досліджені в працях О. І. Тереножкіна, Б. А. Шрамка, І. В. Фабриціус, П. М. Шульца, Б. М. Гракова, М. І. Вязьмітіної, В. А. Іллінської, Є. Ф. Покровської, Г. І. Мелюкової, М. М. Погребової, Т. М. Ви сотської, Е. І. Соломонік, О. М. Лескова, Г. Т. Ковпаненко, Є. В. Черненка.

В Херсонесі продовжувалися розкопки центральних вулиць і західної частини міста, відкрито ряд виробничих центрів. Провадилися роботи по вивченю оборонних стін Херсонеса, особливо на західній лінії укріплень. Ці дослідження багато в чому уточнили етапи фортифікаційного будівництва навколо міста, а в зв'язку з цим — і датування забудови західної частини Херсонеса. Цікавими були спостереження в процесі розкопок над заляганням залишків кизил-кобинської культури, яка становила місцевий туземний субстрат в складі античного населення. Видатного наукового значення набули розкопки вперше виявленого на території СРСР античного театру. Велику художню цінність мають також мозаїчна підлога, виявлена в громадському будинку Херсонеса, та поліхромні надгробки архаїчного періоду, вміщені в кладку башти Зенона. На одному з уламків надгробків збереглося живописне портретне зображення голови юнака, що мало поступається відомому зображеню голови богині в склепі Деметри в Керчі.

Як вже відзначалося, в дореволюційні роки майже не приділялося уваги вивченю сільської периферії грецьких міст, їх хори. Це приводило до хибних уявлень про розміри території держав, кількісний, етнічний та соціальний склад населення, його економічне, культурне та політичне життя. Античне місто вивчалося замкнуто. Становище різко змінилося з початком вивчення сільської округи. В межах Боспорського царства виявлено багато сільських поселень та провінціальних містечок, які вросли навколо міських центрів. Хора Ольвії складалася з понад 150 поселень сільського типу, серед яких можуть бути відзначені поселення з монументальними кам'яними спорудами (Широка та Закисова балки, городище в с. Козирка та ін.). Дуже результативними виявилися дослідження хори Херсонеса на Гераклейському півострові, де розкрито садиби-клери з землеробсько-виноградарськими ділянками. З великою історичною достовірністю вдалося визначити економічну роль цих клерів, їх господарську спрямованість та систему землекористування. Дослідження хори Херсонеса були продовжені і на західному узбережжі Криму, вони багато в чому доповнили картину економічного життя сільськогосподарської округи цього античного центру. На поселеннях херсонеської, ольвійської та тірської хори виявлені численні знаряддя землеробської праці: серпи, зернотерки, жорна, ступи, а також ями-сховища для зерна та зразки культур, які висівалися.

Велику увагу радянські археологи приділили вивченю різних ремісничих виробництв, значно збільшивши той обсяг знань з цього питання, який мала дореволюційна археологія. Великі центри керамічного виробництва, наприклад, були відкриті в Пантикеї, Ольвії. Великі комплекси гончарних майстерень знайдені та вивчені в Херсонесі. В гончарних майстернях виготовлявся найрізноманітніший посуд, глиняна тара, черепиця, труби, глиняні вироби для ткацького, риболовного та інших виробництв, предмети мистецтва та культу. Докладно обстежено рибозасолувальне виробництво та виноробство. Виробництво вина, цього важливого продукту місцевого споживання та експорту, вивчено в деталях, починаючи з вирощування винограду і до упаковки продукції в тару. Певних успіхів досягнуто і в галузі вивчення металообробного (ковальської та ливарної справ), ткацького, деревообробного, шкіряного, косторізного та кам'янопірзного виробництв.

Цікаві результати одержано при вивчені некрополей (Ольвія, Херсонес). Крім важливих спостережень, зроблених в процесі розкопок склепів та ґрунтових могил, здобуто великий антропологічний матеріал, який відбиває різноетнічність складу населення Північного Причорномор'я в античний час.

Самостійний розділ склали епіграфічні дослідження пам'яток Херсонеса та Ольвії. Інститут археології АН УРСР разом з Херсонеським музеєм організували єдиний у своєму роді епіграфічний лапідарій.

При паспортизації та класифікації матеріалів з метою підготовки до перевидання корпусу херсонеських написів виявлено понад 100 неопублікованих написів. Вони містять важливі дані з історії Херсонеса в античну добу, відомості про економіку, політику, релігію, культуру, ономастичну, про взаємовідносини з скіфською державою, іншими античними державами Причорномор'я та Римською імперією, про перебування мезійської ескадри в Херсонесі та ін. Виявлено ряд почесних декретів та проксений, внесено важливі доповнення в історію Діофантових воєн, вперше в написах знайдено відомості про існування культу богині землеробства Деметри, богині агона Немесіди, деяких східних богів та культу імператора. Опубліковані нові будівельні написи, списки переможців на спортивних змаганнях, різні типи епітафій та ін.; розроблені також питання палеографії, датування та мови написів. Крім того, велися роботи по вивченню граффіті на посудинах, штукатурці та на різних побутових предметах, які дали цікаві результати.

Успіхи в галузі нумізматики виявилися настільки значими, що Інститут археології АН УРСР розпочав вперше в українській історичній науці видання збірників «Нумізматика і сфрагистика», які добре зарекомендували себе в СРСР та за рубежем. В останні роки досліджено великий нумізматичний матеріал з Ольвії, який дозволить висвітлити складні питання грошового обігу в античну епоху в Північному Причорномор'ї. Так само докладно вивчені нумізматичні збірки Херсонеса, які відносяться до античного та римського часу. Великою подією в нумізматиці, що має значення для дослідження і історії скіфського суспільства, було відкриття та вивчення серії ранніх скіфських монет царя Аттея (IV ст. до н. е.).Хоча сказаним далеко не вичерпуються успіхи античної археології на Україні, з нього видно, що українські археологи внесли досить помітний внесок в радянське антикознавство. Дослідженням античної культури Північного Причорномор'я займається великий колектив вчених, які внесли багато принципово нового у вивчення історії міст-держав, в розуміння матеріальної та духовної культури грецького, римського та місцевого аборигенного населення⁷.

Безперечний інтерес викликають нові дослідження латенських пам'яток Закарпаття. Крім вивчення відомого з давніх часів поселення кельтського типу Галліш-Ловачка, було досліджено великий залізоробний центр біля с. Новоклиново. Тут розкопано понад 100 горнів, чітко спланованих на площині, які цілком відповідають таким же горнам, виявленим в Польщі. Вивчення пам'яток цього типу проливає світло не тільки на технологічний процес відновлення заліза, а й на організацію ремісничого виробництва, на економічне значення залізоробних центрів, які обслуговували певну округу. Латенські пам'ятки Закарпаття генетично пов'язуються з нашадками носіїв кушановицької культури.

Велика праця вкладена радянськими археологами в розрізнення проблем, пов'язаних з історією слов'янства. Вклад у вивчення слов'янського етногенезу та супроводжуючих цю проблему питань, безперечно, дуже значний.

В останні роки найбільшу увагу привертає зарубинецька культура, яку ставлять на чолі можливих родонаочальниць культур східного слов'янства. Зарубинецька культура була відкрита на рубежі XIX і XX ст.

⁷ Широко відомі праці: Б. В. Фармаковського, С. О. Жебельєва, В. П. Бузекула, О. І. Тюменєва, І. І. Мещанінова, В. Д. Блаватського, О. М. Зографа, В. Ф. Гайдукевича, Т. М. Кніпович, Ю. Ю. Марті, К. Е. Гриневича, Г. П. Іванової, М. Ф. Болтенка, Б. М. Гракова, А. О. Білецького, М. М. Кобиліної, Л. М. Славіна, Д. Б. Шелова, П. І. Кашиковського, Е. І. Соломонік, Г. Д. Белова, Д. П. Каллісто-ва, А. І. Фурманської, І. Т. Круглікової, С. Ф. Стржелецького, І. Б. Зеест, О. І. Леві, О. М. Карасьової, Н. В. Птицішевої, М. М. Худяка, В. М. Скуднової, М. І. Сокольського, В. О. Анохіна, В. В. Лапіна, В. Д. Марченко, В. В. Борисової, О. М. Щеглови, Е. М. Гілевич, І. А. Антонової, Ю. І. Козуб, С. Д. Крижицького, І. Б. Клеймана, А. В. Буракова, Ф. М. Штітельман, Р. І. Ветштейн, М. С. Синиціна.

В. В. Хвойкою і інтерпретувалася ним як ранньослов'янська. Пізніше були спроби представити зарубинецьку культуру як прогерманську, але ця гіпотеза німецьких археологів виявилася науково необґрунтованою і була відкинута.

Дослідження пам'яток зарубинецької культури стало особливо інтенсивним після Великої Вітчизняної війни. Цьому сприяло відкриття перед самою війною могильника поблизу київського передмістя Корчувате. Тепер зарубинецька проблематика широко представлена в археологічних установах Москви, Ленінграда, Києва, Мінська. Провадяться дослідження пам'яток зарубинецького типу в Подніпров'ї, на Сеймі, на Південному Бузі. Проведені досить широкі розкопки в самих Зарубинцях та поблизу с. Великі Дмитровичі, вивчено на значній площі могильник поблизу с. Пирогів під Києвом та залізоробне поселення біля с. Лютиж Димерського району Київської області, де була розкрита майже вся площа (16 тис. m^2) і виявлено 15 сиродутних горнів, кілька сотень ям для виробництва деревного, вугілля та чотири прямокутних наземних житла площею 12—16 m^2 .

В результаті вивчення пам'яток зарубинецької культури стало можливим встановити планування поселень та жител, намітити основні напрями господарства зарубинецьких племен, зв'язки їх з племенами Північного Причорномор'я. І все ж таке важливе питання, як походження зарубинецької культури, залишається ще багато в чому спірним. Очевидно, можна вважати достовірним, що в складанні південних зарубинецьких племен відіграли роль племена черноліської культури (ранньоскіфський час), які також ставляться в генетичний зв'язок з протослов'янами. В складанні північних зарубинецьких племен брав участь, імовірно, північно-західний балто-слов'янський субстрат. Дискусійним є і питання про час існування зарубинецької культури. Судячи з останніх даних, можна приєднатися до датування, запропонованого на підставі вивчення фібул та імпортних предметів. Це — перша половина II ст. до н. е.— кінець II ст. н. е. Таким чином, незважаючи на наявність різних думок щодо деталізації в амплітуді дат, навряд чи можна заперечувати принадлежність зарубинецької культури до протослов'янських племен.

У II ст. н. е. в Середньому Подністров'ї і Подніпров'ї з'явилися племена черняхівської культури. Початок дослідження черняхівських пам'яток пов'язаний з ім'ям В. В. Хвойки, проте всебічне і систематичне вивчення їх здійснене лише за радянський час⁸. В результаті широко розгорнутих польових досліджень на території України та Молдавії стало відомо близько 2 тис. пам'яток черняхівської культури, з яких близько 100 були розкопані. Про масштаби польових робіт можна судити, наприклад, з розкопок Журівського поселення і могильника, де було розкрито площу близько 10 тис. m^2 , а також Компаніївського могильника, на якому було розкрито 5600 m^2 . Загальна площа розкопок на черняхівських пам'ятках становить понад 60 тис. m^2 . На цій величезній площині вивчено 350 жител та господарських споруд і понад 2 тис. поховань. Мабуть, не одна з археологічних культур за такий відносно короткий проміжок часу не піддавалася таким широким польовим дослідженням. Тому можна сказати, що черняхівська культура, яка належала численному народові, досліджена досить докладно. Черняхівці займалися землеробським господарством із застосуванням тяглою сили та залізного плуга, скотарством, городництвом та, імовірно, садівництвом. Ім були відомі різні ремесла — залізоробне, скляне, косторізне, ювелірне, дер-

⁸ Над вивченням пам'яток зарубинецької та черняхівської культур на Україні плодотворно працює значний колектив археологів: Б. О. Рибаков, М. Ю. Смішко, М. Ю. Брайчевський, Ю. В. Кухаренко, В. П. Петров, Е. О. Симонович, М. Г. Артамонов, М. О. Тиханова, Є. В. Махно, В. Д. Баран, І. М. Самойловський, В. В. Кропоткін, Є. В. Максимов, В. І. Бідзіля, Б. О. Тимощук, А. Т. Сміленко, І. С. Винокур, Н. М. Кравченко, Г. М. Нікітіна та ін.

вообробне. Економічний розвиток привів до зародження у черняхівців товарного виробництва та торгівлі. Торгівля велася з Північним Причорномор'ям та римськими провінціями. Саме з черняхівськими племенами в Подністров'ї пов'язані знахідки кам'яних статуй, подібних відомому Святовіту, знайденому в р. Збруч ще в дореволюційні роки. Тепер вони стали вже не такими рідкісними, але, як і раніше, являють велику наукову та музейну цінність. Незважаючи на відносну повноту вивчення пам'яток черняхівського типу, залишаються ще питання, які вимагають дальнього дослідження. Це, зокрема, питання етнічної приналежності черняхівців. Початкове вирішення його на користь антів виявилося дуже прямолінійним і викликало гарячі дискусії. Не цілком достовірно встановлюється також верхня хронологічна дата черняхівської культури.

Історія ранніх слов'ян, як і раніше, хвилює вчених. Успішне вирішення цієї проблеми залежатиме від розробки теорії етногенезу, комплексності методів дослідження та дальнього накопичення археологічних фактів.

Довгий час характер слов'янської культури напередодні утворення Київської Русі залишався дуже неясним. Мова йде про пам'ятки другої половини I тисячоліття н. е., які стали особливо інтенсивно вивчатися в післявоєнний час. В результаті проведення широких польових досліджень в різних частинах України тепер відомо понад 300 пам'яток VI—IX ст. Досить повно досліджені Новотроїцьке городище на Лівобережжі, Канівське поселення, поселення біля с. Пеньківка в гирлі р. Тясмин, біля сіл Семенки та Самчинці на Південному Бузі, біля с. Ріпнів та в с. Зимне в західних областях УРСР⁹.

Дослідження слов'янських пам'яток VI—IX ст. дало матеріали для висновків про характер і планування поселень, домобудівництво, господарство та побут слов'янських племен. Ряд пам'яток свідчив про ремісничу діяльність населення Подніпров'я, Побужжя та Волині. Біля м. Гайворона на острові було відкрито залізоплавильний центр VI—VII ст. н. е., на Пастирському городищі — залишки кузні, а на городищі Зимне — залишки ювелірного виробництва. Цікавий матеріал, який додовнює уявлення про ювелірну майстерність та широкі торговельні зв'язки, дали також знахідки скарбів дорогоцінних виробів (Харівський, Пастирський, Глодоський та Качинський). В останні роки вдалося відкрити та дослідити цікавий тип пам'яток — стародавньоязичницькі святилища, в яких перед дерев'яними ідолами палили вогнища, приносили жертви та молилися язичницьким божествам. Подібні споруди відкриті на р. Гнилоп'яті, в гирлі р. Тясмина.

Протягом багатьох років історики та археологи намагалися пов'язати певні археологічні пам'ятки з «літописними племенами» — великими слов'янськими угрупованнями, які являли собою по суті примітивні феодальні держави. В цьому напрямі працює багато радянських археологів, намагаючись визначити характерні етнографічні риси кожного з племен. З цієї точки зору вивчалися пам'ятки лівобережних сіверян, дніпровських полян, правобережних древлян, волинян, дністровських дулібів. Визначено пам'ятки «загадкових племен літопису» — уличів та тиверців, які жили на Нижньому Дніпрі, Дністрі та Південному Бузі. Почалося вивчення пам'яток VII—IX ст. в Закарпатті, які, імовірно, належали хорватам. Проведені дослідження показали наявність великої кількості спільніх рис в пам'ятках різних областей УРСР, які свідчать

⁹ Найактивнішу участь у вивчені слов'янських пам'яток другої половини I тисячоліття н. е. беруть: М. Ю. Смішко, В. В. Ауліх, В. Д. Баран, В. К. Гончаров, Д. Т. Березовець, Г. М. Мезенцева, І. І. Ляпушкін, Н. В. Лінка, А. Т. Сміленко, В. П. Петров, Г. М. Шовкопляс, П. І. Хавлюк та ін. Капітальна праця, присвячена дослідженю древньослов'янських пам'яток, належить П. М. Трет'якову («Фінно-угри, балти и славяне на Днепре и Волге», М.—Л., 1966).

про спільність матеріальної культури східнослов'янських племен. Для розуміння історичних процесів, які відбувалися в ранньослов'янському середовищі півдня СРСР, велике значення мають дослідження ранньо-середньовічних пам'яток Криму¹⁰. Протягом багатьох років питання, пов'язані з вивченням широко відомих «піщаних міст» Криму, займали істориків та археологів. З приводу їх походження було висловлено чимало різних, інколи суперечливих гіпотез. Одним з самих поширеніших було припущення, що «піщані міста» є візантійськими фортецями VI ст., збудованими на підступах до середньовічного Херсонеса. Великий археологічний матеріал, зібраний Інкерманською експедицією, дозволив поставити питання про походження «піщаних міст» в іншому плані. Відкидаючи готську принадлежність «піщаних міст» південно-західного Криму в ранньому середньовіччі, було висловлено ідею про їх місцеве походження на пізньоскіфських та сарматських основах і не без впливу Візантії. Утворення «піщаних міст» стало необхідністю в ході боротьби Візантії з Руссю та Хозарією. «Піщані міста» Криму виявилися різночасовими і відмінними одне від одного за плануванням та іншими елементами культури.

Для вивчення історії раннього середньовіччя набувають значення матеріали розкопок великого могильника з сотнями поховань в скелястих скелепах глибиною до 3—5 м, виявленого поблизу с. Скелясте в Бахчисарайському районі. Могильник датується IV—IX ст. Багато цікавих спостережень зроблено при дослідженнях середньовічних споруд в Херсонесі — храму, жилих будівель, мозаїчних підлог та ін.

Вивчення середньовічних пам'яток в районі південного узбережжя Криму — Демерджинського гірського масиву, які відносяться до VI—VIII ст., дало можливість встановити місцеположення загадуваних Прокопієм Кесарійським країни Дорі та «довгих стін» на перевалах головного пасма до моря. Работами археологічного загону, що входив до складу комплексної карстової експедиції, досліджено карстові порожнини, які дали різноманітний середньовічний матеріал, поселення часу хозарської навали (VIII—X ст.). Розташовані вони на відрогах першого пасма Кримських гір.

Продовжувалося вивчення пам'яток салтівської культури, залишеної алано-болгарськими племенами. Значні за обсягом роботи здійснені в с. Верхній Салтів на Харківщині, де досліджено городище цієї культури з кам'яною фортецею, посад городища та могильник. Поселення салтівської культури вивчалися також на р. Оскол. Вивчення матеріалів південної частини Середнього Подніпров'я вказує на існування тісних зв'язків між слов'янськими та алано-болгарськими племенами і на значний вплив племен салтівської культури на сусідні з ними слов'янські племена. Наслідком цих взаємовпливів було утворення в кінці I тисячоліття на Нижньому Дніпрі змішаної слов'яно-салтівської культури. Елементи останньої є також в культурі, представлений на поселеннях південно-східного Криму типу Планерського (VII—X ст.), хоч ці поселення і були зайняті різноетнічним населенням, яке зберегло античні та місцеві культурні традиції. Цікаві результати одержано при розкопках у Судаку (Сурож в руських літописах). Тут в портовій частині знайдено залишки, які відносяться ще до VI ст.

Велику увагу було приділено вивченю пам'яток доби Київської Русі. Розкопки древньоруських міст, розпочаті ще в XIX — на початку XX ст., у радянський час набули широкого розмаху і цілеспрямованості. Археологічні дослідження провадилися майже в усіх древньоруських центрах — Києві, Чернігові, Переяславі, Білгороді, Любечі, Вишгороді, Городську, Путівлі, Пліснеську, Галичі, Володимири-Волинському,

¹⁰ Для їх вивчення були організовані багаторічні та систематичні роботи, в яких брали участь: М. І. Рєпніков, Є. В. Веймарн, О. І. Домбровський, А. Л. Якобсон, М. А. Фронджуло, В. П. Бабенчиков та ін.

Львові та інших містах. Найповніше досліджене стародавній Київ. Крім розкриття площ на старих розкопках тут були здійснені розкопки в різних частинах «Города Володимира» та «Города Ярослава». Вивчалися залишки князівських палаців та жител простого люду, архітектура церков та майстерні ремісників, фортифікаційні споруди та предмети військового спорядження, могильники, скарби та інші численні залишки матеріальної культури. В результаті широкого вивчення археологічних пам'яток Києва багато питань з історії цього видатного центру слов'янства були вирішені або стали близче до свого вирішення. Очевидно, що в VIII—IX ст. на території сучасного Києва існувало три укріплені поселення — на Старокиївській горі, на Киселівці та Щекавиці. Ще в кінці VII ст. сталося об'єднання цих укріплених пунктів, внаслідок якого і виділився Київ як міський політичний центр полян. Приблизно в цей же час утворилися міські торгово-ремісничі слободи на Подолі.

Численними і дуже цікавими археологічними матеріалами представлена історія Києва кінця X — середини XIII ст. Визначено топографію Києва XI ст., досліджено оборонний вал, який оточував «Город Ярослава». Значні за масштабами розкопки на Володимирській вулиці в районі Софійських (Батиєвих) воріт та на садибі Михайлівського монастиря дали можливість вивчити житлові та господарські комплекси, а також деякі питання, пов'язані з плануванням та забудовою міста. Останньому сприяли розкопки на Житомирській вулиці, на горі Дитинка, на Подолі та в інших пунктах. Багато зроблено у вивчені пам'яток церковної архітектури, цих чудових творів мистецтва, які прикрашали Київ протягом багатьох століть. Крім дослідження славнозвісного Софійського собору, зокрема його архітектурних форм, будівельної техніки, історії спорудження окремих частин і всього ансамблю в цілому і живопису, провадилося вивчення відкритої в межах його садиби стіни, яка огорожувала двір духовного владики. Це відкриття відіграло значну роль в уточненні топографії міста XI ст. Важливі спостереження зроблені при вивчені собору Видубецького монастиря, Кирилівської церкви, храму-мавзолею Бориса і Гліба в Вишгороді під Києвом та при розборці руїн зруйнованого фашистськими окупантами Успенського собору Києво-Печерської лаври.

Розкопки ремісничих майстерень в різних частинах старого міста дали матеріали великої наукової, а іноді художньої цінності. Завдяки цим матеріалам встають картини трудових буднів ремісників, які населяли міські квартали. На території Києва відкрито майстерні: ковальську, ливарну, ювелірну, скляних виробів, в тому числі для виготовлення смальти, віконного скла та прикрас, гончарні, які виготовляли будівельні матеріали, посуд, різний побутовий матеріал, косторізні, янтарних виробів. При розкопках знаходили інструменти шкіряного, деревообробного та каменерізного ремесел. На садибі Михайлівського Золотоверхого монастиря було виявлено напівземлянку, яка належала художнику-іконописцю та майстру по виготовленню янтарних намистин. На підлозі житла знайдено глиняні посудинки з фарбами. Вивчення виробів київських ремісників показало, що предмети їх ремісничого виробництва широко експортувалися не тільки в різні землі Київської Русі, а й далеко за її межі — у Волзьку Булгарію, Чехію, Польщу, Швецію. Дослідження ремісничих майстерень літописного Києва дозволило проаналізувати різні сторони розвитку продуктивних сил і виробничих відносин в Київській Русі, з'ясувати деякі важливі риси економічної та соціальної історії Києва, пов'язані з виділенням ремесла в особливу галузь виробництва.

Трагічні сторінки руйнування монголо-татарами Києва в грудні 1240 р. відкриваються розкопками оборонних споруд із загиблими тут воїнами, братськими могилами та різними деталями, пов'язаними з вивченням жител. Інші міста та городища древньоруської землі також за-

знали драматичних подій монголо-татарської навали (Чернігів, Колодяжин, Райки, Ізяслав). Капітальна двотомна праця М. К. Каргера узагальнює багаторічні дослідження Києва великим колективом археологів, архітекторів, істориків, мистецтвознавців та самого автора.

Значні результати досягнуто у вивченні археологічних пам'яток Чернігова. Тут на території Дитинця відкрито залишки князівського кам'яного палацу XI ст., двоповерхового будинку XII ст., прикрашеного мозаїкою, фресками та кольоровими плитками. На посаді міста виявлено численні житла та майстерні ремісників. В давньому місті розкопано залишки Благовіщенської церкви 1186 р. Провадилася робота по вивченю та консервації архітектурних пам'яток (Спаський та Борисоглібський собори, П'ятницька церква), що збереглися.

Великі архітектурні дослідження було проведено в стародавньому Переяславі. В XI—XIII ст. Переяслав був великим князівським та церковним центром. З літопису відомо про велике кам'яне, фортифікаційне, церковне та палацове будівництво там в кінці XI ст. при єпископі Єфремі. В Переяславі досліджено земляні вали з сирцевими кладками, кам'яні міські ворота з надвратною церквою, єпископський палац та сім церков XI—XII ст. В різних районах міста розкопано також кілька напівземлянкових жителів цього часу.

За роки Радянської влади проведені значні дослідження стародавнього Галича — столиці Галицького князівства. Вивчено фундаменти Успенського собору XII ст. та залишки багатьох жителів і ремісничих майстерень. Протягом кількох років провадилися розкопки іншого найдавнішого міста Галицько-Волинської Русі — Пліснеська. Розкопки показали, що Пліснеськ пройшов шлях від слов'янського поселення VII—VIII ст. до феодального замка XI ст. та міста в XII—XIII ст.

Одним з порівняно добре вивчених древньоруських міст є Вишгород, розташований за 20 км на північ від Києва. Археологічними дослідженнями виявлено на Дитинці фундаменти Борисоглібської церкви початку XII ст., житлово-господарські споруди, розташовані двома рядами, очевидно, вздовж вулиці, ремісничі майстерні. На посаді знайдено численні залізоробні, гончарні, ювелірні майстерні. Розкопки показали, що Вишгород був не тільки фортецею, а й центром добре розвинутого ремесла. В післявоєнні роки були проведені розкопки в Путівлі. Досліджувалися міські стіни із заборолами XII—XIII ст., тринефний храм XIII ст., ряд господарських споруд. Є підстави вважати, що на Дитинці міста знаходився двір путівльських князів, який згадується в літопису під 1146 р.

У післявоєнні роки розкопувалося древньоруське місто Любеч. Любечський комплекс вперше дозволив уявити вигляд багатого князівського замка XI ст. На території замка, оточеного городнями із заборолами, знаходився триповерховий князівський палац, чотирикутна башта-донжон. Поруч з замком виявлено церкву та господарський район. Ремісниче населення проживало на посаді міста.

Цікава пам'ятка вивчалася Інститутом археології АН УРСР в 1956—1959 рр. в гирлі р. Сули — місто Воїнь XI—XII ст. з укріпленою гаванню. До фортеці, оточеної напівкільцем укріплень, могли входити на стоянку кораблі, які пливли по Дніпру.

Крім великих міст, вивчалися також численні городища древньої Русі. Як показали дослідження, значна їх частина була залишками укріплених феодальних замків. В дореволюційний час провадилося в основному збирання попередніх даних про городища, зокрема складалися археологічні карти окремих районів. Справжнє вивчення городищ почалося лише після Жовтневої революції. За роки Радянської влади на території УРСР провадилися розкопки на городищах: Донецькому під Харковом, Вир біля м. Білопілля, Шестовицькому на р. Десні, Кизиверському на Сулі, Княжа та Дівич гори та Половецькому на Росі, Микла-

шевському, Ходорівському, Чучінському, Витачівському, Іван-горі на Дніпрі, Райковецькому на р. Гнилоп'яті, Колодяжинському на р. Случі, біля с. Городище поблизу м. Шепетівки, Ленковецькому на Дністрі, біля с. Судова Вишня Львівської області. Роботи по дослідженню городищ здійснювалися Інститутом археології АН УРСР у співробітництві з Інститутом археології АН СРСР та за участю вузів і музеїв. Розкопки показали забудованість площі городищ житловими та господарськими приміщеннями, в яких проживало феодально-залежне населення — землероби, ковалі, деревороби, ювеліри, які забезпечували усі потреби феодала. Знахідки зброї та військового спорядження свідчать про наявність при феодальних замках військового гарнізону.

Частина городищ мала воєнно-стратегічне значення. Це були городища з незначною забудовою площадки, на якій знаходилися окремі житла. Основними спорудами на таких городищах були потужні укріплення. Як правило, навколо городищ розташовувалися неукріплені сільські поселення, які перебували в адміністративно-господарській залежності від укріплених військово-феодальних центрів. Важливим дослідженням радянських археологів є вивчення оборонних споруд, що складалися з потужних дерев'яних стін зрубної конструкції, визначення особливостей планування, системи забудови та характеру матеріальної культури древньоруських городищ.

Крім населених пунктів, за роки Радянської влади вивчено також і ряд могильників Х—ХII ст. Цілком досліджено Шестовицький могильник з дружинними похованнями ранньої пори Київської Русі, досліджувалися міські могильники стародавніх Чернігова та Києва. Матеріали могильників дали можливість судити про різні сторони суспільного життя та ідеології древньоруського населення.

Якщо дослідження древньоруських міст і городищ велося широким фронтом, то вивчення древньоруського села залишалося майже поза увагою археологів. Тим часом у зв'язку з підвищеним інтересом до палеоекономіки останнє набуває особливої актуальності. Вже мало сказати про те, чим займалося древньоруське село, яким був там рівень техніки землеробства, соціальна організація та ін. Стало необхідним конкретно дослідити посад, село як патріархальні общини з натуральними та товарними формами виробництва. Для з'ясування товарних можливостей сіл треба розкрити три-четири з них і, перш за все, встановити кількість дворів у них. Це зробить можливим за короткий час визначити середній розмір дворів древньоруського села, провести демографічні підрахунки, з'ясувати обсяг споживання продуктів харчування, розміри посівних площ та пасовиськ і багато інших питань. Дослідження економічної місткості древньоруського села в комплексному вигляді проліє світло на економіку міст, внесе уточнення щодо кількості їх населення, соціальної структури та ін. Наприклад, багато суперечок викликає чисельність населення Києва в часи його розквіту. Різні дослідники неоднаково визначають кількість жителів Києва, доводячи їх число до 100 тисяч. Останні підрахунки, побудовані на топографічних та етнографічних даних, уточнили попередні розрахунки, наблизивши їх, очевидно, до справжньої цифри — 40 тисяч осіб. Робляться спроби вивчити і сільські поселення під кутом зору їх економічного потенціалу. Для цього обрано древньоруське село поблизу с. Комарівки, в плавнях Дніпра, недалеко від Переяслава-Хмельницького. Тут поки що розкрито площу близько 4 га, на якій виявлено кілька десятків будинків. Палеоекономічні розрахунки, очевидно, будуть цікавими і для міст типу Ізяслава, Городська, а також феодальних укріплень типу Райків та ін.¹¹

¹¹ Результати археологічних досліджень древньоруських пам'яток широко відомі у нас та за рубежем. Вони представлені в працях: Б. О. Рибакова, І. П. Крип'якевича, М. К. Каргера, М. О. Макаренка, І. В. Моргілевського, В. Й. Довженка, М. Ю. Брайчевського, М. В. Холостенка, В. А. Богусевича, Ф. М. Мовчанівського,

Треба відзначити, що однією з істотних прогалин у вивчені доді Київської Русі є недостатня увага до пам'яток кочівників-степовиків: половців, печенигів, торків, історична доля яких тісно спліталася з древньою Руссю. Вивчення їх археології збагатить історію Київської Русі.

За 50 років археологічна наука на Україні досягла значних успіхів. Проте залишаються ще завдання, вирішення яких є дуже важливою справою. Крім розробки актуальних проблем кожного з розділів археологічної науки — первісного або скіфо-античного часу, доби раннього металу або середньовіччя, — необхідно вивчати загальну методологічну та методичну проблематику, що стосується самої суті археологічних досліджень.

В останні роки особливо широко обговорювалася проблема змісту поняття «археологічна культура». З цього приводу було висловлено чимало думок. Проте жодна з них не може виключати іншу і вважатися теоретично цілком обґрунтованою.

В дискусії про зміст поняття «археологічна культура» брали участь і українські археологи. Ю. М. Захарук, на наш погляд, правильно визначив основні класифікаційні ознаки, що складають це поняття. В основі визначення «археологічна культура» лежить археологічний комплекс — поселення та належний йому могильник з усіма археологічними атрибутами: житлами, знаряддями праці, предметами побуту, вотивними спорудженнями, ритуальним інвентарем та ін. Археологічний комплекс є моноетнічним і в зіставленні з іншими аналогічними комплексами або їх частинами дає уявлення про моноетнічність груп комплексів, про приналежність їх до єдиної мовної спільноти.

Вдалим є також визначення поняття «тип пам'ятки». Під цим поняттям маються на увазі пам'ятки, в яких є не тільки подібні елементи, які характеризують археологічний комплекс, а й свої власні особливості, що відрізняють їх від основного комплексу. Згідно з розробленою Ю. М. Захаруком «структурною схемою», можливе виділення «систем територіально-хронологічних груп» для різnotипних пам'яток (комплексів), які, проте, належать до однієї культури. Дальша розробка комплексного методу вивчення археологічних матеріалів обіцяє збільшити також обсяг наукової інформації.

Серйозне занепокоєння викликає стан теоретичного розроблення проблеми етогенезу. Пошук шляхів складання історичних спільнот, встановлення джерел культур, їх походження становлять один з найважливіших напрямів в археології. Тепер стало вже цілком очевидним, що етногенетичні питання можна вирішувати тільки комплексно, з участю археологів, істориків, етнографів, антропологів, лінгвістів, географів та ін. Археологія нібито розставляє матеріальні репери та хронологічні віхи по шляхах розвитку культур. Проте на практиці початкові та кінцеві ланки археологічних культур простежуються далеко не часто. Це стосується як найдавніших культур, наприклад палеоліту, так і культур неолітичних та енеолітичних, доби бронзи та раннього заліза. У важкому становищі опинилися і дослідники, які вивчають раннє середньовіччя Південно-Східної Європи. Так, наприклад, походження зарубинецької, черняхівської, кущановицької або липицької культур викликає багато суперечок. Залишаються неясними також дальші історичні їх долі. Причина такого становища, очевидно, криється в не досить ще чіткому уявленні про конкретні форми складання і взаємодії етнічних спільнот. Найчастіше пошук спадкоємних ознак в матеріальних залишках провадиться від однієї культури до іншої. На підставі виділених домінантних типологічних ознак будується еволюційний типологічний ряд. Визначаються об'єкти з новими ознаками, які з'являються вна-

І. Д. Старчука, О. О. Ратича, Р. О. Юри, Ю. С. Асеєва, М. П. Кучери, В. К. Гончарова, П. П. Толочка, Д. І. Бліфельда, П. О. Раппопорта, Г. Ф. Корзухіної та багатьох ін.

слідок розвитку старих форм або під впливом внутрішніх чи зовнішніх причин. Всі ці типологічні та інші перетворення розміщаються на певних хронологічних відрізках, вироблених згідно з відносними або абсолютними хронологічними показниками.

Таким чином, пошук здійснюється по схемі елементно-еволюційних побудов. Незважаючи на всю користь такого методу, він все ж веде до певного спрощення уявлень про історичний процес, показує тільки один його бік. Це особливо помітно при розробці періодизації культур, які вже склалися.

Проте чи може бути історичний процес таким механічно простим та пряmolінійним? Адже він складніший за самі складні і сміливі припущення.

Утворення культурно-історичних спільностей — це процес, при тому процес безперервний, який практично не має ні початку, ні кінця. Отже, самий пошук початкових і кінцевих фаз культур набуває певною мірою умовного характеру. Розвиток суспільства відбувається не тільки під впливом іманентних законів розвитку господарських та суспільних форм, які відбивають загально-стадіальну суть суспільного прогресу. Історичний процес розвитку проходить і під потужним впливом локальних факторів, які багато в чому визначають характер існування тих або інших суспільних утворень. До таких локальних факторів слід віднести, наприклад, географічне середовище з його мінливими природно-історичними закономірностями, суспільне оточення, з яким взаємодіє досліджуване суспільство. Ці взаємодії відбуваються інколи в дуже ускладнених умовах простих і посередніх зв'язків, при наявності сегментацій, примусових міграцій, культурних взаємопливів, дифузій, змішання культур, обміну населенням в зв'язку з війнами та іншими явищами, що супроводили розвиток суспільств.

При цих активно діючих культуроутворюючих факторах розвивається потяг до нівелювання рівня розвитку продуктивних сил в різноетнічних, але взаємодіючих суспільствах. Ця тенденція поширяється в першу чергу на виробництво та матеріальну культуру в цілому і охоплює значні за площею території, культурні області. Таким чином, складання культурно-історичних спільностей — це процес, який іноді веде до швидких трансформацій, а іноді протікає дуже уповільненими темпами. Нам здається, що археологічна культура, як відбиття матеріального побуту людини, з самого початку була синкретичною. Сам процес утворення культур ніколи не веде до складання, так би мовити, рафінованих культур, чистих та ізольованих за своєю природою. Отже, немає тієї стовпової дороги, яка вела б до ізольованості чи абсолютної культурної одності суспільства, замкненого в якомусь вузькому колі абстрактно існуючих культур. В світлі сказаного стає зрозумілим, що «археологічні культури» конструкуються на основі матеріальних ознак, які визначають суть культури і вже викристалізувалися або продовжують кристалізуватися. Сама ж початкова фаза утворення культури виявляється скритою в тих численних і складних процесах культуроутворення, що відзначені явищами синcretизації додатків, які утворюють сформовані вже елементи культур. Цим, можливо, і пояснюються ті труднощі, з якими зустрічаються дослідники при вивченні найпочатковіших фаз утворення археологічних культур, тобто області етногенезу. Аналогічне становище утворюється при висвітленні «кінця», «заходу» або «зникнення» культур. Цей процес так само багатограний та багатоступінчастий. І оскільки «кінець» або «зникнення» культур найчастіше обумовлює народження нового, а це нове ще не становить культурно-історичного сплаву визначених вже матеріальних елементів культури, що народжується, пошук старих матеріальних рис стає таким же важким, як і встановлення нових.

Наведені приклади не вичерпують всіх актуальних та практично важливих проблем. Розроблення їх має стати справою найближчого майбутнього.

С. Н. БИБІКОВ

К 50-ЛЕТИЮ АРХЕОЛОГИЧЕСКОЙ НАУКИ НА УКРАИНЕ

Резюме

В статье дается краткая характеристика состояния археологии на Украине в дореволюционные годы, при этом подчеркивается отсутствие в науке методологических основ.

После Великой Октябрьской социалистической революции археологические ячейки были созданы при различных учреждениях и значительно укрепились существовавшие раньше. Первым археологическим учреждением при Академии наук УССР была Комиссия по составлению Археологической карты (1919 г.). Энергичную деятельность по изучению археологических памятников развил Всеукраинский археологический комитет (ВУАК), учрежденный в 1924 г. на базе Археологической комиссии. Комитет предпринял первые археологические национальные издания — «Наукові записки ВУАК» и др. В 1938 г. был создан Институт археологии АН УССР, ставший центральным археологическим учреждением республики. Он работает в тесном сотрудничестве с археологами других республик.

За прошедшие 50 лет археологическая наука на Украине достигла больших успехов. Институт археологии АН УССР провел большую работу по изучению памятников каменного века, эпохи раннего металла, скифо-античного времени, эпохи Киевской Руси. Автор характеризует наиболее важные достижения археологии в УССР. В области палеолита разработаны основы периодизации. Неолит, почти не представленный в дореволюционной археологии на Украине, сейчас известен почти по всей территории УССР в различных своих стадиях и культурно-исторических проявлениях. Серьезные успехи сделаны в изучении памятников эпохи меди и бронзы. Раскопаны целые поселения, рисующие хозяйство и быт ранних земледельцев и скотоводов. Многое достигнуто и в сфере изучения памятников скифов и античных городов-государств в Северном Причерноморье.

Большой вклад в развитие археологии внесли археологи-слависты. Раскопкам подверглись многочисленные памятники раннеславянского времени (зарубинецкие, черняховские и др.). Подробно изучена культура племен раннеславянского времени — хозяйство, быт, планировка поселений, домостроительство, элементы мировоззрения. Столъ же успешно и плодотворно производятся исследования памятников эпохи Киевской Руси. Широкие раскопки древнерусских городов — Киева, Чернигова, Переяслава, Галича, Изяслава, Любеча, а также многочисленных городищ и поселений обогатили науку важнейшими материалами, по новому освещавшими материальную и духовную культуру древней Руси и ее место в истории цивилизации Европы.

Археологи Украины провели очень большие по своим масштабам археологические исследования в зонах крупнейших новостроек: ДнепроГЭСа, Каховской, Кременчугской, Днепродзержинской, Каневской, Киевской ГЭС, в районах строительства оросительных систем и каналов. Эти работы дали материалы первостепенного научного значения. Украинские археологи много внимания уделяют и разработке теоретических проблем, методологии и методике исследований, проблеме этногенеза.

М. Ю. БРАЙЧЕВСЬКИЙ

АРХЕОЛОГІЯ І КІБЕРНЕТИКА

1. Застосування ручних перфокарт в археологічному дослідженні

I

Виникнення кібернетики як нового напряму світової науки становить собою значний етап в розумовому розвитку людства. Її поява визначається не лише тими можливостями, які дає людині сучасна техніка, а й проблемами, що встають перед дальнім прогресом думки і без розв'язання яких цей прогрес стає все більш і більш утрудненим.

Головна з цих проблем полягає в тому, що бурхливий розвиток всіх галузей знання приводить до дуже швидкого нагромадження інформації. Перша половина ХХ ст. щодо швидкості наукового прогресу не має собі рівних в історії: обсяг інформації, нагромадженої за цей час, набагато перевищує все накопичене за попередні епохи. Переробити цей потік інформації, що весь час посилюється, людський мозок вже не в силі.

Вихід з такого становища до цього часу мислився в спеціалізації, процес якої стає все інтенсивнішим.

Цей процес дуже яскраво простежується і в області археології—науки порівняно молодої. Ще на межі XIX і ХХ ст. центральними постатями в тодішній археології були вчені-енциклопедисти, подібні Обермайєру, Гернесу, Дешелетту, Софусу Мюллера, Монтеліусу, Нідерле та ін. Обмежений обсяг відомого на той час археологічного матеріалу робив таку універсальність природною.

Однак за минуле півстоліття завдяки швидким темпам розвитку археологічних досліджень спеціалізація в археології досягла такого ж ступеня, як і в інших галузях знання. Спочатку стало необхідним виділення таких порівняно широких галузей, як первісна, антична і середньовічна археологія, поряд з цим розвивався й процес просторової спеціалізації, головним чином в межах державних та історичних кордонів.

В дальшому поглиблення спеціалізації набуло ще швидших темпів. Під час Великої Вітчизняної війни і в перші післявоєнні роки в СРСР, наприклад, була пошириною спеціалізація в галузі східнослов'янської археології, яка займалася вивченням стародавньої культури східних слов'ян в цілому, і лише намічався поділ на спеціалістів по ранньослов'янському періоду і з історії Київської Русі. В наш час практично вже немає знавців з ранньослов'янської археології, а з'явилися спеціалісти з черняхівської, роменської, зарубинецької та інших культур, причому оволодіння всією масою матеріалу, що стосується кожної з цих культур, стає з року в рік все більш утрудненим.

Справді, якщо в 1945 р. українська археологія мала в своєму розпорядженні, скажімо, лише близько десятка скільки-небудь досліджених (хоча б в розвідковому плані) пам'яток черняхівської культури на території України і ледве чи не меншу кількість аналогій за межами республіки (в Польщі і Румунії), то тепер відомих пам'яток цієї культури налічується тисячі, а дослідженням було охоплено сотні поселень і могильників, що в своїй сукупності дали десятки тисяч житлових і поховальних комплексів.

Внаслідок цього в галузі дослідження черняхівської культури дедалі все більше виявляється тенденція щодо дальшого поглиблення спеціалізації уже всередині культури, що приводить до появи спеціалістів, зайнятих дослідженням не культури в цілому, а певних її частин, головним чином в територіальному плані, наприклад черняхівських пам'яток Молдавії, Наддніпрянщини, західних районів України, Південної Польщі, Румунії і т. ін.

Проте така надмірна спеціалізація криє в собі небезпеку. Спроба вирішити історичні проблеми на територіально обмеженому матеріалі неодмінно ставить дослідника перед неминучістю помилок і викривлення перспективи. Кращим свідченням цього є спроби історичної (зокрема етнічної) інтерпретації молдавських і румунських матеріалів черняхівської культури, зроблені за останній час без необхідного врахування даних по культурі в цілому.

Оскільки археологія — наука історична, головним завданням якої є вивчення суспільства, то, очевидно, саме археологічна культура повинна розглядатися крайньою розумною межею спеціалізації, свого роду неподільним атомом, з розпадом якого починається розпад речовини. Археологічна культура не є чимсь довільним або випадковим; вона відбиває певний стан суспільства в його просторовій і хронологічній конкретності. Єдності археологічної культури як конкретної системи із властивою лише її структурою відповідає єдність суспільного організму, що виступає її творцем і носієм. Кожне територіальне або хронологічне обмеження матеріалу означало б відмовлення від врахування тієї чи іншої маси джерел і тим самим робило б будь-які висновки хиткими і проблематичними.

Вихід з такого становища і покликана подати кібернетика. Однак застосування електронно-обчислювальних машин (ЕОМ) в археології становить певні труднощі. Це потребує великої роботи по виробленню методів формалізації археологічного матеріалу та відшуканню шляхів його автоматизованої обробки. До того ж не всі установи мають у своєму розпорядженні ЕОМ і машинний час поки що обходить дуже дорого. Тому звертатися до ЕОМ археологу, очевидно, доцільно лише в особливих випадках — для реалізації конкретних задач, розв'язати які можна шляхом здійснення великої кількості операцій.

Отже, в найближчому майбутньому особливого значення набувають методи формалізованої обробки матеріалу без застосування автоматів або із застосуванням простіших пристрій (сортувальні машини, табулятори тощо). Розробка цих методів дозволить: а) підвищити ефективність обробки (скорочення часу, що витрачається на кожну конкретну процедуру, і підвищення точності роботи); б) відшукати шляхи формалізації археологічного матеріалу і виробити такі способи його подання, які придатні для роботи на великих ЕОМ.

II

Одним з реальних засобів первинної механізації дослідницької роботи є подача матеріалу на перфокартах з крайовою перфорацією, за допомогою яких пошук може легко здійснюватися вручну. На цьому методі ми і зосередимо увагу в даній статті.

Перфокарти з крайовою перфорацією — це аркуші тонкого, але міцного паперу стандартного формату з пробитими вздовж всього периметра скрізними отворами — перфорацією. Остання повинна мати суворий стандарт, дотримання якого є неодмінною умовою нормальногом функціонування. У тих стандартах, які застосовуються тепер, діа-

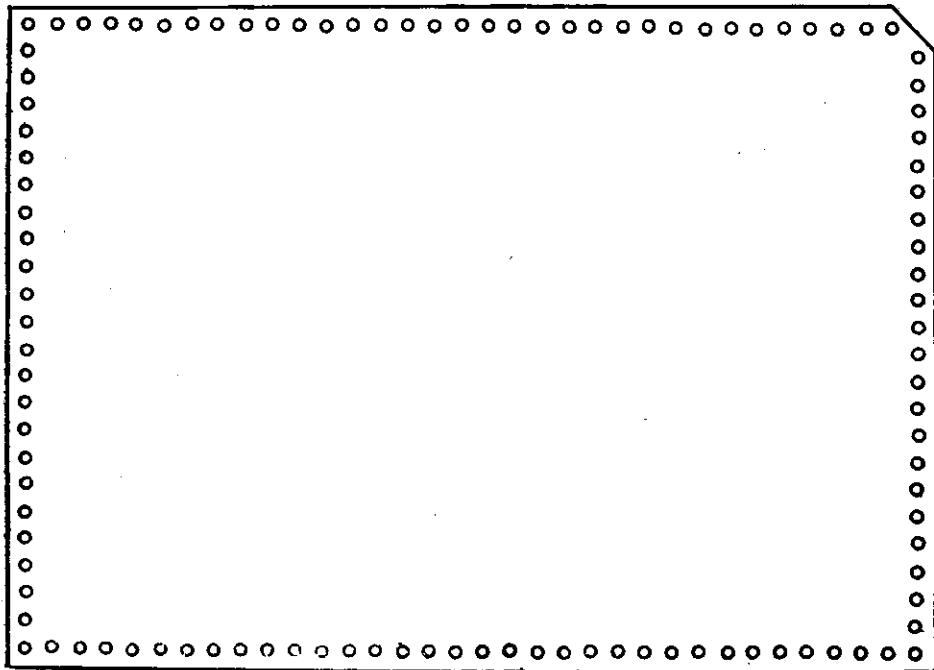

Рис. 1. Загальний вигляд стандартної перфокарти з однорядовою крайовою перфорацією.

метр отвору становить 3 мм і відстань між сусідніми отворами — теж 3 мм. Перфорація може бути однорядовою, подвійною і т. ін. Для того щоб не плутати, де верх та низ, верхній правий кут картки зрізається (рис. 1).

Стандарт формату картки може бути різним, але неодмінною умовою є застосування карток однакового формату при розв'язанні однієї задачі. Зокрема, для історичного дослідження можуть бути використані картки трьох форматів: нормальний аркуш паперу (296×207 мм), піваркуша (207×147 мм) та чверть аркуша (147×105 мм). Від формату картки (тобто від довжини периметра), а також від кількості рядів перфорації безпосередньо залежить місткість картки — обсяг інформації, яка може бути подана за допомогою перфорації. Так, картка форматом в аркуш при однорядовій перфорації має 161 отвір, картка в піваркуша — 111, а картка в чверть аркуша — 77. Ті ж самі картки з подвійною перфорацією мають відповідно 157, 107 і 73 пари отворів.

Метод кодування полягає в прорізуванні отворів перфорації, яким надається певний семантичний зміст. Принцип — звичайний, що застосовується в кібернетиці за двоїчним численням: 1—0 (+ або —; «так» чи «ні»). Отвір, який залишено непрорізаним, має значення 0, — або «ні», прорізаний отвір — 1, + або «так» (рис. 2).

Спосіб пошуку полягає в тому, що колода заповнених перфокарт, які містять необхідну інформацію, складаються так, щоб отвори перфорації у них співпадали; далі в потрібний отвір вводиться металева

спиця. Картки з непрорізаним отвором залишаються висіти на спиці, тоді як прорізані випадають. З набуттям певних технічних навиків пошук може провадитися одночасно на двох і навіть більше отворах.

Принципи кодування можуть бути різними. Найпростіший серед них — метод, який умовно називаємо *позиційним*. Суть його може бути виражена формулою $x(a, b, c \dots)$, де x — описане археологічне явище, а a, b, c і т. д. — ті його ознаки, які вважаються важливими з точки зору нашої задачі.

Наприклад, треба закодувати таке повідомлення: «гранітна сокира, просвердлена, шліфована, з лезом, опущеним донизу». Можна подати його формулою $x(a, b, c, d)$, в якій x означатиме описане явище (сокиру), а літери в дужках — її характеристику (a — гранітна, b — просвердлена, c — шліфована, d — має лезо, опущене донизу). Оскільки поряд з такими сокирами в нашій задачі можуть фігурувати інші сокири, наприклад, виготовлені з кременю, міді, бронзи, клиновидні, втульчасті, з прямим лезом і т. ін., загальний перелік ознак, якими доведеться оперувати, буде незрівняно більшим.

Можна домовитися, що на картках кожній з цих ознак відповідатиме конкретний отвір перфорації, наприклад, 5-й отвір означатиме «гранітна», 6-й — «крем'яна», 7-й — «мідна», 8-й — «бронзо-

Рис. 2. Принцип кодування за допомогою одного ряду перфорацій.

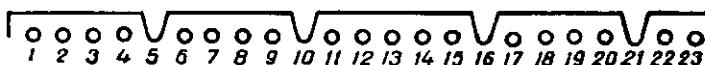

Рис. 3. Зразок коду.

ва», 10-й — «просвердлена», 11-й — «клиновидна», 12-й — «втульчаста», 16-й — «шліфована», 17-й — «оббита», 18-й — «кована», 19-й — «відлита у формі», 21-й — «має опущене лезо», 22-й — «має пряме лезо» і т. ін.

Для того, щоб закодувати наведений вище опис, ми повинні прорізати отвори під номерами 5, 10, 16, 21 (рис. 3). Отже, коли потрібно буде вибирати з масиву поданої таким чином інформації комплексі, в яких присутня ознака, що нас цікавить (наприклад, шліфовані сокири), то досить ввести спицю в потрібний отвір (16), і всі картки, що мають цей код, випадуть з колоди.

Цей метод приваблює своєю простотою і легкістю орієнтації. Проте він є дуже неекономним, і тому може бути використаний лише в тих випадках, де йдеться про більш-менш однорідний матеріал, що характеризується обмеженою кількістю ознак: остання лімітується кількістю отворів (картика з однорядовою перфорацією форматом в піваркуша — найбільш зручна в роботі — має лише 111 отворів).

Зокрема, цей метод вигідний при розробці типологічних тем, присвячених окремим категоріям археологічних явищ (певним типам речей: сокирам, фібулам, монетам тощо; обряду поховань конкретної культури, типам житлових споруд і т. ін.). Але для більш загальних тем, які передбачають ширше коло джерел, він практично непридатний; тут треба шукати інших, більш економних шляхів.

Одним з універсальних таких засобів може бути *цифровий код*, який доцільно застосовувати при наявності значної кількості *альтернативних* ознак.

Альтернативними називаємо такі ознаки, які не можуть поєднуватися в одному явищі. Так, сокира не може бути водночас і крем'яною

і бронзовою. Матеріал, з якого виготовлено річ (або її деталі), є класичним прикладом альтернативної ознаки: сокира може бути *або* крем'яною, *або* мідною, *або* залізною і т. ін. Це відношення добре визначається формулою повної, виключеної діз'юнкції: ¹ $x=a \vee b \vee c \vee d \vee \dots \vee n$ ($x=a$ або $x=b$, або $x=c$ і т. ін.).

Продовжимо розгляд прикладу з матеріалом, з якого виготовлено річ. Коли маємо справу з широким колом явищ (речей), ця ознака може визначатися по-різному, тобто членів діз'юнкції буде чимало. Кожному з них надаємо умовне цифрове значення:

Камінь	—01	Залізо	—08
Дерево	—02	Мідь	—09
Кістка	—03	Бронза	—10
Ріг	—04	Срібло	—11
Глина	—05	Золото	—12
Скло	—06	Тканина	—13
Паста	—07	Шкіра	—14 і т. ін.

Якщо обмежимося поняттями, переліченими вище, при позиційному методі кодування доведеться зайняти 14 отворів перфорації, щоб забезпечити можливість розміщення всієї інформації. При цифровому методі кодування досить чотирьох отворів: при переведенні цих чисел в двоїчну систему числення одержимо максимум чотирирозрядне число:

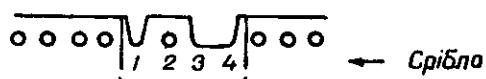
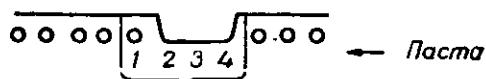

Рис. 4. Зразок кодів (поняття «мідь», «паста», «срібло»).

01—0001	06—0110	11—1011
02—0010	07—0111	12—1100
03—0011	08—1000	13—1101
04—0100	09—1001	14—1110
05—0101	10—1010	

Отже, при такому методі кодування для графи «матеріал» відводимо чотири дірочки і за допомогою різних комбінацій прорізів зображуємо будь-яке з потрібних чисел. Наприклад, якщо річ виготовлено з міді, прорізаємо перший і останній отвори, якщо річ виготовлено з пасти — другий, третій, четвертий; срібна річ — перший, третій і четвертий і т. ін. (рис. 4).

Місткість перфокарти значно збільшується, якщо замість одного рядка перфорації дати кілька (наприклад, два). При однорядовій перфорації один отвір дає лише дві комбінації: прорізаний—непрорізаний (0—1). При з'єднанні ж кількох отворів збільшується кількість можливих варіантів за формулою 2^n . Так, три отвори дають можливість 8 комбінацій (2^3), десять отворів — 1024 комбінації (2^{10}) і т. д. Оскільки нульовий варіант (0, 00, 000 і т. ін.) вважаємо за невизначеність, загальна кількість альтернативних ознак, що може бути зображена в такий спосіб, визначається формулою $2^n - 1$ (наприклад, за допомогою п'яти діроочок можна подати $2^5 - 1 = 32 - 1 = 31$ альтернативну ознаку).

Натомість одна пара отворів при дворядовій перфорації дає мож-

¹ Діз'юнкцією (логічне додавання, дія «або») в математичній логіці називається відношення між висловлюваннями, яке вважається істинним при умові істинності хоча б одного висловлювання. Вона зображується формулою $x=a \vee b$ (читається: *x* дорівнює *a* або *b*), що означає: для істинності *x* достатньо істинності будь-якого члена лівої сторони рівняння.

ливість трьох варіантів: а) обидва отвори залишенні непрорізані, б) прорізаний перший отвір, в) прорізані обидва отвори (рис. 5). Отже, кількість альтернативних ознак, які можна подати певною кількістю пар отворів, тут буде зображуватися формулою $3^n - 1$. Дві пари, наприклад, дадуть уже не три, а вісім варіантів: 01, 02, 10, 11, 12, 20, 21, 22 (дев'яту комбінацію — 00 вважаємо за невизначеність). Ті п'ять кроків, які при однорядовій перфорації дають можливість кодування 31 альтернативної ознаки, при дворядовій — розширяють параметр до $3^5 - 1 = 212$ ознак! Використовуючи лише 10 пар, можна закодувати 51 759 ознак проти 1023 ознак при однорядовій перфорації (тобто майже в 50 разів більше) і т. д.

Таким чином, маючи у своєму розпорядженні понад 100 пар отворів на картці форматом в піваркуша, можна передавати величезний обсяг інформації.

III

Цифровий принцип кодування створює можливість побудови так званих *ієрархічних кодів*, в яких зображені поняття з'єднані логічними зв'язками в певну систему. Уявімо собі, що конкретна картка присвячена конкретному городищу і, отже, відповідним чином закодована на слово «городище», що має своє цифрове позначення (скажімо 010). Якщо нас цікавлять відомості про поселення взагалі (цифровий код поняття «поселення», очевидно, буде іншим, наприклад, 004), то при пошуку на слово «поселення» наша картка, закодована на «городище», не буде виділена з загального масиву. Тим часом городище є одним з видів поселень, і картка ця, безумовно, стосується теми запитання. Отже, код повинен бути розроблений таким чином, щоб подібні логічні зв'язки були враховані і відображені хоча б в мінімальній мірі, щоб при пошуку на тему «поселення» випадали б і картки, присвячені конкретним типам поселень.

В технічному плані побудування ієрархічного коду передбачає таку систему, при якій отвори, що прорізаються при зображені загального поняття, прорізалися б і при зображені його структурних частин.

Для прикладу можемо запропонувати ієрархічний код для подання хронології² в масштабах всієї археології УРСР³.

A. Кам'яний вік — 1—0—0—0

I. Палеоліт — 1—1—0—0

1. Нижній палеоліт — 1—2—0—0

а) Дошель — 1—1—1—2;

б) Шель — 1—1—1—4;

в) Ашель — 1—1—1—1, 3

2. Середній палеоліт — 1—1—2—0

3. Верхній палеоліт — 1—1—3—0

а) Орін'як — 1—1—3—2;

б) Солютре — 1—1—3—4;

в) Мадлен — 1—1—3—1,3.

² Йдеться не про *періодизацію*, а саме про *хронологію*, тобто про чисто формальні хронологічні визначення.

³ Цей код може бути використаний при складанні картотеки в ІА АН УРСР за типом картотеки до Археологічної карти УРСР. Ця картотека налічує близько 50 тис. номерів. Можна лише пожалувати, що вона побудована не на перфокартах, а на звичайних бібліографічних картках.

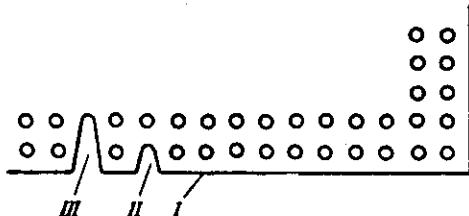

Рис. 5. Принцип кодування за допомогою двох рядів перфорацій.

- II. Епіпалеоліт — 2—0—0—0
- а) Азіль — 2—0—0—1;
 - б) Тарденуа — 2—0—0—3
- III. Неоліт — 1—3—0—0
1. Ранній неоліт — 1—3—1—0
 - а) Рання стадія — 1—3—2—0;
 - б) Пізня стадія — 1—3—1—1
 2. Середній неоліт — 1—4—0—0
 - а) Рання стадія — 1—4—0—1;
 - б) Пізня стадія — 1—4—0—3
 3. Пізній неоліт — 1—3—3—0
 - а) Рання стадія — 1—3—4—0;
 - б) Пізня стадія — 1—3—3—1
- Б. Доба міді—бронзи — 3—0—0—0
- I. Енеоліт — 3—1—0—0
1. Ранній енеоліт — 3—1—1—0
 - а) Рання стадія — 3—1—2—0;
 - б) Пізня стадія — 3—1—1—1
 2. Середній енеоліт — 3—2—0—0
 - а) Рання стадія — 3—2—0—1;
 - б) Пізня стадія — 3—2—0—3
 3. Пізній енеоліт — 3—1—3—0
 - а) Рання стадія — 3—1—4—0;
 - б) Пізня стадія — 3—1—3—1
- II. Бронза — 3—3—0—0
1. Рання бронза — 3—3—1—0
 - а) Перший етап — 3—3—2—0;
 - б) Другий етап — 3—3—1—2;
 - в) Третій етап — 3—3—1—4;
 - г) Четвертий етап — 3—3—1—1,3
 2. Середня бронза — 3—4—0—0
 - а) Перший етап — 3—4—0—1;
 - б) Другий етап — 3—4—0—3
 3. Пізня бронза — 3—3—3—0
 - а) Перший етап — 3—3—3—2;
 - б) Другий етап — 3—3—3—4;
 - в) Третій етап — 3—3—3—1,3
- В. Залізний вік — 5—0—0—0
- I. Ранній залізний вік — 6—0—0—0
1. Гальштат — 6—0—1—0
 - а) Чорноліський етап — 6—0—2—0;
 - б) Жаботинський етап — 6—0—1—1;
 - в) Ранньоскіфський етап — 6—0—1—3
 2. Латен — 6—0—3—0
 - а) Пізньоскіфська доба — 6—0—3—2;
 - б) III—II ст. до н. е.— 6—0—4—1;
 - в) I ст. до н. е.— I ст. н. е. — 6—0—4—3
- Примітка:* «Зарубинецька доба» — 6—0—4—0⁴
- II. 1 тисячоліття н. е.— 5—1—0—0
1. «Римська доба» — 5—2—0—0
 - а) II—III ст. н. е.— 5—2—0—2;
 - б) III—IV ст.— 5—2—0—4;
 - в) IV—V ст.— 5—2—0—1,3
 2. «Переселення народів» — 5—1—1—0
 - а) V—VI ст. — 5—1—2—0;
 - б) VI—VII ст. — 5—1—1—2;

⁴ Тільки для пошуку.

- в) VII—VIII ст.—5—1—1—4;
 г) VIII—IX ст.—5—1—1—1,3
- III. Київська Русь — 5—3—0—0
1. Рання Київська Русь (IX—X ст.) — 5—4—0—0
 - а) IX ст.—5—4—0—2;
 - б) IX—X ст.—5—4—0—4;
 - в) X ст.—5—4—0—1,3
 2. Розвинена Київська Русь — 5—3—1—0
 - а) X—XI ст.—5—3—2—0;
 - б) XI ст.—5—3—1—1;
 - в) XI—XII ст.—5—3—1—3
 3. Пізня Київська Русь — 5—3—3—0
 - а) XII ст.—5—3—4—0;
 - б) XII—XIII ст.—5—3—3—1;
 - в) XIII ст.—5—3—3—3

Проаналізуємо принципи побудови цього коду та користування ним. Система хронології ґрунтується на чотириступеневій схемі. Весь

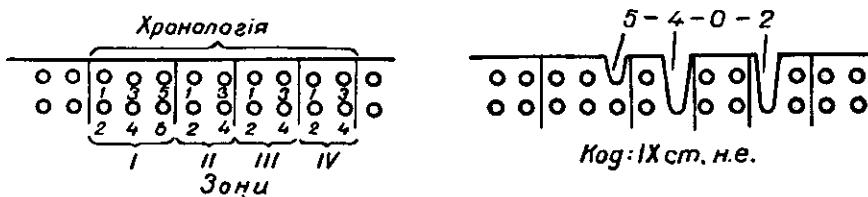

Рис. 6. Кодування хронології за допомогою запропонованого коду.

відрізок часу, що є об'єктом зацікавленості археології, традиційно розбитий на три основних віки (кам'яний вік, вік бронзи та залізний вік). Кожний з цих етапів у свою чергу поділяється на кілька (дві-три) епох, які розпадаються на ряд періодів, а періоди — на ще дрібніші етапи. В загальному вигляді це членування може бути представлено схемою: вік → епоха → період → етап (наприклад: кам'яний вік → епоха палеоліту → період нижнього палеоліту → етап ашельлю).

Щоб забезпечити можливість ієрархічного кодування усіх понять, якими ми оперуємо, потрібно виділити чотири зони перфорації (перфорацію приймаємо дворядову), з яких перша складається з трьох пар отворів, а три інші — з двох кожна. Таким чином, вся хронологія має зайняти 9 пар отворів. Для зручності вжитку нумеруємо отвори в кожній зоні (рис. 6); саме ці цифри і фігурують в коді.

Запропонований код дає можливість деталізованого пошуку з урахуванням елементарних логічних зв'язків. Так, наприклад, поняття «кам'яний вік» має код 1—0—0—0, а «верхній палеоліт» — 1—1—3—0. Ясно, що коли конкретна картка закодована на друге поняття, то й при пошуку на перше вона, безумовно, виявиться в сфері уваги, бо дірка під номером 1 в першій зоні прорізається в обох випадках. Теж саме стосується і картки, закодованої на поняття «еліпалеоліт» (код: 2—0—0—0), оскільки, прорізаючи дірку № 2, неминуче доводиться прорізати і дірку № 1.

Наведений код є зразком завершеного ієрархічного коду; він виключає можливість випадкових збігів, для уникнення яких доводиться робити додаткові дії. Цей момент заслуговує на особливу увагу, бо його обов'язково слід ураховувати при побудові аналогічних кодів.

Справді, при дворядовій перфорації прорізання парних отворів неможливе без прорізання непарних. Це означає, що при вийманні карток, прорізаних на дірку № 1, завжди будуть вийматися і ті, що прорізані на дірку № 2. При відсутності між цими кодами внутрішнього логічного зв'язку, щоб уникнути плутанини, доводиться робити

додаткову дію — з вийнятого масиву карток виймати картки з непрорізаною діркою № 2. Це вдвічі збільшує працю і до того ж вимагає надзвичайної уваги, щоб не пропустити якоїсь операції. Отже, з практичної точки зору такий спосіб містить певні незручності.

Зовсім інша справа, коли поняття, що кодується прорізанням отвору № 2, є структурною частиною поняття, зображеного отвором № 1, як це має місце в нашому випадку. Справді, код 1—0—0—0 означає «кам'яний вік», а код 2—0—0—0 — «епіпалеоліт», який є певною епохою кам'яного віку. Отже, коли пошук йде на «кам'яний вік», з колоди карток виймаються і картки з прорізаною діркою № 1 (тобто закодовані на «кам'яний вік»), і картки з прорізаною діркою № 2 (закодовані на «епіпалеоліт»). Якщо ж пошук йде в зворотному напрямку (на «епіпалеоліт»), то випадуть лише картки з прорізаним отвором № 2, а ті, що присвячені «кам'яному віку» в цілому, залишаться в колоді.

Математично різниця в ситуації може бути виражена так: прорізання отвору № 2 по суті означає не $x=2$, а $x=2 \vee 1$ (два або один). І це треба мати на увазі в кожному разі. Але в даному випадку діз'юнкція по суті знята тими логічними зв'язками, відображенням яких є наш код.

Отже, при користуванні цим кодом досліднику не треба думати, як запобігти помилок: вибірка необхідних карток може здійснюватися лише тими діями, які безпосередньо визначені кодом (максимальна кількість операцій — 5).

Аналогічним чином можуть бути побудовані ієрархічні коди для подання географічних відомостей, опису археологічного матеріалу та його окремих категорій, бібліографії тощо.

IV

Дальнім кроком в напрямку економного використання крайової перфорації є метод кодування, який умовно називаємо *послідовним* кодом. Суть цього методу полягає в тому, що весь код розбивається на зони таким чином, що зміст кожної наступної зони безпосередньо залежить від змісту попередньої.

Наприклад, при складанні картотек, присвячених різним категоріям речей, структура опису кожної конкретної речі буде мати певні відмінності і особливості. Так, коли йдеться про категорію фібул, однією з важливих рубрик буде рубрика, присвячена матеріалу (фібула може бути бронзовою, срібною, золотою, залізною і т. ін.); а при опису кераміки ця графа взагалі не потрібна (вся кераміка виготовлена з глини), проте натомість з'явиться рубрика, що стосується характеру обробки матеріалу (добре промішана глина, відмулена і т. ін.), домішок (пісок, жорства, органічні домішки тощо) та ін.

З другого боку, реальний зміст аналогічних рубрик в різних випадках теж може виявлятися неоднаковим. Так, коли йдеться про фібули або пряжки, рубрика «матеріал» буде представлена такими термінами, як «бронза», «залізо», «срібло», «золото» і т. п.; а при опису, наприклад, намиста для цієї ж рубрики потрібний буде зовсім інший реєстр понять (скло, паста, бурштин, сердолік, гранат тощо).

Звідси з'являється можливість навіть при постановці однієї задачі (в тому числі — із застосуванням позиційного або цифрового коду) при складанні одного масиву перфокарт надавати одним і тим самим отворам різного змісту — в залежності від того, якій категорії речей присвячена та чи інша картка. Головною умовою в цьому випадку буде певна послідовність дій при реалізації пошуку. Якщо, скажімо, отвір № 16 в картках, присвячених кераміці, означає «відмулена глина», а в картках, присвячених фібулам, — «підігнуту ніжку», то

очевидно, що перш ніж вибирати картки, що містять відомості про об'єкти, виготовлені з відмуленої глини, необхідно вибрати з загального масиву карток перфокарти, присвячені кераміці, і вже серед них провадити пошук на поняття, яке нас цікавить.

Складання послідовного коду в кожному конкретному випадку, очевидно, становитиме певну проблему, оскільки при цьому необхідно забезпечити максимальні зручності дослідження, з урахуванням специфіки завдання. Наприклад, при складанні картотек, присвячених речовим знахідкам тієї чи іншої культури, може виявитися потрібним передбачити пошук залишних речей, незалежно від їх характеру і призначення; в такому випадку використання тієї зони, в якій подається це поняття, для кодування інших класів понять буде недоцільним.

V

Перфокарти з крайовою перфорацією можуть знайти широке застосування в галузі історичного дослідження. Практично всяка тема, яка базується на використанні масових джерел, може бути виконана за їх допомогою. Це забезпечить досліднику велику економію часу, а разом з тим дасть можливість значно поглибити аналітичну частину роботи. Але специфікаожної теми обумовлює і певну специфіку у застосуванні перфокарт, певні особливості в характері самих карток, насамперед необхідність вироблення спеціального, лише для даної теми пристосованого коду. Звідси постає питання про спеціалізовані перфокарти, призначенні для постановки і розв'язання тих або інших класів задач.

Великий і дуже цінний досвід в цьому відношенні накопичений в Інституті історії АН Естонської РСР (Ю. Кахк, Х. Паллі)⁵, де майже вся дослідницька робота уже тепер здійснюється за допомогою перфокарт. Досвід естонських учених, безумовно, заслуговує наслідування, особливо враховуючи ту роботу, яка уже виконана ними для розробки певних типів карток і єпархічних кодів.

Інститут історії АН Естонської РСР має загальноінститутський код, обов'язковий для застосування всіма співробітниками в усіх відділах установи. Словник, покладений в основу цього коду, включає основні поняття хронології та географії (в масштабах всесвітньої історії), основну загальноісторичну та загальнонаукову предметну номенклатуру; крім того, передбачено принципи кодування алфавіту (включаючи і цифри), вихідних бібліографічних даних та архівних відомостей. Цей код охоплює ту частину понять, які вживаються історичною науковою незалежно від спеціалізації і, отже, мають загальноінститутське застосування.

Поряд з цим кожний відділ Інституту (відділи досоціалістичних і соціалістичної формаций, археологічний, історії мистецтва та ін.) мають свої спеціалізовані коди, які служать для передачі тієї інформації, яка має загальне значення в межах профілю того чи іншого відділу. Ці коди обов'язкові для застосування всіма співробітниками цього відділу і мають на меті поглибити і доповнити загальноінститутський код стосовно до тематики, розроблюваної відділом.

Нарешті, кожний співробітник, приступаючи до виконання конкретної теми, має виробити свій індивідуальний код для подання тих відомостей, які є специфічними для даної теми.

Відповідно до завдань, поставлених перед дослідниками, розроблено ряд типів спеціалізованих перфокарт, найкраще пристосованих для розв'язання цих завдань. Деякі типи карток мають знову-таки

⁵ Х. Паллі. Опыт использования перфокарт в Институте истории Академии наук Эстонской ССР.— Известия АН Эстонской ССР, серия общественных наук, 1965, стор. 98—109.

Прізвище автора										Від										Рік видання									
Левко Макаров										1860-1870										1860-1870									
Карта №:										ІІІ										ІІІ									
ІІІ										ІІІ										ІІІ									
ІІІ										ІІІ										ІІІ									

Рис. 7. Універсальна перфокарта для історичної літератури (Інститут історії АН Егейської РСР).

загальноінститутський характер і можуть бути використані при постановці будь-якої теми. До їх числа належать, зокрема, бібліографічні картки різного формату, призначенні для виписок з літературних джерел. Перфорація їх розбита на певні зони, присвячені відомостям суто бібліографічного характеру (кодуються, наприклад, три перші літери прізвища автора, століття і дві останні цифри року видання), даним по хронології, географії, а також основному предмету виписки (для подання всіх цих відомостей застосовується загальноінститутський код). Частина зон присвячена відомостям, не передбаченим загальною схемою (із застосуванням коду відділів або індивідуальних кодів окремих дослідників) (рис. 7). Перфокартами широкого призначення є також перфокарти для архівних виписок (рис. 8).

Поряд з цим є спеціалізовані картки більш вузького профілю, в тому числі археологічні, пристосовані для фіксації археологічних комплексів та загального опису конкретних речей.

Широкий діапазон перфокарт, що вживаються для потреб історичного дослідження, забезпечує можливість глибокого аналізу джерел в межах, практично недосяжних при звичайній ручній обробці. Кожний конкретний тип перфокарт має свою, притаманну лише йому схему, зафіковану відповідною рубрикацією. Для кожного типу перфокарт кожна з рубрик також має свою незмінну точно зафіковану позицію в краївій перфорації; її відповідає конкретна зона, що складається з потрібної кількості отворів. Кожна зона відокремлена від інших графічно і для зручності користування має спеціальне позначення, виконане друкарським способом (рис. 7, 8).

В практиці археологічних досліджень на Україні (Інститут археології АН УРСР) позитивний досвід естонських істориків може бути використаний з певними несуттєвими корективами. Слід підкреслити, що практичний ефект від застосування перфокарт виявиться в повній мірі лише при тій умові, якщо ця справа буде поставлена і розв'язана в загальноінститутському масштабі і якщо кожною конкретною картотекою (створеною в процесі виконання певної конкретної теми) користуватиметься не лише її автор, а весь колектив археологів України. Справа, отже, полягатиме, з одного боку, у виробленні загальноінститутського коду і основних типів перфокарт, пристосованих для потреб тематики, розроблюваної в Інституті, і, з другого боку, в адміністративному впровадженні перфокарт як методу дослідження, обов'язкового для всіх співробітників.

Безпосереднім наслідком такої постановки роботи повинно бути створення загальноінститутської картотеки (типу Державної археологічної картотеки УРСР), що складатиметься як з загального, так і спеціалізованих фондів. Тоді копітка і трудомістка робота, виконувана кожним науковим співробітником в процесі дослідження тієї чи іншої теми, стане справді спільним надбанням всієї археологічної науки і зроблене кимсь один раз не доведеться знову і знову робити іншим.

Тепер важко визначити точний список тих типів перфокарт, які доцільно запровадити; очевидно, лише практична робота протягом кількох років дозволить уточнити це питання. Але в кожному разі можна рекомендувати:

а) Найбільш загальні перфокарти, присвячені комплексним археологічним пам'яткам: поселенням, городищам, могильникам, скарбам, випадковим знахідкам і т. ін. Ці картки повинні бути орієнтовані лише на подачу найзагальніших відомостей і заповнюватися з використанням загальноінститутського коду. Вони можуть утворити основу загального фонду археологічної картотеки.

б) Перфокарти, присвячені конкретним комплексам, що є структурними компонентами археологічних пам'яток (житлові споруди, з

Карта №:

Шифр документа

Архів

№ фонду

№ змісу

Dir. Birk BUDAHHR

Dir. Birk BUDAHHR

Рис. 8. Універсальна перфокарта для архівного матеріалу (Інститут історії АН Естонської РСР).

яких складається поселення; окрім поховання, сукупність яких становить могильник; і т. ін.). Тут, очевидно, доцільним буде застосування більш спеціалізованих кодів, відповідно до хронології і культурної приналежності пам'яток (так, для опису комплексів черняхівської культури буде потрібна зовсім інша номенклатура понять, ніж для опису комплексів епохи палеоліту чи навіть Київської Русі). При складанні карток цього типу доцільно застосування послідовних ієрархічних кодів.

в) Спеціальні перфокарти для реєстрації конкретних археологічних явищ (окрім категорій речей, деталей похованального обряду тощо). Кількість різновидностей перфокарт цього типу практично може бути необмеженою. По суті, кожний клас археологічних явищ (тілоспалення, курган, сокира, фібула, скребачка, теракотова статуетка, горщик і т. ін.) може мати свій спеціалізований тип перфокарт, структура якого визначатиметься структурою опису цього класу явищ. Спільними повинні бути лише: хронологія, географія і визначення самого класу явищ.

г) Перфокарти допоміжного типу, що призначаються для реєстрації не самих археологічних явищ, а джерел — літературних, архівних, музеїчних, що містять відомості про них (виписки з наукових публікацій, архівних документів, музеїчних реєстрів тощо).

Очевидно, для реалізації усієї цієї справи необхідно буде подолати деякі (може, досить значні) труднощі і перешкоди як теоретичного, так і сутто практичного порядку. Але можна сподіватися, що в найближчий час перфокарти знайдуть в археології таке ж широке застосування, яке уже сьогодні знаходять в багатьох інших сферах наукового дослідження.

М. Ю. БРАЙЧЕВСКИЙ

АРХЕОЛОГИЯ И КИБЕРНЕТИКА

Резюме

Возникновение кибернетики является закономерным этапом в развитии мировой науки: бурный и все время усиливающийся поток информации настоятельно требует автоматизации научно-исследовательской работы. Наибольшие перспективы в этом отношении может дать применение больших электронно-вычислительных машин (ЭВМ). Однако в настоящее время вследствие отсутствия таких автоматов в археологических учреждениях и сравнительно высокой стоимости машинного времени использование их в области археологии целесообразно лишь для решения отдельных задач, отличающихся большой трудоемкостью и хорошо поддающихся алгоритмизации. Большое и универсальное применение могут и должны найти упрощенные методы автоматизации, в частности использование ручных перфокарт (карт с краевой перфорацией). В статье описаны некоторые приемы работы с такими перфокартами, принципы составления перфокартотек и некоторые методы кодирования археологического материала. Известный опыт в этом направлении накоплен в Институте истории АН Эстонской ССР: этот опыт заслуживает самого широкого распространения.

В. Г. ЗБЕНОВИЧ

КЕРАМОІКА УСАТИВСЬКОГО ТИПУ

У стародавній історії Південного Заходу СРСР помітний слід залишили енеолітичні скотарські племена, відомі в літературі під назвою усатівських¹. Відірвавшись в III тисячолітті до н. е. від основного масиву пізньотрипільських племен, вони пішли на південь, в причорноморські степи, де зазнали впливу мешканців цих степів і залишили після себе пам'ятки матеріальної культури, які вже помітно відрізняються від трипільських пам'яток більш північних, лісостепових районів.

Вивчення пам'яток усатівського типу, що почалося понад 40 років тому, триває і зараз. Список вітчизняної та зарубіжної археологічної літератури, присвяченої їм, зростає з кожним роком.

Однак на сьогодні наші відомості про усатівські племена ще далеко не повні, і багато важливих аспектів їх історії залишаються поки що не з'ясованими.

Так, на наш погляд, недостатньо вивчена основна категорія матеріальної культури усатівських племен — кераміка. Це відчувається, насамперед, у відсутності чіткої класифікації усатівського посуду, хоча у цьому напрямі вже досить багато зроблено.

Вперше класифікація усатівської кераміки була запропонована М. Ф. Болтенком і ґрунтувалася на матеріалах, одержаних ним в 1921 р. під час розкопок відомого поселення Усатово—Великий Куяльник під Одесою. Дослідник виділив дві групи посуду (кераміка з домішкою товченої черепашки та звичайний трипільський рожевий «столовий» посуд) і вказав на деякі засоби їх орнаментації².

У 1935 р. вийшла праця Т. С. Пассек, спеціально присвячена вивченню трипільської кераміки. Автор виділяє окрему групу кераміки, до якої увійшли розписні посудини з курганів, розкопаних ще до революції на півдні України та в Молдавії (розкопки Д. Я. Самоквасова, І. Я. Стемпковського та ін.). До цієї ж групи Т. С. Пассек включила і розписну кераміку з розкопок М. Ф. Болтенка у с. Усатово. Беручи до уваги стиль розпису, автор відносить цю групу кераміки, а разом з тим і всі пам'ятки, де вона була знайдена, до пізнього етапу трипільської культури (етап γ/II)³.

З 1926 по 1940 р. на території с. Усатово було розкопано 11 курганів, тривало також дослідження поселення Усатово — Великий Куяльник

¹ О. Ф. Лагодовська. Усатівська культура та її місце в археологічному минулому України. — Вісник АН УРСР, № 6, К., 1947; ії ж. Пам'ятки усатівського типу. — Археологія, т. VIII, К., 1953; Т. С. Пассек. Периодизація трипольських поселень. — МІА, № 10, М.—Л., 1949.

² М. Ф. Болтенко. Кераміка з Усатова. — ТКУ, вип. 1, К., 1926.

³ Т. Пассек. La céramique tripolienne. — ИГАИМК, вип. 122, Л., 1935.

ник (розвідки М. Ф. Болтенка та О. Ф. Лагодовської), але чудова колекція кераміки, одержана в результаті цих робіт, на жаль, майже не опублікована⁴.

У 1949 р. Т. С. Пассек запропонувала докладну класифікацію всієї пізньотрипільської кераміки, що є результатом вивчення багатьох колекцій; в межах цієї класифікації розглянута й кераміка з Усатівського поселення⁵. Однак Т. С. Пассек відзначає, що нею була вивчена лише незначна частина колекції, виставлена в експозиції ОДАМ. Тому опис керамічного комплексу з поселення Усатово — Великий Куяльник дещо схематичний, потребує значних доповнень та змін.

Протягом останніх років археологічне дослідження пам'яток усатівського типу йде дуже інтенсивно. Тривають розвідки курганів у с. Усатово⁶, почалося вивчення нещодавно відкритого тут грунтового могильника⁷, розкопано кургани поблизу сіл Тудорово⁸, Сарата⁹ та ін. В 1964 р. було проведено розвідкові розкопки на поселенні усатівського типу поблизу с. Маяки Біляївського району Одеської області¹⁰. Особливо слід відзначити відкриття пам'яток усатівського типу на захід від Пруту, на території Соціалістичної Республіки Румунії¹¹. В результаті згаданих досліджень значно поповнилися колекції цієї кераміки, з'явилися нові, досі не відомі в її комплексах типи посуду.

Вивчення пам'яток усатівського типу нерозривно пов'язане з вивченням пізнього трипілля в цілому. Тут основна увага приділена дослідженю локальних варіантів та виділенню типів пізньотрипільських пам'яток. Природно, що в цьому зв'язку ретельне та всеобічне вивчення кераміки набуває особливого значення. Вже з'явилися перші праці, присвячені кераміці окремих локальних варіантів пізнього трипілля¹².

У даній статті автор робить спробу дати докладну характеристику кераміки усатівського локального варіанта пізньотрипільської культури.

Джерела, на основі яких написана стаття, далеко не рівноцінні. Так, абсолютна більшість цілих посудин (понад сотню), вивчених автором, походить з розкопок курганів та грунтового могильника в с. Усатово. Але кераміка з могильників не може дати належної уяви про усатівський посуд в цілому. Для цього необхідно залучити масовий матеріал, одержаний при розкопках поселень.

⁴ Ця колекція знаходиться в Одеському державному археологічному музеї. В архівах ОДАМ та ІА АН УРСР зберігаються звіти О. Ф. Лагодовської.

⁵ Т. С. Пассек. Периодизация трипольских поселений. — МИА, № 10, стор. 191—193.

⁶ Э. Ф. Патокова. Усатовский курган 1—12. — Краткие сообщения о полевых археологических исследованиях ОГАМ 1962 г., Одесса, 1964; ії ж. Раскопки Усатовского кургана № 13 в 1961 г.— Краткие сообщения ОГАМ, Одесса, 1963; ії ж. Раскопки Усатовского кургана I—15 в 1962 г.— Краткие сообщения ОГАМ, Одесса, 1965. У 1962 р. автором розкопано курган № 14; матеріали його не опубліковані.

⁷ Могильник відкрито в 1961 р. І. Т. Черняковим та автором. Див. В. Г. Збенович. Раскопки бескурганного могильника в с. Усатово. — Краткие сообщения ОГАМ, Одесса, 1964. В 1964 р. невеликі розкопки тут провела Е. Ф. Патокова.

⁸ А. И. Мелюкова. Курган усатовского типа у с. Тудорово. — КСИА АН СССР, вып. 88, М., 1962.

⁹ И. Т. Черняков. Позднетрипольский курган у с. Сарата, Одесской области. — Краткие сообщения ОГАМ, Одесса, 1964.

¹⁰ Поселения відкрите в 1961 р. Західно-Скіфською експедицією Інституту археології АН СРСР під керівництвом Г. І. Мелюкової. Дослідження автора. Матеріал не опублікований.

¹¹ M. Petrescu-Dâmbovița, J. Casap, C. Mateescu. Săpăturile arheologice dela Foltești.—SCIV. I, București, 1951; M. Petrescu-Dâmbovița. Cetățuia dela Stoicani.—Materiale arheologice, vol. I, București, 1953.

¹² М. М. Шмаглій. Кераміка поселень городського типу. — Археологія, т. XIII, К., 1961.

Автором докладно вивчені дві великі колекції кераміки з поселень Усатово та Маяки.

Поселення Усатово—Великий Куяльник досліджувалося М. Ф. Болтенком та О. Ф. Лагодовською протягом дев'яти років. За цей час була одержана досить велика колекція кераміки (зарах вона становить близько 10 тис. фрагментів посудин), але, на жаль, ця кераміка у свій час не була піддана належній камеральній обробці, а проведення її тепер надзвичайно ускладнюється. Тому в колекції відсутні цілі посудини, і лише небагато з них вдається реконструювати графічно.

Перший рік розкопок в с. Маяки дав понад 6 тис. фрагментів кераміки. Деяка кількість посудин піддається реставрації та графічній реконструкції.

При написанні статті майже зовсім не використаний матеріал з усатівських місцезнаходжень на території Соціалістичної Республіки Румунії в зв'язку з недостатньою його публікацією.

Природно, існує деяка різниця між керамікою, знайденою у могильниках та на поселеннях. Так, в курганах набагато частіше трапляється розписний столовий посуд. Столова кераміка з добре підлощеною, полірованою поверхнею знайдена поки тільки на поселеннях. Посудини деяких форм трапляються в курганах частіше, ніж на поселеннях, і навпаки. Має свої особливості також кераміка, знайдена при розкопках ґрунтового могильника. Тут майже зовсім немає столового посуду з відмуленої глини. Крім того, якщо в курганах знаходимо в основному великі посудини, які могли вживатися в побуті за своїм прямим призначенням, то ґрунтовий могильник в с. Усатово дає маленькі посудинки (їх висота часто не перевищує 5 см), що виготовлялись, очевидно, для спеціального використання тільки при поховальному ритуалі. Але в цілому, незважаючи на деякі відмінні, кераміка з поселень та могильників становить єдиний комплекс, властивий тільки пам'яткам усатівського типу.

В основу класифікації покладено загальноприйнятий в літературі, присвячений трипільській кераміці, технологічний принцип, тобто бралося до уваги наявність тих чи інших домішок у глині посудин та засоби обробки поверхні, з якими, очевидно, пов'язані і способи використання кераміки у побуті. Чітко вирізняються дві групи посуду: кухонний (з домішкою товченої черепашки у глині) та столовий. Останній, в свою чергу, можна поділити на дві підгрупи: а) звичайний розписний трипільський посуд з рожевої відмуленої глини; б) посуд з домішкою дрібного піску та добре ліскованою, заполірованою поверхнею.

Звичайно, цей розподіл є досить-таки умовним. Далеко не всі посудини, виготовлені з домішкою черепашки в глині, вживалися як кухонний посуд. Це стосується, наприклад, посудин типу кубків, посудин невеликих за розмірами тощо.

У межах кожної групи розглянуто певні типи (форми) посудин. Тут слід відзначити, що єдиної класифікації трипільської кераміки за типами посудин поки ще не існує, і кожен дослідник підходить до виділення цих типів суб'ективно. Часто під однією і тією ж назвою «амфора», «глек» тощо маються на увазі посудини різних типів. Крім того, немає чіткої межі між посудинами різних типів; існують їх перехідні форми. З огляду на це автор намагався виділити лише характерні групи посудин, що часто трапляються при дослідженні пам'яток усатівського типу.

I група. Кухонний посуд

Ця група посуду переважає у кількісному відношенні, особливо на поселеннях, де вона становить понад 80% всього керамічного комплексу. Як домішку до глиняного тіста стародавні гончарі вживали по-

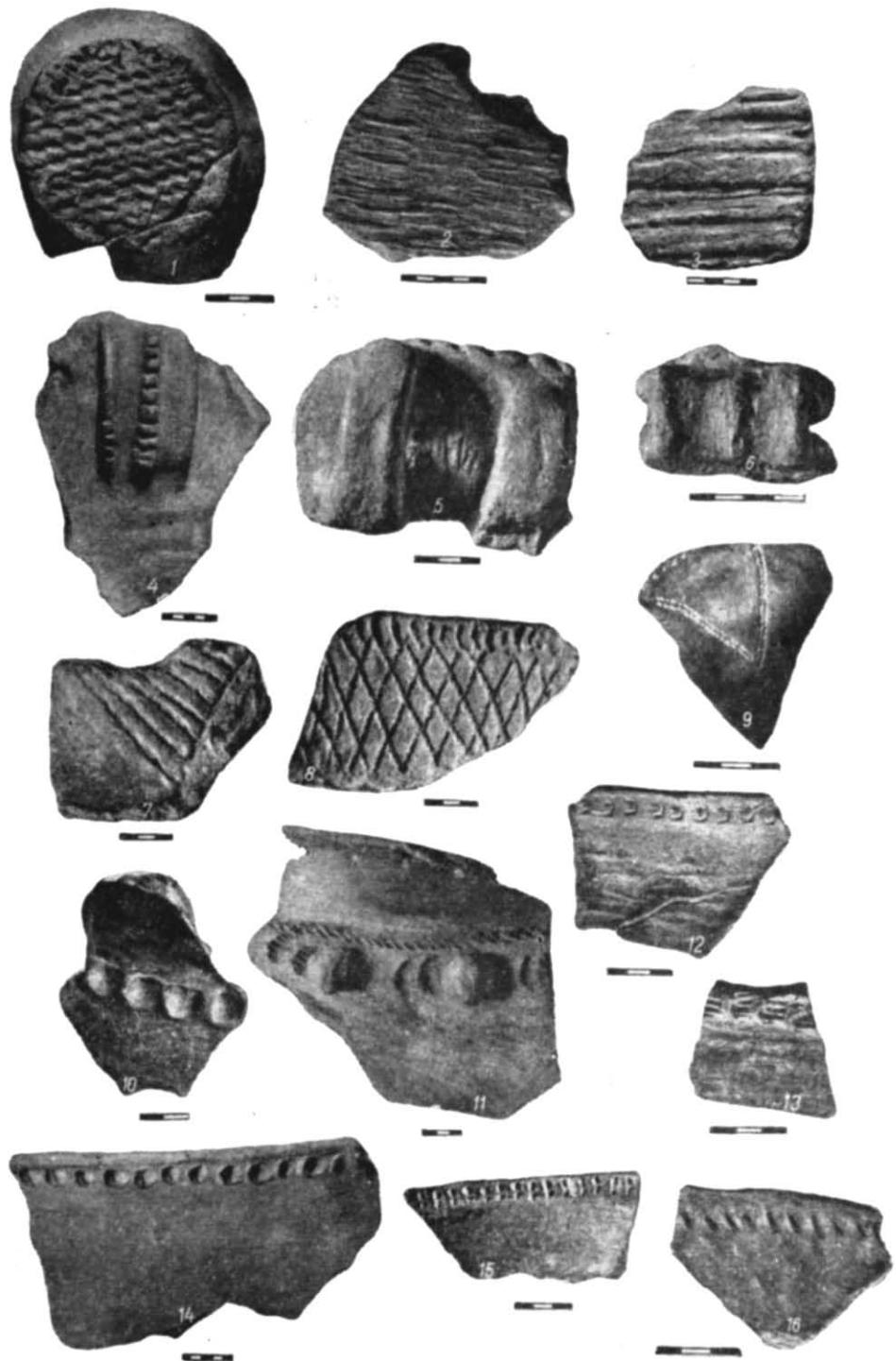

Рис. 1. Фрагменти кухонної кераміки з поселень Маяки (1, 9, 10, 12, 13, 15, 16) та
Усатово — Великий Куяльник (2—8, 11, 14).

дрібні стулки черепашок, невеликі шматки яких добре помітні на поверхні посуду та зламі череплка.

Уламки черепашок, що поряд із зернами піску або іншими домішками вживаються для спіснення глини, краще зчеплюються з глинистою масою та запобігають усадці посудини при сушенні та випалі.

Випал посуду цієї групи відбувався при температурі близько 700°, тому посудини повинні були вийти пористими, з великою водовірністю. Але стародавні гончарі, що мали багатий практичний досвід, вміли регулювати приплив повітря, створюючи режим, при якому підтримувався відновний процес. При цьому паливо за браком кисню згоряє неповністю, і посудина пронизується відновним вуглецем. Останній заповнює пори, що створилися при випалі, і кераміка стає більш щільною. Вона має порівняно невелику водовірність (від 7 до 18%), що дозволяє успішно використовувати її саме як кухонний посуд¹³.

Кухонний посуд формувався від руки, способом стрічкової техніки або шляхом поєднання кількох окремо виготовлених частин посудини — вінець, тулуба тощо. Це вдається простежити на багатьох фрагментах посудин. Мініатюрні посудини виліплоно з одного шматка глини.

Залежно від температури випалу зовнішня поверхня черепка на буває чорного, сірувато-чорного, сірого, рідше рожевого кольору; внутрішня поверхня за кольором звичайно відрізняється від зовнішньої.

Зовнішня поверхня посудини завжди загладжена, трохи підошена. Зрідка на черепку помітні сліди дуже недбалого лощіння у вигляді тонких смуг або штрихів, залишених кістяним або дерев'яним лощилом. Дуже рідко трапляються фрагменти посудин, зовнішня і внутрішня поверхня яких вкрита товстим шаром рожевої обмазки — ангобу, внаслідок чого вони майже не відрізняються за виглядом від фрагментів посудин, виготовлених з відмуленої глини. В залежності від кількості домішок та випалу черепок буває пористим, крихким або щільним, міцним.

Товщина стінок посудин — 0,4—1 см, товщина денця у великих посудин досягає 1,5 см.

Часто на зовнішньому боці денець посудин цієї групи є відбитки циновки грубого плетіння. Такі відбитки зафіксовано на 63% усіх денців кухонних посудин, виявлених на Усатівському поселенні, та на 27% денець, знайдених на поселенні Маяки. За своїм візерунком ці відбитки досить різноманітні (рис. 1, 1, 2, 3).

На думку деяких дослідників, шматки тканини або циновки підкладалися під час виготовлення посудини під денце для того, щоб, узвішивши руками за їх кінці, можна було б легко повернати посудину, що формується, у різні боки¹⁴.

Відбитки тканини або циновки на денці посудини — це риса, властива кераміці багатьох землеробських культур Середземномор'я, Балканського півострова, Подунав'я. Дуже часто трапляються ці відбитки і на посуді трипільської культури усіх етапів її розвитку, і особливо пізнього етапу¹⁵. Але найбільш часто, як здається, вживали циновку при формуванні посуду гончарі усатівських племен.

В групі кухонної кераміки вирізняються такі типи посудин.

1. Г о р щ и к и. Це найбільш поширена форма посуду, що трапляється у великій кількості, насамперед на поселеннях. Використовувалися

¹³ Кераміка з Маяцького поселення була досліджена в технологічній лабораторії Головної контори геологорозвідувальних робіт Міністерства сільського господарства УРСР.

¹⁴ Т. С. Пассек. Новые данные о позднетрипольских поселениях на Днестре. — Известия Молдавского филиала АН СССР, № 5 (25), Кишинев, 1955, стор. 19.

¹⁵ М. Новицька. До питання про текстиль трипільської культури. — Археологія, т. II, К., 1948, стор. 44—60.

горщики, певно, як для виготовлення їжі, так і для зберігання різних продуктів.

Можна виділити кілька форм горщиків:

а) Горщик з широкою шийкою, діаметр якої трохи менший максимального діаметра посудини. Шийка порівняно висока, край вінець відігнутий. Тулуб звичайно видовжених пропорцій, плічка виявлені погано (рис. 2, 7, 8, 9, 10, 11).

б) Присадкуваті горщики з досить високою шийкою, петельчастою ручкою (сплощеною або овальною в перерізі), яка поєднує трохи відігнутий край вінець з тулубом (рис. 2, 12, 14).

в) Невисокі присадкуваті горщики з опуклим приплющеним тулубом, порівняно високою та широкою шийкою-розтрубом (рис. 2, 5, 6).

г) Високі (до 30 см) горщики з опуклими плічками та тулубом, що конічно звужується до денця. Шийка висока, пряма, неширова (рис. 3, 1, 3).

д) Великі горщики, жодний з яких, на жаль, не зберігся повністю. Графічна реконструкція форми цих посудин також ускладнена. Виходячи з уламків, це посудини із слабо профільованим тулубом, що поступово звужується до порівняно неширокого денця. Часто вони мають дві ручки, округлі у перерізі або трохи сплощені, розміщені на тулубі трохи вище його максимального діаметра (рис. 1, 4, 5, 6).

Ці горщики, що іноді досягали дуже значних розмірів (ширина шийки — 75—80 см, висота — близько 1 м), подібні до великих посудин — корчаг, виявлених на поселеннях городсько-волинського локального варіанту пізньотрипільської культури¹⁶. Нагадаємо, що великі, дуже місткі посудини для зберігання харчових припасів (так звані зерновики) характерні для поселень трипільської культури, починаючи від найбільш ранніх.

Взагалі, треба зауважити, що горщики, знайдені при розкопках поселень та могильників усатівського типу, досить різноманітні за формою і цим помітно відрізняються від горщиків керамічних комплексів інших локальних варіантів пізнього трипілля. Так, для пам'яток городського типу характерно є, по суті, одна форма — горщик з широкою, слабо виявленою шийкою та похилими плічками¹⁷; до нього подібні горщики, що походять з пам'яток софіївського типу¹⁸ та пізньотрипільських поселень Середнього Подністров'я, про які ще буде мова.

Отже, в цілому горщики з керамічних комплексів усатівських пам'яток, які генетично не пов'язані з посудом попередніх етапів трипільської культури та помітно відрізняються від кераміки синхронних їм пізньотрипільських пам'яток, є цілком самостійним витвором місцевих стародавніх гончарів.

2. Амфори. Значну частину кераміки, одержаної під час розкопок пам'яток усатівського типу, становлять амфори — посудини з округлим тулубом, що мають звичайно дві невеличкі ручки. Особливо часто трапляються амфори серед кераміки, знайденої при розкопках курганів.

Можна виділити такі форми амфор:

а) Невеличкі амфорки (висота 10—11 см) з округлим тулубом, що поступово звужується до невеликого денця. Шийка невисока, край вінець трохи відігнутий. Нижче основи шийки розташовані невеликі вушка з округлими отворами, що простромлені у товщі стінки посудини (рис. 2, 1).

б) Амфори округлі і трохи присадкуваті (ширина більша, ніж

¹⁶ М. М. Шмаглій. Вказ. праця, стор. 24, рис. 1.

¹⁷ Там же, стор. 24—26, табл. I, 10—15.

¹⁸ В. М. Даниленко, М. Л. Макаревич. Червонохутірський могильник мідного віку з трупоспаленням. — АП, т. VI, К., 1956, табл. I, 1, 3, 4.

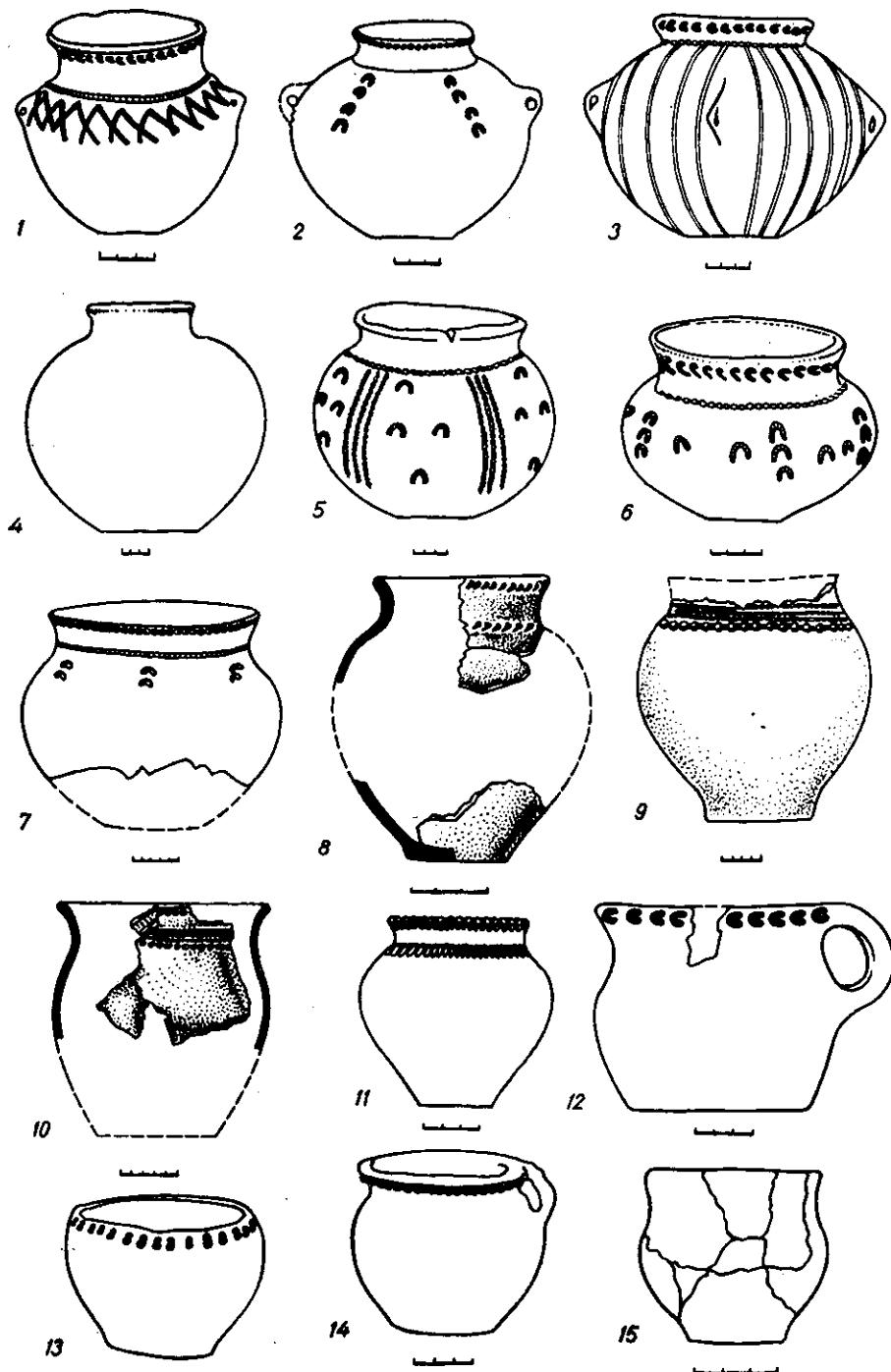

Рис. 2. Кухонна кераміка пам'яток усатівського типу (амфори, горщики):
 1, 12, 13 — II Усатівський курганий могильник; 2, 3, 5, 6 — I Усатівський курганий могильник;
 4, 7, 14 — курган в с. Тудорово; 8 — поселення Усатово — Великий Куюльник; 9, 10 —
 поселення Маяки; 11, 15 — ґрутовий могильник в с. Усатово.

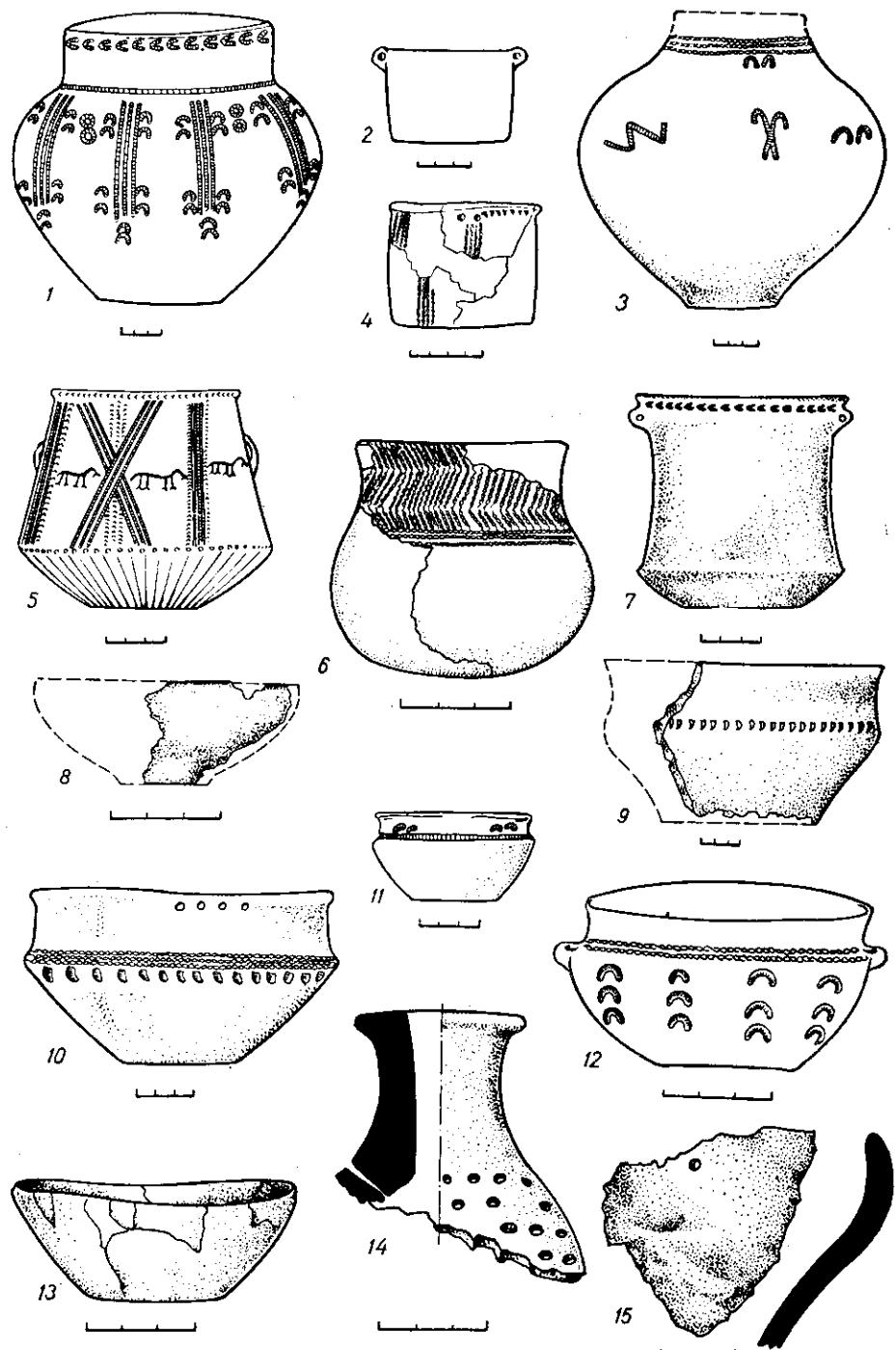

Рис. 3. Кухонна кераміка пам'яток усатівського типу (горщики, кубки, миски, чаши, цідилки):

1, 3, 7 — I Усатівський курганий могильник; 2, 4, 6, 11, 13 — ґрунтовий могильник в с. Усатово; 5 — курган в с. Тудорово; 8, 9, 14 — поселення Маяки; 10, 12 — II Усатівський курганий могильник; 15 — поселення Усатово — Великий Куяльник.

висота), шийка невисока. В найширшій частині тулуба розміщені дві (рідше чотири) невеличкі ручки з горизонтальними отворами (рис. 2, 2, 3).

в) Дуже рідко трапляються так звані кулясті амфори висотою до 27 см, з округлим тулубом та прямою шийкою (рис. 2, 4).

Амфори згаданих вище типів з'являються у трипільських племен на пізньому етапі їх розвитку і набувають значного поширення на заключній фазі трипілля (етап С/ІІ—γ/ІІ за періодизацією Т. С. Пассек).

Якщо на Кошиловецькому поселенні, що, мабуть, є ранішим від пізньотрипільських пам'яток етапу С/ІІ, ці амфори виготовлені тільки з відмуленої глини та вкриті розписом¹⁹, то на поселеннях городсько-волинського типу поряд з ними зустрічаються амфори, які належать також до кухонного посуду²⁰. Багато амфор є серед посуду пам'яток софіївського типу²¹, пізньотрипільських пам'яток на Південному Бузі²² та Дністрі²³.

В літературі досить пошиrenoю є думка про те, що амфори з'являються у пізньотрипільських племен внаслідок зв'язків з сусідніми культурами — волинською мегалітичною²⁴, культурою шнурової кераміки²⁵ та ін. Дійсно, схожість між окремими формами посуду цих культур дуже велика. Але говорити про зв'язки та впливи культур можна лише після з'ясування їх відносної хронології. Всі ж вищезгадані культури зараз здаються більш пізніми в порівнянні з трипіллям етапу С/ІІ—γ/ІІ²⁶.

Отже, питання про походження пізньотрипільських, і зокрема усатівських, амфор досі ще не вирішено.

3. Посуд у вигляді кубків. Посуд цього типу незначний у кількісному відношенні і майже весь знайдений під час розкопок могильників.

Виділяємо такі форми кубків:

а) Циліндричні тонкостінні посудинки висотою 5—7 см. Іноді біля краю вінець є два невеликих вушка з горизонтальними отворами (рис. 3, 2, 4).

б) Округлі, трохи присадкуваті, із закругленим денцем. Шийка порівняно висока, край вінець відігнутий (рис. 3, 6).

Окремо слід згадати два кубки, виявлені в курганах усатівського типу.

Перший був знайдений у культовій ямі кургану № 12 в с. Усатово²⁷. Це тонкостінна посудина висотою 11,5 см. Поверхня його підлощена. За формою кубок циліндричний, трохи розширений зверху. Нижче вінець розміщені дві маленькі ручки з горизонтальними отвора-

¹⁹ С. Надачек. Osada przemysłowa w Koszylowcach. Album des fouilles, Львів, 1914, табл. XVII, 145—151.

²⁰ М. М. Шмаглій. Вказ. праця, табл. I, 6.

²¹ В. М. Даниленко, М. Л. Макаревич. Вказ. праця, табл. I, 14; В. І. Канівець. Могильник епохи міді біля с. Чернина на Київщині. — АП, т. VI, табл. II, 9, 11, 12; Ю. М. Захарук. Софіївський тіlopальний могильник. — АП, т. IV, К., 1952, табл. III, 2, 5.

²² Е. К. Черныш. Многослойный памятник у с. Печоры на Южном Буге. — Археологический сборник, вып. I, Л., 1959, рис. 18, 14.

²³ Т. С. Пассек. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья. — МИА, № 84, М., 1961, рис. 45, 5; 47, 5.

²⁴ А. Я. Брюсов. Очерки по истории племен Европейской части СССР в неолитическую эпоху, М., 1952, стор. 243.

²⁵ J. Machnik. Uwagi o związkach kultury ceramiki sznurowej z kulturą trypolską. — Sprawozdania z posiedzeń Komisji oddziału PAN w Krakowie, styczeń-szerwiec, 1963.

²⁶ Ю. Н. Захарук. Вопросы хронологии культур энеолита и ранней бронзы Прикарпатья и Волыни. — КСИА АН УССР, вып. 12, К., 1962.

²⁷ Э. Ф. Патокова. Усатовский курган I—12. — Краткие сообщения о полевых археологических исследованиях ОГАМ 1962 г., стор. 121, рис. 6, 9.

ми. У нижній частині посудина також трохи розширене, а потім різко звужена до невеликого денця, утворюючи ребро (рис. 3, 7).

Ще більш заслуговує на увагу велика посудина, знайдена при розкопках кургану в с. Тудорово²⁸. За формою вона нагадує перший кубок, але відрізняється тим, що верхня її частина (вище від ребра) має вигляд зрізаного конуса, а ручки розміщені посередині тулуба. Кубок цей добре орнаментований (рис. 3, 5). Усі розглянуті форми кубків незвичайні для трипільських пам'яток пізнього етапу; вони не пов'язані з посудом попередніх етапів трипільської культури. Немає для них і переконливих аналогій серед кераміки синхронних культур. Очевидно, посуд цієї групи створений місцевими гончарами і притаманний лише пам'яткам усатівського типу.

4. Чаші. На поселеннях усатівського типу знайдено значну кількість фрагментів чаш; чаші з домішкою черепашок у тісті дуже рідко зустрічаються при розкопках могильників.

Переважають напівсферичні чаші; такі звичайні для всіх пізньотрипільських пам'яток етапу С/ІІ—γ/ІІ (рис. 3, 8, 13, 15).

За розмірами ці чаші різні: висота їх коливається від 4—5 до 10—11 см; діаметр шийки — від 8 до 22—23 см. Стінки чаш плавно закруглені, край вінець загнутий всередину. Іноді придонна частина дещо витягнута. Зустрінуто кілька екземплярів чаш із закругленим денцем.

Зрідка трапляються невеликі чаші, висота яких дорівнює ширині, тобто посудина нагадує чашку (рис. 2, 13).

Описана група посуду, безперечно, генетично пов'язана з посудом попередніх етапів трипільської культури і є дальшим розвитком конічної миски — чаші, типової для розвинутого трипілля²⁹.

5. Миски. Цей тип посуду у великій кількості зустрічається на поселеннях усатівського типу (рідше у могильниках). Висота їх — 10—12 см, діаметр шийки найбільших посудин — 20—25 см. Звичайно діаметр шийки дорівнює діаметру найширшої частини посудини; шийка висока, пряма. Край вінець трохи відігнутий. Біля основи шийки профіль посудини різко перегнутий, утворюючи ребро; далі тулуб конічно звужується до неширокого денця (рис. 3, 10, 11).

Часто миски бувають досить високими і нагадують присадкуваті горщики з широко відкритою шийкою (рис. 3, 9). У деяких мисок пе регин профілю виявлений не дуже різко, тулуб має більш плавні закруглені обриси; звичайно в цих випадках трохи нижче основи шийки посудини розміщені дві невеликі ручки-горбики з вертикальними отворами (рис. 3, 12).

Описані форми мисок в пам'ятках трипільської культури невідомі. Вони відсутні також в кераміці інших енеолітических культур на території України, синхронних пізньому трипіллю. Analogії їм слід шукати в кераміці культур нео-енеолітичного часу на території Південно-Східної Європи, про що буде мова далі.

6. Цідилки. Під цією умовною назвою мається на увазі дірчастий посуд (щось на зразок сучасних друшляків), який зустрінуто тільки на поселеннях. За формою цей посуд нагадує пляшки з високою шийкою, масивним, відігнутим назовні та сплощеним краєм вінець. Стінки з маленькими наскрізними отворами, простромленими зовні (рис. 3, 14). Денця відсутні. Висота цідилок — 12—15 см, діаметр основи — 7—8 см. Щодо використання цих посудин дослідники висловили кілька припущенень. Очевидно, мають рацію ті автори, які вважають цідилки пристосуванням для переробки молочних продуктів, вироб-

²⁸ А. И. Мелюкова. Курган усатовского типа у с. Тудорово. — КСИА АН ССР, вып. 88, стор. 81, рис. 24.

²⁹ М. М. Шмаглій. Вказ. праця, стор. 30.

ництва сиру тощо³⁰, хоча можливо, що вони іноді застосовувалися як курильниці³¹.

Досі цей посуд на трипільських поселеннях лісостепової зони майже невідомий. Появу його в усатівському керамічному комплексі, очевидно, слід розглядати як результат вимог господарства, що базувалося на скотарстві, зокрема на вівчарстві.

Серед кераміки пам'яток усатівського типу певне місце займають мініатюрні посудинки. Вони знайдені на поселеннях Усатово — Великий Куяльник та Маяки; як вже згадувалося вище, такі посудинки досить типові для інвентаря ґрунтового могильника в с. Усатово (рис. 2, 15). За формою вони не відрізняються від великих посудин, імітуючи найчастіше чаші та горщики. Висота їх коливається від 2 до 5 см. Навряд чи вони мали якесь застосування у побуті. За припущенням багатьох дослідників, цей мініатюрний посуд, що досить часто трапляється на всіх трипільських поселеннях (як і на поселеннях інших культур), мав певне ритуальне призначення³².

Орнаментація. Серед кухонної кераміки переважає орнаментований посуд, який становить 70—80% посуду цієї групи на поселеннях і понад 90% — в могильниках. Найбільш поширеними є шнuroвий, штамповий та деякі інші види орнаменту.

Шнuroвим орнаментом прикрашені майже всі кухонні посудини, знайдені в курганах усатівського типу (і в першу чергу в курганах на території с. Усатово). На поселенні Усатово — Великий Куяльник кераміка, прикрашена шнуром, становить 87% всього орнаментованого посуду. На поселенні Маяки, навпаки, переважають інші види орнаменту, а шнуром тут прикрашено близько 42% всієї орнаментованої кухонної кераміки.

Стародавні гончарі вживали для орнаментації посуду простий, рідше перевитий шнур різної товщини. Орнаментувалася, звичайно, лише верхня частина посудини (шийка, плічка); значно рідше — середня; відомо лише кілька посудин, поверхня яких орнаментована повністю.

Звичайно основа шийки посудини оперізана одним — трьома відбитками шнура. Зрідка плічка посудини прикрашена трикутниками, заштрихованими короткими відбитками шнура (рис. 1, 7, 9). Поширеній також орнамент з вертикальних відрізків шнура (найчастіше потрійних) на плічках та тулубі посудин. Досить звичайним є орнаментальний мотив у вигляді косого хреста (рис. 3, 1, 5).

Відбитки шнура іноді зустрічаються і на внутрішній поверхні посудині під краєм вінець. Останній досить часто буває розчленований відбитками шнура. Висока шийка деяких посудин нерідко прикрашена зигзагами або косою сіткою, що відбиті коротенькими відрізками шнура (рис. 1, 8).

Проте улюбленим орнаментальним мотивом усатівських гончарів був так званий серпик — тобто відбиток невеликого відрізка шнура, вигнутого на зразок підкови (рис. 1, 12). Серед кераміки Усатівського поселення, прикрашеної шнуром, посуд з відбитками у вигляді серпиків становить 75%. Дуже поширеній також орнамент у вигляді коротеньких прямих (або трохи зігнутих) відрізків шнура, так званих гусеничиков.

Найчастіше «серпики» або «гусенички» відбиті під краєм вінець, біля основи шийки і на переході від шийки до плічок, часто — у поєд-

³⁰ М. Ф. Болтенко. Вказ. праця, стор. 13.

³¹ С. С. Березанська. Кераміка білогрудівської культури. — Археологія, т. XVI, К., 1964, стор. 54.

³² С. Н. Бібиков. Раннетрипольське поселення Лука-Врублевецька на Днестре. — МИА, № 38, М.—Л., 1953, стор. 144—145.

нанні з горизонтальними рядами відбитків шнура, що оперізують тулуб посудини (рис. 3, 1, 7, 10, 12). «Серпики» утворюють вертикальні колонки, горизонтальні ряди; іх незімкнуті кінці звернуті донизу, уверх, в боки.

Іноді на поверхні посудини шнуром відбиті різні знаки — косий хрест, зигзаг тощо.

Серед кераміки цієї групи за своєю орнаментацією виділяється кубок з кургану в с. Тудорово, про який йшлося вище. Орнаментована вся зовнішня поверхня кубка. Слід відзначити поєднання різних мотивів: косий хрест та вертикальні лінії, відбиті перевитим шнуром та облямовані рядами серпиків; заглиблені лінії, що розходяться радіально; і, нарешті, вісім зображень тварин (коней?), виконаних перевитим та простим шнуром.

Орнамент, нанесений різними штампами, на посуді, що походить з курганів усатівського типу, зустрічається дуже рідко. Цей орнамент прикрашає лише 3% кухонної кераміки поселення Усатово — Великий Куяльник. І лише на Маяцькому поселенні штампом орнаментована більша частина (54%) всього кухонного посуду. Цей орнамент нанесений, можливо, дерев'яною (виразно помітні відбитки деревних волокон) паличкою, поставленаю правою або під кутом.

Залежно від того, як був оформленний кінець палички — штампу, відбитки його мають різний вигляд. Це — трикутні, овальні, прямокутні заглибини (часто з рваним краєм), серпоподібні відбитки тощо (рис. 1, 15, 16).

Дуже часто у ролі штампу вживалася паличка з широким плоским кінцем, яку ставили під кутом, і вона залишала специфічні підпрямокутні відбитки. Іноді на плоскому кінці такої палички нанесені зубці, в результаті чого відбиток її немовби пересічений глибокими борозенками (рис. 1, 13). Іноді орнамент виконано кінцем вузенької трубочки.

Штамповим орнаментом, як і шнуровим, прикрашали верхню частину посудини (під краєм вінець і на переході від шийки до плічок). Дуже часто штамповий орнамент був поєднаний із шнуровим.

Особливим видом штампового орнаменту є так звані перлини — округлі рельєфні виступи на зовнішній поверхні посудини, відбиті зсередини паличкою із закругленим кінцем. Ямки, що утворювалися всередині посудини, замазувалися глиною.

Звичайно «перлини» оперізують суцільним рядом шийку посудини під краєм вінець (рис. 2, 14). Дуже рідко прикрашена таким орнаментом кераміка, яка походить з курганів; зовсім відсутній він на кераміці з Маяцького поселення. На поселенні Усатово — Великий Куяльник посуд, оздоблений «перлинами», становить близько 2% всієї орнаментованої кухонної кераміки.

Цей вид орнаменту досить поширений у трипільській культурі ще на етапах В/I та В/II і, як гадають дослідники, міг бути запозичений у степових племен мідного віку³³.

«Перлинами» прикрашена незначна частина посуду з нижнього (доямного) шару Михайлівського поселення. Дуже часто цей орнамент зустрічається на кераміці середнього шару цього поселення, що відповідає давньому етапу ямної культури. Але в цьому випадку заглиблення від «перлин» не замазані зсередини посудини³⁴.

Деяка кількість посуду (8%) з поселення Усатово — Великий Куяльник прикрашена пальцевими защипами; найчастіше цей орна-

³³ Т. Г. Мовша. О связях племен трипольской культуры со степными племенами медного века.— СА, М., 1961, № 2, стор. 198, 199.

³⁴ О. Ф. Лагодовська, О. Г. Шапошникова, М. Л. Макаревич. Михайлівське поселення, К., 1962, стор. 90—91, табл. XI.

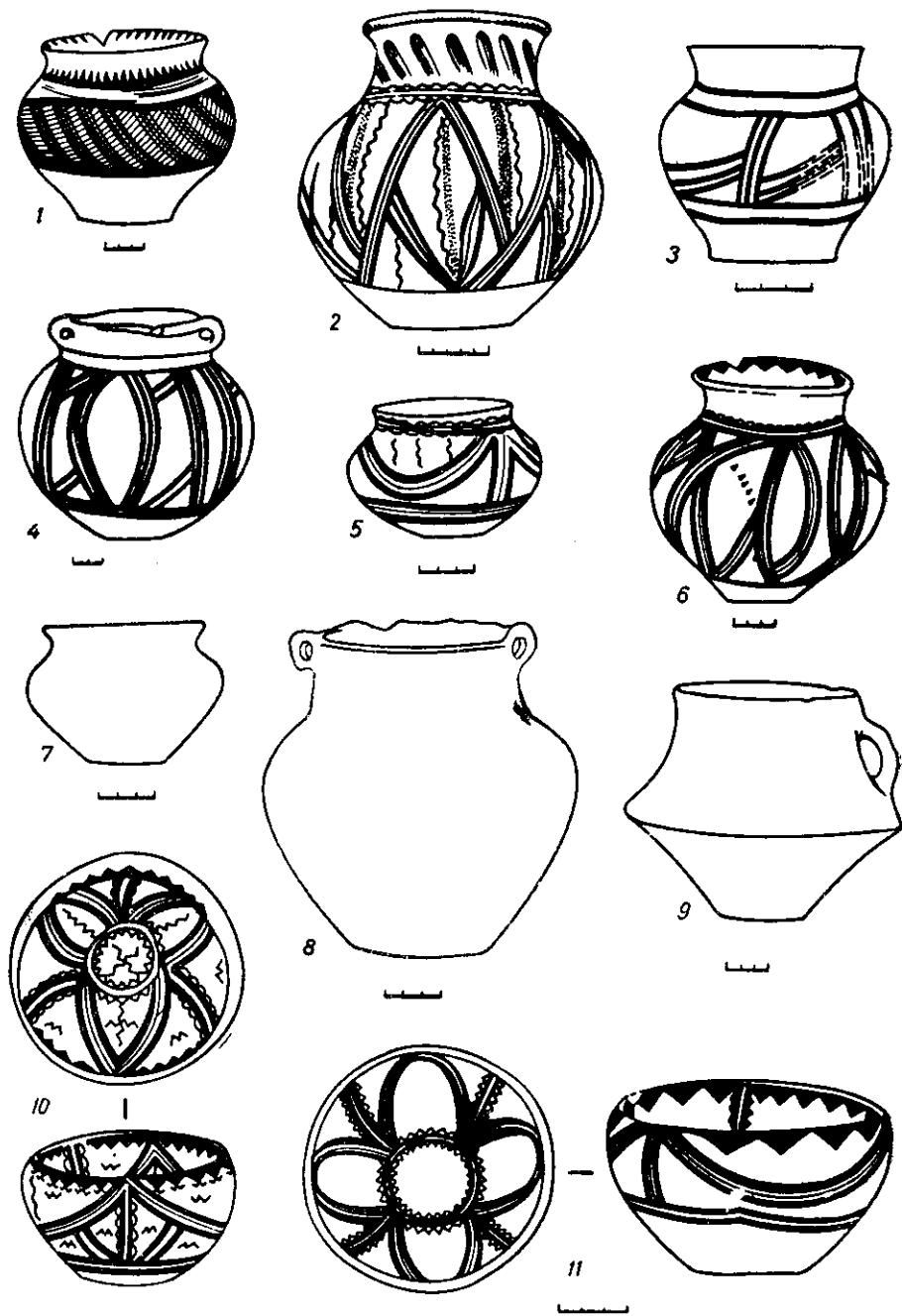

Рис. 4. Столовий посуд групи А (горщики, амфори, чаші):

1 — курган в с. Шабалат; 2 — с. Тудорово, випадкова знахідка; 3 — курган в с. Сарата; 4—10 — ІІ Усатівський курганичний могильник; 5 — курган в с. Паркани; 6, 11 — I Усатівський курганичний могильник; 7 — ґрунтовий могильник в с. Усатово; 8 — курган біля м. Кривий Ріг; 9 — курган в с. Тудорово (розпис червоною фарбою переданий крапками).

мент зустрічається на великих посудинах для зберігання харчових припасів. На Маяцькому поселенні лише близько 2% кераміки прикрашено заштами (рис. 1, 10, 14).

Рельєфний (наліпний) орнамент на кухонній усатівській кераміці майже зовсім відсутній. Лише на поселенні Усатово — Великий Куюльник знайдено кілька фрагментів посудин, прикрашених конічними наліпами, характерними для пізньотрипільської кераміки більш північних територій³⁵. У цьому зв'язку слід згадати знайдений на поселенні Усатово — Великий Куюльник фрагмент верхньої частини великої посудини з двома наліпними зображеннями, які М. Ф. Болтенко цілком справедливо розглядав як стилізовані голови тварин (рис. 1, 11)³⁶. Як відомо, наліпні зооморфні зображення дуже часто зустрічаються на посуді трипільської культури.

Також рідко зустрічається на усатівській кераміці орнамент у вигляді врізних заглиблених ліній. Такими лініями, що немовби поділяють тулуб посудини на вертикальні зони, прикрашено кілька амфор, знайдених в кургані № 12 в с. Усатово (рис. 2, 3)³⁷, амфора з ґрунтового могильника в с. Голеркани³⁸, амфора з кургану в с. Оланешти³⁹. На поселеннях Маяки та Усатово — Великий Куюльник знайдено кілька фрагментів посудин з таким орнаментом.

Іноді посудини кухонної групи, виявлені як в могильниках, так і на поселеннях, прикрашенні невеличкими наскрізними проколами, що розміщені під самим краєм вінець (рис. 3, 10).

II група. Столовий посуд

Посуд, в глині якого відсутня товчена черепашка, ми вважаємо столовим, хоча це визначення, звичайно, є досить умовним. Як вже згадувалося вище, столовий посуд можна розділити на дві підгрупи.

A. Посуд з відмуленої глини

До цієї підгрупи відноситься типова трипільська кераміка з відмуленої глини, до якої додавався дуже дрібний пісок. Випал цього посуду відбувався при температурі близько 900°, водовбірність його коливається в межах 12—15%. Черепок щільний, міцний, дзвінкий. Колір поверхні червонуватий, рожевий, рожево-жовтий, світло-коричневий.

Зовнішня поверхня часто ангобована та підлощена; фірше вона буває дещо шорсткою і трохи мажеться.

В кількісному відношенні ця група посуду невелика. На поселенні Усатово — Куюльник вона становить 18% всього посуду, на поселенні Маяки — близько 6%. В курганах цей посуд трапляється частіше. Так, серед посуду, знайденого при похованнях в курганах с. Усатово, він дорівнює близько 30%, а в деяких курганах дністровської групи (Паркани, Красногорка, Шабалат) — навіть переважає.

Вирізняються такі типи посудин цієї групи.

1. Горщики. За формою вони менш різноманітні, ніж горщики кухонної кераміки.

Можна виділити три форми горщиків:

³⁵ В. М. Даниленко, М. Л. Макаревич. Вказ. праця, табл. I, 1, 3, 4; М. М. Шмаглій. Вказ. праця, стор. 25, табл. I, 10, 11, 14, 15.

³⁶ М. Ф. Болтенко. Вказ. праця, стор. 14, рис. 14, 14а.

³⁷ Э. Ф. Патокова. Усатовский курган I—12.—Краткие сообщения о полевых археологических исследованиях ОГАМ 1962 г., стор. 114, рис. 5, 6; 6, 3, 5.

³⁸ Т. С. Пассек. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья.—МИА, № 84, рис. 42, 11, 6.

³⁹ Зберігається у Білгород-Дністровському краєзнавчому музеї.

а) Округлотілі посудини невеликих розмірів (висотою до 15 см) з прямою, порівняно високою шийкою та трохи сплющеним, відігнутим краєм вінець. Денце посудини нешироке. окремі екземпляри досягають досить значних розмірів (рис. 4, 2, 6).

б) Невеликі посудини з широкою, невисокою шийкою та добре виявленими плічками (рис. 4, 1, 3).

в) Округлотілі присадкуваті посудини з широкою шийкою. Їх висота менша від максимального діаметра тулуба. Посудин цієї форми небагато (рис. 4, 5, 7).

Дуже цікавим є горщик з відмуленої глини, знайдений в культурній ямі № 1 при розкопках кургану в с. Тудорово (рис. 4, 9). Це — біконічна посудина з широкою, високою, прямою шийкою та вузеньким денцем. Нижня частина горщика відокремлена від верхньої за допомогою ребра, тобто профіль посудини різко зламаний. На тулубі нижче краю вінець розміщена овальна в перерізі ручка. Автор розкопок відносить цей горщик до групи «звичайних пізньотрипільських розписних посудин з рожево-оранжовою глини»⁴⁰. Дійсно, цей посуд широко представлений на поселеннях початкового етапу пізнього трипілля (етапу С/I)⁴¹, але зовсім відсутній у пам'ятках заключної фази трипільської культури.

2. Амфори. Амфори з відмуленої глини дещо відрізняються за формою від амфор з групи кухонної кераміки.

Можна виділити три групи амфор:

а) Досить високі (22—27 см) округлі амфори з вузькою шийкою. Шийка порівняно висока, край вінець сплющений та відігнутий. На тулубі розміщені дві наліпні ручки, овальні в перерізі, денце невелике (рис. 5, 6, 8).

б) Амфори округлотілі або трохи видовжені пропорцій з добре виявленими плічками, шийка невисока. Під краєм вінець пара невеличкіх наліпних ручок. Ця група незначна за кількістю (рис. 4, 4, 8).

в) Найбільшу групу становлять округлотілі або трохи присадкуваті амфори, іноді невеликі за розмірами. Шийка невисока (часто ледве намічена) та звичайно нахиlena до середини. Біля основи шийки розміщена пара конічних ручок — горбиків («ушка») з вертикальними отворами (рис. 5, 4, 5, 7, 9).

Дуже часто амфори цього типу знайдені разом із покришками, шоломовидними або такими, що мають вигляд зрізаного конуса (рис. 5, 3). Ці покришки також мають ушка. Очевидно, крізь ушка амфори та їх покришки протягався мотузок, і посудина щільно закривалася. Амфори цього типу, знайдені при розкопках на території Румунії, дещо відрізняються за своєю формою; вони невеликі за розмірами, дуже присадкуваті і досить широкі. Покришки їх, навпаки, мають видовжені пропорції (рис. 5, 1)⁴². Серед описаної групи амфор окремо стоять дві посудини: висока (22,5 см) амфора з плоскими «рогатими» ушками біля основи шийки (рис. 6, 1)⁴³ та амфора на чотирьох ніжках, що знайдена в кургані № 91 в с. Паркані (рис. 5, 2)⁴⁴.

3. Чаші. Розписні напівсферичні чаші з відмуленої глини є неодмінною приналежністю похованального інвентаря майже кожного курга-

⁴⁰ А. И. Мелюкова. Вказ. праця, стор. 80, рис. 23, 1.

⁴¹ Див., наприклад, М. Л. Макаревич. Археологічні досліди в селі Білій Камінь. — Трипільська культура, т. I, К., 1940, стор. 458, рис. 10.

⁴² N. Nagăușu și I. T. Dragomir. Săpăturile de la Brăilișa.—Materiale și cercetări arheologice, vol. III, București, 1957, стор. 141, рис. 12; N. Zaharia. Două vase pictate din grupul Horogiștea-Foltești descoperite în raionul Jași.—Arheologia Moldovei, II—III, Jași, 1964, стор. 442, рис. 2.

⁴³ Амфора знайдена під час випадкових розкопок в с. Тудорово МРСР. Зберігається в історико-краєзнавчому музеї м. Ізмаїла.

⁴⁴ В. И. Гошкевич. Клады и древности Херсонской губ., Херсон, 1903, табл. XV; стор. 114, рис. 112.

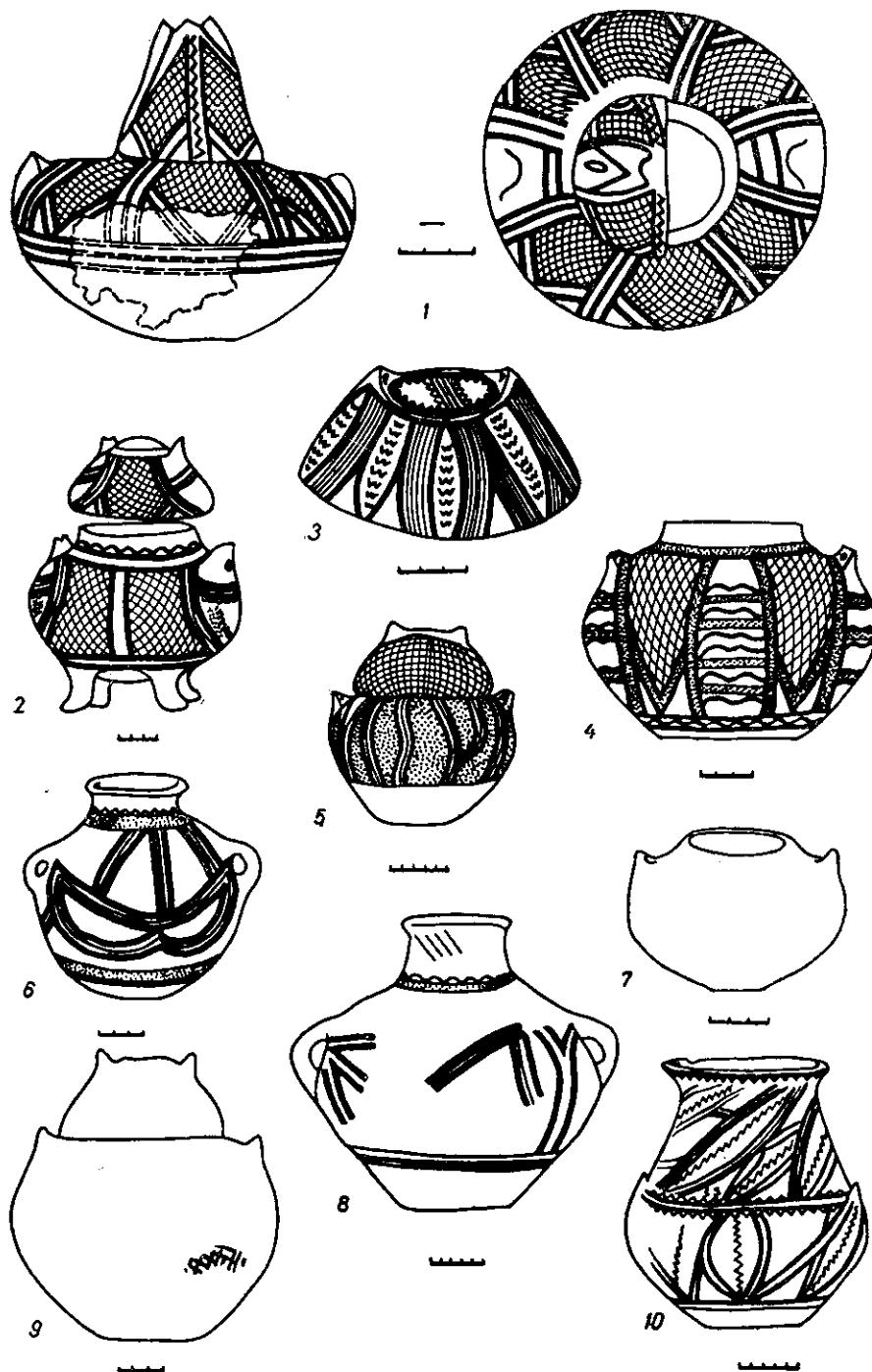

Рис. 5. Столовий посуд групи А (амфори, покришки, глек):

1 — курган в с. Бреїлиця; 2 — курган в с. Паркани; 3 — II Усатівський курганий могильник; 4 — виладкова знахідка; 5 — ґрутовий могильник в с. Раскайці; 6, 7, 10 — I Усатівський курганий могильник; 8 — курган в с. Оланешти; 9 — курган в с. Тудорово,

ну усатівського типу. У великий кількості зустрічаються вони і на поселеннях. За своєю формою чаші майже не відрізняються від аналогічних посудин групи кухонної кераміки (рис. 4, 10, 11).

4. Глечики. Це невелика в кількісному відношенні група посудин, які мають опуклий присадкуватий тулуб, невелике денце і високу шийку, що конічно звужується догори. Край вінець сильно відігнутий. Біля основи шийки звичайно розміщені чотири конічних горбики — наліпи (рис. 5, 10).

5. Кубки. З відмуленої глини виготовлений єдиний кубок, знайдений при розкопках поселення Усатово — Великий Куяльник (збереглася його половина). За формою він дуже нагадує кухонний кубок з кургану № 12, але не має ручок. На денці кубка помітні залишки двох підставок у вигляді лап тварин (рис. 7).

Рис. 7. Кубок з поселення Усатово — Великий Куяльник.

Розписний орнамент пізньотрипільського (в тому числі і усатівського) посуду детально розглянутий в працях Т. С. Пасек⁴⁵, тому зовсім немає потреби тут ще раз зупинятися на докладному описі цього орнаменту; обмежимося лише самою загальною його характеристикою.

Стародавні усатівські гончарі розписували свій посуд фарбами мінерального походження — найчастіше темно-коричневою (чорною) та червоною. Орнамент майже завжди нанесений у зоні, обмеженій паралельними подвійними смугами, що проведені біля основи шийки посудини та трохи вище його денця. Простір між цими подвійними смугами, нанесеними темно-коричневою фарбою, звичайно заповнений червоною фарбою.

Основні мотиви розпису горщиків, амфор, глечиків — це відрізки стрічок, що сходяться під кутом і складаються з трьох смужок (центральна смужка трохи ширша за крайні; рис. 6, 3, 5); овали, які іноді вигнуті на зразок язиків полум'я (рис. 6, 2, 4). Ці овали бувають заповнені червоною фарбою. Досить часто вільний простір в орнаментальній зоні (кути відрізками стрічок, овали) заповнений лініями у вигляді хвилі, зигзага або рисочками з коротенькими «усикими», що відходять від них (рис. 6, 4, 5).

Звичайним мотивом розпису усатівської кераміки є коса сітка, що заповнює простір між овалами або відрізками стрічок (рис. 5, 2, 4; 6, 1, 2). Особливо часто косою сіткою прикрашені посудини, знайдені під час розкопок усатівських пам'яток в пониззі Дністра (Шабалат, Паркани, Тудорово тощо).

Досить стійку орнаментацію мають згадані вище напівсферичні чаші. Зовні вони прикрашені звисаючими напівовальними фестонами, відокремленими один від одного вертикальними стрічками, що, як і самі фестони, складаються з трьох смуг. Вздовж краю чаші (зовні та зсередини) розміщені трикутники, заповнені чорною фарбою. Всередині чаші, на її денці, нанесене коло, що часто облямоване лінією у вигляді зигзага. Від нього розходяться три або чотири овали, що нагадують пелюстки квітки. Цей малюнок звичайно поєднаний з візерунком у вигляді хреста (рис. 4, 10, 11).

⁴⁵ T. Pas sek. La céramique tripolienne.— ИГАИМК, вып. 122; і і ж. Периодизация трипольских поселений.— МИА, № 10, стор. 192—208.

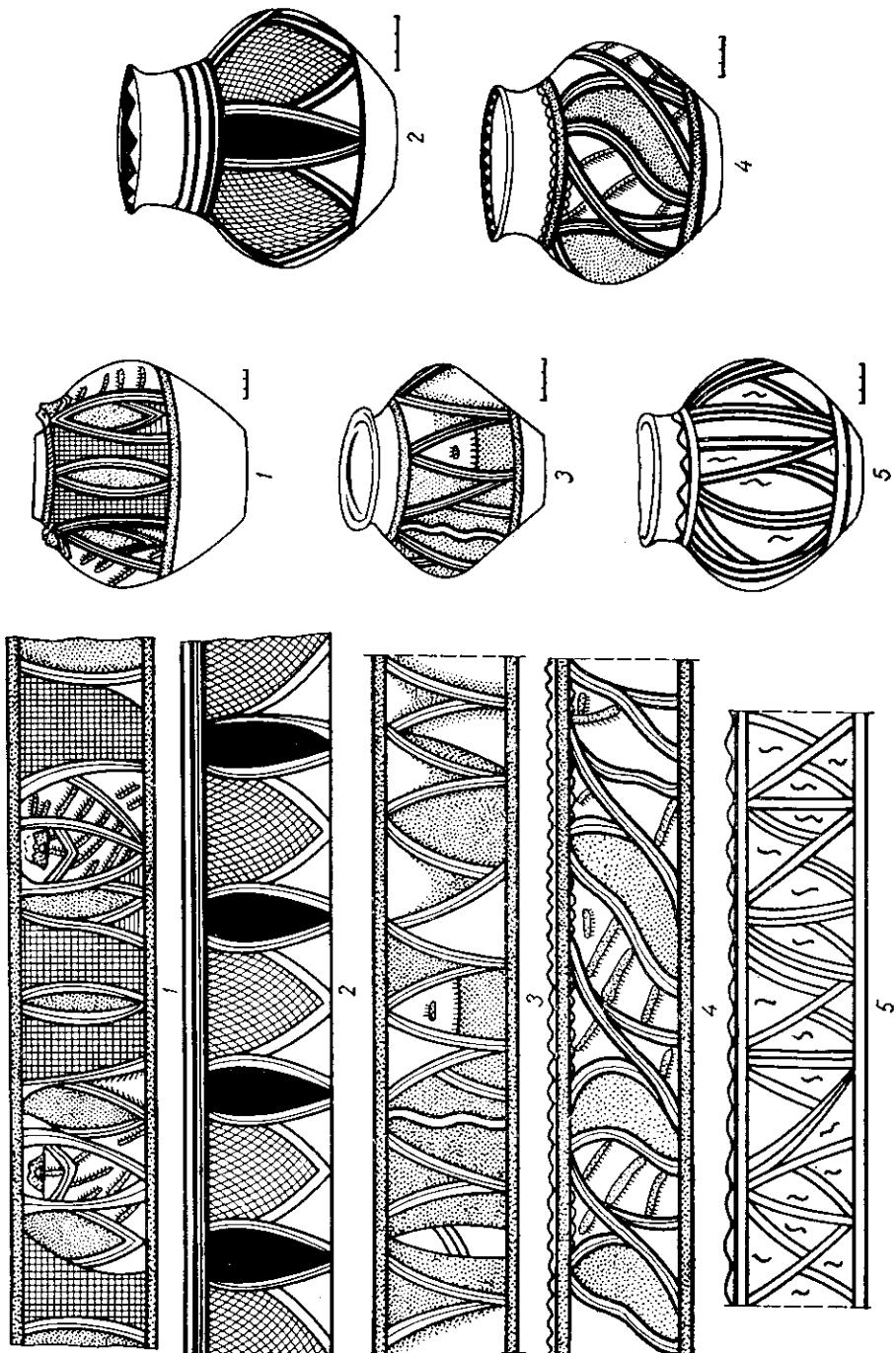

Рис. 6. Зразки орнаменту столового посуду группи А:
1, 2 — с. Тудорово, випадкова знахідка; 3, 4 — I Усатівський курганий могильник; 5 — II Усатівський курганий могильник.

Часто на внутрішній та зовнішній поверхні чаш нанесені зображення у вигляді хвилі, зигзага або перевернутої літери М. Останнє зображення, як правило, прикрашає також усатівські стилізовані антропоморфні статуетки.

В цілому, орнаментальні мотиви усатівського розписного посуду мають багато спільногого, а часто цілком тотожні з орнаментом розписної кераміки пізньотрипільських поселень Волині, Побужжя та особливо Середнього Подністров'я.

Як відзначила Т. С. Пассек, деякі сюжети пізньотрипільського розпису з'явилися в результаті розкладу спіралі — орнаментального мотиву, притаманного розписній кераміці розвинутого етапу трипільської культури⁴⁶. Отже, розписний усатівський посуд, як вказують всі дослідники, нерозривно пов'язаний із столовим трипільським посудом попередніх етапів і є його прямим продовженням.

Б. Столовий посуд з домішкою піску та заполірованою поверхнею

Окрему групу становить столовий посуд, виготовлений із глини з домішкою дрібного піску. Дуже рідко до глиняного тіста додавалася також черепашка, подрібнена до стану порошку; в цьому випадку вона при випалі не робила черепок пористим та крихким. Фрагменти посуду цієї групи дуже щільні, дзвінкі. Поверхня посудин прекрасно оброблена — підошена зовні та зсередини, часто заполірована до блиску. За кольором черепок чорний і коричневий. Іноді на поверхні помітні сліди ангобу червонуватого кольору.

Посуд цієї групи в курганах усатівського типу майже відсутній. На поселенні Усатово — Великий Куяльник він становить 1,4% всього керамічного комплексу, на Маяцькому поселенні — 10,9%. Хоча, на жаль, вся кераміка цієї групи знайдена у невеликих фрагментах, все ж можна впевнено говорити про те, що за своїми формами вона мало відрізнялася від кухонних посудин. Виходячи з фрагментів вінець, ми виділяємо такі типи: широко відкриті миски з різким перегином профілю, напівсферичні чаші з нахиленим до середини краєм, невеликі горщики із слабо профільованим тулубом і округлотілі амфорки (рис. 8, 1—7). На поселенні Маяки виявлено кілька досить великих уламків циліндричних посудин з вертикальними або навіть трохи нахиленими до середини стінками (рис. 8, 8—10).

Посудини такої форми невідомі в керамічних комплексах інших пам'яток усатівського типу. Очевидно, тут ми маємо справу з величими посудинами на зразок банок або кубків.

Становить інтерес також невеличка посудинка (збереглася її нижня частина), квадратна або підпрямокутна в плані, з різко виділеними гранями (рис. 9, 5). На стінках посудин розглядуваної групи зрідка трапляються невеликі сплощені або округлі в перерізі ручки. На поселенні Маяки знайдено фрагмент вінець посудини, під краєм яких є округла видовжена ручка з вузьким горизонтальним отвором, розчленована вертикальними канелюрами (рис. 9, 4). За своїми розмірами посудини цієї групи менші, ніж кухонні. Вони в основному тонкостінні (товщина стінки 3—5 мм). Денця також досить тонкі, зрідка на них трапляються відбитки циновки.

⁴⁶ Т. С. Пассек. Периодизация трипольских поселений. — МИА, № 10, стор. 164.

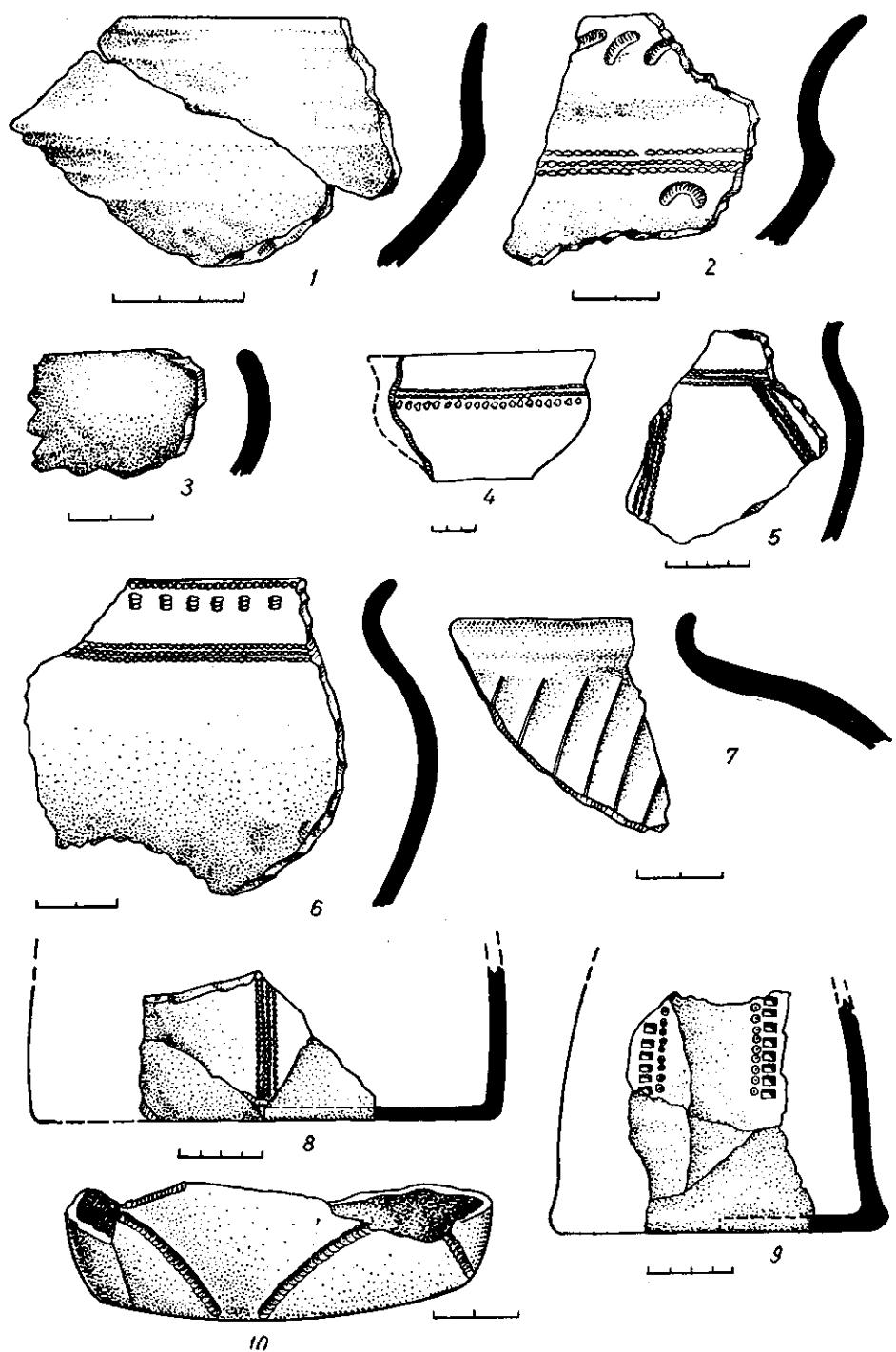

Рис. 8. Столовий посуд групи Б:
1—3, 5—7 — поселення Усатово — Великий Куяльник; 4, 8—10 — поселення Маяки.

Орнаментація посуду також цілком аналогічна орнаментації кухонної кераміки. Понад 80% його становлять посудини, прикрашені відбитками шнура — простого та перевитого. Розміщення і мотиви орнаменту повністю відповідають шнурому орнаменту кухонної кераміки (рис. 9, 1, 2, 3, 5, 6, 8). Особливо частим є візерунок у вигляді

Рис. 9. Столівий посуд групи Б. Поселення Маяки.

вертикальних (подвійних або потрійних) відбитків тонкого шнура. Штамповий та врізний орнамент для цієї групи посуду не характерний (рис. 9, 6, 7).

Становить інтерес той факт, що іноді відбитки шнура та врізні лінії заповнені білою пастою. Особливо слід відзначити знайдений на поселенні Усатово — Великий Куяльник уламок вінець посудини, чудово залощеної зовні та зсередини. На зовнішній поверхні її добре помітний орнамент у вигляді чотирьох паралельних темних смужок, проложених на червонуватій поверхні черепка.

Розглянута група столового посуду властива тільки поселенням усатівського типу. Ця група зовсім відсутня в керамічних комплексах синхронних пізньотрипільських пам'яток більш північних територій.

Давши характеристику керамічного комплексу пам'яток усатівського типу, спробуємо визначити його специфіку, виділити ту суму ознак, яка відрізняє усатівську кераміку від кераміки синхронних пізньотрипільських пам'яток сусідніх територій. На наш погляд, її прита-

мани такі специфічні ознаки: переважання кухонної кераміки з домішкою черепашки в глині та підлощеною темною поверхнею; наявність відбитків циновки на денцях багатьох посудин; широке застосування шнура в орнаментації посудин та наявність сталих орнаментальних мотивів у вигляді «серпиків» або «гусеничок»; велика кількість посудин типу амфор та широко відкритих мисок з різким перегином профілю; наявність на поселеннях столового посуду з домішкою дрібного піску в глині та добре залощеною, заполірованою поверхнею.

Специфічність усатівського керамічного комплексу привела деяких археологів (Т. Сулімірський, М. Гімбулас, В. Думитреску та ін.) до висновку, що він нібіто втратив майже всі риси, характерні для трипільської кераміки. А це, на думку згаданих дослідників, є одним з доказів того, що пам'ятки усатівського типу становлять самостійну усатівську культуру, яка зазнала деякого впливу трипільської культури⁴⁷.

При цьому звичайно посилаються на те, що в усатівській кераміці переважає чужий для трипільської культури посуд, прикрашений шнуром, а типово трипільський розписний столовий посуд майже зовсім відсутній.

Останній доказ нібіто підтверджений висновком М. Ф. Болтенка про те, що на поселенні Усатово — Великий Куюльник розписний посуд становить лише 8% всієї кераміки⁴⁸. Але цей висновок був зроблений при аналізі матеріалу розкопок тільки одного, 1921 р.; дальші розкопки показали, що столовий посуд становить 18% всього керамічного комплексу поселення, а в курганах його ще більше. Крім того, як вже відзначали дослідники⁴⁹, кількісне переважання столового розписного посуду зовсім не характерне для всіх трипільських пам'яток навіть на більш ранніх етапах.

Зараз ще не можна переконливо пояснити, чим викликана поява в усатівському керамічному комплексі значної кількості посуду, прикрашеного шнуром. Звичайно, це дуже складне і важливе питання не може бути вирішene на матеріалах самих тільки усатівських пам'яток, хоча їх кераміка і виглядає найбільш «шнуровою» у пізньотрипільському керамічному комплексі взагалі.

Здаються безпідставними твердження деяких дослідників про те, що шнурний орнамент притаманний трипільській кераміці ще на розвиненому етапі трипілля⁵⁰. Ті поодинокі екземпляри кераміки, прикрашеної шнуром, які дійсно трапляються іноді на поселеннях трипільської культури етапів В/ІІ—С/І, ніяк не можуть пояснити раптового поширення шнурової орнаментації, яка на етапі С/ІІ—γ/ІІ стає невід'ємною рисою кераміки всіх трипільських пам'яток.

Можливо, що звичай орнаментувати кераміку за допомогою шнура пізньотрипільські племена запозичили у своїх східних сусідів — племен ямної культури. Але велика кількість шнурової кераміки аж ніяк не вказує на повне переродження всього керамічного комплексу усатівських пам'яток. Багато рис, властивих саме кераміці землеробських

⁴⁷ T. Sulimirschi. The problem of the survival of the Tripoly culture.— Proceedings of the Prehistory Society for 1950, new series, vol. XVI, Cambridge, 1950, стор. 46—47; M. Gimbutas. The prehistory of Eastern Europe, p. I.—American school of prehistoric research, Peabody museum, Harvard University, Bulletin № 20, Cambridge — Massachusetts, 1956, стор. 108—109; V. Dumitrescu. Originea și evoluția culturii Cucuteni-Tripolie.— SCIV, 2, București, 1963, стор. 249—297.

⁴⁸ М. Ф. Болтенко. Вказ. праця, стор. 37.

⁴⁹ М. М. Шмаглій. Вказ. праця, стор. 37.

⁵⁰ Там же, стор. 35; T. Passsek. Relations entre l'Europe occidentale et l'Europe orientale à l'époque néolithique.— VI congrès international des sciences préhistoriques et protohistoriques, Les rapports et les informations des archéologues de l'URSS, Moscou, 1962, стор. 12.

племен, пов'язують усатівські пам'ятки з пам'ятками трипілля взагалі і з пізньотрипільськими пам'ятками зокрема, хоча усатівські племена вже відішли від землеробства як основи господарства. Йдеться про величезні посудини для зберігання припасів іжі, відбитки циновки на денцих посудин, рельєфний орнамент у вигляді голівок тварин та деякі інші риси.

Для того щоб зрозуміти, як склався керамічний комплекс пам'яток усатівського типу, треба коротко розглянути кераміку пам'яток сусідів, більш північних територій, знятих пізньотрипільськими племенами.

Завдяки роботам Трипільської та Молдавської експедицій Інституту археології АН СРСР в Середньому Подністров'ї та Північній Молдавії було виявлено понад 20 поселень та могильників часу пізнього трипілля (етапу γ/II за періодизацією Т. С. Пассек) ⁵¹.

Вивчення деяких з них та накопичення нового матеріалу дозволило дослідникам зробити важливі висновки, зокрема хронологічно розчленувати пізньотрипільські пам'ятки. Так, зараз виділяється група найбільш пізніх поселень, для яких характерні чаšі з косо зрізаними вінцями, прикрашеними шнуром орнаментом (пам'ятки типу Звеничин — Цвіклівці) ⁵². Такі ж пам'ятки виділені і у городсько-волинському локально-хронологічному варіанті пізнього трипілля ⁵³.

Більш ранньою є велика група поселень, розташованих у Середньому Подністров'ї (Солончени II, Волчинець, Катеринівка, Гедирим, Сокіл тощо); нещодавно аналогічні пам'ятки виявлено і в басейні р. Прут ⁵⁴.

Всі ці пам'ятки розміщені на корінних трипільських територіях, де відомі поселення різних етапів трипільської культури. Саме тут можна простежити безперервний процес розвитку трипільської культури від початкових її етапів до найбільш пізніх ⁵⁵.

На згаданих поселеннях зібраний підйомний матеріал або проведені невеликі розкопки (Солончени II, Волчинець). Серед одержаної кераміки переважає столовий посуд з розписом. Типологія його ще недостатньо розроблена, внаслідок чого різні автори іноді по-різному датують одне і те ж поселення, відносячи його то до етапу γ/II, то до етапу γ/I ⁵⁶. Нам здається, що, незважаючи на наявність в орнаментальних мотивах розписаної кераміки цих поселень деяких архаїчних рис (особливо це стосується кераміки Попруття), всі вони відносяться до етапу γ/II.

Очевидно, в цілому вказана група поселень, що розташована в лісостепу, співіснує з пам'ятками усатівського типу, хоча окрім поселення Подністров'я могли з'явитися трохи раніше усатівських. В кераміці поселень Середнього Подністров'я та Попруття є багато спільногого з

⁵¹ Т. С. Пассек. Новые данные о позднетрипольских поселениях на Днестре.— Известия Молдавского филиала АН СССР, № 5, (25), стор. 16—17.

⁵² Ю. М. Захарук. Проблемы археологической культуры.— Археология, т. XVII, К., 1964, стор. 37; Т. Г. Мовша. К проблеме позднего триполья в Среднем Поднестровье.— Тезисы докладов на XII конференции Института археологии АН УРСР у 1964 р.

⁵³ М. М. Шмаглій. Вказ. праця, стор. 35.

⁵⁴ Н. А. Кетрару. Позднетрипольское поселение у с. Кубань в Молдавии.— Материалы и исследования по археологии и этнографии МССР, Кишинев, 1964; його ж. Археологические разведки в долине р. Чугур, там же, стор. 265—270.

⁵⁵ Т. Г. Мовша. Многослойное трипольское поселение Солончены на Днестре.— Тезисы докладов первого симпозиума по археологии и этнографии Юго-Запада СССР, Кишинев, 1964, стор. 13.

⁵⁶ Т. Г. Мовша. Многослойное трипольское поселение Солончены на Днестре.— Тезисы докладов первого симпозиума по археологии и этнографии Юго-Запада СССР; Т. С. Пассек. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья.— МИА, № 84, стор. 70.

керамікою усатівських пам'яток. Так, столовий посуд тотожний усатівському за формами та орнаментом⁵⁷; але розпис на кераміці, яка походить з Середнього Подністров'я, більш парадний, пишний.

Виходячи з цього, деякі дослідники віднесли поселення Середнього Подністров'я та Попруття до усатівської групи⁵⁸. Але для таких висновків немає достатніх підстав; це стає очевидним, якщо порівняти кухонну кераміку поселень усатівського типу та пам'яток Середнього Дністра та Прту. Для останніх дуже характерним є горщик з широкою шийкою, слабо виявленими плічками та округлим тулем, що плавно звужується до денця. Поверхня його шорсткувата або недбало загладжена. Орнамент надзвичайно одноманітний: три-четири конічних виступи-горбики біля основи шийки та один-два відбитки шнуря, що оперізують її. Цей тип посуду дуже характерний також для пізньотрипільських пам'яток Волині⁵⁹.

Описані горщики майже зовсім відсутні в кераміці пам'яток усатівського типу; так, на поселенні Усатово — Великий Куяльник знайдено не більше десяти уламків з орнаментом у вигляді конічних наліпів.

Найбільш схожим з керамікою пам'яток усатівського типу є керамічний комплекс пізньотрипільського могильника в с. Вихватинці Рибницького району МРСР⁶⁰.

За кілька років розкопок могильника було досліджено 61 поховання і знайдено 230 посудин. Тут переважає столовий посуд з розписом — напівсферичні чаши, амфорки з покришками, глечики з високою шийкою, опуклобокі горщики, тобто всі форми, характерні для усатівських комплексів⁶¹. Розпис, виконаний чорною та червоною фарбами, за своїми мотивами також дуже схожий на розпис усатівського столівого посуду. Різниця полягає у більш широкому використанні червоної фарби, більш пишному, вишуканому стилі (особливо це стосується розпису на чашах, знайдених у Вихватинському могильнику).

Кухонна кераміка могильника (блізько 100 посудин) дуже нагадує кухонний посуд групи поселень типу Солончени II. Однак тут вже частіше зустрічаються посудини з підлощеною поверхнею, на денцях кількох посудин є відбитки циновки та в значній кількості представлені посудини типу амфор. Правда, ще переважають вищезгадані горщики, орнаментовані конічними виступами-наліпами, але тут ці виступи вже невеличкі і нагадують маленькі округлі опуклини. На одній з посудин нанесено орнамент у вигляді перлин, типовий для кераміки усатівських пам'яток⁶².

Нарешті, значна кількість кераміки з Вихватинців (понад 20%) прикрашена шнуром, причому мотиви цієї орнаментації більш різноманітні, ніж на кераміці поселень типу Солончени II. Тут і групи вер-

⁵⁷ Т. С. Пассек. Новые данные о позднетрипольских поселениях на Днестре.— Известия Молдавского филиала АН СССР, № 5 (25), рис. 2, 12, 13, 14, 16; 3, 1—8, 13, 14, 15.

⁵⁸ Т. С. Пассек. Археологическое изучение трипольских поселений на Днестре.— Доклады VI научной конференции Института археологии АН УССР, К., 1953, стор. 240; Н. А. Кетрату. Археологические разведки в долине р. Чугур.— Материалы и исследования по археологии и этнографии МССР, стор. 270.

⁵⁹ М. М. Шмаглій. Вказ. праця, табл. I, 14, 15.

⁶⁰ Попередня публікація матеріалів могильника здійснена Т. С. Пассек (Т. С. Пассек. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья.— МИА, № 84, стор. 146—182). Автором статті був вивчений весь керамічний матеріал могильника, що зберігається у Державному Ермітажі, археологічному музеї Інституту історії АН МРСР та Кишинівському історичному музеї. Висловлюю щиру подяку Т. С. Пассек за надану мені можливість використати неопубліковані матеріали колекції.

⁶¹ Т. С. Пассек. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья.— МИА, № 84, рис. 40—41.

⁶² А. Е. Аликова. Выхватинский могильник.— КСИИМК, вып. 26, М., 1949, стор. 75, рис. 29, 9.

тикальних відбитків шнура і «серпиков», характерні для усатівського орнаменту та розміщені в тих самих композиціях.

Слід нагадати, що тут знайдено три типові усатівські стилізовані антропоморфні статуетки⁶³.

Отже, посуд Вихватинського могильника, що знаходиться на кордоні степу та лісостепу, є найпівденнішою пам'яткою середньодністровської локальної групи пізнього трипілля і має багато спільних рис з керамікою пам'яток більш південної усатівської степової групи⁶⁴.

Могильник в с. Голеркани, розташований за 40 км на південь від Вихватинців⁶⁵, очевидно, залишений вже усатівськими племенами. Вихватинський могильник, як і інші пам'ятки типу Солончени II, в цілому може бути трохи старшим за пам'ятки усатівського типу, але хронологічний розрив між ними незначний, і деякий час могильник міг існувати паралельно з поселеннями, курганами та грунтовими могильниками усатівського типу.

Навіть якщо появу в інвентарі Вихватинського могильника типово усатівських посудин і особливо статуеток можна пояснити імпортом, то згадані вище загальні риси схожості з усатівським керамічним комплексом дозволяють зробити висновок, що останній поступово склався на базі кераміки більш північних середньодністровських пам'яток типу Вихватинці — Солончени II.

Деякі специфічні риси в усатівській кераміці з'явилися в результаті відриву усатівських племен від основного дністровського пізньотрипільського масиву і уходу в раніше незаселені трипільськими степи, де вони зазнавали впливу племен, чужих в етнічному відношенні.

Очевидно, було кілька культур, що займали в епоху енеоліту — ранньої бронзи степові простори на схід від Дніпра, вплив яких познавчився на керамічному комплексі пам'яток усатівського типу. За останні роки в причорноморській зоні України (Керченський півострів, Крим, Нижнє Подніпров'я) стали відомі археологічні пам'ятки, синхронні поширенням тут пам'яткам ямної культури, але залишені племенами, що генетично не були пов'язані з ямниками. Вказуючи на певну схожість цих пам'яток з енеолітичними пам'ятками Північного Кавказу (Майкоп — Новосвободна), деякі дослідники вважають їх з'єднуючою ланкою між трипільською культурою України та культурою мідного віку Кавказу⁶⁶.

Ці пам'ятки різночасові. До найбільш ранніх з них належить нижній шар відомого поселення в с. Михайлівка (Михайлівка I) на Нижньому Дніпрі⁶⁷.

Тут виявлено кераміка, що дуже відрізняється від посуду двох верхніх шарів часу ямної культури. Це посудини, виготовлені з глини із домішкою товченої черепашки (рідше трапляються інші домішки). За формою розрізняються горщики з прямою високою (іноді до 10 см) шийкою та максимальним діаметром в середній частині тулуба, округлотілі амфори і миски з трохи нахиленим до середини краєм⁶⁸. Весь посуд плоскодонний. Темно-коричнева поверхня посудин в більшості

⁶³ Т. С. Пассек. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья. — МИА, № 84, рис. 46, 3; 47, 3, 4.

⁶⁴ Схожість в інвентарі та поховальному обряді дозволила деяким дослідникам віднести Вихватинці до пам'яток усатівського типу. Див. О. Ф. Лагодовська. Пам'ятки усатівського типу. — Археологія, т. VIII, стор. 105.

⁶⁵ Т. С. Пассек. Раскопки на многослойном поселении у с. Голерканы на Днестре в 1954 г. — Известия Молдавского филиала АН СССР, № 4 (31), Кишинев, 1956, стор. 25.

⁶⁶ В. Н. Даниленко. О ранних звеньях развития степных восточноевропейских культур шнуровой керамики. — КСИА, вып. 4, К., 1955, стор. 128.

⁶⁷ О. Ф. Лагодовська, О. Г. Шапошникова, М. Л. Макаревич. Вказ. праця, стор. 22—38.

⁶⁸ Там же, табл. I—IV.

випадків загладжена, підлощена. Орнамент (зубчастий штамп, наколи, відбитки шнура, «перлини») розміщений у верхній частині посудини — під краєм вінець та біля шийки. Більша частина посуду не орнаментована.

Дослідники Михайлівського поселення датують його нижній шар часом розвинутого трипілля (етап В/ІІ за періодизацією Т. С. Пассек)⁶⁹. Нам здається, що можна запропонувати більш пізню дату — початок пізнього трипілля (етап С/ІІ за Т. С. Пассек). Можливо, синхронним Михайлівці І є ґрутовий могильник з кам'яними конструкціями, відкритий в с. Осокорівка Херсонської області. Тут при похованні № 12 був знайдений невеликий плоскодонний горщик з глини із домішкою черепашки. Поверхня його добре підлощена⁷⁰.

Плоскодонний посуд з домішкою черепашки та підлощеною поверхнею знайдений також в кількох курганах Степового Подніпров'я⁷¹. Дослідники вже вказували на деяку схожість його з кухонним усатівським посудом⁷².

Такий посуд є характерним і для пам'яток епохи міді—бронзи Криму, які А. О. Щепинський виділяє в окрему кемі-обінську культуру⁷³. До цієї ж культури відносяться кілька курганів, розкопаних на Керченському півострові, в яких теж була знайдена кераміка з домішкою черепашки та залошеною поверхнею⁷⁴.

Ця технологічна ознака поєднує кераміку всіх вищезгаданих комплексів та усатівських пам'яток, хоча в цілому за формуєю посуду та орнаментацією вони дуже різняться між собою. Цю ознакою не можна вважати випадковою. Певну схожість ми бачимо також в крем'яному інвентарі згаданих культур та пам'яток (наявність мікролітичних знайдень), в поховальному обряді (широке застосування кам'яних конструкцій — кромлехів, закладок тощо).

Очевидно, на різних етапах свого розвитку енеолітичні племена Північного Кавказу мали досить тісні зв'язки з північно-західними сусідами (або навіть самі пересувалися на північний захід). І хоча зараз важко вказати конкретно, які саме племена і культури впливали на усатівські племена, наявність такого впливу досить вірогідна.

Певну роль у формуванні усатівського керамічного комплексу, як вже згадувалося, відіграв інший східний сусід трипільців — племена ямної культури. Дослідники вважають, що пізньотрипільська культура (етап С/ІІ — ұ/ІІ) є синхронною ямній культурі (на ранній фазі розвитку останньої), представлений пам'ятками середнього шару поселення Михайлівка⁷⁵. Певно можна говорити також про часткову синхронізацію пізньотрипільської та пізньоямної культур (пам'ятки верхнього шару Михайлівського поселення).

Вплив кераміки ямної культури, як здається, відбувається на мотивах шнурової орнаментації багатьох усатівських кухонних посудин та столового посуду з домішкою дрібного піску. Йдеться про орнамент у вигляді трикутників, що заштриховані відбитками шнура, косої сітки,

⁶⁹ О. Ф. Лагодовська, О. Г. Шапошникова, М. Л. Макаревич. Вказ. праця, табл. I—IV, стор. 38.

⁷⁰ В. Д. Рибалова. Могильник епохи бронзи в Осокорівці. — АП, т. IX, К., 1960, стор. 7, рис. 6, 3.

⁷¹ О. Ф. Лагодовська, О. Г. Шапошникова, М. Л. Макаревич. Вказ. праця, стор. 34—36.

⁷² Там же, стор. 7, 202.

⁷³ А. А. Щепинський. Памятники искусства эпохи раннего металла в Крыму. — СА, М., 1963, № 3, стор. 38—39, рис. 5.

⁷⁴ Розкопки Керченської експедиції Інституту археології АН УРСР 1964—1965 рр.; матеріал не опублікований.

⁷⁵ О. Ф. Лагодовська, О. Г. Шапошникова, М. Л. Макаревич. Вказ. праця, стор. 97, 187.

яка вкриває шийку посудини⁷⁶, тощо. На якіс зв'язки усатівських племен з степовими та лісостеповими племенами Дніпровського лівобережжя вказує знахідка в Усатівському грунтовому могильнику горщика з опуклими боками та яйцеподібним денцем⁷⁷.

Окремо слід вказати на деякі риси усатівського керамічного комплексу, появлу яких можна пояснити лише контактами усатівських племен з їх західними сусідами, що мешкали в Північному Подунав'ї. Маємо на увазі наявність групи столового посуду з добре залощеною, заполірованою поверхнею. Протягом всієї своєї історії трипільська культура зазнавала впливу високорозвинених енеолітичних культур басейну Дуная та Балканського півострова, зокрема культури гумельниця, пам'ятки якої нещодавно відкриті на території Південного Заходу СРСР⁷⁸. Вплив цей в першу чергу відбивався на кераміці трипільців. У свій час Є. Ю. Кривчевський, пояснюючи появу на ранньому етапі трипілля чорної та сірої полірованої кераміки, прикрашеної канелюрами, цілком слушно вказував на контакти з Подунав'ям та Балканами⁷⁹.

Стародавні гончарі, що жили в епоху енеоліту на території Подунав'я, дуже часто прикрашали виготовлений ними посуд врізним та штамповим орнаментом, який був затертий білою пастою. Пастовою орнаментацією прикрашені деякі фрагменти столового посуду групи Б, знайдені на поселеннях Маяки та Усатово, та антропоморфна статуетка з поселення Маяки.

Вплив племен Подунав'я проявляється також і в появі на території Північно-Західного Причорномор'я деяких нових форм посуду, зокрема широко відкритої миски з різким зламом профілю, поширеної в епоху енеоліту в Подунав'ї та на Балканах (культури гумельниця, селкуца та ін.)⁸⁰. З цими територіями пов'язані також прямокутні в плані посудинки. Такі посудинки знайдено в Маяках та в Усатівському безкурганному могильнику⁸¹.

Очевидно, поряд з керамікою, що потрапляла в Північне Причорномор'я з Подунав'я, було налагоджене і місцеве виробництво подібного посуду. Цим пояснюється наявність великої кількості мисок західного зразка, але виготовлених з домішкою черепашки в глині та прикрашених типовим місцевим орнаментом.

На сьогодні важко встановити, у яких саме культур Нижньодунайського басейну запозичили усатівські племена описаний посуд. Пам'ятки на цій території, що відносяться до часу переходу від енеоліту до ранньої бронзи, вивчені ще дуже погано, а матеріал розкопок опублікований недостатньо. Є. Комша цілком справедливо зауважує, що на території Румунії зараз археологи виділяють під різними назвами (культури Городиштя—Фолштети, гумельниця С і Д тощо) або одні і ті ж культури, або окремі частини одного цілого⁸².

І все ж, на нашу думку, помітна схожість між столовою керамі-

⁷⁶ О. Ф. Лагодовська, О. Г. Шапошникова, М. Л. Макаревич. Вказ. праця, стор. 97, 187, табл. V, I; XIV, 4, 5, 10; IX, 4; X, 8.

⁷⁷ Э. Ф. Патокова. Раскопки Усатовского бескурганного могильника в 1964 г. — Тезисы докладов VI Объединенной научной сессии ОГАМ и ОГУ, посвященной итогам полевых археологических исследований 1964 г., Одесса, 1964.

⁷⁸ Т. С. Пассек, Е. К. Черныш. Открытие культуры гумельницы в СССР. — КСИА АН СССР, вып. 100, М., 1965.

⁷⁹ Е. Ю. Кривчевский. Из истории Дунайского понизья в неолитическую эпоху. — КСИИМК, вып. 8, М., 1940, стор. 55.

⁸⁰ D. Verguts. Contribuții la problemele neoliticului în România în lumina noilor cercetări. București, 1961, рис. 89, 210.

⁸¹ Э. Ф. Патокова. Раскопки Усатовского бескурганного могильника в 1964 г. — Тезисы докладов VI Объединенной научной сессии ОГАМ и ОГУ, посвященной итогам полевых археологических исследований 1964 г.

⁸² Е. Комша. К вопросу об относительной хронологии и о развитии неолитических культур на Юго-Востоке Румынской Народной Республики и Народной Республики Болгарии. — Dacia, VI, 1962, стор. 71.

кою групи Б усатівських пам'яток та керамікою культури Чернавода, виділеної нещодавно румунськими археологами на нижньому Дунаї. Вона змінює тут культуру гумельниця і є, як вважає Д. Берчу, північним аванпостом великої дунайсько-анатолійсько-балканської єдності⁸³.

Очевидно, саме у носіїв культури Чернавода (на ранньому етапі її розвитку) усатівські племена запозичили нові засоби обробки посуду та деякі його форми⁸⁴. Цілком аналогічна, наприклад, ручкам посудин культури Чернавода (вузькі видовжені ручки з горизонтальним отвором, розчленовані вертикальними канелюрами)⁸⁵ ручка, знайдена на поселенні в с. Маяки (рис. 9, 4). В той же час і на кераміці культури Чернавода можна помітити вплив усатівського посуду⁸⁶. Дальші роботи допоможуть нам краще уявити конкретні зв'язки мешканців Північно-Західного Причорномор'я та Подунав'я в епоху енеоліту.

Отже, нами розглянуто основні компоненти, що впливали на складення усатівського керамічного комплексу. Звичайно, картина цього складного процесу стала б більш ясною, якби вдалося хронологічно розчленувати пам'ятки усатівського типу. Зараз ми ще не маємо для цього достатніх підстав.

Свого часу О. Ф. Лагодовська висловила припущення, що відкритий в 1936 р. на території с. Усатово безкурганий могильник є пізнішим за кургани в цьому ж селі. На це нібіто вказує відсутність столового посуду та серповидного орнаменту на кухонній кераміці⁸⁷. Розкопки нового безкурганного могильника не підтверджують висновки О. Ф. Лагодовської. Можна вважати, що всі пам'ятки с. Усатово, а також кургани Подністров'я (Тудорово, Шабалат, Парканы тощо) практично є одночасовими.

Дещо відрізняється за своєю керамікою поселення в с. Маяки. Процент столового посуду тут дуже незначний, а кухонний посуд прикрашений головним чином штамповим орнаментом. Оскільки між комплексом пам'яток с. Усатово та Маяцьким поселенням невелика відстань (блізько 50 км), то ця різниця навряд чи пояснюється локальними ознаками. Очевидно, можна говорити про більш пізній в цілому час Маяцького поселення.

Звичайно, за допомогою лише однієї кераміки не можна вирішити багатьох важливих питань, пов'язаних з історією степових пізньотрипільських племен. Але якщо ми з'ясуємо, як склався усатівський керамічний комплекс, це до деякої міри допоможе зрозуміти і процес складення усатівського локально-хронологічного варіанту, а також визначити його місце серед інших локальних варіантів пізнього трипілля.

В. Г. ЗБЕНОВИЧ

КЕРАМИКА УСАТОВСКОГО ТИПА

Резюме

На основании изучения керамики поселений усатовского типа (Маяки, Усатово — Большой Куюльник), а также могильников в сс. Усатово, Тудорово, Парканы и др. автор дает характеристику кера-

⁸³ Istoria României, v. I, Bucureşti, 1960, стор. 76—77; D. Bergciu. Quelques données préliminaires concernant la civilisation de Cernavoda.— Slovenská archeológia, XII—I, Bratislava, 1964.

⁸⁴ D. Bergciu. Quelques..., стор. 272, рис. 3, 2, 11.

⁸⁵ Там же, стор. 274, рис. 5, 8.

⁸⁶ D. Bergciu, Contribuji..., стор. 132, рис. 17, 6, 9.

⁸⁷ О. Ф. Лагодовська. Усатівська експедиція 1946 р.— АП, т. II, К., 1949, стор. 202.

мического комплекса усатовского локального варианта позднего триполья.

Принимая во внимание технологические признаки, можно выделить две большие группы посуды: 1) кухонная (с примесью толченой ракушки в глине); 2) столовая, которая, в свою очередь, разделяется на две подгруппы: а) обычная трипольская расписная керамика из отмученной глины; б) посуда с примесью песка и хорошо заложенной (заполированной) поверхностью. В пределах каждой группы рассмотрены разные типы (формы) сосудов — горшки, амфоры, миски, чаши и т. д.

Показана специфика усатовского керамического комплекса и его связь с керамикой трипольской культуры.

Сделан вывод о сложении керамического комплекса памятников усатовского типа на основе керамики позднетрипольских памятников Среднего Поднестровья (тип Солончены II — Выхватинцы) при влиянии керамических комплексов соседних степных энеолитических культур кавказского происхождения и ямной культуры.

Столовую посуду группы Б, а также некоторые формы кухонной керамики усатовские племена заимствовали у своих западных соседей — обитателей Нижнего Подунавья (культура Чернавода).

О. Г. ШАПОШНИКОВА

ПРО ПАМ'ЯТКИ ЧАСУ ҚАТАКОМБНОЇ КУЛЬТУРИ В СТЕПОВОМУ ПРИДНІПРОВ'Ї

Катакомбна культура, виділена В. О. Городцовым, представлена тепер значною кількістю пам'яток, розташованих у степових і частково лісостепових районах Східної Європи. Незважаючи на це, до цього часу залишається багато невирішених і дискусійних питань з історії катакомбних племен. Зокрема, недостатньо вивченим є питання про характер взаємозв'язків ямної та катакомбної культур.

Відомо, що з питання походження катакомбної культури існує дві протилежні точки зору: про її генетичний зв'язок¹ або про культурно-історичний контакт² з ямною культурою.

Неподавно найбільш широкого визнання набула точка зору О. О. Кривцової-Гракової про генетичний зв'язок племен ямної та катакомбної культур, основана на ідентичності окремих типів кераміки та схожості деяких форм виробів обох культур. Але ця теорія не пояснює відмінностей між ямною і катакомбною культурами, і насамперед різниці в поховальному обряді.

Як відомо, прихильники гіпотези походження катакомбної культури з ямної визнавали за найбільш давні варіанти катакомбної культури ті, в пам'ятках яких поєднуються елементи обох цих культур, і трактували їх як пам'ятки «перехідного типу». Саме такими, з погляду О. О. Кривцової-Гракової і Т. Б. Попової, були пам'ятки нижньодніпровського і північно-приазовського варіантів катакомбної культури.

Для доказу автохтонності катакомбної культури Т. Б. Попова до групи «перехідних» пам'яток включила пам'ятки, розташовані не тільки на периферії катакомбної культури, а й в центрі — на Сіверському Дінці. Це так звані «ямні поховання катакомбного типу», у свій час виділені В. О. Городцовым, тобто поховання, схожі за ритуалом і інвентарем з похованнями катакомбної культури, але покладені не в катакомбах, а в простих ґрунтових ямах. Л. С. Клейн, вивчивши кожне з цих поховань, прийшов до висновку, що «перехідні» пам'ятки були

¹ О. А. Кривцова-Гракова. Генетическая связь ямной и катакомбной культур. — Труды ГИМ, вып. VIII, М., 1938; Т. Б. Попова. Племена катакомбной культуры. — Труды ГИМ, вып. 24, М., 1955.

² М. И. Артамонов. Раскопки курганов в долине р. Маныча в 1935 г. — СА, IV, М.—Л., 1937, стор. 93—132; його ж. Раскопки курганов на р. Маныч в 1937 г. — СА, XI, М.—Л., 1949, стор. 308—336; С. С. Бerezанская, О. Г. Шапошникова. Рецензия на книгу Т. Б. Поповой. — СА, М., 1957, № 2, стор. 271—272; Л. С. Клейн. Катакомбные памятники и проблема выделения культур. — СА, М., 1962, № 2, стор. 26—38.

створені штучно, внаслідок недосконалості методики дослідження³. Не маючи наміру заперечувати гіпотезу Л. С. Клейна, необхідно відзначити лише одну обставину — наявність або ж відсутність катакомб не може бути вирішальною при визначенні культурної принадлежності пам'яток. Загальновідомо, що племена катакомбної культури часто ховали своїх померлих як у катакомбах, так і в простих ґрунтових ямах.

М. І. Артамонов вперше в радянській археологічній літературі виступив проти концепції еволюційного розвитку катакомбної культури з ямної. Він відзначав, що пам'ятки з поєднанням елементів обох культур розташовуються на периферії катакомбної культури і можуть розглядатися як результат зміщення цих культур⁴.

О. О. Кривцова-Гракова і Т. Б. Попова свої висновки про генетичний зв'язок ямної і катакомбної культур будували на матеріалах Приазов'я і особливо Степового Придніпров'я. Це визначає значення цих пам'яток і необхідність їх публікації.

Досить важливою обставиною є той факт, що в Степовому Придніпров'ї пам'ятки часу катакомбної культури представлені поселеннями і могильниками.

На сьогодні на зазначеній території відомо біля десяти поселень цього часу⁵.

Серед них слід назвати одношарове поселення на о. Перун, поселення на о. Виноградному, верхні горизонти поселень Стрільча Скеля, Дурна Скеля та Скеля-Каменоломня в Надпоріжжі, поселення поблизу с. Ільїнка недалеко від м. Нікополя, біля с. Леонтіївка на Херсонщині та ін. Незначний матеріал, характерний для поселень цього типу, був виявлений на Ольошкинських кучугурах та у верхньому горизонті верхнього культурного шару Михайлівського поселення⁶. На одних поселеннях були проведені стаціонарні розкопки (Перун, Дурна Скеля, Стрільча Скеля тощо), на інших — розвідкові (Ільїнка, Леонтіївка).

Топографія поселень катакомбного часу мало чим відрізняється від топографії поселень попереднього періоду, коли Степове Придніпров'я було зайняте племенами ямної культури. Як і раніше, вони займають високі важкодоступні бугри, оточені балками (Ільїнка), або ж гранітні останці плато (Перун, Дурна Скеля, Стрільча Скеля).

На жаль, ми не маємо у своєму розпорядженні даних, які дозволили б скласти уяву про планування поселень та про характер жител. Лише в одному випадку — при розкопках поселення в урочищі Стрільча Скеля — був виявлений завал каміння, що залягав двома невеликими групами на відстані 2—2,5 м одна від одної, в якому В. М. Даниленко вбачає залишки основи невеликого житла⁷.

Всі названі пам'ятки дали надзвичайно однорідний матеріал, що свідчить про їх одночасовість і принадлежність до однієї культури.

Серед цих пам'яток найбільший інтерес становить одношарове поселення на о. Перун в Надпоріжжі⁸. Острів Перун розташований недалеко від с. Августинівка, між лівим берегом Дніпра і о. Таволжаним.

³ Л. С. Клейн. О так называемых ямных погребениях катакомбного типа.— СА, 1961, № 2, стор. 49—65.

⁴ М. И. Артамонов. Раскопки курганов на р. Маныч в 1937 г.—СА, XI, М.—Л., 1949, стор. 331, 333; його ж. К вопросу о происхождении скифов.—ВДИ, 1950, № 2, стор. 47.

⁵ Е. Ф. Лагодовская. Поселения Среднего и Нижнего Поднепровья в период ранней и средней бронзы.—Науковий архів ІА АН УРСР, ф. 12, № 378.

⁶ О. Ф. Лагодовська, О. Г. Шапошникова, М. Л. Макаревич. Михайлівське поселення, К., 1962, стор. 108, 109.

⁷ В. И. Даниленко. Отчет о раскопках на Стрільчей Скеле.—Науковий архів ІА АН УРСР, фонд експедицій, інв. № 2155.

⁸ П. Смоличев. Раскопки Днепрогесовской экспедиции.—Науковий архів ІА АН УРСР, ф. 12, спр. 39—49, 59—60.

Глибока западина розділяє його на дві частини: північну високу, скелясту і південну, низьку. Висота острова над рівнем води становить до 50 м. Культурний шар товщиною 0,5 м залягає в основі гумусу. Культурний шар однорідний, що дало можливість типологічно виділити аналогічні культурні комплекси на інших поселеннях в тому випадку, коли не було чіткої стратиграфії.

В культурному шарі названих поселень виявлено значну кількість фрагментів кераміки, знарядь праці та кісток тварин.

Особливо багато там було кераміки. Остання представлена різними типами посуду, серед якого можна виділити три основні групи.

Першу, найбільш численну групу становлять горщики з прямыми або трохи відігнутими назовні вінцями, з яйцевидним тулубом і плос-

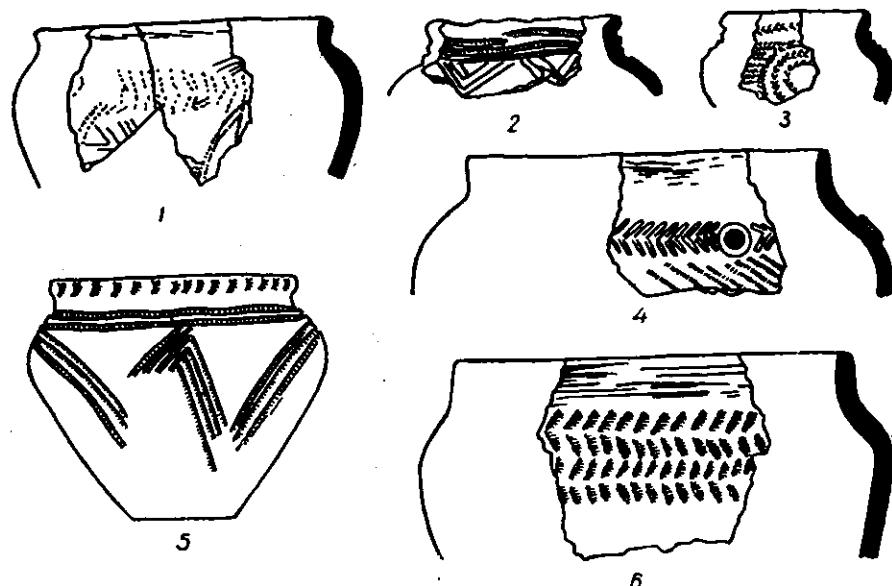

Рис. 1. Зразки кераміки з поселень.

ким денцем (рис. 1, 3, 4). Звичайно у посудин прикрашені вінця і верхня частина тулуба, які найчастіше бувають оперізані кількома рядками глибоких нарізок або ж відбитками гребінчастого штампу, що утворювали візерунок у вигляді ялинки (рис. 1, 1, 4, 6). Рідше зустрічається трикутна композиція з відбитків перевитого шнуря або з глибоких борозенок (рис. 1, 2, 5).

Ця група кераміки як за формою, так і за прийомами орнаментації досить близька до кераміки пізнього етапу ямної культури і в певній мірі до кераміки полтавкінської культури⁹.

Другу групу становлять плоскодонні горщики з прямыми вінцями, що плавно переходят в плічка. Зріз вінця прямий або трохи округлений, потоншений по краях. На зовнішній поверхні вінець є потовщення, так звані комірці. Значна частина посуду прикрашена різноманітним орнаментом. Досить часто по плічках горщики прикрашені глибокими врізними лініями або відбитками тасьми, гусенички та гребінчастого штампу (рис. 2, 1, 3, 7, 9). Порівняно часто між короткими глибокими борозенками, що утворювали ряд, проходили горизонтальні лінії. В поодиноких випадках останні немовби поділяють візерунок на окремі смуги (рис. 2, 2), але здебільшого такі горизонтальні лінії утво-

⁹ Н. К. Качалова. К вопросу о памятниках полтавкінського типа. — Археологический сборник Эрмитажа, вып. 5, Л., 1962, стор. 38, рис. 2.

рюють трикутні композиції. Іноді великі трикутні шеврони спускаються від плічка до дна (рис. 2, 1, 2, 5, 8). Значно рідше посуд прикрашався відбитками тасьми і шнура, що утворюють кілька горизонтальних ліній, які оперізують шийку і верхню частину тулуба (рис. 2, 4, 6, 8). Іноді вони чергуються з короткими рядками відбитків перевитої вірьовочки і ямками різних розмірів.

Цей тип посуду, крім поселень, зустрічається також і в похованнях часу катакомбної культури в Степовому Придніпров'ї. Крім того, аналогічний посуд зустрічається і в Середньому Придніпров'ї — на канівських поселеннях, останнім часом С. С. Березанською віднесених до середньодніпровської культури¹⁰.

Третю групу становлять плечисті горщики з широкою шийкою, високими прямими вінцями і широким плоским дном. Серед них можна виділити кілька типів: одні мають чітко визначені прямі вінця або вінця, що плавно переходят в плічка. Цей тип посуду відрізняється від вищерозглянутого не тільки за формою, а й за орнаментацією. Для нього характерна багата і різноманітна орнаментація, яка вкриває звичайно значну частину посудини. Найчастіше посуд прикрашався відбитками тасьми та шнура, які утворювали горизонтальні смуги, півкола і трикутники (рис. 2, 9—12).

Зовсім рідко трапляється ріпчастий посуд (Перун, Стрільча Скеля, верхній горизонт Михайлівського поселення). Як відомо, цей тип посуду досить часто зустрічається в похованнях катакомбного часу в сальсько-маницьких степах.

Крім кераміки, в культурному шарі поселень виявлено велику кількість виробів з каменю та кості.

Характерною особливістю крем'яного інвентаря поселень часу катакомбної культури в Степовому Придніпров'ї є виготовлення знарядь з відщепів, а також двобічна обробка знарядь. Ці риси є провідними і для крем'яного інвентаря поселень пізнього етапу ямної культури¹¹.

Основну групу крем'яних виробів становлять скребки. Найчастіше зустрічаються скребки, виготовлені з округлих відщепів. Ретуш, що оформляла робочий край, крута, має вигляд вузьких фасеток (рис. 3, 2, 3, 5, 6). Серед інших типів крем'яних виробів слід назвати проколки, ножі, вістря до стріл підтрикутної форми з виїмкою в основі. Вістря до стріл оброблені тонкою віджимною ретушшю (рис. 3, 1). До поодиноких знахідок можна віднести наконечники списів листовидної форми з двобічною обробкою поверхні (рис. 3, 4, 7, 8).

Поряд з крем'яним матеріалом для виготовлення знарядь застосовувалися й інші породи каменю — дрібно- і крупнозернисті граніти та інші кристалічні породи, рідше вапняк та пісковик.

Серед виробів з каменю слід назвати — сокири-молоти, клини, розтирачі, точильні камені, зернотерки тощо. Розтирачі зустрічаються у великій кількості на всіх розглянутих поселеннях. Вони виготовлені з твердих кристалічних порід. В більшості розтирачі мають видовжену форму з нижньою рівною або опуклою площинкою.

Точильні камені або, як іноді їх називають, «ливарські формочки» в основному являють собою уламки каменів різноманітних форм і розмірів із слідами обточування різних предметів — глибокими жолобками. Деякі з них носять сліди особливо тривалого використання. Можна гадати, що точильні камені застосовувалися для обробки кістяних і металевих виробів.

Особливо багато виявлено на поселеннях праців, виготовлених з

¹⁰ С. С. Березанська. Деякі питання історії Середнього Подніпров'я в епоху ранньої бронзи. — Археологія, т. ХХ, К., 1966, стор. 47—57.

¹¹ О. Ф. Лагодовська, О. Г. Шапошникова, М. Л. Макаревич. Вказ. праця, стор. 115.

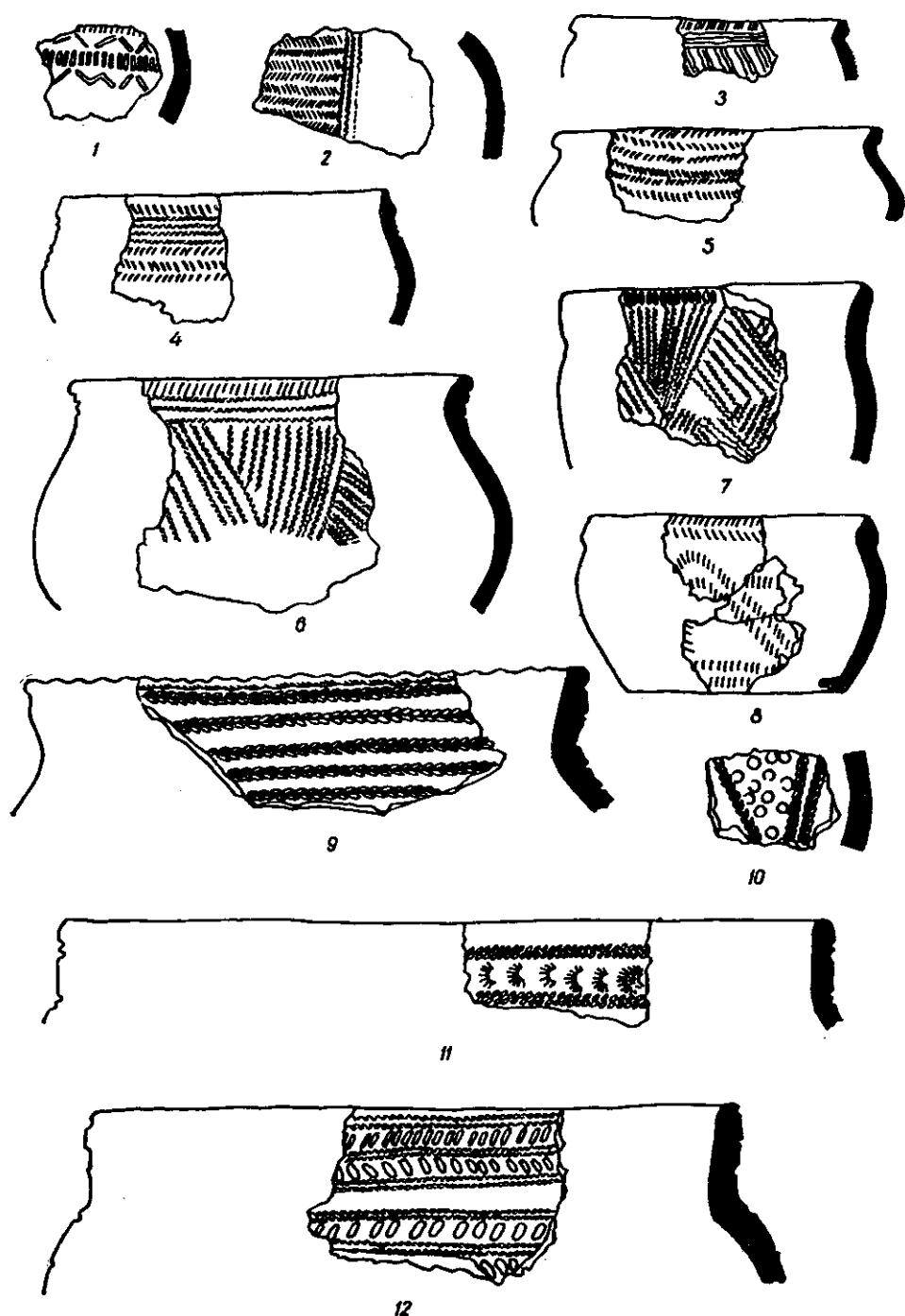

Рис. 2. Зразки кераміки з поселень.

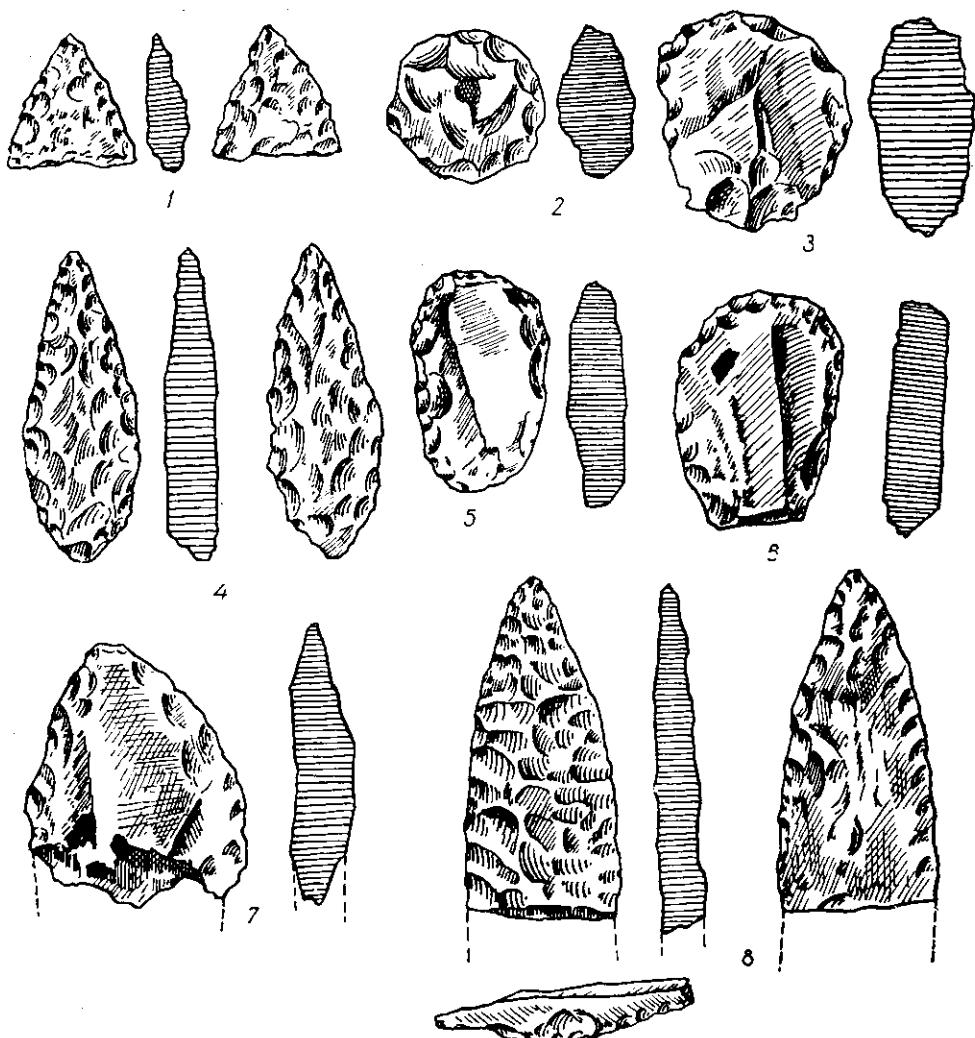

Рис. 3. Крем'яні вироби.

вапняку, пісковика. Всі вони кулястої форми, різні за розмірами. Сокири-молоти відносяться в основному до так званого клиновидного типу. Вони мають нешироке тупе лезо у вигляді клина і короткого, трохи звуженого обушка. Отвір для прикріплення рукоятки зміщений ближче до обушка. Обушкова частина витягнута або дещо звужена на кінці, іноді підкреслена кількома гранями (рис. 4, 1, 3, 4, 6).

Особливу групу становлять бойові сокири. Вони мають правильні форми і добре зашліфовану поверхню. Бойові сокири виготовлені з твердих кристалічних порід. Одні з них нагадують вислообушні сокири з потовщеною середньою частиною, в якій розміщена свердловина (рис. 4, 2, 5). Виявлена велика кількість виверток циліндричної форми свідчить про місцеве виготовлення сокир.

Металеві вироби на поселеннях трапляються дуже рідко. Можна назвати лише одне бронзове шило (Дурна Скеля) та лавролистої форми ніж (Перун).

В культурному шарі поселень виявлено значну кількість виробів з кості. Основну частину їх становлять шила різних типів, зроблені

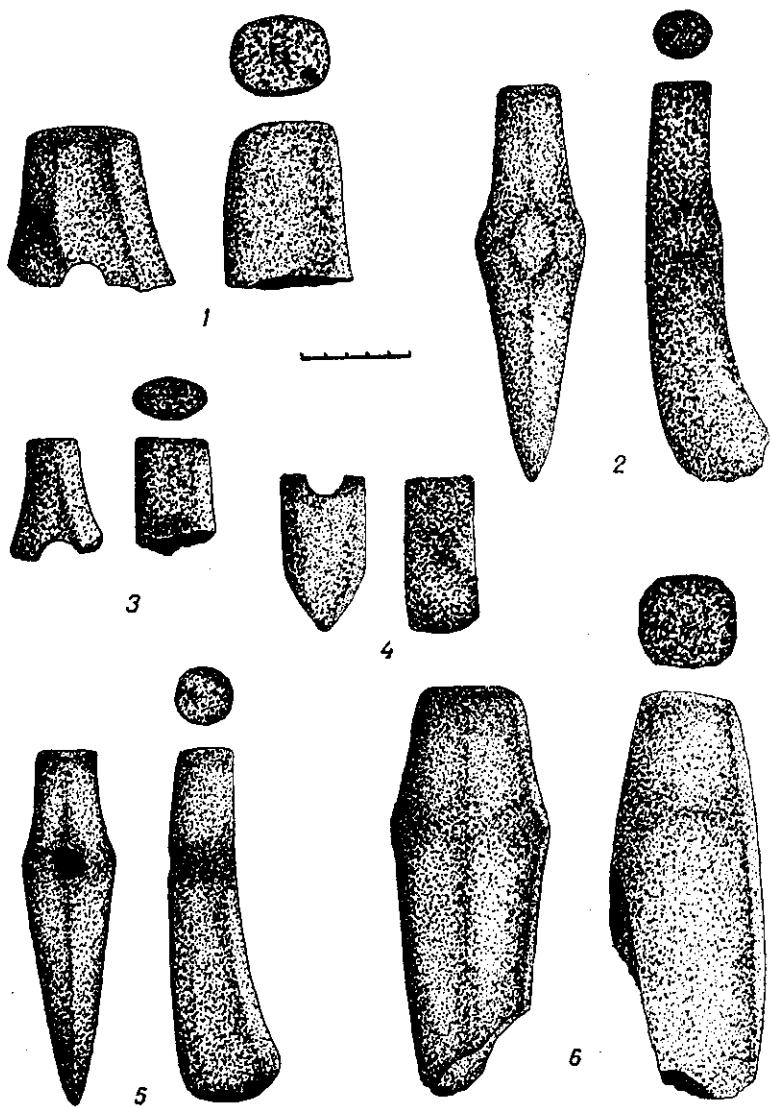

Рис. 4. Кам'яні знаряддя.

з трубчастих кісток тварин. Слід назвати також різноманітні скобелі, лощила тощо.

Розкопками здобуто великий фауністичний матеріал. Так, на поселеннях Перун і Дурна Скеля серед знайдених кісток були кістки бика, вівці-кози, коня та собаки¹².

Розглянуті матеріали поселень свідчать про те, що в Степовому Придніпров'ї місцева культура часу катакомбної культури зберігає генетичні зв'язки з ямною культурою, що знаходить підтвердження в топографії поселень, у формах і орнаментації посуду, а також у збереженні тих же типів кам'яного і кістяного інвентаря.

Отже, О. О. Кривцова-Гракова мала рацію, говорячи про генетичний взаємозв'язок пам'яток ямної і катакомбної культур у Степовому Придніпров'ї. Проте вона, по суті, не вирішила питання про походжен-

¹² І. Г. Підоплічко. Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР, вип. 2, К., 1956, стор. 44—45.

ня катакомбної культури і більш загальну постановку питання замінила окремим випадком стику двох культур в цьому районі.

За останні роки у Степовому Придніпров'ї відкрито і досліджено багато поховальних пам'яток, які в культурному і хронологічному відношенні безпосередньо пов'язані з вищерозглянутими поселеннями.

Вони представлені курганами і грунтовими могильниками.

Здебільшого ховали в курганах. Стратиграфічні дані курганів дуже важливі для вирішення проблеми хронологічного взаємозв'язку ямної і катакомбної культур.

У Степовому Придніпров'ї, як і на інших територіях, більшість поховань катакомбного часу були здійснені в більш ранніх ямних курганах. Таких прикладів можна назвати багато¹³. В той же час відомі випадки, коли основні поховання відносяться до катакомбної культури, а впускні — до ямної (Кут, к. 6, п. 4; Первомаївка, к. 1, п. 1 та ін.). Ці факти свідчать про те, що в цілому ямна культура передує катакомбній, але на якомусь невеличкому відрізку часу вони співіснують.

Деякі особливості поховального обряду і влаштування поховальних споруд дають можливість виділити дві групи поховань: поховання в ямах і поховання в катакомбах.

До першої, найчисленнішої групи відносяться поховання в прямокутних, рідше — овальних ямах. У більшості поховальних ями вириті в материку. Зустрічаються ями з невеликими уступами. В багатьох могилах збереглися сліди підстилки, що вкривала дно; це рештки очерету, кори, дерева. Дно могил часто посыпалось вохрою. Поховальні ями перекривались дерев'яним накатом або кам'яними плитами. Для цієї групи найбільш характерним є скорчене (Снігурівка, к. 1, п. 7, 9; Кут, к. 8, п. 6; Грушівка, к. 1, п. 5)¹⁴ і випростане положення померлих (Кут, к. 28, п. 11; к. 4, п. 4). Значно рідше зустрічаються поховання в положенні на спині, із зігнутими в колінах ногами (Кут, к. 3, п. 1; к. 28, п. 15; Мар'їнське, к. 1, п. 7; Нікополь, к. 3, п. 25). Поховання посыпались вохрою, хоч трохи менше, ніж в попередній час. Крім того, однією з характерних особливостей була колективність поховань.

На відміну від поховань ямної культури, значна частина поховань катакомбного часу супроводилась інвентарем. В них здебільшого виявлено посуд тих же типів, що й на розглянутих вище поселеннях.

Порівняно часто в похованнях зустрічаються горщики з невисокими прямыми вінцями, яйцевидним тулубом і плоским дном. Досить часто обидві поверхні горщиків добре загладжені, іноді згладжування має характер орнаменту (Нікополь, к. 1, п. 28)¹⁵. Посуд цього типу за формуєю дуже близький до посуду пізнього етапу ямної культури. Звичайно у посудин прикрашенні вінця і верхня частина тулуба. Найбільш характерна ялинкова композиція орнаменту, утворена з відбитків гребінчастого штампу або з коротких відрізків шнура (Кут, к. 16, п. 1; к. 32, п. 6; Мар'їнське, к. 2, п. 10) (рис. 5, 3, 4)¹⁶. Досить рідко зустрічається посуд, поверхня якого суцільно вкрита орнаментом. Цікаво, що подібний засіб орнаментації характерний для кераміки донецького варіанту катакомбної культури. Analogічний посуд зустрічається при катакомбних похованнях в Приазов'ї (Акерман, I, к. 3, п. 1; к. 20, п. 1; к. 17, п. 2 та ін.).

¹³ Д. Т. Березовець. Розкопки курганного могильника епохи бронзи та скіфського часу в с. Кут.— АП, т. IX, К., 1960, стор. 39—87, 97, 102—140.

¹⁴ Там же, стор. 55; Д. І. Бліфельд. Кургани епохи бронзи в с. Грушівка.— АП, т. X, К., 1961, стор. 46.

¹⁵ О. А. Кривцов-Гракова. Погребения бронзового века и предскіфского времени на Нікопольском курганном поле.— МІА, № 115. М., 1962, стор. 15—18.

¹⁶ Д. Т. Березовець. Вказ. праця, стор. 63, 82, рис. 38; Д. Т. Березовець, Є. Ф. Покровська, А. І. Фурманська. Кургани епохи бронзи поблизу с. Мар'їнського.— АП, т. IX, стор. 109, рис. 2; стор. 120, рис. 2.

Рис. 5. Зразки посуду з поховань у ґрутових ямах.

Другу групу становлять плоскодонні горщики з невисокими прямыми вінцями, які мають потовщення на зовнішній поверхні вінець, так звані «комірці». Найбільший діаметр припадає на місце переходу від плічок до корпусу. На деяких з них в цих місцях виступає невелике ребро (Мар'їнське, к. 4, п. 16; Кут, к. 3, п. 15) (рис. 5, 5, 7). Орнамент на горщиках цього типу займає верхню частину корпусу.

Подібний посуд був виявлений на розглянутих вище поселеннях, а також на канівських поселеннях та відповідних їм похованнях на цій же території (сс. Нетребки, Адамівка, Новогригорівка та ін.)¹⁷.

Третю групу становлять плоскодонні приземкуваті горщики з опуклим корпусом, різко визначеними плічками і високими прямыми вінцями. Деякі горщики прикрашені відбитками тасьми або глибокими врізними лініями, що утворюють кола (Первомаївка, к. 1, п. 5; к. 3, п. 3; Кут, к. 28, п. 12) (рис. 5, 6, 8, 9, 10). Тут зустрічаються горщики, орнаментовані різноманітними фестонами (Кут, к. 4, п. 5)¹⁸. Найбільш близькі аналогії цього типу посуду можна знайти серед кераміки катакомбної культури Сіверського Дінця¹⁹. І зовсім рідко в Степовому Придніпров'ї трапляється ріпчастий посуд (Снігурівка, к. 2, п. 9). Специфічну групу становлять глибокі чаши. Іноді вони мають невеликі виступи, що імітують ручки (Снігурівка, к. 2, п. 9; Кут, к. 18, п. 5; к. 18, п. 3) (рис. 5, 1, 2).

При похованнях виявлені кістки тварин (Мар'їнське, к. 1, п. 23 та ін.). Іноді поховання супроводилися виробами з каменю. Це — розтирачі (Кут, к. 3, п. 6), сокири-молоти (Первомаївка, к. 5). На відміну від поховань катакомбної культури в Степовому Придніпров'ї в цей час досить часто при похованнях зустрічаються кістяні підвіски з кликів та різноманітні трубочки з нарізками у вигляді винта.

Другу, кількісно незначну групу становлять поховання в катакомбах. На Нижньому Дніпрі переважають катакомби напівовалальної форми. Тут поховальна камера опущена трохи нижче колодязя (на 0,25 м). Склепіння порівняно невисоке (до 1 м). Середні розміри входних ям — 1,3×0,65 м і катакомб — 2×1,5 м. Досить часто при вході в катакомбу є один східець. Вхід, як і на інших територіях, закривався камінням або деревом.

Характерна посипка дна катакомб вохрою. Іноді підлога камери покрита шаром вапна, тонкими гілками (Велика Білозерка, к. 3, п. 13)²⁰ або камшою (Кут, к. 8, п. 6)²¹. В сс. Нижні і Верхні Сірогози під чепрепами кістяків виявлені подушки з берести²².

В більшості кістяки лежать на спині з випростаними кінцівками (Кут, к. 7, п. 4; к. 13, п. 1; Нижні Сірогози, к. III, п. 13; Велика Білозерка, к. V, п. 18; Нікополь, к. 3; Чаплинка, к. 3., п. 13 та ін.) і в скороченому положенні на правому чи лівому боці (Нижні Сірогози, к. III, п. 7; Велика Білозерка, к. V, п. 15 та багато ін.). Рідше зустрічаються поховання в положенні на спині із зігнутими ногами (Кут, к. 7, п. 4; к. 13, п. 15) і в поодиноких випадках в сидячому положенні (Каланчак, к. 3, п. 34)²³.

¹⁷ А. И. Тереножкин. Комплексная экспедиция на Кременчугской ГЭС и раскопки у г. Ново-Георгиевка. — КСИА, вып. 8, К., 1959, стор. 3.

¹⁸ В. А. Іллінська, Г. Т. Ковпаненко, Е. О. Петровська. Розкопки курганів епохи бронзи поблизу с. Первомаївки. — АП, т. IX, стор. 138, табл. II, рис. 10, 13.

¹⁹ В. А. Городцов. Результаты археологических исследований в Изюмском уезде, Харьковской губ. 1901 г.— Труды XII АС, т. I, М., 1905, стор. 175; Т. Б. Попова. Вказ. праця, стор. 78, табл. II.

²⁰ Ф. П. Браун. Отчет о раскопках в Таврической губ. в 1898. — ИАК, вып. 19, СПб., 1906, стор. 54.

²¹ Д. Т. Березовець. Вказ. праця.

²² Ф. П. Браун. Вказ. праця, стор. 56.

²³ И. Д. Ратнер. Отчет о раскопках кургана у села Каланчак Херсонской области в 1962 г.— Науковий архів ІА АН УРСР, фонд експедицій, інв. № 4009.

До цієї групи відносяться і поховання в підбоях. Це переважно ями овальної форми, невеликі за розмірами, вздовж однієї з повздовжніх стінок яких є відкрите нішоподібне заглиблення. Необхідно зазначити, що для цієї групи поховань не спостерігається стійкості в положенні і орієнтації кістяків.

Наочну картину співвідношення випростаних і скорочених поховань дають матеріали розкопок курганів поблизу Нікополя. Тут з 19 поховань цього типу 14 виявилось у випростаному положенні і 5 — у скорченому на боці.

Характерною рисою катакомбних поховань слід вважати колективність захоронень (Кут, к. 28, п. 5; Нікополь, к. 1, п. 16; Велика Білозерка, к. V, п. 15 та ін.); досить часто зустрічаються поховання з різним положенням кістяків. Так, один кістяк лежав у положенні на спині із зігнутими ногами, два випростані (Кут, к. 7, п. 4). Ця особливість поховального ритуалу була відзначена у свій час Т. Б. Поповою і для інших районів катакомбної культури.

Ритуал поховань у катакомбах аналогічний ритуалу поховань у ґрунтових ямах. Здебільшого поховання в катакомбах супроводилися посудом того ж типу, що і поховання в ґрунтових ямах (Кут, к. 8, п. 6; к. 3, п. 15; Нікополь, к. 3, п. 24 і 25) (рис. 6, 1—7). При цьому необхідно зауважити, що в катакомбах і підбоях не зустрічаються чащі з ручками. Крім того, в катакомбах було виявлено посуд, характерний для пізнього етапу ямної культури (Мар'їнське, к. 4, п. 5; Кут, к. 8, п. 6; Білозерка, Новоchorноморка, к. 6, п. 8) (рис. 6, 1, 6).

При похованнях зустрічаються кістки тварин (Нижні Сирогози, к. III, п. 14; Велика Білозерка, к. V, п. 15; Кут, к. 3, п. 6 та ін.). Іноді при похованнях виявлені кам'яні сокири-молоти (Кут, к. 3, п. 14) і розтирачі (Кут, к. 3, п. 16). Серед іншого інвентаря необхідно назвати кістяні кільця з трубчастих кісток дрібних тварин (Нікополь, к. 3, п. 18).

Про співвідношення поховань в ямах і катакомбах можна судити з розкопок курганів поблизу с. Кут. Тут виявлено 45 поховань в ямах і 10 в катакомбах та підбоях. При цьому слід зауважити, що поховання в прямокутних ямах і катакомбах, незважаючи на різку відміну за формою поховальної споруди, не відрізняються характером поховального інвентаря. Це, насамперед, вказує на їх хронологічну і культурну близькість.

На Нижньому Дніпрі, крім курганних могильників, відомі й ґрунтові могильники — поховання в простих ґрунтових ямах, в кромлехах і під кам'яними закладками.

Як відомо, звичай ховати померлих під кам'яними закладками і в кромлехах відомий в Степу вже на початку мідного віку, і особливоого розвитку він набуває в епоху бронзи. Він існував одночасно із звичаем ховати під курганами, що підтверджується спільністю типів поховань і характером інвентаря, що супроводив поховання.

Грунтові могильники, як правило, скupчені невеликими групами і розташовані на надзаплавних терасах поблизу гирл балок або на островах.

Більшість поховань виявлено в ґрунтових прямокутних ямах. Характерно випростане положення кістяків (Гаврилівка, п. 1, 10, 11; Леонтіївка, п. 3, 5 та ін.). Рідше траплялись поховання в положенні на спині із зігнутими ногами (Гаврилівка, п. 10, 11; Леонтіївка, п. 2) і скорчені на боці (Гаврилівка, п. 7; Червоногригоріївка, п. 1). Значно рідше трапляються поховання в катакомбах (Леонтіївка II, п. 6).

Більшість поховань супроводилася посудом, аналогічним тому, який зустрічався при похованнях під курганними насипами (Леонтіївка II,

п. 1, 3, 4, 5, 7; Гаврилівка, п. 10; Капулівка, з розмитих поховань) (рис. 7, 1—11)²⁴.

Вивчення матеріалу поховальних пам'яток Степового Придніпров'я показує, що тут спостерігається різниця як в поховальному обряді, так і в інвентарі.

Виходячи з особливостей поховального обряду, поховання можна розділити на дві групи.

До першої групи відносяться поховання в простих прямокутних ямах, які за рядом ознак близькі до поховань пізнього етапу ямної

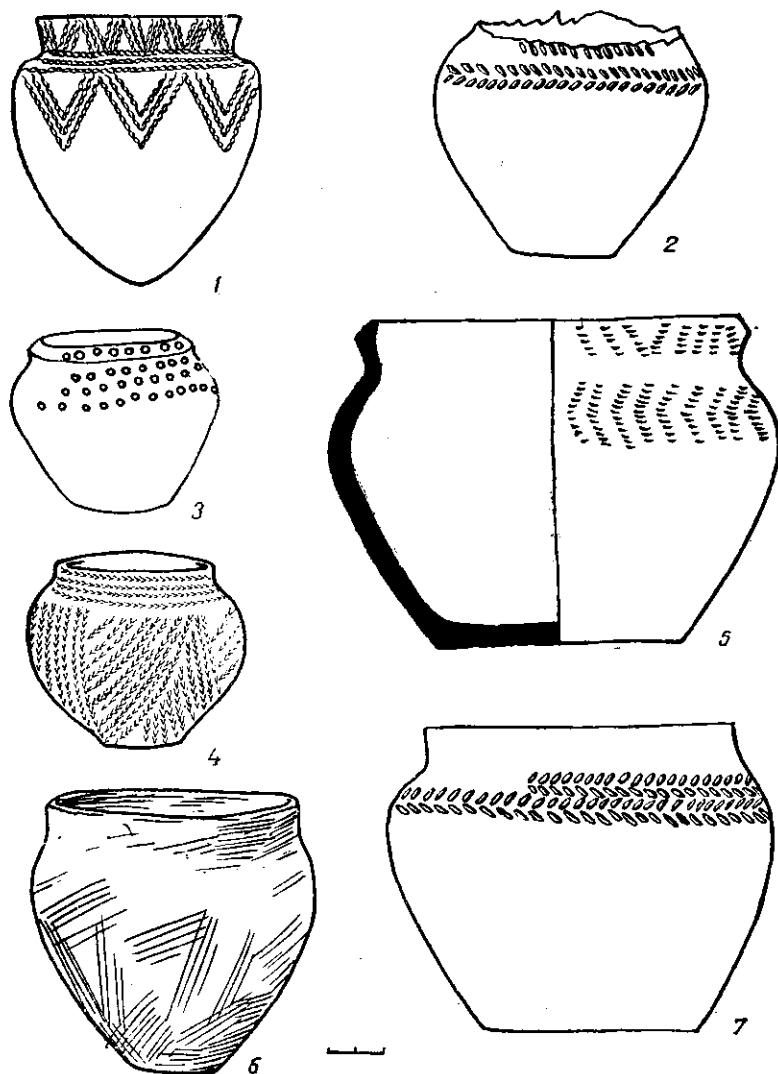

Рис. 6. Зразки посуду з поховань у катакомбах.

культури. Як відомо, для поховань ямної культури Степового Придніпров'я характерна овальна і прямокутна могила, перекрита кам'яними плитами або дерев'яними колодами. Дно могили і кістяки посыпались вохрою. Померлих клали на спині і на боці. Відсутня стала орієнтація похованіх. Багато з названих рис простежується у більшості поховань

²⁴ О. Г. Шапошникова. Могильники епохи ранньої бронзи на Нижньому Дніпрі. — АП, т. X, стор. 7, табл. III.

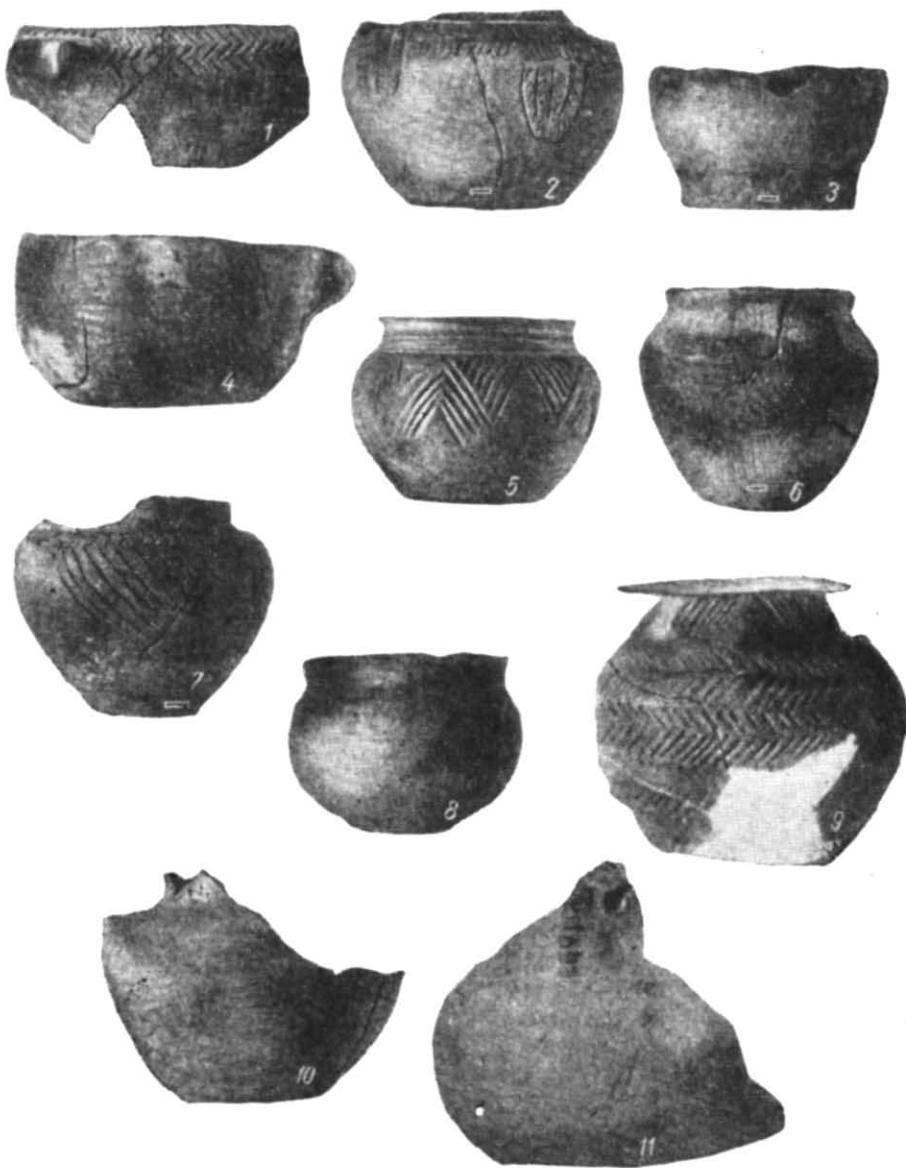

Рис. 7. Зразки посуду з груптових могильників.

катакомбного часу, але в них, на відміну від поховань ямної культури, є свої особливості: значно менша пофарбованість кістяків, порівняно рідше посыпання дна могил вохрою. Крім того, частіше зустрічаються поховання у випростаному положенні і зовсім рідко на спині із зігнутими в колінах ногами. Більшість поховань супроводжувалась інвентарем.

Спадкоємність простежується і в інвентарі, особливо в кераміці, в її формах і орнаментації. Переважають горщики з невеликими прямыми або злегка відігнутими назовні вінцями, з яйцевидним корпусом і сплющеним дном, що нагадує посуд пізнього етапу ямної культури. Спільність простежується і в орнаментальних мотивах (горизонтальні ряди з відбитків шнурів і трикутники, звернуті вершинами донизу).

Проте на відміну від кераміки пізнього етапу ямної культури тут широко застосовується врізний орнамент, який складається з коротких врізних ліній, що утворюють схему ялинки.

Аналогічна кераміка зустрічається на пам'ятках раннього етапу полтавкінської культури²⁵. При цьому слід зауважити, що разом з посудом, близьким до посуду ямної культури, часто зустрічаються плоскодонні горщики з широкою шийкою, які мають із зовнішнього боку вінець характерне потовщення, так звані комірці. Посуд цього типу становить своєрідну рису розглянутих пам'яток. Його знайдено як на поселеннях, так і в похованнях, але цей посуд не відомий ні в пізньо-ямних, ні у власне катакомбних комплексах. Подібна кераміка зустрінута на пам'ятках епохи ранньої бронзи лише в Середньому Придніпров'ї.

Третю групу становлять плоскодонні горщики з широкою шийкою, опуклим корпусом і різко визначеними плічками. В більшості випадків ці горщики багато і різноманітно орнаментовані відбитками шнуря і тасьми, які утворюють фестони, кола, трикутники, що в цілому зближує їх з посудом донецького варіанту катакомбної культури.

Поховання другої групи становлять незначний процент загальної кількості поховань цього часу. За деякими ознаками поховального ритуалу, а також за влаштуванням поховальних споруд поховання цієї групи близькі до поховань катакомбної культури Приазов'я і деякою мірою Сіверського Дінця. Спільність простежується в самому типі поховальної споруди — в катакомбах. Проте спостерігається різниця у самому влаштуванні катакомб.

У Степовому Придніпров'ї форма катакомб досить неоднакова і нестійка. Візьмемо, наприклад, нікопольські або кутянські могили. Це або прості ями з неглибоким підбоєм, що в більшості імітують катакомбу, або катакомби з вхідними ямами, які немовби повторюють звичайну могилу ямної культури. Як відмінну якість слід вважати і положення померлих у випростаному стані. Але при цьому треба підкреслити, що поховання в катакомбах супроводились тим же типом посуду, що й поховання в ямах.

Таким чином, відзначаючи близькість поховального ритуалу поховань першої групи до ритуалу ямних поховань, а поховань другої групи — до катакомбних, слід говорити про спільність ознак, але не про їх повну тотожність.

Вище вказувалося на елементи схожості між матеріалами поселень катакомбного часу Степового Придніпров'я і пам'яток донецького варіанта. Проте окремі елементи подібності не можуть заперечити той факт, що пам'ятки типу Перун і катакомбної культури донецького варіанта відносяться до двох різних культур. Такі досить важливі види пам'яток матеріальної культури, як кераміка і поховальний обряд, мають принципово відмінні риси. Разом з тим необхідно підкреслити певну схожість пам'яток Степового Придніпров'я з ранніми пам'ятками полтавкінської культури, що, певно, слід пояснити їх спільною ямною підосновою.

Для пам'яток Степового Придніпров'я властивий особливий тип посуду із специфічними, середньодніпровськими рисами, що змушує гадати про особливий етнокультурний початок пам'яток цього типу.

Певно немає підстав для тверджень про наявність хронологічного розриву між пізнім етапом ямної культури і розглянутими пам'ятками. Це знаходить підтвердження в стратиграфії Михайлівського поселення, де у верхньому горизонті верхнього культурного шару виявлено кераміку, характерну для поселень типу Перун. На користь цього висновку свідчать факти спільного залягання при похованнях посуду, ха-

²⁵ Н. К. Качалова. Вказ. праця, стор. 37.

рактерного для пізнього етапу ямної культури і для поселень катакомбного часу.

Проте перш ніж робити спробу визначити хронологічне місце цих пам'яток, необхідно з'ясувати їх культурну приналежність.

Ці пам'ятки, крім Степового Придніпров'я, зустрічаються в Середньому Придніпров'ї та в Західній частині Приазов'я. Поширення їх на території Середнього Придніпров'я було досить значним, але це ще вимагає свого пояснення. Навряд чи можна погодитись з беззастережним віднесенням пам'яток типу Ісковиця до середньодніпровської культури²⁶.

Аналіз матеріалів з поселень та могильників приводить до висновку, що на Нижньому Дніпрі склалась своєрідна культура змішаного типу з досить стійкими традиціями ямної культури. Проте в культурі цих племен, незважаючи на перевагу місцевих традицій ямної культури, які зберігаються тут ще протягом тривалого часу, відчутний та-кож вплив катакомбної культури.

Складання культурно-історичного комплексу пізнього етапу ямної культури відбувається за рахунок проникнення елементів донецького варіанта катакомбної культури (наявність катакомб, посуду, характерного для цього варіанта).

Оскільки пояснення цих явищ лише міжплемінними зв'язками є недостатнім, можна поставити питання про проникнення в Степове Придніпров'я якихось етнічних груп з Сіверського Дінця. окремі катакомбні племена, які глибоко врізались в середовище ямних племен, вступили в тісний контакт з ними, що привело до утворення нових культурних об'єднань. Як відображення цього слід розглядати появу в Степовому Придніпров'ї поселень типу Перун та відповідних їм могильників. Саме в цей час спостерігається широке проникнення ямних племен на захід, що відбувалось, очевидно, під натиском катакомбних племен.

Освоєння Степу племенами катакомбної культури, певно, йшло зі сходу, в результаті чого в Степовому Придніпров'ї виявились елементи обох культур. Але тут все ж переважають ямні традиції. Важливо та-кож відзначити наявність ознак етнокультурного контакту з племенами Середнього Дніпра.

Процес формування культури ранньої бронзи в Степовому Придніпров'ї подібний до процесу формування культури ранньої бронзи в Середньому Придніпров'ї. І тут виразний контакт з племенами катакомбної культури. Що ж стосується ознак своєрідності культури, то вони, певно, не в останню чергу залежали від північних і західних, так званих середньодніпровських зв'язків.

О. Г. ШАПОШНИКОВА

О ПАМЯТНИКАХ ВРЕМЕНИ КАТАКОМБНОЙ КУЛЬТУРЫ В СТЕПНОМ ПРИДНЕПРОВЬЕ

Резюме

В результате археологических исследований в Степном Приднепровье обнаружены и изучены ряд памятников — долговременные поселения и могильники времени катакомбной культуры (рубеж III — середина II тысячелетия до н. э.).

²⁶ С. С. Березанская, М. М. Бондар. Поселения эпохи ранней бронзы в Каневе. — Археология, т. XVII, К., 1964, стор. 176.

Поселения с мощным культурным слоем располагаются преимущественно на высоких берегах рек и балок, подобно поселениям ямной культуры. Они характеризуются наличием особых типов глиняной посуды, кремневых и каменных изделий.

Специфичен и обряд погребения (под каменными закладками, в кромлехах наряду с курганными).

В этих памятниках проявляется преобладание черт ямной культуры при наличии также выразительных черт влияния соседней катакомбной культуры Северского Донца.

Можно полагать, что отдельные группы катакомбных племен, вклинившиеся в среду ямных племен, вступили в тесную связь с ними, что привело к формированию новых культурных образований.

Как отображение этого процесса следует рассматривать появление в Степном Приднепровье поселений типа Перун и соответствующих им могильников.

П. Й. ҚАРИШКОВСЬКИЙ

ДО ПИТАННЯ ПРО ДАТУ ОЛЬВІЙСЬКОГО ДЕКРЕТУ НА ЧЕСТЬ ПРОТОГЕНА *

Питання про датування ольвійського декрету на честь Протогена настільки важливе для вивчення історії Північного Причорномор'я епохи античності, що не варто, мабуть, доводити доцільність його розгляду, тим більше, що за останній час розкопки Ольвії дали, на наш погляд, археологічні та епіграфічні матеріали для його розв'язання. Розглянемо спочатку ті досить різноманітні погляди щодо визначення дати декрету, які поширені у науковій літературі.

Протогенівський декрет привернув увагу вчених своїм надзвичайно багатим змістом відразу ж після його публікації (у 1882 р.), але перші спроби визначити дату декрету були зроблені без будь-якої серйозної аргументації. Однак уже в другій половині 30-х років минулого століття були висловлені такі думки щодо його дати, які ще й сьогодні мають своїх послідовників.

На чому ж ґрунтуються В. С. Шмідт і К. Цейс, які звернулися до вивчення декрету у 1836—1837 рр.? Історія Ольвії була в той час майже зовсім невідома, обидва автори при датуванні протогенівського декрету аналізували етнічні терміни, що містяться у документі. В. С. Шмідт так і пише, що загадка про галатів, які загрожували ольвіополітам за часів Протогена,—це єдине, що може пролити світло на датування пам'ятки. Дослідник не вважав цих галатів центральноєвропейськими боями, придунайськими таврісками або малоазійськими галатами, а вбачав у них кельтів, які з'явилися у 70-х роках III ст. до н. е. на території Фракії. Оскільки ж панування цих фракійських кельтів було повалено місцевими племенами в передостанньому десятиріччі того ж III ст. до н. е., то В. С. Шмідт датував ольвійський декрет відрізком часу між 279 і 213 рр. до н. е.¹

К. Цейс звернув особливу увагу на скірів, які згадані в протогенівському декреті як союзники галатів; скіри стають відомими античним письменникам значно пізніше, ніж галати, і були вони не кельтським, а германським племенем. За К. Цейсом, союз галатів з скірами виключає можливість вбачати в перших кельтів з Фракії; мова може йти тільки про бастарнів, які при своїй появлі на історичній арені (у 80—70-х роках II ст. до н. е.) не відрізнялися грецькими авторами від

* Стаття була надіслана в ІА АН УРСР до опублікування на цю тему статті Т. М. Кніпович (ВДІ, 1966, № 2).

¹ W. S. Schmidt. Das olbische Psephisma zu Ehren des Protagenes.—Rheinisches Museum für Philologie, IV, München, 1835—1836, стор. 357, 571 і сл.

галатів. Отже, К. Цейс декрет на честь Протогена відносить не до III, а до II ст. до н. е.²

Висновки В. С. Шмідта і К. Цейса не задовольнили найвидатнішого епіграфіста середини XIX ст. Августа Бека, але він виклав свої міркування з приводу дати протогенівського декрету в надзвичайно обережній формі (це цілком зрозуміло, якщо прийняти до уваги, що мармурова стела з текстом постанови на честь Протогена до 1880 р. зберігалася в маєтку її власника біля с. Стольне на Чернігівщині). А. Бек пише, що він не заперечував би проти датування його II чи I ст. до н. е., тобто часом перед спустошенням Ольвії гетами³. Дійсно, Т. Моммзен відносив декрет до часів Мітрідата⁴.

Більшість вчених середини XIX ст. поділяла думку К. Цейса і вважала, що декрет відбиває події другого або третього десятиріччя II ст. до н. е.⁵

У першій половині 60-х років минулого століття декрет на честь Протогена, який потрапив, нарешті, до Петербурга, уважно вивчав В. В. Латишев. У першому виданні свого славнозвісного корпусу написів Північного Причорномор'я він підтримав точку зору В. С. Шмідта⁶ і докладно виклав свої міркування у відповідному розділі дисертації. Тут В. В. Латишев, погоджуючись з В. С. Шмідтом, додає до його аргументів ще й свої. Він прийшов до висновку, що декрет відноситься до часу від початку 70-х до середини 40-х років III ст. до н. е.⁷

Проте, ознайомившись із знайденим на о. Делос декретом на честь ольвіополіта Посідея, В. В. Латишев фактично відійшов від своєї першої дати. Він писав, що протогенівський декрет відноситься «приблизно до другої половини III і першої четверті II ст. до н. е.», і на тій же сторінці відзначає, ніби новознайдений делоський документ повністю підтверджує його аргументацію, викладену у дисертації⁸. Певна нечіткість спостерігається і в коментарії до протогенівського декрету в другому виданні причорноморських епіграфічних документів. В. В. Латишев ніде безпосередньо не встановлює дату пам'ятки, а відсилає читачів до статті в першому виданні, до своєї дисертації та замітки про делоську проксенію Посідея⁹.

В кінці XIX ст. стало зрозумілим, що датування декрету на честь Протогена виключно на основі розгляду його етнічних термінів не може задовольнити вимог науки. З одного боку, було звернено увагу на можливість вбачати в галатах, згаданих в документі, не тільки фракійських кельтів або бастарнів, а й кельтське плем'я брітолагів, що жили на північ від дельти Дунаю; при цьому «галатська теорія» також приводить до другого або третього десятиріччя II ст. до н. е. як до наймовірнішої дати документа¹⁰. З другого боку, серед числен-

² K. Zeuss. Die Deutschen und die Nachbarstämme, München, 1837, стор. 61 і сл., 127 і сл.

³ СІГ, II (1843), № 2058, стор. 122 (пор. стор. 85—86).

⁴ Т. Моммзен. История Рима, т. II, М., 1937, стор. 257.

⁵ Серед них знаходимо таких істориків, як Дж. Грот, Макс. Дункер; знавців історичної географії, як Укерт, Брун; філологів, як, наприклад, К. Мюленгоф; але всі вони нічим істотним не доповнили аргументацію Цейса.

⁶ IOSPE, I (1885), № 16, стор. 39—40.

⁷ В. В. Латышев. Исследования об истории и государственном строе города Ольвии, СПб., 1887, стор. 86.

⁸ В. В. Латышев. К истории города Ольвии.— ЖМНП, 1890, № 2, відділ класичної філології, стор. 68—71.

⁹ IOSPE, I² (1916), № 32, стор. 52.

¹⁰ Ф. А. Браун. Розыскания в области гото-славянских отношений, I, СПб., 1899, стор. 99 і сл., 104 і сл., 117, 126; L. Niederle. Slovanské starozitnosti, I, 2, Praha, 1904, стор. 304 і сл.; Ф. Слюсаренко. Грецько-скитські взаємовідносини II ст. до н. е.—Зб. на пошану Т. Г. Масарика, ч. I, Прага, 1925, стор. 272, 276.

них прихильників «бастарнської теорії» все частіше знаходяться вчені, які відстоюють порівняно ранню дату. К. Кречмер, наприклад, відносить його до III ст. до н. е., К. Пац приймає дату, встановлену Гіллером у третьому виданні відомої діттенбергерівської збірки грецьких написів, а саме — близько 230 р. до н. е., а М. І. Ростовцев навіть відсуває протогенівський декрет до часів перед 260 р. до н. е.¹¹

З наведеного огляду різних думок, висловлених дослідниками відносно дати ольвійського декрету, видно, що його неможливо датувати, обмежуючись аналізом одних лише етнічних термінів, як це пропонували В. С. Шмідт і К. Цейс. Не можна забувати, що й сама історія центральноєвропейських, придунайських та причорноморських племен другої половини I тисячоліття до н. е. ще й досі не може вважатися за встановлену з цілковитою певністю. Можна датувати на основі самого протогенівського декрету події етнічної історії стародавньої Європи¹² або, навпаки, віднести цей важливий документ до першої-лілшої історичної ситуації. Однак близкучі наслідки розкопок Ольвії, розпочатих Б. В. Фармаковським і успішно продовжених радянськими археологами, ставлять сучасного дослідника в умови, які не можна порівнювати не тільки з часом В. С. Шмідта і К. Цейса, а навіть і з 80-ми роками XIX ст., коли формувалася історична концепція В. В. Латишева. Останній, як відомо, вважав, що занепад Ольвії розпочався незабаром після облоги міста Зопіріоном, воєначальником Олександра Македонського, і не мав ніяких сумнівів щодо можливості віднести критичне становище ольвіополітів, про яке повідомляє протогенівський декрет, до першої половини III ст. до н. е.¹³ Проте вже Е. Р. Штерн констатував на підставі розкопок перших років XX ст., що III ст. до н. е. в цілому було часом матеріального добробуту Ольвії¹⁴, і така думка знаходить беззаперечну підтримку у нових відкриттях. Не наводячи тут всієї сукупності відповідних матеріалів, підкреслимо, що на агорі, тобто у місці, де зосереджувалося ділове і суспільне життя ольвійських громадян, рештки будівель свідчать про розквіт міста; на теменосі, в оточенні релігійно-культових споруд, у середині III ст. до н. е. було побудовано храм Зевса. Житлові квартали Верхнього і Нижнього міста також свідчать про добро-бути значної частини населення протягом майже всього III ст. до н. е.¹⁵

До початку II ст. до н. е. не може бути й мови про таку картину воєнної небезпеки, що нависла над Ольвією, та господарського занепаду ольвійської хори, яка відома з протогенівського напису. Цей період припадає на II ст. до н. е.; матеріальні пам'ятки міста і навколоїшніх поселень свідчать, що у цей час ольвіополіти переживали великі труднощі, причину яких можна з'ясувати в світлі повідомлень декрету на честь Протогена. Отже, 230 р. до н. е., яким датує цей напис таке авторитетне видання, як діттенбергерівська збірка грецьких написів¹⁶, може розглядатися, беручи до уваги деяку неточність архе-

¹¹ K. Kretschmer. Sciri, RE, II—A, Stuttgart, 1921, стор. 824; C. Patsch. Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa, V, 1, Wien, 1932, стор. 5 і сл. (пор. SIG, I³ (1915), № 495, стор. 737). Погляд Ростовцева викладено у рецензії на книгу Пача (*Gnomon*, X, München, 1934, стор. 2—3); див. також САН, VIII, стор. 573, примітка 3.

¹² Пор., наприклад, D. M. Pippidi. Epigraphische Beiträge zur Geschichte Histrias, Berlin, 1962, стор. 15.

¹³ В. В. Латышев. Исследования..., стор. 66 и сл.

¹⁴ E. von Stern. Die Griechische Kolonisation am Nordgestade des Schwarzen Meeres im Lichte archäologische Forschung.—Klio, IX, Verlin—Wiesbaden, 1909, стор. 138 і сл.

¹⁵ Див. праці О. М. Карасьова, Т. М. Кніпович, О. І. Леві, Л. М. Славіна та інших дослідників Ольвії, вміщені у тематичних збірках (Ольвія, I, II, К., 1940—1958; Ольвія и Нижнее Побужье.—МИА, № 50, М.—Л., 1956; Ольвія. Теменос и агора, М.—Л., 1964) і в археологічних періодичних виданнях.

¹⁶ SIG, I³, № 495, стор. 737; SIG, I², № 226, стор. 361.

ологічних датувань, не як найімовірніша, а тільки як найдавніша, і якщо галати, згадувані в протогенівському декреті, справді фракійські кельти, то декрет Протогена можна віднести до 213 р. до н. е., як вважав, наприклад, С. О. Жебельєв¹⁷. Оскільки ж експансія фракійських галатів у північно-західному напрямку не знаходить підтримки у відомих джерелах¹⁸ і в декреті йдеться, мабуть, про брітолагів або бастарнів¹⁹, загальноісторичні міркування не виключають по суті і дещо пізнішої дати — приблизно кінець III — перші десятиріччя II ст. до н. е., як вважають деякі радянські вчені²⁰. Отже, історичне датування напису, як і всякого епіграфічного документа, встановлює досить широкі межі для його хронологічного датування, уточнити яке треба іншими методами.

Тепер доцільно розглянути ті аргументи, якими В. В. Латишев підкріплював прийняті ним історичні міркування В. С. Шмідта. Докладно виклавши думки цього дослідника, В. В. Латишев додав, що він не бачить ні в загальному характері письма, ні в формах окремих літер таких ознак, які були б серйозною перевагою для віднесення документа до III ст. до н. е.²¹ Як приклад далі вказується, що серповидна сигма і підковоподібна омега зустрічаються навіть у написах IV ст. до н. е.²² Вся дальша аргументація побудована вже не на палеографічному, а на просопографічному аналізі. В. В. Латишев характеризує цілу групу ольвійських епіграфічних документів, які він вважав одночасними з протогенівським декретом: це будівельні і присвятні написи Клеомброта сина Пантакла, Гевресібія сина Деметрія і Агрота та Посідея синів жерця Діонісія²³. Зустрічаючи імена двох перших і Діонісія сина Агрота у великому списку ольвійських громадян²⁴, де названо також Геросонта сина Протогена, у якому В. В. Латишев визнає батька відомого Протогена, дослідник стверджує тотожність всіх згаданих однайменних ольвіополітів і відрізняє між ними представників двох поколінь. Клеомброта, Гевресібія, жерця Діонісія та Геросонта він відносить до старшого покоління, Агрота зі своїм братом Посідеем і Протогена — до молодшого²⁵.

Переходячи до встановлення абсолютної хронології перелічених епіграфічних документів, В. В. Латишев відносить один з будівельних написів Клеомброта (присвяту башти) до кінця IV ст. до н. е., другий (запис про будівництво пілону і частини стіни) — до початку III ст. до н. е., а документи Гевресібія і синів жерця Діонісія — до першої половини III ст. до н. е. Деякі сумніви викликала у В. В. Латишева дата каталога ольвійських громадян, який за формою літер міг бути визнаний пізнішим, проте він вважає за маловірогідне, щоб

¹⁷ С. А. Жебелев. Северное Причерноморье, М.—Л., 1953, стор. 87, 266. До III ст. відносить декрет також В. Д. Блаватський (В. Д. Блаватский. Процесс исторического развития античных государств Северного Причерноморья.— ПИСП, М., 1959, стор. 29).

¹⁸ Г. Кацаров. Келти в стара Тракия и Македония.—Списание на Българската Академия на науките, клон историко-филологичен и философско-обществен, т. X, София, 1919, стор. 41; И. Венедиков. Келтското нашествие в наши земи през III в.—Исторически преглед, XI, София, 1955, стор. 77.

¹⁹ Визначенням племен, які згадані у декреті на честь Протогена, нами присвячена окрема стаття.

²⁰ В. Ф. Гайдукевич. Боспорское царство, М.—Л., 1949, стор. 535; Т. Н. Книпович. Население Ольвии VI—I вв. до н. э. по данным эпиграфических источников.—МИА, № 50, стор. 129; Д. Б. Шелов. Античный мир в Северном Причерноморье, М., 1956, стор. 95; Л. М. Славин. Периодизация исторического развития Ольвии.—ПИСП, стор. 99—100, примітка 43.

²¹ В. В. Латышев. Исследования.., стор. 83.

²² Пор. також висловлювання В. Діттенбергера (SIG, I², № 226, стор. 36!).

²³ IOSPE, I², № 179—180, 187, 189.

²⁴ IOSPE, I², № 201.

²⁵ В. В. Латышев. Исследования.., стор. 84.

у всіх згаданих осіб були однайменні онуки, і додає, вже як останній аргумент, що для цих ранніх часів відомо настільки мало ольвійських епіграфічних документів, що на підставі одного лише письма майже неможливо висловлювати цілком певні думки про час кожного з них²⁶. З цього випливає, що список ольвіополітів також можна відносити до того ж часу, що й згадані написи, а декрет на честь Протогена датувати періодом існування галатської держави у Фракії, тобто 279—213 рр. до н. е., певніше першою, ніж другою половиною зазначеного періоду²⁷. Знахідки нових документів — вже згадуваного делоського декрету на честь ольвіополіта Посідея і будівельного напису Пантакла сина Клеомброта — не примусили В. В. Латишева переглянути питання про всі ці епіграфічні пам'ятки в цілому; він розглядав його як остаточно вирішене, що знайшло відбиття у другому виданні корпусу пригорноморських написів і в окремих статтях²⁸.

Не можна сказати, що погляди В. В. Латишева не викликали ніяких заперечень. Так, Е. Міннз цілком слушно вказав на те, що делоський декрет, дата якого визначається близько 180 р. до н. е., руйнує просопографічні аргументи В. В. Латишева²⁹. Справді, голосування для затвердження постанови делосців на честь ольвіополіта Посідея сина Діонісія провадив Никанор син Никанора, який згадується в інших делоських документах у 180 і 176 рр. до н. е.; Діодор, якого було вшановано в той самий час (обидві постанови делоських громадян записані на одній плиті), дістав права проксена з ініціативи Тімесієр-га сина Андротала, що згадується у 178 та 173 рр. до н. е.³⁰ У той же час делоські декрети за їх палеографічними ознаками слід визнати ранішими за каталог ольвійських громадян, бо вони написані особливим курсивним шрифтом, і з найбільшою вірогідністю датувати серединою II ст. до н. е.³¹ Отже, Клеомброт син Пантакла, як і Пантакл син Клеомброта, які жили на межі IV і III ст. до н. е., аж ніяк не можуть бути ототожнені з однайменними ольвіополітами, що внесені до згаданого списку громадян. Треба відрізняти й Гевресібія, який потрапив до списку, від Гевресібія, чия статуя була присвячена народом Зевсу ще у III ст. до н. е. Діонісій син Агрота, ім'я якого стоїть у списку, був не батьком делоського проксена Посідея, а племінником, братом Діодора, якого вшанували делосці разом з його дядьком. Нарешті, і Геросонт син Протогена, чие ім'я читається у тому ж списку середини II ст. до н. е., не може бути визнаним за батька загальновідомого Протогена, тим більше, що нам не відомо ім'я діда останнього³².

З усього попереднього викладу стає ясним, що датування декре-

²⁶ В. В. Латышев. Исследования..., стор. 85—86.

²⁷ Там же, стор. 86.

²⁸ IOSPE, I², стор. 195—196, 206, 207, 208, 219—220; В. В. Латышев. Эпиграфические новости из Южной России.—ИАК, вып. 33, СПб., 1909, стор. 42; пор. також його статтю, згадану вище (примітка 8).

²⁹ Е. Н. Міппс. Scythians and Greeks, Cambridge, 1913, стор. 126; стор. 462, примітка 8; стор. 463, примітка 1.

³⁰ Б. Н. Граков. Материалы по истории Скифии в греческих надписях.—ВДИ, 1939, № 3, стор. 257—258. Етнікон Діодора не зберігся, але П. Руссель у коментарі до виданих ним делоських документів твердить, що він був також ольвіополітом, і виправлює ім'я його батька (на плиті читається ΑΡΩΤΟΥ), вілізаючи у ньому Агрота брата Посідея, відомого з ольвійського напису (IOSPE, I², № 189), з цим погоджується Б. М. Граков.

³¹ Т. Н. Киповиц. Население Ольвии VI—I вв. до н. э. по данным эпиграфических источников.—МИА, № 50, стор. 130; Е. И. Леви. Ольвийская агора, там же, стор. 104.

³² Т. Н. Киповиц. Население Ольвии VI—I вв. до н. э. по данным эпиграфических источников.—МИА, № 50, стор. 129—131; пор. стор. 136 і сл., № 5, 44, 64, 65, 77, 78, 98—101, 129—130, 142, 146; В. В. Латышев. Исследования..., стор. 83—86.

ту на честь Протогена за допомогою просопографічних даних приводить до того ж висновку, що й датування на підставі загальноісторичної обстановки: перша половина і середина III ст. до н. е. категорично виключаються, і треба уточнити час напису у межах останніх десятиріч III і перших десятиріч II ст. до н. е. Для цього слід звернути

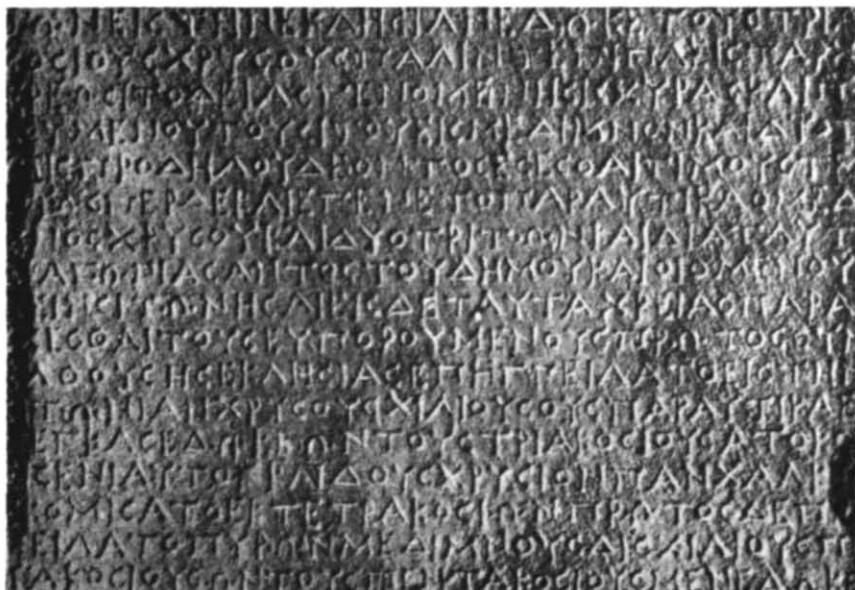

Рис. 1. Декрет на честь Протогена (деталь: бік А, рядки 57—73).

тися до палеографічного вивчення документа, хоч умови його зберігання, на жаль, ще й сьогодні утруднюють цю справу³³.

Шрифт декрету на честь Протогена не може бути охарактеризований тут з вичерпною повнотою, проте найважливіші його особливості необхідно відзначити. Перед нами невимушене, впевнене письмо, що вже відійшло від вишуканого і водночас строгого шрифту IV і початку III ст. до н. е. і наблизилося своїми легкими вигинами прямих ліній, апексовидними потовщеннями і де-не-де штрихами на їх кінцях до манерного курсивного шрифту пізньоелліністичного часу (рис. 1). Крім зігнутості ліній та наявності апексів, впадає в очі і деяка недбайливість майстра, бездоганна грамотність та висока професіональна виучка якого заслуговують поваги. Різьбар не вважав, безумовно, необхідним надавати усім літерам млявої одноманітності: він вживає поруч з рівнобічною Δ зменшенну, трохи підняту до верхньої частини рядка відміну з прямокутною вершиною³⁴, досить вільно варіює пропорції та форму Π³⁵, надає різних нахилів боковим гастам Μ та приєднує їх до різних місць її середніх ліній³⁶ і т. д. Завдяки цьому письму в цілому, незважаючи на значні розміри тексту, справляє враження легкості і не втомлює читача.

³³ Декрет стоїть у погано освітленому місці, на площадці сходів бібліотеки ім. М. Є. Салтикова-Щедріна у Ленінграді.

³⁴ Перша форма: A17₁₂, 21₂₇, 22₂₅, 31, 50₁, 57₁₉; друга форма: A19₂₇, 34₂₁, 49₁₇, 61₈, 13, 63₁₄; обидві форми поряд: A6₈, 11.

³⁵ Форма з різними вертикалями: A7₁₂, 23₂₀, 25₄; висока літера з укороченою правою гастою: A28₈, 52₄, 68₂₆; низька, широка літера з такою ж правою гастою: A9₉, 18, 44₅, 71₂₃; різні форми одна біля одної: A37₂₀, 29; 56₅, 9, 18, 28.

³⁶ Пор. A3₂₃, 12₁₉, 30₁₇, 21, 61₂₉; також A6₂₂, 49₁₁, 54₁₅ і A7₂₁, 35₁₀, 81₂₁; різні форми у одному слові, див., наприклад, A29₃, 7.

Переходячи до характеристики окремих елементів шрифту (рис. 2), треба, насамперед, відзначити зменшення розмірів круглих в основному обрисі літер (тобто Θ, Ο, Σ, Ω), що завжди підняті до верхніх частин іх сусідів. Літери В та Е вузькі, вертикально подовжені, перша своєю верхньою половиною не перекриває відносно великої Р, верхня лінія другої дорівнює нижній або незначно перебільшує її, середня — коротша від обох крайніх. Такі літери, як Γ, Π, Τ, широкі, часто трохи присадкуваті, горизонталь у них перебільшує вертикаль.

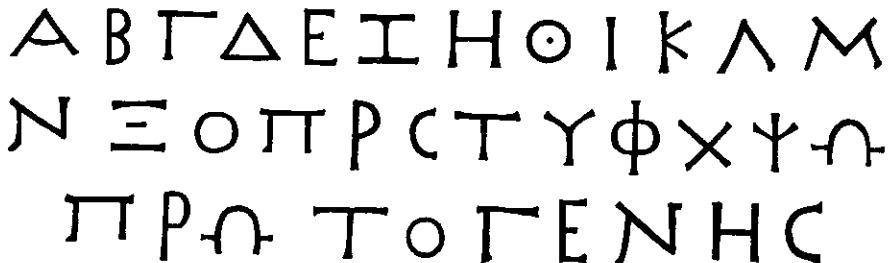

Рис. 2. Зразок письма декрету на честь Протогена (за В. В. Латишевим).

Широкі також М, Х та Ξ; остання складається з трьох окремих рисок, причому середня — коротша від обох крайніх. Ν — також здається широкою, проте це залежить не стільки від відстані між її вертикалями, скільки від того, що накиlena лінія цієї літери виходить зліва за верхній кінець мачти, яка прикрашена знизу звернутим ліворуч штрихом; такі однобічні риски (Zierstriche) прикрашають також нижні кінці вертикалі Γ, іноді також лівих гаст Π та Α³⁷, а середні лінії Μ у переважній більшості випадків трохи виходять за верхні кінці її бічних ліній, які завжди розходяться внизу. Горизонталь літери Π виходить за межі обох верикалей, причому права з останніх найчастіше коротша за ліву та позбавлена знизу оздоблювальної риски³⁸. Горизонталь великої Α здебільше трохи вигнута донизу, але зустрічається і Α з переламаною перекладиною³⁹. Α та у більшості випадків Δ зберігають пропорції рівнобічного трикутника, проте Δ звужена у нижній частині; звужена також Η, горизонталь якої трохи піднято догори. Κ має сильно укорочені, накилені під гострим кутом одна до одної риски у своїй правій частині. Θ з крапкою у центрі одного розміру з літерою Ο. Якщо згадати про своєрідну підковоподібну Ω та лунарну сигму, які хоч і не мають самостійного значення для датування, але накладають певний відбиток на шрифт документа в цілому, стає ясним, що перед нами дещо своєрідний, проте витриманий шрифт лапідарного письма кінця III — перших десятиріч II ст. до н. е.

Даліше уточнення дати декрету може йти шляхом порівняння його з більш-менш твердо датованими написами Причорномор'я. Так, протогенівський декрет, безсумнівно, давніший, ніж присвята боспорських фіасітів, яка датується на основі загадки про царя Перісада і царицю Камасарію приблизно серединою II ст. до н. е.⁴⁰, і договір херсонесців з царем Фарнаком Понтійським (179 р. до н. е.)⁴¹ або надзвичайно близький до останнього за характером письма істрійський декрет на

³⁷ Наприклад, B5₁₈, 27₅, 36₂₉; B2₇, 13₁₃, 61₂₂; B10₁₆, 30₃₁, 34₂₉.

³⁸ У епіграфічному шрифті IOSPE всі Π показані з рівними мачтами.

³⁹ Наприклад, B52₃₅, 53₂, 5 і 65₁.

⁴⁰ КБН, М.—Л., 1965, № 75 (IOSPE, II, № 19); пор. А. И. Болтунова, Т. Н. Книпович. Очерк истории греческого лапидарного письма на Боспоре.—НЭ, III, М., 1962, стор. 17, рис. 7.

⁴¹ IOSPE, I², № 402, рис. на стор. 358.

чесь каллатійця Гефестіона⁴². З другого боку, протогенівський напис, безумовно, молодший від месембрійського документа, в якому згадується фракійський цар Садала (між 280 та 270 рр. до н. е.)⁴³, та від горгоппійського агоністичного каталогу першої половини III ст. до н. е.⁴⁴ Дуже ймовірно, що він молодший і за істрійський декрет на честь Діогена сина Діогена (друга половина III ст. до н. е.)⁴⁵ або за херсонеський напис на пошану історика Сіріска (кінець III ст. до н. е.)⁴⁶. При загальній близькості письма двох останніх документів до письма декрету на честь Протогена ми знаходимо в останньому ширшу Е, А з горизонталлю, П завжди з укороченою правою вертикаллю і криючою горизонталлю, яка не виходить за межі обох гаст, більш архаїчну Н, меншу прикрашеність апексами всього шрифта і т. ін. Тому вже на підставі перелічених аналогій було б важко погодитися з тими, хто приймає 180—179 рр. до н. е. за *terminus a quo* документа⁴⁷; навпаки, ці роки можна було б розглядати певніше як *terminus ad quem*.

Порівняння протогенівського декрету з написами Ольвії III—II ст. до н. е., кількість яких за останні роки відчутно зросла, дозволяє, на нашу думку, ще більше звузити межі того періоду, до якого треба його віднести з найбільшою вірогідністю. Так, з першого погляду можна зробити висновок, що він значно молодший від присвяти фіасетів, яка на підставі зіставлення з ольвійськими документами датується першою половиною III ст. до н. е.⁴⁸ Далі для великого уламка напису на честь синів херсонесця Аполлонія, який відноситься до часів, близьких середині III ст. до н. е.⁴⁹, властиві в цілому давніші форми літер (П з укороченою правою вертикаллю, але з криючою горизонталлю, яка не виходить за межі мачт, широка Н з піднятю правою половиною, К з порівняно довгими нахиленими лініями, досить широка Е), проте у цьому напису вже спостерігається зменшення розмірів Θ і Ο, з'являється ледве помітний вигин прямих ліній, є апекси і т. ін. Звертаючись до декрету на честь херсонесця Діонісія, датування якого останньою четвертю і навіть кінцем III ст. до н. е. не викликає розбіжності у науковій літературі⁵⁰, бачимо, що горизонталь II виходить за межі правої, трохи укороченої вертикалі, але не виходить за межі лівої⁵¹, А дістає характерну зігнутість горизонталі, А втрачає пропорції рівнобічного трикутника, бокові мачти М стають майже паралельними і т. ін. Все це не залишає, на перший погляд, ніякого сумніву, що протогенівський декрет, у якому, як зазначено вище, зустрічається А з переламаною горизонталлю, а горизонталь II виходить за межі

⁴² D. M. Pippidi. Documente epigrafice inedite.—«Histria», I, Bucureşti, 1954, стор. 487, № 2, рис. 2.

⁴³ IGB, I, № 307, табл. 81.

⁴⁴ КБН, № 1137 (IOSPE, IV, № 432).

⁴⁵ D. M. Pippidi. Documente epigrafice inedite.—«Histria», I, стор. 476, № 1, рис. 1.

⁴⁶ IOSPE, I², № 344, стор. 290, рис. на стор. 290.

⁴⁷ Ф. Слюсаренко. Грецько-скитські взаємовідносини II ст.—Зб. на пошану Т. Г. Масарика, ч. I, стор. 276.

⁴⁸ А. А. Белецкий. Греческая надпись на базе статуи из Ольвии.—ВДИ, 1955, № 2, стор. 180—181; пор. Т. Н. Киповиц. Эпиграфические находки из раскопок Ольвии.—СА, XXVIII, М., 1958, стор. 165, рис. 1.

⁴⁹ Е. И. Леви. Новая ольвийская надпись из раскопок 1951 г.—ВДИ, 1953, № 1, рис. на стор. 177; ії ж. Ольвийская агора.—МИА, № 50, стор. 97, 98, рис. 63; пор. Т. Н. Киповиц. Эпиграфические находки из раскопок Ольвии.—СА, XXVIII, стор. 167.

⁵⁰ Е. И. Леви. Ольвийский декрет из раскопок 1949 г.—ВДИ, 1951, № 1, стор. 145; ії ж. Ольвийская агора.—МИА, № 50, стор. 100, рис. 64; пор. Т. Н. Киповиц. Эпиграфические находки из раскопок Ольвии.—СА, XXVIII, стор. 167.

⁵¹ Таку форму II спостерігаємо у Мілете в документах, що датуються останнім десятиріччям III ст. до н. е.; див. G. Kaweaga, A. Rehm. Das Delphinion in Milet, Berlin, 1914, № 146, стор. 332, рис. 83; № 147, стор. 336, рис. 84.

обох мачт, молодший від усіх перелічених документів і мусить знайти собі місце вже серед написів II ст. до н. е. Однак справа не вирішується з такою простотою, насамперед тому, що ольвійське лапідарне письмо II ст. до н. е. відзначається певною складністю.

Найхарактернішим типом ольвійського письма II ст. до н. е. є, звичайно, курсивний шрифт, зразком якого може служити, насамперед, великий каталог ольвійських громадян⁵². В. В. Латишев, як ми бачили, вважав за можливе датувати цей список громадян III ст. до н. е. і навіть першою його половиною. Проте не можна не погодитися, що в такому разі довелося б визнати, ніби в Ольвії лапідарне письмо розвивалося зовсім не так, як в усьому іншому грецькому світі⁵³. В дійсності список ольвіополітів відноситься, без усякого сумніву, до II ст. до н. е. Його характерний шрифт датується серединою, можливо, навіть другою половиною цього століття⁵⁴; в усякому разі він не пізніший другої чверті. Це примушує знижувати й дати тих епіграфічних документів, у яких з'являються перші елементи курсиву; до них відносяться декрет на честь Протогена і постанова колегії Сімох, яку В. В. Латишев вважав трохи старшою за протогенівський декрет⁵⁵. Цей висновок про відносно однакову хронологію обох останніх написів, на наш погляд, цілком правильний: хоча у постанові Сімох курсивна форма омеги, але Θ і Ο лише у деяких випадках зменшують свої розміри, М, Ν, Π зберігають форми, близькі до відповідних літер у декреті на пошану синів херсонесита Аполлонія, А має ледве вигнутий донизу горизонталь і т. ін. Якщо останній декрет датується початком другої половини III ст. до н. е., а декрет на пошану херсонесита Діонісія — кінцем цього ж століття, то постанова Сімох з найбільшою вірогідністю може бути віднесена до останніх років третьої або початку останньої чверті III ст. до н. е. Таким чином, декрет на честь Протогена може бути віднесений приблизно до передостаннього десятиріччя III ст. до н. е. на основі палеографічних ознак письма.

До цього треба додати, що поряд з написами, виконаними курсивним шрифтом⁵⁶, до II ст. до н. е. відносяться й документи, витримані в традиціях лапідарного письма минулих століть. Вони розвивають ті особливості, які вперше з'являються у вже згаданому декреті на честь херсонесита Діонісія. Таких документів небагато. Всі вони визначаються прямизною ліній і характерною сухістю різця, що затруднюють їх точне датування в межах II і першої половини I ст. до н. е. Відзначимо невелику за розмірами, проте прекрасно вивчену, саме з палеографічного боку, присвяту Полімеда⁵⁷ і великий, але дуже пошкоджений декрет на честь Нікерата⁵⁸, найімовірнішою датою яких є останнє десятиріччя II ст. до н. е. Тут ми знаходимо подовжені по вертикалі пропорції більшості літер, А з переламаною під прямим кутом горизонталлю, великі Θ і Ο, своєрідну М зі скосеними або паралельними мачтами і гострокутною, піднятою середньою частиною, Π з укороченою приблизно на третину правою гастою і виступаючою

⁵² IOSPE, I², № 201.

⁵³ Т. Н. Книпович. Население Ольвии VI—I вв. до н. э. по данным эпиграфических источников.—МИА, № 50, стор. 130.

⁵⁴ Там же, стор. 131; пор. Е. И. Леви. Ольвийская агора.—МИА, № 50, стор. 104.

⁵⁵ IOSPE, I², № 76; пор. В. В. Латышев. Исследования..., стор. 101.

⁵⁶ Крім списка ольвіополітів (IOSPE, I², № 201) і недавно виданих уламків декретів (Е. И. Леви. Ольвийская агора.—МИА, № 50, стор. 102, № 3, рис. 65; і і ж. К истории торговли Ольвии в IV—III вв. до н. э.—СА, XXVIII, стор. 235, табл. II, I; і і ж. Две ольвийские надписи с упоминанием храма Аполлона.—КСИА АН ССР, вып. 85, М., 1963, стор. 8, рис. 1; сюди треба віднести і присвяту Матері богів, яку В. В. Латишев датував римським часом (IOSPE, I², № 192).

⁵⁷ А. А. Беленкій. Надпись Полімеда из Ольвии.—ВДИ, 1956, № 3, стор. 137—138, рис. 1; Е. И. Леви. Ольвийская агора.—МИА, № 50, стор. 107, № 6.

⁵⁸ IOSPE, I², № 34, табл. II.

з обох боків горизонталлю, прикрашеною праворуч звернутою до низу рискою, і т. ін. Ці характерні ознаки склалися в ольвійському письмі порівняно пізно; перехідними рисами від написів III ст. до н. е. до документів цієї групи позначений один з небагатьох ольвійських метрических написів II ст. до н. е.⁵⁹, у якому, однак, не помітно близьких до протогенівського декрету особливостей шрифту.

Все викладене вище приводить до висновку про те, що з останньої четверті III ст. до н. е. розвиток письма в Ольвії йшов двома паралельними напрямками: шляхом наближення до курсиву і шляхом формування того прямокутного, дещо знеосібленого шрифту, який був успадкований майстрами римського часу від іх попередників. Декрет на честь Протогена стоїть біля початків цього поділу; він позбавлений характерних ознак як першого, так і другого типу письма, проте за усім своїм складом і обрисом стоїть ближче до курсивних написів, ніж до документів другої з описаних груп. З порівняння дат всіх перелічених вище епіграфічних документів видно, що час складання протогенівського декрету дуже близький до 200 р. до н. е., причому це скоріше перші роки II ст. до н. е., ніж останнє десятиріччя III ст. до н. е.

Слід додати, що О. М. Зограф у свій час вважав, ніби «безпосередня зустріч» у протогенівському декреті золота з міддю «без посередницької ролі срібла» підтверджує хронологію, встановлену для документа В. С. Шмідтом⁶⁰. Але нам вже доводилося висловлюватися з приводу того, що у першій половині III ст. до н. е. ольвіополіти продовжували випуск срібної монети, який припинився лише в останній третині цього століття⁶¹; особливе значення має факт перекарбування статерів із зображеннями Деметри і орла з дельфіном у лапах новими штемпелями із зображеннями Геракла і палиці у вінку: адже монети першого типу сам Зограф відносив до IV ст. до н. е., тоді як монети другого типу він датував вже II ст. до н. е.⁶² Однак факт перекарбування примушує відносити монети з Гераклом ще до III ст. до н. е., і перерва у карбуванні срібла припадає, таким чином, не на III ст. до н. е. в цілому, а лише на його останні десятиріччя і першу чверть II ст. до н. е., тобто саме на той час, до якого віднесено декрет на честь Протогена на підставі зовсім інших міркувань.

П. О. КАРЫШКОВСКИЙ

К ВОПРОСУ О ДАТЕ ОЛЬВІЙСКОГО ДЕКРЕТА В ЧЕСТЬ ПРОТОГЕНА

Резюме

Вопрос о дате ольвийского декрета в честь Протогена представляется большой интерес для изучения истории античного Причерноморья. Однако в определении времени этого документа среди ученых нет единого мнения: одни склонны относить его к первой половине III в. до н. э. (до 260 г. до н. э.—М. И. Ростовцев), другие — ко второй четверти II в. до н. э. (после 180 г. до н. э.—Э. Г. Миннз).

⁵⁹ IOSPE, I², № 238, рис. на стор. 246.

⁶⁰ А. Н. Зограф. Античные монеты.—МИА, № 16, М., 1951, стор. 129—130.

⁶¹ П. И. Каишковский. З історії монетної справи та грошового обігу в Ольвії.—Археологія, т. XI, К., 1957, стор. 48; його ж. Серебряные монеты Ольвии из раскопок 1957 г.—НЭ, II, М., 1960, стор. 14.

⁶² А. Н. Зограф. Вказ. праця, стор. 126, 135; П. О. Каишковский. Серебряные монеты Ольвии из раскопок 1957 г.—НЭ, II, табл. II, 3—6.

Долгое время декрет в честь Протогена датировался исключительно на основании анализа сохранившихся в нем этнических терминов, причем еще в прошлом веке наметились взаимоисключающие точки зрения относительно принадлежности упоминаемых в декрете «галатов» к числу кельтских или германских племен. В. В. Латышев, изучивший памятник в 80-х годах XIX в., примкнул к сторонникам первого взгляда и, исходя из данных ольвийской просопографии и палеографических наблюдений, стремился подкрепить датировку декрета серединой III в. до н. э. Однако находки новых эпиграфических документов и углубленное изучение истории древних племен Юго-Восточной и Центральной Европы ослабили аргументацию В. В. Латышева. Они заставляют пересмотреть вопрос о дате декрета прежде всего на основании тщательного анализа его письма, тем более, что археологические данные делают маловероятным отнесение к III в. до н. э. документа, в котором столь ярко, хотя и немногословно обрисовано бедственное положение ольвиополитов.

Во второй части статьи подробно рассмотрены просопографические аргументы В. В. Латышева и показана несовместимость имеющихся просопографических данных с той датой документа, которую отстаивал последний. С другой стороны, изучение особенностей письма декрета в честь Протогена в связи со всей эволюцией ольвийского лапидарного письма с конца IV до конца II в. до н. э. заставляет считать наиболее вероятной датой декрета первое десятилетие II в. до н. э.

Ю. Л. ЩАПОВА

СКЛЯНІ БРАСЛЕТИ КИЇВЩИНИ

Скляні браслети є звичайними знахідками в міському культурному шарі. А. В. Арциховський¹ вперше довів, що скляні браслети були улюбленими жіночими прикрасами. Це цілком стверджується дослідами наступних десятиріч. Точка зору про імпортне походження древньоруських браслетів² безнадійно застаріла. Однак чіткої уяви про обсяг привізної і місцевої продукції поки що немає, незважаючи на те, що даних для розв'язання цього завдання цілком достатньо.

Довгий час склоробні майстерні Києва вважалися єдиними на Русі, тому думка про київське походження основної маси древньоруських браслетів була цілком слушною³. Пізніше виникла думка про можливість виробництва скла не тільки у Києві, а й в інших великих містах, оскільки склоробство було визнано ремеслом виключно міським⁴.

Наступні археологічні дослідження древньоруських міст дали в розпорядження науки матеріали, які по-новому висвітлили різні сторони древньоруської міської культури, торгівлі й виробництва. Дісталася нове висвітлення й проблема, що нас цікавить. Одне за одним почали виникати півдомлення про відкриття майстерень по виробництву браслетів. Райковецьке городище, Городськ⁵, Колодяжне⁶, пізніше Кострома⁷ — були першими в цьому списку. Власне виробництво браслетів було доведено для Новгорода⁸ і Рязані⁹, вони вироблялись в майстерні Воїщни (під Смоленськом)¹⁰ і в Любечі¹¹, припускається їх виробництво також і в Полоцьку¹².

¹ А. А. Арциховский. Курганы вятичей. М., 1930, стор. 26.

² И. И. Толстой и Н. Л. Кондаков. Русские древности в памятниках искусства, вып. V, СПб., 1897, стор. 28; В. Завитневич. К вопросу о культурном влиянии Византии на быт русских славян курганныго периода.—Труды XII АС, т. I, М., 1905, стор. 107—108.

³ Б. А. Рыбаков. Сбыт продукции русских ремесленников.—Ученые записки МГУ, вып. 93, кн. 1, М., 1946, стор. 91, 96.

⁴ Б. А. Рыбаков. Ремесло древней Руси, М., 1948, стор. 400.

⁵ В. К. Гончаров. Райковецкое городище, К., 1950, стор. 130.

⁶ В. К. Гончаров. Древний Колодяжин.—КСИИМК, вып. 12, М., 1950, стор. 52.

⁷ М. В. Фехнер. Раскопки в Костроме.—КСИИМК, вып. 47, М., 1952, стор. 106.

⁸ А. В. Арциховский. Раскопки в Новгороде.—СА, М., 1953, № 18, стор. 349.

⁹ А. Л. Монгайт. Старая Рязань.—МИА, № 49, М., 1955, стор. 131, 174—175.

¹⁰ В. В. Седов. Сельские поселения Смоленской земли.—МИА, № 92, М., 1960, стор. 78—79.

¹¹ Б. А. Рыбаков. Отчет о работе Южно-русской экспедиции за 1958 г. в г. Любече.—Науковий архів ІА АН СРСР, стор. 10—13.

¹² Ю. Л. Щапова. Стеклянные браслеты Полоцка.—СА, М., 1965, № 1, стор. 234—235.

В зв'язку з цим картографування різних типів браслетів, вивчення хімічного складу скла, статистична обробка в ув'язці з стратиграфією й типологією стали важливими засобами вивчення скляних браслетів¹³.

Скляні браслети і пов'язані з ними питання походження, виробництва і збути продукції стали актуальним предметом дослідження.

Хімічний склад древньоруських скляних виробів вивчався М. А. Безбородовим. Ним безперечно доведено, що древньоруські скляні вироби виготовлялись з калієво-свинцево-кремнеземного скла¹⁴. Склад древньоруського скла вивчали М. М. Качалов і В. В. Варгін¹⁵. Результати робіт різних дослідників збіглися, ствердивши правильність висновків, зроблених М. А. Безбородовим.

В лабораторії спектрального і структурного аналізу кафедри археології МДУ робота по вивченю складу древньоруського скла була продовжена на базі висновків спектральних аналізів, яких проведено близько 6 тисяч. Браслети виявилися і тут у центрі уваги, на їх долю припадає близько половини всіх проведених проб. Таким чином, хімія й технологія скла дали в наше розпорядження об'єктивні і безперечні критерії визначення походження скла в широкому розумінні: вироби Візантії і Києва, Русі і Західної Європи набули ознаку, за якою їх можна виділити з загальної маси часто зовнішньо схожих предметів, що особливо важливо. Значно важче відрізнати один від одного вироби різних руських майстерень, наприклад київських, новгородських або рязанських. Проте зараз проведена велика кількість визначень сполук скла, з якого виготовлені браслети з різних місць (Київ, Райки, Колодяжин, Церковище, Смоленськ, Мінськ, Погостъ, Новогрудок, Новгород, Белоозеро, Пирово, Воїнь, Тмутаракань). Про схожість чи відмінність браслетів вищезазначених міст можна говорити досить об'єктивно.

Оскільки Київ і Київська земля були центром виробництва скляних браслетів, які вивозилися в інші землі, становили свого роду еталон, вивчення цих браслетів набуває першорядного значення.

Для цього у нашому розпорядженні є матеріали з розкопок у Вишгороді¹⁶, Городську¹⁷, Києві¹⁸, Колодяжині¹⁹ та на Райковецькому городищі²⁰. Крім того, у Київському історичному музеї зберігається збірка безпаспортних браслетів (885 екземплярів). Паспорти знахідок та частина інвентарних книг загинули під час німецько-фашистської окупації міста. Однак співробітниками музею встановлено, що ці браслети походять з довоєнних розкопок у самому Києві, з Канева і, можливо, з інших місць Київської області²¹.

¹³ Г. Ф. Соловьев и В. В. Кропоткин. К вопросу о производстве, распространении и датировке стеклянных браслетов древней Руси.—КСИИМК, вып. 49, М., 1953, стор. 21—25; В. В. Кропоткин. О производстве стекла и стеклянных изделий в средневековых городах Северного Причерноморья и на Руси.—КСИИМК, вып. 68, М., 1957, стор. 35—44.

¹⁴ М. А. Безбородов. Стеклоделие в древней Руси, Минск, 1956, стор. 186 і сл.

¹⁵ Н. Н. Качалов и В. В. Варгин. Исследование некоторых старинных русских стекол.—ДАН СССР, вып. 5, т. 96, М., 1954; іх же. Старинные русские стекла.—«Стекло и керамика», 1954, № 12.

¹⁶ Розкопки у Вишгороді 1936 р. під керівництвом Т. М. Мовчанівського і 1946 р. під керівництвом В. Й. Довженка, фонди ІА АН УРСР.

¹⁷ Розкопки В. К. Гончарова в 1947 р. та Р. І. Виезжева в 1958 р., фонди ІА АН УРСР.

¹⁸ Розкопки М. К. Каргера в 1936 і 1948 рр. в Десятинному провулку, В. А. Богусевича в 1950 р. на Подолі, фонди ІА АН УРСР.

¹⁹ Розкопки В. К. Гончарова в 1948—1950, 1952, 1953 рр., фонди ІА АН УРСР.

²⁰ Розкопки Ф. Н. Мовчанівського в 1932—1935 рр., фонди ІА АН УРСР.

²¹ За допомогою при вивченні скляних браслетів у фондах Київського історичного музею висловлюю ширу подяку С. Р. Кілієвич і Г. М. Шовкопляс.

Таблиця 1

Результати якісного спектрального аналізу браслетів

№ п/п	№ плас-	№ спе-	Види браслетів	Паспорт	Sr	Ba	Cr	K	Mn	Ca	Al	Co	Ni	Tl	Zn	Na	Ag	Cu	V	Sn	Mo	Bi	Si	Sb	Mg	Pb
1	320	13	Фіолетовий плоскоупуклий	Вишгород, 47, № 889	5	5	6	3	3	4	5	7	5	5	6	4	5	5	4	5	—	—	—	—	3	
2	320	14	Зелений круглий гладкий	« № 891	7	7	6	2	5	4	5	—	5	6	5	4	4	4	5	6	—	5	4	3	3	
3	320	19	Коричневий «	Київ, 36, в-8, № 2693	5	—	4	3	4	4	4	5	4	—	2	—	4	5	7	5	—	—	3	5	5	
4	320	20	Фіолетовий плоскоупуклий інкрустацією	«	5	6	5	2	3	4	5	6	5	6	5	7	4	5	4	4	4	—	—	4	3	
5	322	17	Бірюзовий круглий гладкий	Колодязкин, № 285	7	7	5	2	6	5	5	—	6	6	6	5	5	4	5	5	—	—	7	5	2	
6	322	18	Коричневий кручений	№ 1921	7	7	5	2	7	5	5	—	7	6	6	5	5	4	5	5	—	—	5	3	3	
7	322	19	«	№ 28	7	7	5	2	7	5	5	—	6	5	7	5	5	4	5	5	—	—	5	3	3	
8	322	20	« гладкий круглий	№ 30	6	7	5	2	4	5	5	—	7	5	6	5	5	4	6	5	—	—	4	3	3	
9	322	21	« кручений	№ 285	7	7	5	2	7	5	5	—	7	6	7	5	5	4	6	5	—	—	5	3	3	
10	322	22	Голубий гладкий кручений	№ 445	6	6	5	2	3	5	5	—	6	5	—	5	5	4	6	5	—	—	5	3	3	
11	322	23	Зелений «	№ 58а	6	—	5	2	5	5	—	6	6	—	5	4	6	4	5	—	—	5	3	3	3	
12	324	2	«	Київ, музей, безпас-	—	—	6	2	—	5	5	—	5	6	7	4	5	3	6	4	7	0	—	5	2	
				портна колекція																						
13	324	3	«	«	«	—	—	6	4	—	5	5	—	5	4	7	6	4	3	6	4	6	3	—	5	
14	324	4	«	передній	«	7	—	5	2	6	4	5	—	7	6	—	5	5	5	4	5	—	H	—	5	
15	324	5	«	кручений	«	—	7	6	2	6	5	5	—	5	6	—	5	4	4	3	5	4	5	—	5	
16	324	6	«	гладкий круглий	«	7	—	7	2	6	5	5	—	7	6	—	5	5	4	6	5	—	B	—	5	
17	324	7	Коричневий кручений	«	7	—	7	2	6	5	5	—	7	6	—	5	5	4	6	5	—	A	—	5		
18	324	8	«	«	7	—	6	2	6	5	5	—	7	6	7	6	—	5	5	4	6	5	—	6		
19	324	9	Голубий непрозорий плоскоупуклий з поліхромною інкрусташією	«	5	7	5	4	4	4	5	5	—	2	5	4	5	4	7	5	—	3	4	3		
20	324	10	Зелений кручений	«	«	—	—	5	2	—	5	5	—	5	6	6	6	5	5	5	5	—	7	5		
21	324	11	Коричневий «	«	7	7	5	2	6	5	5	—	7	6	7	5	5	4	6	5	—	5	3	3		
22	324	12	Плоскоупуклий фіолетовий	«	7	7	5	2	4	5	5	—	6	6	7	5	4	5	5	4	5	—	5	2		
23	324	13	« з інкрустацією	«	6	7	5	2	3	5	5	—	6	6	7	5	4	5	5	5	—	5	2	3		
24	324	14	«	«	6	7	5	2	3	4	5	—	6	5	7	4	5	5	5	7	5	—	5	3		

25	329	21	Жовтий гладкий круглий	Вишгород, 47, № 374
26	330	22	Коричневий з оплавленою по- верхнею	Райки, 1932, 6, №
27	330	23	Фіолетовий з оплавленою по- верхнею	« «
28	324	15	Зелений гладкий з інкрустацією	Київ, музей
29	324	16	Коричневий рубчастий	«
30	330	21	Зелений гладкий круглий	Райки, 1932, № 438

Таким чином, для характеристики браслетів Києва, прилеглих до нього районів вздовж Дніпра і периферії Київської землі ми маємо великий матеріал, загальна кількість якого перевищує понад півтори тисячі браслетів.

Основними завданнями під час роботи над скляними браслетами Київщини були: визначення докладної типології, що включає розгляд форми, кольору і декора; вивчення технології (техніка виготовлення, склад скла) і докладне порівняння комплексів між собою. Обробку цифрового матеріалу було здійснено за допомогою деяких методів математичної статистики (процентні вирази, інтервали достовірності)²².

Техніка виготовлення вивчалася візуально, лише в окремих випадках потрібна була допомога мікроскопу. Склад скла вивчався спектрально; досліджено 30 браслетів (див. табл. 1). На перший погляд цього дуже мало. Однак, якщо прийняти до уваги, що це додаток до вивчених раніше 3 тисяч, то цього буде цілком достатньо.

Всі браслети Києва датуються домонгольським часом. Верхня дата визначається чітко. Нижня дата, час появи браслетів у Києві, залишається поки що відкритою. Визнаючи правильність твердження про появу тут браслетів в кінці Х ст.²³, слід пам'ятати, що в цьому випадку мова йде про синій, імовірно візантійський, браслет. Необхідно погодитись з тим, що час появи браслетів руського виробництва поки що не визначений, як не визначено ще й обсяг їх виробництва та ввозу. За аналогіями з 885 браслетів можна виділити 1 браслет закавказький, 13 візантійських, 64 причорноморських і 807 руських, що становить відповідно 0,1; 1,5; 7,2 та 91,3%.

Показники досить виразні. На жаль, ці результати неможливо покласти на хронологічну шкалу, щоб уявити собі ті зміни, яких зазнає ця загальна характеристика. Цілком очевидно, що руське виробництво браслетів забезпечувало весь попит на них. І навіть у Києві привізних браслетів зовсім мало, що може здаватись дивним для такого великого столичного міста. В столицях інших князівств їх ще менше, що також закономірно. Неоцініму допомогу в з'ясуванні обсягу місцевого виробництва і ввозу браслетів може дати розгляд безпаспортних браслетів. Звернення до цього матеріалу буде корисним і в ряді інших ви-

²² Інтервалом достовірності називаються межі, в яких можуть коливатися одержані дані в залежності від числа спостережень.

²³ Б. А. Рыбаков. Ремесло древней Руси, стор. 398.

падків, наприклад, для встановлення особливостей чисто формальних — кольору браслетів, їх форми, сполучення тощо.

Розподіл цих браслетів (руського виробництва) за кольором і формою такий (табл. 2, 2а). Коричневі браслети, що є найчисленнішими, — шести типів, інші, крім жовтих, — чотирьох типів.

Таблиця 2
Характеристика безпаспортних браслетів за кольором

Колір браслетів	Кількість знахідок	%	Інтервал достовірності
Коричневі (оливкові)	245	30,2	27—33
Фіолетові	223	27,6	25—31
Сині	109	13,5	11—15
Зелені	96	11,9	10—14
Бірюзові	91	11,5	9—13
Жовті	43	5,3	4—7

Таблиця 2а
Характеристика безпаспортних браслетів за формою

Колір браслетів	Кручені	З гладенькою поверхнею	Плоскоопуклі	Рубчасті	Кручені з чотирьох джутів	З гладенькою поверхнею з двох джутів	Дрібноокруглені	Виті	Всього
Коричневі	136	88	15	4	1	1			245
В тому числі з жовтою спіраллю	38	32							
з жовтою і червоною спіраллю	5	6							
Фіолетові	87	129	3				4		223
В тому числі з жовтою спіраллю	1	1							
Сині	32	23	4					1	60
В тому числі з жовтою спіраллю		1							
Зелені	24	60	4	1			7		96
В тому числі з жовтою спіраллю	1	3							
з жовтою і червоною спіраллю		1							
Бірюзові	36	48	6	1					91
В тому числі з жовтою спіраллю	7	11							
Жовті	20	23							43
в тому числі з жовтою спіраллю		16							

Сині браслети мають різну глибину кольору і різний відтінок. Одні з них чисто ультрамаринового тону (їх 49), інші з фіолетовим відтінком до основного синього кольору (таких 60). За аналогією з синіми браслетами інших міст, синє скло чистого кольору було одержано внаслідок введення до його складу окису кобальту. Цим секретом володіли греки, що жили у Києві. Інші відтінки синього скла одержували комбінацією двох барвників: окису міді та окису марганцю, що часто практикували руські майстри. Беручи цю різницю

до уваги, відзначимо, що круглих ультрамаринових браслетів — 25, кручених — 23, з гладенькою поверхнею з чотирьох джгутів — 1.

Сині браслети власне руського виробництва частіше кручени і становлять 63% (32 екз.), з гладенькою поверхнею — 38% (23 екз.), плоскоопуклі — 6% (4 екз.), витий — 1,5% (1). Один з гладенькою поверхнею прикрашений жовтою спіраллю.

Отже, руські браслети представлені в основному двома формами: наполовину з гладенькою поверхнею, наполовину кручени; плоскоопуклі становлять близько 4%, рубчасті й виті — близько 1%.

Співвідношення провідних форм серед браслетів різних кольорів різне, але не настільки, щоб робити з цього будь-які висновки. Очевидно, лише пристрасть майстра до певної форми й мода могли визначити це співвідношення.

Однак у використанні додаткових прикрас, головним чином жовтих і рідко подвійних жовтих та червоних спіралей, майстер був чимось обмежений. Спіралі, як видно з табл. 2а, прикрашають насамперед коричневі, жовті й бірюзові браслети, дуже рідко — браслети інших кольорів. При цьому частіше прикрашались браслети з гладенькою поверхнею.

Привізні браслети становили дуже невелику частку.

Браслети з Причорномор'я розподіляються так: 27 плоскоопуклих, 10 плоскоопуклих вдвоє, стільки ж плоскоопуклих ускладнених, 8 круглих з гладенькою поверхнею, 7 кручених і 2 трикутних. Всі браслети сині (кобальтові), розписних тільки три.

Візантійські браслети також всі сині, але, на відміну від причорноморських, доброї збереженості — рівні, блискучі, прозорі. З 13 екземплярів — 6 трикутних в перерізі, два проскоопуклих вдвоє, два круглих, по одному плоскоопуклому, квадратному та крученному.

Таблиця 3
Браслети Києва

Колір брасле- тів	Форма				Кіль- кість знахі- док	%	Інтервал до- ствірності
	круче- ні	з гла- денькою по- верхнею	плоскі	виті			
Коричневі	26	20	2	1	49	23,6	19—30
Фіолетові	14	36	—	2	52	25,0	20—31
Сині	23	7	4	2	36	17,0	12—22
Зелені	8	15	1	—	24	11,5	8—17
Бірюзові	20	8	7	1	36	17,0	12—22
Жовті	5	2	2	2	11	5,0	3—9
Загальна кількість	96	88	16	8	208	99,1	
%	46	42	8	4	100		

Браслети, аналогічні саркельським, херсонеським, тмутараканським, становлять менше $\frac{1}{10}$ всієї кількості, а візантійські — ще менше того. Единий браслет кавказького походження — чиста випадковість.

Звернемося до браслетів, що мають паспорти.

Наведемо кольорову й типологічну характеристику браслетів, що походять з розкопок у Києві — в Десятинному провулку й на Подолі (табл. 3). З порівняння результатів дослідження браслетів власне кіївських і безпаспортних очевидно, що в одних показниках вони цілком аналогічні, в інших — дещо відмінні. Наприклад, кількість фіолето-

Таблиця 4

Браслети Вишгорода

Колір браслетів	Форма				Кількість знахідок	%	Інтервал достовірності
	кручені	з гладенькою поверхнею	плоскі	виті			
Коричневі	23	44	—	—	67	28,0	22—34
Фіолетові	13	35	2	1	51	21,4	16—27
Сині	13	3	—	1	17	7,0	4—11
Зелені	22	30	—	—	52	21,9	17—28
Бірюзові	18	11	—	—	29	12,0	8—17
Жовті	9	6	1	—	16	6,7	4—11
Чорні	5	1	—	—	6	2,5	1—6
Загальна кількість	103	130	3	2	238	99,5	
%	43	55	1	0,8	100		

Таблиця 5

Браслети Райковецького городища

Колір браслетів	Форма		Кількість знахідок	%	Інтервал достовірності
	кручені	з гладенькою поверхнею			
Коричневі	43	41	84	25,6	20—32
Фіолетові	31	78	109	33,0	27—39
Сині	7	12	19	5,8	3—10
Зелені	31	11	42	12,8	9—18
Бірюзові	28	18	46	14,0	10—19
Жовті	15	13	28	8,5	6—13
Загальна кількість	155	173	328	99,7	
%	47	53	100		

Таблиця 6

Браслети Колодяжина

Колір браслетів	Форма		Кількість знахідок	%	Інтервал достовірності
	кручені	з гладенькою поверхнею			
Коричневі	16	8	24	20	13—29
Фіолетові	10	8	18	15	9—24
Сині	3	5	8	6	2—12
Зелені	19	5	24	20	13—29
Бірюзові	17	11	28	24	16—33
Жовті	12	3	15	12	6—20
Загальна кількість	77	40	117	97	
%	65	35	100		

вих, зелених і жовтих браслетів однакова, число синіх і бірюзових у Києві помітно більше, коричневих і оливкових менше.

Таблиця 7
Браслети Городська

Кольор брасле- тів	Форма				Кількість знахідок	%	Інтервал дос- товірності
	кручени	з гладень- кою по- верхнєю	плоскі	руб- часті			
Коричневі	47	65	—	6	118	31,0	25—37
Фіолетові	10	40	—	—	50	13,0	9—18
Сині	7	9	—	—	16	4,0	2—7
Зелені	24	18	—	1	43	11,7	7—16
Бірюзові	54	69	—	2	125	33,0	27—39
Жовті	9	16	1	—	26	6,9	4—11
Загальна кількість	151	217	1	9	378	99,3	
%	40	57	0,26	2	100		

Таблиця 8
Форма джгута браслетів

Пункти	Форми браслетів			
	кручени	з гладенькою поверхнєю	плоскоопуклі	виті
Київ (в інтервалах достовірності)	40—52	36—48	5—12	2—7
Вишгород (в %)	43	55	1	0,8
Райки "	47	53	—	—
Колодяжин "	65	35	—	—
Городськ "	40	57	0,26	2

Таблиця 9
Кольор браслетів

Пункти	Коричневі	Фіолетові	Сині	Зелені	Бірюзові	Жовті	Чорні
Київ (в інтервалах достовірності)	19—30	20—31	12—22	8—17	12—22	3—9	—
Вишгород (в %)	28	21,4	7	21,9	12	6,7	2,5
Райки "	25,6	33	5,8	12,8	14	8,5	—
Колодяжин "	20	15	6	20	24	12	—
Городськ "	31	13	4	11,37	33	6,9	—

Перейдемо до розгляду браслетів з Вишгорода, Райковецького городища, Колодяжина й Городська (табл. 4—8). Тут зразу кидиться в очі, що в Райках і Колодяжині зовсім немає браслетів складних форм, а в Городську й Вишгороді їх набагато менше, ніж у Києві. Скрізь (за винятком Колодяжина) браслетів з гладенькою поверхнею більше, ніж кручених. Все це разом свідчить про цілком логічний процес спрощування набору форм браслетів в міру віддалення від центру виробництва. Особливості колодяжинських браслетів заслуговують на більш серйозну увагу.

Порівнямо кольорову гаму браслетів з цих же місцевостей (табл. 9).

В цілому в різних місцях зустрічаються браслети одних й тих самих кольорів. Кількість коричневих браслетів скрізь залишається по-

стійною — від чверті до третини всіх браслетів. Кількість синіх браслетів на периферії менша, ніж у Києві, що, очевидно, можна пояснити тим, що ці браслети більш складної технології, і тому більша частина їх осідала в Києві, а не вивозилась за його межі. Жовті браслети зустрічаються всюди приблизно в однаковій кількості, крім Колодяжина, де їх надзвичайно багато. Колодяжин відрізняється не тільки великою кількістю жовтих, а й зелених і бірюзових браслетів; а якщо взяти до уваги і співвідношення тут форм браслетів (з гладенькою поверхнею і крученіх), то цей комплекс набуває особливого інтересу.

Браслети з Райків і Городська різко виділяються перевагою фіолетових браслетів в першому і бірюзових — в другому; браслети з Вишгорода відрізняються перевагою зелених, в усіх інших рисах вони схожі з київськими.

Таким чином, двох зовсім однакових комплексів немає, в той же час їх об'єднує ряд спільніх рис.

Вище ми з'ясували, що найбільшою своєрідністю відзначаються браслети з Колодяжина. На жаль, це кількісно невеликий комплекс — лише 117 знахідок. Інтервали достовірності для одержаних тут показників дуже широкі (табл. 6). Проте зміни висновків в усіх випадках (при обробці нових комплексів) можливі тільки в бік зближення цих браслетів з київськими (пор. табл. 6 і 9). Цілком очевидно, що своєрідність браслетів з Колодяжина пов'язана з тим, що вони з огляду на невелику кількість не дають об'єктивного уявлення про комплекс в цілому. Але будь знахідок удвоє більше, висновки могли б мати більшу об'єктивність і значення.

В. К. Гончаров припустив наявність в Колодяжині виробництва скляних браслетів²⁴. Докази цього він вбачав в існуванні «майстерні склороба, в якій збереглись сотні цілих і фрагментованих скляних браслетів і куски оплавленої на вогні скляної маси». Перше враження автора розкопок, не підкріплene дальшими дослідами, внаслідок постійного користування набуло значення доведеного факту. Майстерня по виготовленню браслетів в Колодяжині стала аргументом на користь значного поширення виробництва браслетів в древній Русі, який находить всіма, хто так чи інакше стикається з руським склом чи історією ремесла²⁵. Р. О. Юра, який докладно опублікував матеріали древнього Колодяжина, більш обережний у визначенні можливостей тієї ж самої майстерні (кліті X)²⁶. Він вважає її майстернею ювеліра (а не склороба), який міг займатися поряд з ювелірним ремеслом й виготовленням браслетів. До того ж жодних слідів скловаріння не виявлено, куски ж оплавленої маси не можуть бути взяті до уваги. Визнання, що ювелір виконував якісь роботи по склу, тим самим заперечує існування на городищі спеціального майстра-склороба. В умовах значної спеціалізації ремесла в домонгольський час сполучення в одній особі ювеліра й склороба з виконанням повного комплексу робіт малоімовірно. Якісь роботи зі склом розігрітим, пластичним ювелір міг провадити, його досвіду й знань могло б вистачити, але від думки про виготовлення скла в Колодяжині ми повинні відмовитись.

З другого боку, незважаючи на можливість зміни висновків в майбутньому, на можливу схожість з браслетами Києва, браслети з Колодяжина в той же час дуже відмінні від усіх інших. Можливо, що ця своєрідність є наслідком діяльності колодяжинського ювеліра. Напев-

²⁴ В. К. Гончаров. Древний Колодяжин.—КСИИМК, вып. 12, стор. 52.

²⁵ М. А. Безбородов. Вказ. праця, стор. 99—100; М. Ф. Рожанківський. Українське художнє скло. К., 1959, стор. 6, 16, 18; J. Olczak. Millenium — takze szklarstwa polskiego.—Szkło i ceramika, Warszawa, 1959, № 4, стор. 96; Е. Ольчак. Производство стеклянных перстней на славянской территории в средние века.—СА, 1959, № 3, стор. 81.

²⁶ Р. О. Юра. Древний Колодяжин.—АП, т. XII, К., 1962, стор. 72—73, 119—120.

но говорити про це важко, але припустити таку можливість ми маємо право.

Браслети з Райковецького городища відрізняються від київських лише однією ознакою: тут надзвичайно багато фіолетових браслетів. Вони становлять третину всіх знахідок браслетів на цьому городищі, що вдвое більше, ніж в будь-якому іншому з розглядуваних міст. Понад дві третини з них — браслети з гладенькою поверхнею; їх 78 екземплярів, що дорівнює 24% всіх знахідок браслетів. Райковецькі браслети нічим не відрізняються від київських. Очевидно, той обсяг фіолетових браслетів, який відрізняє комплекс браслетів Райковецького городища, міг вироблятись на самому городищі. Про повний комплекс виробництва скляних браслетів тут не може бути й мови, як слушно відмітив В. А. Богусевич²⁷. В. К. Гончаров гадає, що в житлі, де в горщику були знайдені цілі й биті браслети, могли займатись їх виготовленням. Довести це припущення на підставі матеріалів розкопок важко. Конструкція печі в цьому житлі звичайна. Скловаріння ж потребує високої температури, а також й печей особливої конструкції. Піч в цьому житлі давала таку температуру, при якій майстер-ювелір міг розплавити кольоровий метал (бронзу, срібло), тобто до 900°. Ця ж температура достатня для пом'якшення скла і формування виробів з нього.

В ряді випадків для того, щоб одержати новий браслет, немає потреби плавити уламки в аморфну скляну масу. При певному досвіді великий уламок браслета можна сильно розігріти, витягнути до потрібних розмірів і скріпити кінці. Технологічно для цього треба ослабити поверхневе натягнення й змінити в'язкість до такого рівня, щоб було можливо застосувати один з простіших способів формування скла — витягання. Внаслідок такої операції поверхня витих браслетів може згладитися, вони стануть більш тонкими, але колір скла не зміниться. Таким чином можна лагодити будь-який скляний браслет, виготовлений з калієво-свинцево-кремнеземного скла. Правомірне питання, чому ремонтували тільки фіолетові браслети. Судячи з браслетів, які збереглися в горщику в житлі, тут ремонтувались і бірюзові, і жовті, і зелені, і коричневі, але фіолетових більше за все. Очевидно, в Райках найбільший попит мали фіолетові браслети. Доречі, значна кількість браслетів з Райковецького городища тонкіша від звичайних і серед них представлені не лише фіолетові, а й зелені, сині, бірюзові, коричневі.

В Городську браслетів з гладенькою поверхнею ще більше, ніж у Райках (69 бірюзових, 40 фіолетових, 65 коричневих, табл. 7). Причому фіолетових з гладенькою поверхнею вчетверо більше, ніж фіолетових кручених. В цих особливостях можна вбачати близьку Райкам паралель. Можливо, в Городську, як і в Райках, була майстерня, в якій браслети не виготовлялись, а тільки ремонтувались. Переважання форм з гладенькою поверхнею свідчить на користь нашого припущення.

Таким чином, три центри виробництва скляних браслетів, за В. К. Гончаровим²⁸, при більшому розгляді перестали бути такими. В кожному з цих міст жили майстри-ювеліри, що зуміли знайти засоби, за допомогою яких гарні, але неміцні й крихкі скляні браслети служили значно довше.

Скляні браслети, знайдені у Вишгороді, очевидно, привозились туди тільки з Києва, настільки вони схожі з останніми (табл. 9). Від київських їх відрізняє лише більша кількість зелених браслетів, се-

²⁷ В. А. Богусевич. До історії склоробного виробництва в Київській Русі.— Нариси з історії техніки, вип. 4, К., 1957, стор. 136.

²⁸ В. К. Гончаров. Райковецьке городище, стор. 130.

ред яких з гладенькою поверхнею також трохи більше. Можливо, що у Вишгороді деякий час зелені браслети були більш модними, внаслідок цього їх охоче купували у Києві. Не виключено також, що й у Вишгороді ремонтували поламані прикраси.

Виробництво скляних браслетів являє собою в цілому складний технологічний цикл, в якому скловаріння відіграє провідну роль. Тому навряд чи розумно виробництво браслетів відривати від виробництва скла. Для виготовлення виробів із скла, навіть таких простих, як браслети, потрібні рідке скло і температура, при якій скляна маса зберігає свої виробничі особливості, стає гарячою і пластичною та легко обробляється різними інструментами й пристосуваннями. Цей процес настільки складний, що одному робітнику він не під силу. Але саме головне: необхідність високих температур робить це ремесло небезпечним для невеликої дерев'яної будови типу клітей Колодяжина чи Райків.

Жителі цих міст, очевидно, були досить обережні і передбачливі. З другого боку, навряд чи мала практичний смысль організація коштовного (свинець, пісок, поташ, фарбники) і складного виробництва в місцях, розташованих на відстані 200 км від Києва, тісний зв'язок яких з останнім простежується і по інших матеріалах²⁹.

Отже, виробництво браслетів для Київської землі повинно було існувати тільки у Києві. Звідси браслети розвозились по території всього князівства, а також і в інші області древньої Русі. Київські майстерні, імовірно, повністю забезпечували попит населення на прикраси з скла. Однак у тих випадках, коли з якихось причин браслетів не вистачало, деякі майстри інших міст могли використовувати поламані браслети і робити з них цілі.

Ю. Л. ЩАПОВА

СТЕКЛЯННЫЕ БРАСЛЕТЫ КИЕВЩИНЫ

Резюме

На основе анализа древнерусских стеклянных браслетов Киевщины автор приходит к выводу, что центром их изготовления был Киев. В статье опровергается мнение о существовании стеклоделательного производства в мелких городах типа Райков и Колодяжина. В этих городах в отдельных случаях могли изготавливать браслеты из обломков киевских, путем их нагревания и вытягивания.

²⁹ Б. А. Рыбаков. Сбыт продукции русских ремесленников.— Ученые записки МГУ, вып. 93, кн. 1, стор. 91, 96.

ПУБЛІКАЦІЇ ТА ПОВІДОМЛЕННЯ

О. В. БОДЯНСЬКИЙ

ЕНЕОЛІТИЧНИЙ МОГИЛЬНИК БІЛЯ с. ПЕТРО-СВИСТУНОВЕ

Весною 1962 р., під час спаду води в Надпіріжжі, автор, оглядаючи береги Дніпра біля с. Петро-Свистунове Червоноармійського району Запорізької області, виявив енеолітичний могильник.

Могильник розташований на мисі при впадінні балки Қайстрової в Дніпро, на другій лесовій терасі, яка підноситься до 15 м над рівнем старого Дніпра. Внаслідок збудування греблі Дніпрогесу цей мис перетворився в низький острів, площею близько $0,6 \times 0,5$ км. Широка й полога північна частина його затоплена водою і змита вглиб протягом 300 м. З цього боку в розмиві відкрито ґрутовий енеолітичний могильник. Майже поруч з ним з південного та східного боків розташовані чотири кургани висотою від 0,5 до 2,4 м, а на пологому березі виявлено 12 кромлехів, діаметром від 6 до 11 м.

В розмиві берега знайдено кілька пофарбованих вохрою кісток від поховань, а поруч з ними крем'яне вістря, великі ножовидні пластини, уламок підвіски («світильника»), що імітувала морську черепашку, прикрасу з іклів дикого кабана та інші речі.

Одне з поховань (№ 1), що частково збереглося, було помітне в стінці непорушеного відслонення лесової тераси (на глибині 1,7 м від сучасної поверхні, опущене в лес на 0,6 м). Під час його розчистки виявилися ледве помітні обриси похованальної ями овальної форми, розміром $1,4 \times 1,1$ м. Кістяк, густо пофарбований вохрою, лежав на спині головою на схід, руки випростані, ноги зігнуті в колінах. На щелепі й ключиці лишилися сліди окису від металевих намистин, що лежали тут же поруч двома низками. З лівого боку черепа, біля плеча, знаходилися три крем'яні сокири, поверх їх — невелика ножовидна пластина, а поблизу кисті лівої руки — грудка вохри. Сокири витягнуто-трикутної форми з притупленим на кінці обушком, в перерізі лінзовидні, а в профіль клинуваті. Дві сокири мають шліфовані леза і бокові краї. Ці знаряддя виготовлені з коричнюватого кременю з дрібноплямистими включеннями і мають розміри $9,6 \times 5,2 \times 1,1$ см і $10,5 \times 5,7 \times 10$ см. Можливо, що вони використовувалися і як тесла (рис. 1, 2, 3). Третя сокира без шліфовки леза, більша за розміром — $13,1 \times 7 \times 1,4$ см — і дбайливо оброблена ретушшю (рис. 1, 1).

Ножовидна пластина ($6,2 \times 1,6 \times 0,4$ см) виготовлена з жовто-коричневого кременю. По краях її — дрібна ретуш (рис. 2, 1).

Мідні намистини (110 шт.) діаметром від 0,4 до 0,6 см, мають вигляд неспаяних кілець з тонких рівних смужок (рис. 3, 3). Намистини виготовлені на зразок черепашкових кільцевих намистин неолітичних могильників.

Очевидно, з похованням № 1 слід пов'язувати також два браслети і дві пронизки, що лежали поруч з уламками кісток рук, відмитих, ма-

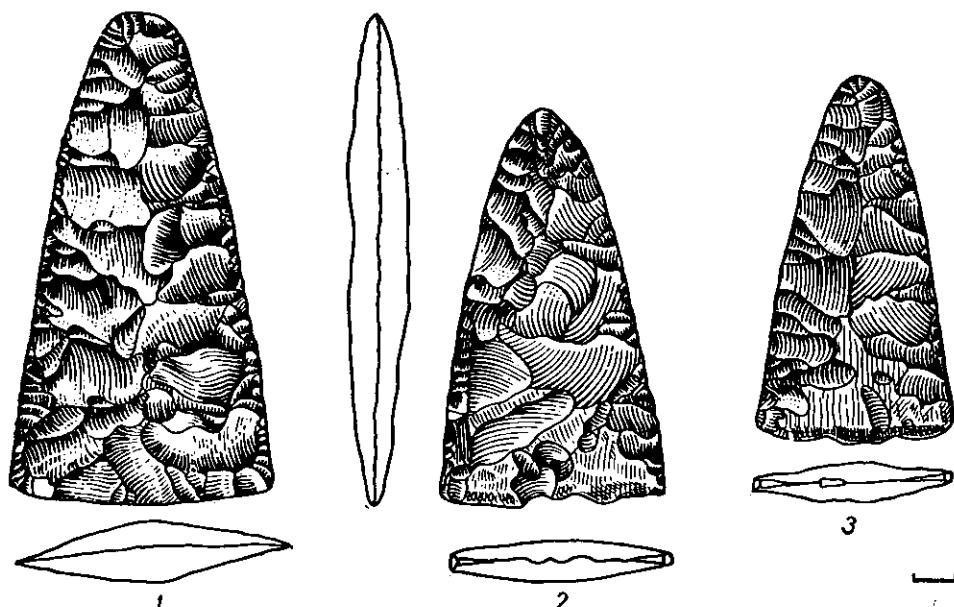

Рис. 1. Крем'яні сокири.

бути, від описаного вище поховання. Пронизки мають вигляд тонких довгих трубочок, трохи звужених до кінців; виготовлені вони з тонкої розклепаної мідної смужки (рис. 3, 2). Браслети в три витки, виготовлені з округлого, відклепаного мідного дроту, край якого плавно потонші і закінчуються дуже гострими кінцями. Діаметр їх — 7,4 см (рис. 3, 4).

На відстані 4 м від поховання № 1 виявлені рештки ще одного поховання (№ 2). Воно розташувалося на тій же глибині, що й поховання № 1.

Померлий був покладений на спину, з скорченими в колінах ногами, головою на схід. При ньому знайдено чотири трикутних крем'яних вістря довжиною 6,1—7,2 см. Поверхня їх ретельно оброблена широкою двобічною струменистою ретушшю з підправкою краю загострюючою ретушшю. Кремінь світло-коричневий, прозорий, з плямами (рис. 4, 4, 6). Поруч лежали ножовидна пластина довжиною 5,7 см, боки якої по всій довжині оброблені мікроретушшю (рис. 5, 6), та набір кружечків овальної форми з дірочкою в центрі, виготовлених з дніпровських черепашок ипіо (рис. 6, 1).

При похованні зустрінута не менш цікава кістяна прикраса серповидної форми з трьома дірочками, виготовлена з ікла кабана, довжиною 14,7 см. Нижня її поверхня старанно відколота і підшліфована. На зовнішній поверхні процарапано сім поперечних борозенок (рис. 6, 4).

Після спаду води на площі могильника було проведено шурфовку, якою вдалося відкрити кам'яну огорожу довжиною 5,5 м, що являла собою ряд впритул покладених гранітних плит розміром $0,25 \times 0,3$ м.

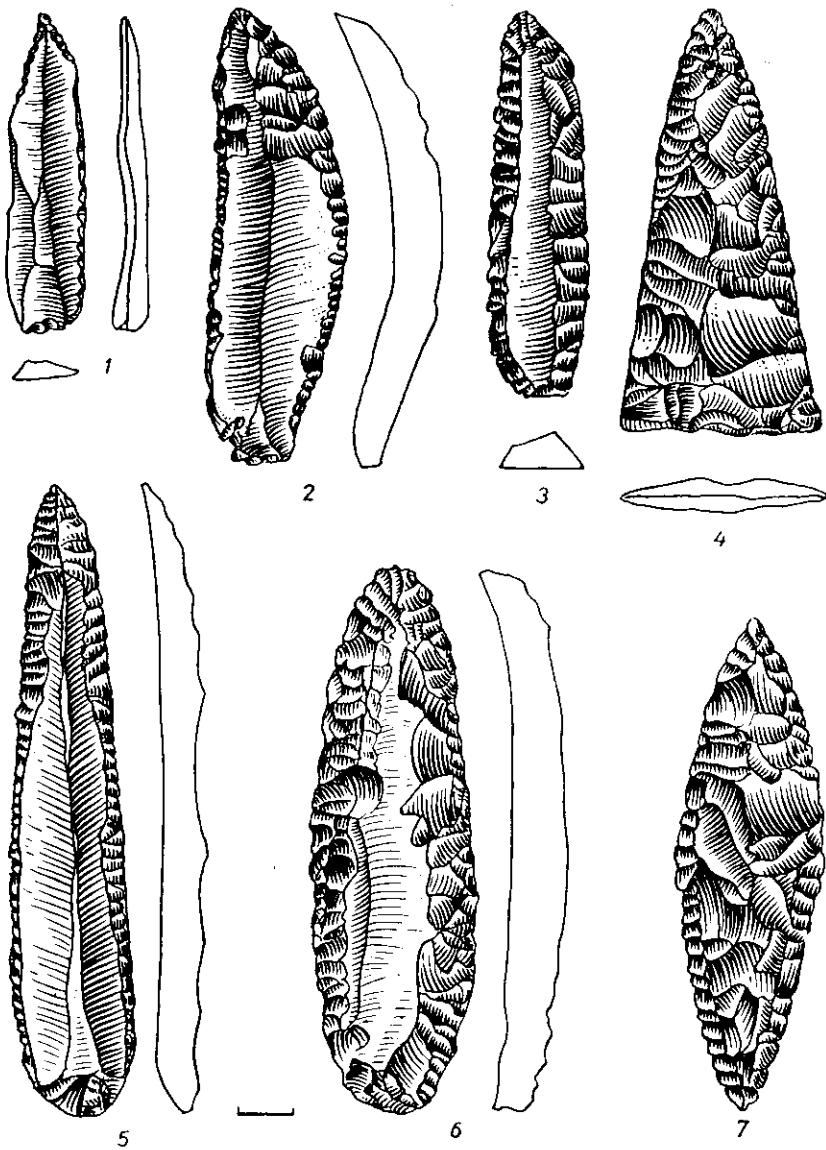

Рис. 2. Крем'яні знаряддя.

Каміння залягало в гумусованому супіску, на глибині 0,45 м і, певно, відмічало рівень денної поверхні. Можливо, що при дальших розмивах відкриється ще друга група поховань.

Крім досліджених поховань, учнями школи с. Петро-Свистунове зібрано у розмиві багато різноманітних речей від зруйнованих поховань.

Серед них чи не найбільшу колекцію становлять різноманітні вістря підтрикутної і трикутної форми з ледве опуклими, рідше рівними основами та боками. Одні з них більш витягнуті (можливо, вони вживались як наконечники списів) (рис. 2, 4; 4, 5), інші — більш короткі й широкі (рис. 4, 1, 2, 7—9). Розміри їх — від $5,1 \times 3,1 \times 0,5$ см до $8,4 \times 4,8 \times 0,7$ см. Всі вони виготовлені з якісного жовто-коричневого, рідше чорного кременю.

Дещо окремо стоїть знахідка подібного типу знаряддя, але значно більшого за розміром ($11,4 \times 7,8 \times 0,7$ см), виготовленого в більш доско-

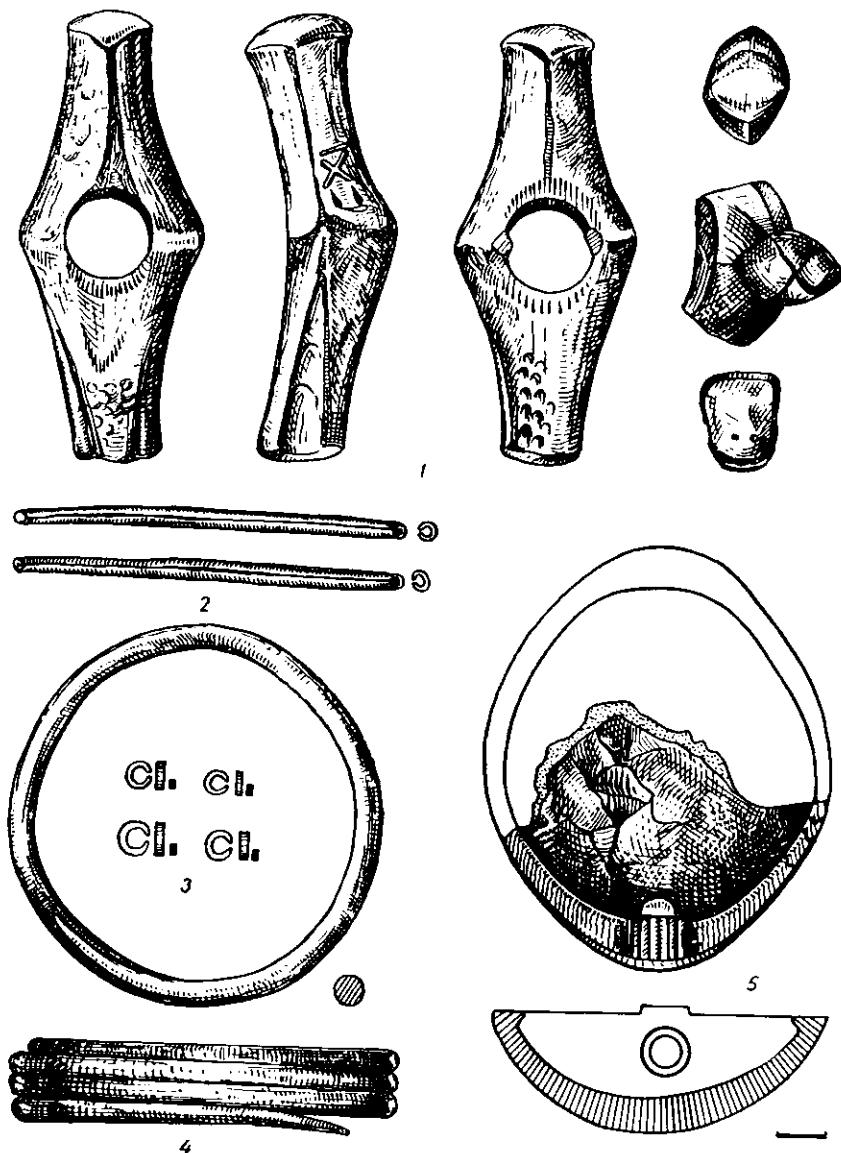

Рис. 3. Речі з могильника.

налій віджимній техніці. Воно підтрикутної форми, з старанно підправленою повторною ретушшю верхньої частини, чим нагадує вістря з жолбчастим пощербленим від роботи лезом (рис. 5, 7).

Другу групу становлять сокири — клинуваті, трикутних форм, з притупленим обушком і слабо опуклими боками, з двобічно шліфованим лезом (рис. 4, 3). Інші сокири лінзовидні в перерізі, оброблені досконалою технікою сколів, з двобічно симетричним шліфованим лезом (рис. 5, 1 — 3, 8). Виготовлені сокири з якісного темного кременю, на деяких з них помітні сліди повторного шліфування. Слід відзначити, що первинне шліфування має крупніші штрихи. Леза знарядь по кутах мають пощербленність від вживання. Розміри їх від $6,2 \times 4,1 \times 0,9$ см до $7,9 \times 4,9 \times 1,1$ см.

Окрему групу становлять ножовидні пластини, серед них є цілі й у ламках. Одна з пластин виготовлена з коричневого прозорого кре-

меню. Боки її на всю довжину покриті мікроретушшю, а ударний торбик має бокову підтеску з віджимної ретуші (рис. 5, 4). Всі інші пластини виготовлені з одного великого нуклеуса. Вони мають дві—чотири рівні грані, в профілі трохи зігнуті. Бокові краї деяких з них там, де

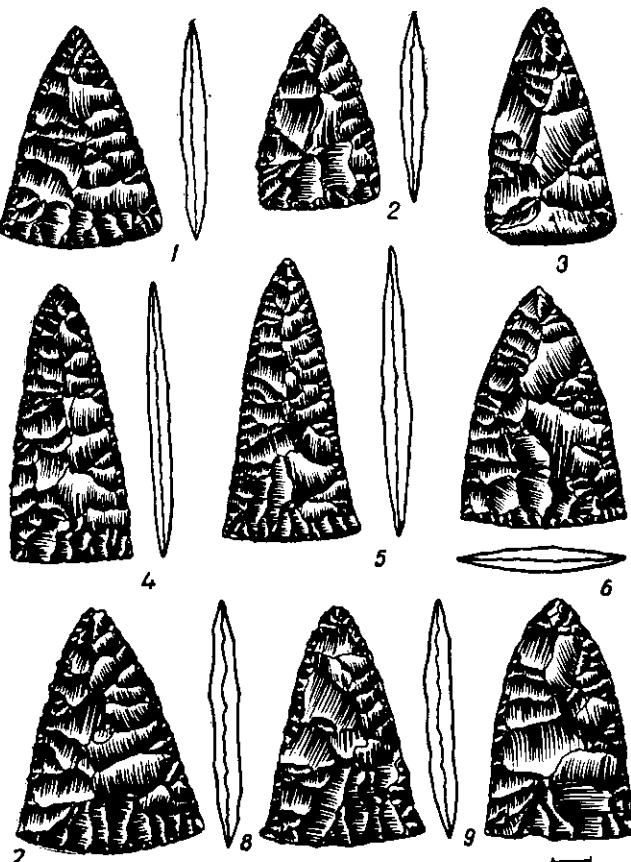

Рис. 4. Крем'яні вистря.

край іноді має бокову перівність виступу, вирівнювались дрібною мікроретушшю, а в двох випадках — сколами віджимної ретуші з двох—трьох сколів (рис. 7, 3).

На окремих знаряддях мікроретушшю загострювався край пластини (рис. 5, 9; 7, 1, 2, 4), частіше ножовидні пластини лишались без обробки, з дуже гострими боковими краями, які іноді мають дрібну пощербленість від вживання. Довжина, ширина і товщина пластин залежали від порядковості їх сколу з одного великого нуклеуса. Розміри їх — від $12,8 \times 1,4 \times 0,4$ см до $23,1 \times 4,3 \times 0,7$ см.

Серед цих знарядь необхідно виділити в окрему групу ножі-скobelі (рис. 2, 2, 3). Один з них виготовлений на потовщеній двосхилій пластині, верхня частина якої старанно загострена вузькою довгастою віджимною ретушшю; розміри його — $12,6 \times 2,4 \times 0,8$ см (рис. 2, 5). Другий — виготовлений на грубій двосхилій пластині і неодноразово ретушувався на всю довжину віджимної й крутую ретушшю (рис. 2, 6).

Кинжал лавролистої форми представлений одним екземпляром (рис. 2, 7). Він виготовлений з чорно-сизуватого, дещо матового кременю. По середній осі кинжала помітне потовщення. Оброблений він,

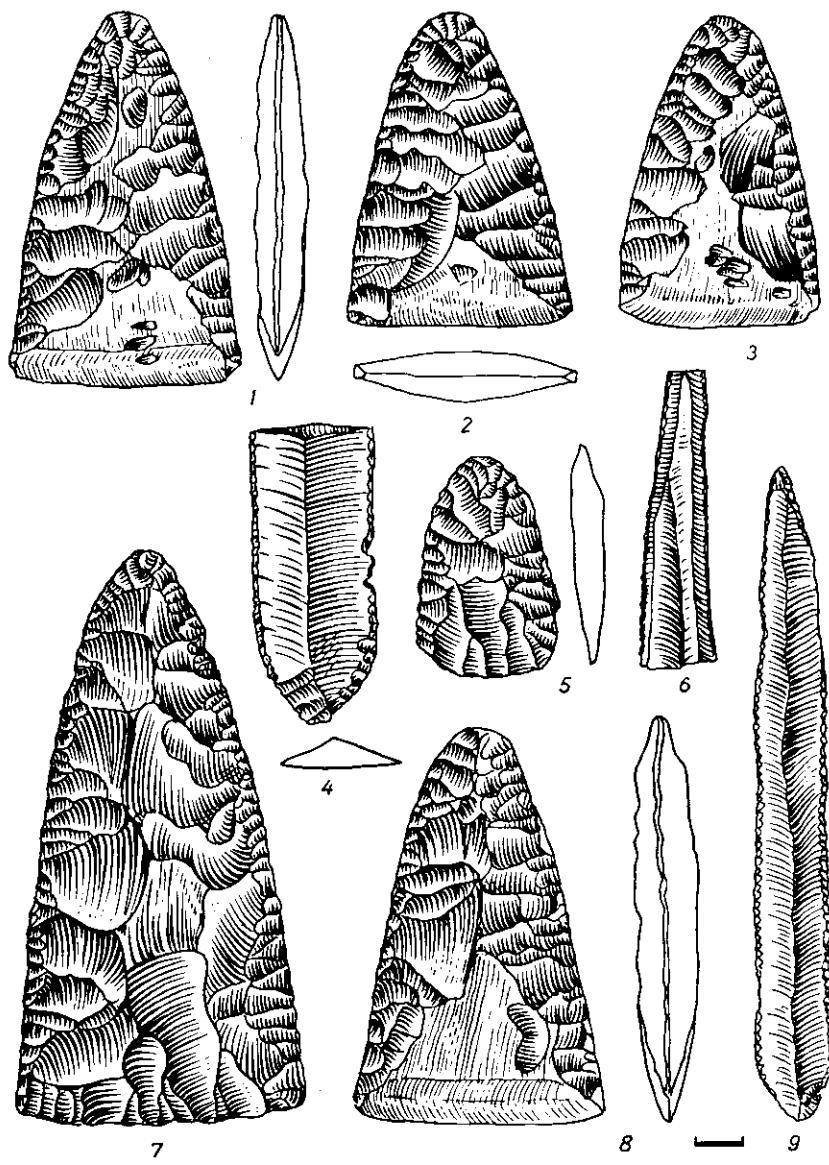

Рис. 5. Крем'яні знаряддя.

як і всі вироби, плоскою нерівною широкою двобічною ретушшю. По боках повторна крутa ретуш. Розміри його — $9,8 \times 3,0 \times 0,7$ см.

В розміві знайдено значну кількість виробів з кості. Слід відзначити три прикраси, виготовлені з іклів вепра. Всі вони серповидної форми. Дві з них парні, зроблені з ікол одного вепра. Зовнішня їх поверхня емалева, біло-жовта, бліскуча, а внутрішня — з слідами сколів, лише в центрі залишений невеличкий виступ з отвором. Бокові краї їх зашліфовані (рис. 6, 3). Третя прикраса довжиною 18,8 см, виготовлена з ікла великого вепра і має на кінцях і на виступі три отвори для пришивання чи пронизування. Всі прикраси поблизу дірочек мають сліди окису вохри.

Серед інших прикрас відзначимо черепашку *cardium* морського походження, поверхня якої густо покрита вохрою (рис. 6, 2).

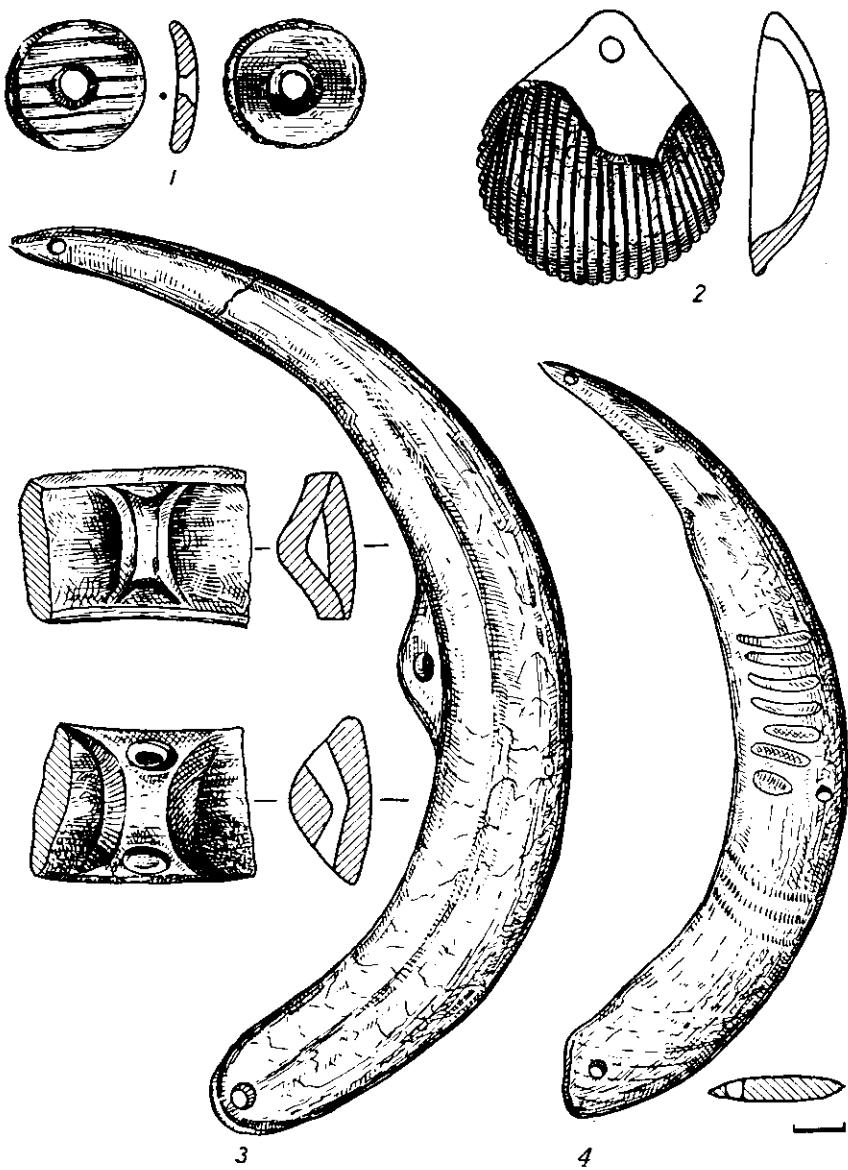

Рис. 6. Речі з могильника.

Серед виробів з каменю кидається в очі незвичайна знахідка — уламок «світильника» з алебастру, що імітує морську черепашку. З одного боку є дірочка, а на борту виступ, прикрашений лінійним орнаментом (рис. 3, 5).

На особливу увагу заслуговують знахідки металевих виробів. Сред них — унікальний молоток в формі витягнутого ромба з вигнутими боками. Посередині його є отвір округлої форми, діаметр якого з зовнішнього боку на 2 мм більший. На боковій поверхні помітні нерівності від лиття. На правій грани нижнього кінця є три знаки (рис. 3, 1).

Крім того, зустрінуті браслети з кованого мідного дроту, краї якого добре відклепані. Два з них мають три повніх витки з виступами кінців (рис. 8, 1), а один — чотири витки (рис. 8, 2).

Всього на Петро-Свистунівському могильнику знайдено 108 речей.

На сьогодні ще важко сказати про культурну принадлежність Пет-

ро-Свистунівського могильника, хоч деякі дані для цього є. В цьому плані необхідно згадати, що крем'яні вироби, аналогічні петро-свистунівським, виготовлені віджимною технікою, відомі в Надпоріжжі — на

острові Кізлевому, Стрільчій Склі, Середньому Стої II та на інших поселеннях. Аналогічні вироби відомі із скарбу, виявленого в передмісті м. Дніпропетровська¹. Особливо важливою є знахідка крем'яних вістрів трикутної форми разом з керамікою типу балки Квітяної, поблизу Великої Тарасівки.

У свою чергу, кістяні вироби (з іклів вепра, кільцеві намистини з стінок черепашок) цього могильника знаходять аналогії серед інвентаря Маріупольського могильника. Об'єднують їх і деякі спільні риси в обряді поховань — положення кістяків на спині із зігнутими в колінах ногами та густе посипання поховань вохрою.

Не менш важливими є знахідки аналогічних металевих виробів. Мідний молоток з Петро-Свистунівського могильника знаходить найближчі аналогії серед матеріалів епохи раннього металу Кавказу. По формі він нагадує мідну сокиру-клевець з с. Ругуджа (гірський Дагестан)². Подібні знаряддя відомі і в Закавказзі, де вони датуються дав-

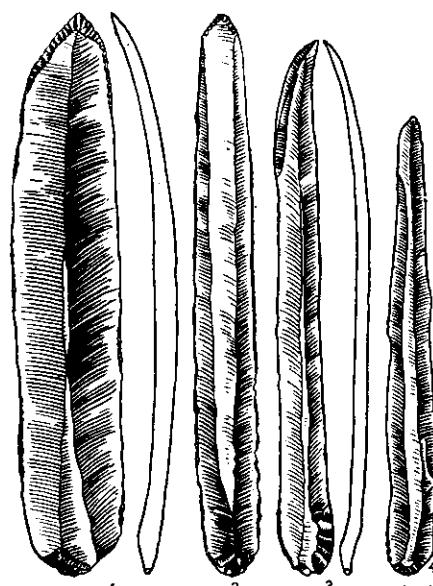

Рис. 7. Крем'яні ножі.

формі він нагадує мідну сокиру-клевець з с. Ругуджа (гірський Дагестан)². Подібні знаряддя відомі і в Закавказзі, де вони датуються дав-

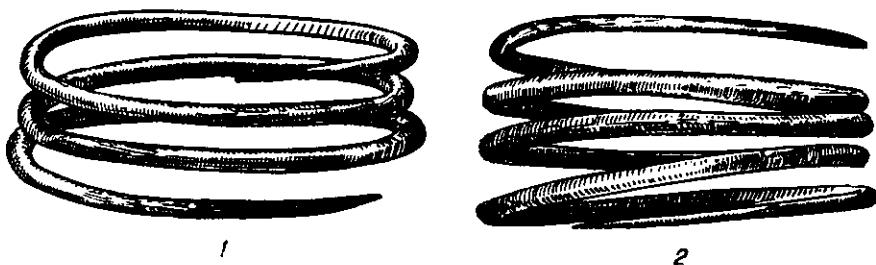

Рис. 8. Мідні браслети.

нім етапом бронзового віку³. Все це свідчить про міжплеменні зв'язки степового населення з племенами Кавказу в епоху раннього металу.

¹ И. Ф. Ковалева. Клад кремневых орудий из окрестностей г. Днепропетровска.— СА, М., 1961, № 4, стор. 245—249.

² В. Г. Котович. Археологические работы в горном Дагестане.— Материалы по археологии Дагестана, т. II, Махачкала, 1961, рис. 21, 4.

³ Б. А. Куфтин. К вопросу о древнейших корнях грузинской культуры на Кавказе по данным археологии.— ВГМ, XII — В, Тбилиси, 1944, стор. 300—303, табл. I, 1, 2.

А. В. БОДЯНСКИЙ

ЭНЕОЛИТИЧЕСКИЙ МОГИЛЬНИК У с. ПЕТРО-СВИСТУНОВО

Резюме

Близ с. Петро-Свистуново, на Днепровских порогах, в зоне размыва подпорными водами коренного берега Днепра, автором были зафиксированы остатки погребального комплекса, возможно некрополя, от которого осталось на месте скорченное захоронение. Собрано около 110 древних предметов — кремневых, металлических и костяных изделий, а также алебастровая подвеска, напоминающая светильник.

Инвентарь Петро-Свистуновского могильника находит аналогии среди материалов энеолитических поселений Надпорожья и Мариупольского могильника.

Найдки металлических изделий свидетельствуют о межплеменных связях степного населения с Кавказом на рубеже медного и бронзового веков.

В. О. КРУЦ

НОВИЙ МОГИЛЬНИК СОФІЇВСЬКОГО ТИПУ БІЛЯ с. ЗАВАЛІВКА НА ДНІПРІ

Влітку 1962 р. під час розвідки в зоні затоплення Київської ГЕС, на лівому березі Дніпра, біля с. Завалівка Києво-Святошинського району Київської області автором був виявлений і досліджений могильник софіївського типу¹.

Таблиця

№ поховання	Глибина залягання від сучасної поверхні (в м)	Розміри поховання (в м)		Присутність урн	Супроводжуючий інвентар								
		Діаметр	товщина		ножі	вістря стріл	скребки	відщепи	посуд	янтарні насінини	мідні насінини	статуетки	
1	0,60	0,30	0,12	—	—	—	—	—	1	—	—	—	1
2	0,55	0,20	0,18	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
3	0,60	0,40	0,16	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
4	0,45	0,40	0,15	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
5	0,60	0,20	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
6	0,50	0,25	0,10	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
7	0,58	0,20	0,20	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
8	0,40	0,18	0,10	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
9	0,48	0,20	0,15	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
10	0,42	0,20	0,15	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
11	0,38	0,28	0,14	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
12	0,40	0,23	0,15	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
13	0,40	0,16	0,10	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
14	0,34	0,40×0,25	0,11	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
15	0,39	0,24	0,15	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
16	0,40	0,30	0,10	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—

Дюна, на якій розташовано могильник, знаходиться на краю борової тераси, в урочищі Убодь, на південь від села. Вона має дещо витягнуту з півночі на південь верхівку площею 50×30 м. Як розповідають старожили, поверхня її колись була вкрита сосновим лісом, потім деякий час розорювалась. Тепер поверхня дюни на 9 м підвищується над заплавою і задернована. У найвищій точці дюни споруджена триангуляційна вишка, при будівництві якої було зруйновано кілька поховань (рис. 1).

На могильнику була розкопана ділянка площею 200 м². Поховання розташовувалися смугою довжиною 8 м та шириною 3 м, у напрямку

¹ Д. Я. Телегин, С. С. Березанская, В. И. Митрофанова, В. А. Круц. Отчет об археологических исследованиях в зоне Киевского водохранилища в 1962 г.— Науковий архів ІА АН УРСР.

з північного заходу на південний схід (рис. 2). Всі поховання залягали у нижньому горизонті підгрунтя (пісок жовтого кольору), на глибині 0,4—0,6 м від сучасної поверхні.

На жаль, могильник дуже пошкоджений сучасними ямами, а також заглибинами більш давнього часу, зокрема епохи бронзи, коли тут існувало поселення середньодніпровської культури². Одна з п'яти ям цього часу (яма 1) прорізала центральну частину могильника, зруйнувавши поховання на площі 1,4×2,4 м (рис. 2). Про це свідчить її заповнення: велика кількість кальцінованих кісток, фрагменти посуду софіївського типу, уламок сокири з глинистого сланцю, трикутні вістря стріл, кераміка епохи бронзи.

Всього було досліджено 16 поховань округлої або овальної в плані форми, які являють собою купки перепалених кісток. У цих купках траплялись уламки черепів, зубів. Однак ніяких закономірностей в розміщенні кісток простежити не вдалося (див. табл.). Всі поховання могильника розташувались окремо, часто на близькій відстані одне від одного.

Інвентар, виявлений при похованнях і в заповненні ям, включає кераміку, вироби з кременю, прикраси та уламок глиняної фігурки. Знахідки в похованнях розміщувались або серед кісток, або на поверхні купок.

Кераміка представлена фрагментами вінець, стінок, денець, ручок, що належали 10—12 посудинам. Маса пориста з вигораючою домішкою і невеликою кількістю піску та охри. Основні форми посуду: горщики та миски. Горщики мають відігнуті назовні вінця, опуклий тулуб, плоске дно. Миски сферичні. Зріз вінець сплющений і дещо закруглений. Товщина стінок посуду коливається від 0,2 до 0,9 см. Ручки (3 екз.) належали великим товстостінним посудинам (рис. 3, 16). Всі фрагменти без орнаменту, лише на одному є конічні наліпи (рис. 3, 15). Шнурковий орнамент, який часто зустрічається на посудинах Софіївського³ та Червонохутірського⁴ могильників, тут, як і в Чернинському могильнику⁵, відсутній. В цілому посуд дослідженого могиль-

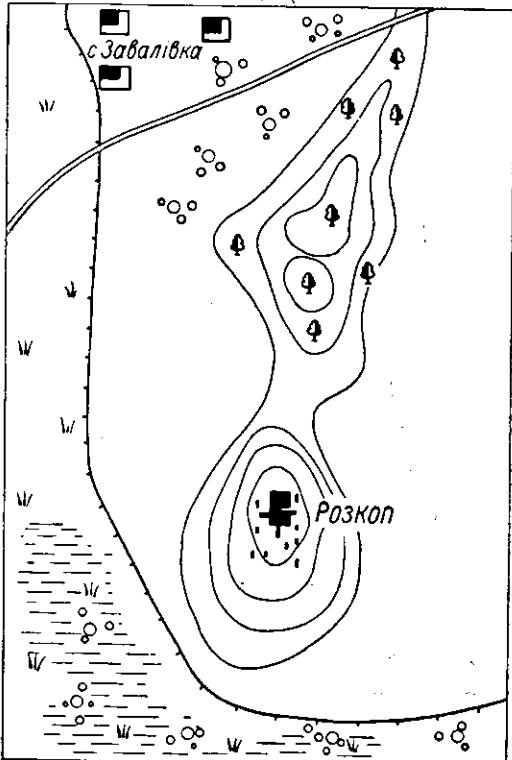

Рис. 1. План розташування Завалівського могильника.

² Матеріали цього часу представлені лише керамікою, що залагала в верхньому горизонті підгрунтя товщиною 5 см та в ямах.

³ Ю. М. Захарук. Софіївський тіlopальний могильник.—АП, т. IV, К., 1952, стор. 118, рис. 4, 10.

⁴ В. М. Даниленко, М. Л. Макаревич. Червонохутірський могильник мідного віку з трупоспаленням.—АП, т. VI, К., 1956, стор. 96, рис. 1, 3, 4.

⁵ В. І. Канівець. Могильник епохи міді біля с. Чернина на Київщині.—АП, т. VI.

ника знаходить повну аналогію в матеріалах згаданих могильників і поселень софіївського типу (Сирець⁶, Бортничі⁷).

Крем'яні вироби представлені ножами, скребком, вістрями стріл. З 24 крем'яних знахідок 17 мають сліди дії вогню, що свідчить про спалення їх разом з небіжчиком.

Ножі (11 екз.) виготовлені на широких (15—23 мм) і на високих (6—10 мм) пластинах з дво- або тригранною спинкою. Три з них мають сліди забитості і стертості на кінці, що свідчить про їх повторне використання в ролі віджимників (рис. 3, 1—3). Подібні ножі-віджимники в значній кількості виявлені в Софіївському⁸, Чернинському⁹ та Червонохутірському¹⁰ могильниках. Ножі із Завалівки порівняно невеликої довжини, яка не перевищує 10 см.

Вістря стріл (12 екз.) мають трикутну форму з прямою або увігнутою основою (рис. 3, 5—7). Довжина їх — 3,5 см. Виготовлені вони в техніці плоскої ретуші, яка покриває спинку частково або повністю. Сame такі вістря характерні для Софіївського¹¹, Червонохутірського¹² та Чернинського¹³ могильників, а також широко розповсюжені в пам'ятках пізнього трипілля¹⁴.

Скребок знайдено лише один. Виготовлений він з відщепа, має овальну форму. Розміри його — 3 × 3,7 см (рис. 3, 4). Кулькою майже правильної

Рис. 2. План і схематичний розріз могильника (по АБ):
1 — поховання; 2 — контури ям епохи бронзи; 3 — зруйнована частина площини могильника; 4 — шар гумусованого піску; 5 — підгрунтя; 6 — материковий пісок.

Речі з каменю представлені гранітною

⁶ Ю. М. Захарук. Поселення софіївського типу в околицях Києва.— АП, т. VI, стор. 112, рис. 2, 3.

⁷ Н. П. Амбургер, Т. Д. Білановська. Пізньотрипільське поселення біля с. Бортничі.— АП, т. VI (див. матеріали розкопок у фондах ІА АН УРСР).

⁸ Ю. М. Захарук. Софіївський тіlopальний могильник.— АП, т. IV, стор. 117.

⁹ В. І. Канівець. Вказ. праця, стор. 103.

¹⁰ В. М. Даниленко, М. Л. Макаревич. Вказ. праця, стор. 97.

¹¹ Ю. М. Захарук. Софіївський тіlopальний могильник.— АП, т. IV, стор. 116, рис. 12—14.

¹² В. М. Даниленко, М. Л. Макаревич. Вказ. праця, стор. 98.

¹³ В. І. Канівець. Вказ. праця, стор. 102, рис. 10—14, 16—19.

¹⁴ Т. С. Пассек. Периодизація трипільських поселень.— МИА, № 10, М., 1949, стор. 169, рис. 85, 7—9; М. Л. Макаревич. Трипільське поселення біля с. Паволочі.— АП, т. IV, стор. 101, рис. 26—27.

форми, діаметром 4 см, та галькою. Подібні знахідки були виявлені також в похованні № 66 Чернінського могильника¹⁵.

Серед прикрас є дві янтарні намистини еліпсовидної форми. Розміри їх: довжина 3,3 і 1,9 см, діаметр 1,1 і 0,8 см. Вони мають циліндричні отвори діаметром 2 мм (рис. 3, 8, 9). Намистини з янтарю трап-

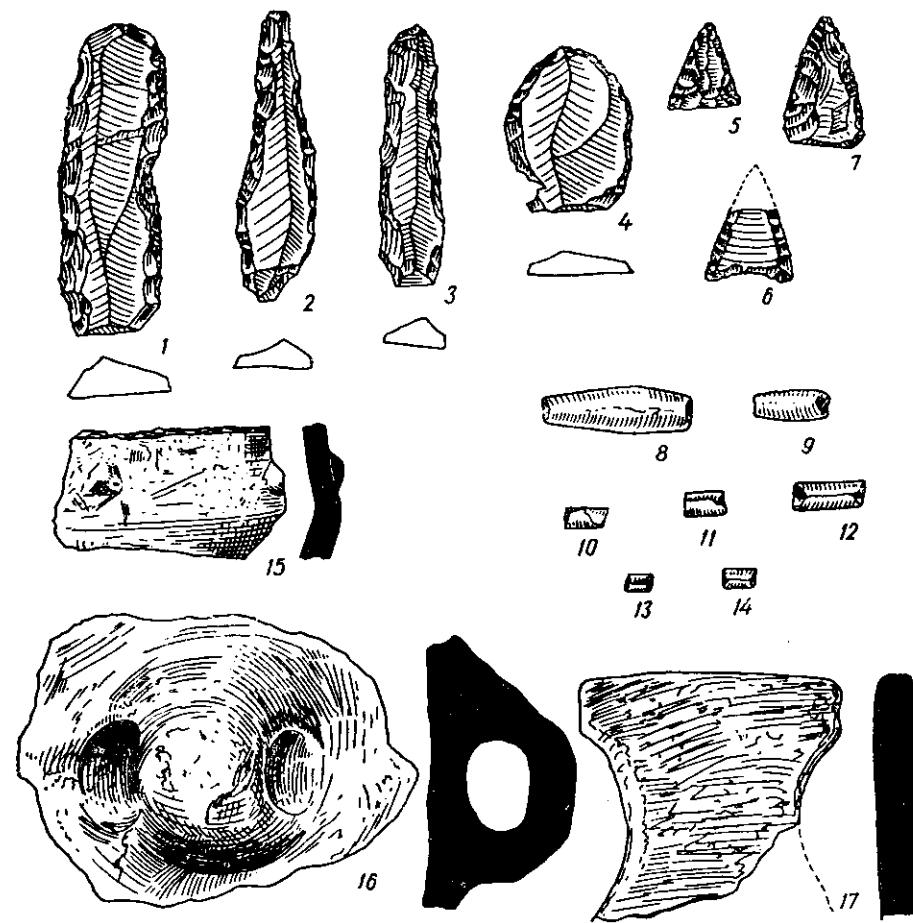

Рис. 3. Інвентар могильника:

1—3 — крем'яні ножі-віджимники; 4 — крем'яний скребок; 5—7 — крем'яні вістря стріл; 8, 9 — янтарні намистини; 10—14 — мідні намистини; 15, 16 — фрагменти посуду; 17 — статуетка.

ляються і в інших могильниках Софіївського типу, але за формою вони дещо відрізняються. Так, в Червонохутірському могильнику вони циліндричні з біконічними отворами¹⁶, а в Софіївському — біконічної та циліндричної форми¹⁷. Намистини, виготовлені з інших матеріалів, також неоднакові за формою із завалівськими. Найбільш близька до них янтарна намистина з поселення Тамула (заключна стадія культури Ямково-гребінчастої кераміки в Прибалтиці)¹⁸. Не виключена можливість, що люди, які залишили могильник, виготовляли ці прикраси з

¹⁵ В. І. Канівець. Вказ. праця, стор. 103.

¹⁶ В. М. Даниленко, М. Л. Макаревич. Вказ. праця, стор. 97.

¹⁷ Ю. М. Захарук. Софіївський тіlopальний могильник. — АП, т. IV, стор. 117.

¹⁸ Л. Ю. Янітс. Новые данные по неолиту Прибалтики. — СА, XIX, М., 1954, стор. 166, рис. 6, 3.

місцевої сировини. Відомо, що янтар в значній кількості зустрічається на Дніпрі, під Києвом¹⁹.

Крім янтарних намистин, в могильнику виявлено 5 мідних намистин, виготовлених з тонких згорнутих в трубку пластин. Розміри їх: довжина 0,8—1,7 см, діаметр 0,5—0,7 см (рис. 3, 10—14). Цей вид прикрас в меншій чи більшій кількості зустрічається в усіх згаданих вище могильниках софіївського типу і в пам'ятках раннього етапу трипільської культури (Карбуна)²⁰.

У похованні № 15, серед скучення кісток, був виявлений уламок глиняного виробу, виготовлений з маси того ж складу, що й посуд. Він прямокутний в плані, за профілем плоский і має посередині перехват. Найбільша ширина його 6 см, товщина — 1 см (рис. 3, 17). Найближчою аналогією йому є глиняна статуетка з пізньотрипільського поселення на Верхній Юрковиці у Києві²¹. Тому можна гадати, що цей виріб — фігурка, що являє собою дуже стилізоване зображення людини.

Весь інвентар Завалівського могильника, обряд поховання, топографічні умови розташування вказують на його приналежність до кола могильників софіївського типу. Але більшість рис, а саме: невеликі розміри, відсутність серед похованального інвентаря бойових сокир-молотів, серпів, шнурового орнаменту на посуді, наявність відщепів та скребків на відщепах — поєднані Завалівський могильник з Чернинським, розташованим за 6 км північніше. Всі згадані риси, які поєднують ці могильники, а також відсутність в межиріччі Десни і Дніпра довгочасних поселень свідчать про якість особливості в господарській діяльності й культурі людей, що тут мешкали.

Дослідження Завалівського могильника, незважаючи на фрагментарність його матеріалів, доповнюює наші уявлення про характер культури пам'яток софіївського типу в згаданому районі.

В. А. КРУЦ

НОВЫЙ МОГИЛЬНИК СОФИЕВСКОГО ТИПА У с. ЗАВАЛОВКА НА ДНЕПРЕ

Резюме

Летом 1962 г. во время археологической разведки в зоне затопления Киевской ГЭС отрядом Киевской экспедиции Института археологии АН УССР у с. Заваловка Киево-Святошинского района Киевской области был обнаружен и исследован могильник софиевского типа, сильно поврежденный современными ямами и ямами поселения среднеднепровской культуры.

Обнаружено 16 погребений — трупосожжений, представлявших собой кучки пережженных костей человека в урнах (1) и без них (15). Среди скоплений костей встречены кремневые наконечники стрел, ножи, скребок, янтарные и медные бусы, а также обломок глиняной статуэтки. Керамика представлена фрагментами 10—12 сосудов.

Находки из Заваловского могильника аналогичны инвентарю Чернинского, Краснохуторского и Софиевского могильников.

¹⁹ А. Е. Ферсман. Очерки по истории камня, М., 1954, стор. 288; його ж. Из истории культуры камня в России, К., 1946, стор. 17.

²⁰ Г. П. Сергеев. Раннетрипольский клад у с. Карбуна.— СА, М., 1963, № 1, стор. 141, рис. 5.

²¹ Т. С. Пассек. Вказ. праця, стор. 180, рис. 93, 5.

І. Т. ЧЕРНЯКОВ

БЕЦІЛІВСЬКИЙ СКАРБ ПІЗНЬОЇ БРОНЗИ

Бецилівський скарб був знайдений випадково учнями місцевої школи в 1934 р. на відстані 500 м від с. Бецилове Роздільнянського району Одеської області.

При обстеженні місця знахідки (біля яру) вчителем історії С. К. Рахубенком було виявлено, що там раніше стояв курган, який після сильної зливи наполовину обвалився в яр. На дні яру та по його схилах були знайдені кістки людини, каміння, уламки глинняного посуду і два бронзових серпи. З розповіді учнів стало відомо, що раніше тут було знайдено понад 40 бронзових предметів, у тому числі і «бронзову фігурку людини». Але С. К. Рахубенку вдалось зібрати тільки 7 предметів (2 кельти та 5 серпів), які передані до Одеського державного археологічного музею¹.

Бецилівський скарб дуже коротко описаний І. В. Фабриціус, без будь-якої характеристики його речей². Під час війни та в післявоєнні роки в Одеському археологічному музеї речі Бецилівського скарбу були частково змішані та переплутані з речами Коблівського (Тилігульського) скарбу. Мабуть, тому він і не згадується у монографії О. А. Кривцові-Гракової, в якій висвітлюється епоха пізньої бронзи степової частини Поволжя та Північного Причорномор'я³. Нам, завдяки допомозі С. К. Рахубенка і фотографії речей скарбу, що збереглась у нього, вдалось повністю визначити всі речі Бецилівського скарбу.

Нижче наводимо їх опис.

Обидва кельти шестигранні, одновухі; лезова частина площини оформлена у вигляді арки, втулка обведена валиком. По краю леза, на вузькій боковій частині (по шву) і зверху на валику помітні сліди ударів невеликим інструментом. Один кельт (рис. 1, 1) має довжину 13 см, ширину у верхній частині з вушком 6 см та ширину леза 5 см. Розміри другого кельта (рис. 1, 2): довжина — 10 см, ширина верхньої частини з вушком — 5 см, ширина леза — 4 см.

У більшого кельта вушко відлито без отвору і зігнуто при куванні набік; на одному, широкому боці пробито невеликий отвір ($0,7 \times 0,5$ см). Менший кельт має під аркою з обох боків литі мигдалевидні заглиблення, на одному з яких пробито отвір ($0,4 \times 0,6$ см). Отже, кельти Бецилівського скарбу належать до двох різновидностей: з мигдалевидним заглибленням і без заглиблення.

¹ В. Селінов. Археологічна знахідка вчителя Рахубенко, газ. «Чорноморська комуна» від 9 січня 1939 р.

² І. В. Фабрициус. Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР. К., 1951, стор. 46, 69.

³ О. А. Кривцова-Гракова. Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы.— МИА, № 46, М., 1955.

Ливарні форми для відливки кельтів з мигдалевидним заглиблением є в складі Красномаяцького та Кардашинського скарбів⁴. Кельти другої різновидності широко відомі в Північному Причорномор'ї, а також у Трансільванії. Вони знайдені в багатьох скарбах (Інгул, Кобле-

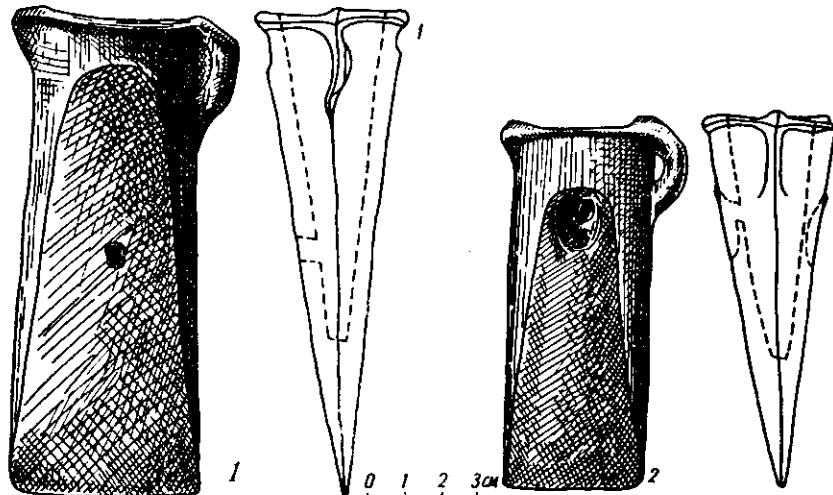

Рис. 1. Кельти Беццилівського скарбу.

ве, Авраамівка, Маячки, Кривий Кут та інші)⁵. М. Петреску-Димбовіца та О. І. Тереножкін⁶ вважають кельти цього типу виробами майстрів Північно-Причорноморського металургійного центру.

Серпи Беццилівського скарбу можна поділити на дві групи. До першої групи відносяться серпи з крюком на держаку, а до другої — серпи з відлітими отворами на держаку.

Перша група представлена чотирма серпами, які відрізняються вигином леза в середній частині та розмірами. Найбільший серп з різким вигином леза (рис. 2, 1) має довжину (по прямій) 22 см, ширину леза — до 5 см. Серп з відламаним кінцем (рис. 2, 2) зберігся у довжину на 15,5 см. Два інші серпи з плавним вигином леза (рис. 2, 3, 4) мають такі розміри: довжина 20—21,5 см, ширина леза 3—3,5 см.

Друга група представлена серпом, на якому отвори для скріплених держака з ручкою відокремлені косим поперечним ребром (рис. 2, 5). На всій поверхні цього серпа краще, ніж на інших серпах, помітні сліди спрацьованості від довгого користування. Його розміри: довжина 16,5 см, ширина леза 3,5 см.

На всіх серпах скарбу спинка потовщена, на її вигині — сліди від натіку металу від лиття. Краї леза відковані й загострені. На поверхні більшого серпа помітна слабка ребристість.

Великі серпи з литим крюком поширені на Карпато-Дунайській території і, як відзначила О. А. Кривцова-Гракова, в Північне Причорномор'я потрапили з Семиградського металургійного центру⁷. Крюкасті серпи менших розмірів, цілком імовірно, є місцевими типами, що

⁴ О. А. Кривцова-Гракова. Вказ. праця, стор. 134, рис. 30, 14.

⁵ Там же, стор. 137, рис. 32, 11, 12, 16.

⁶ М. Петреску-Димбовіца. К вопросу о гальштатской культуре в Молдове.— Материалы и исследования по археологии Юго-Запада СССР и Румынской Народной Республики, Кишинев, 1960, стор. 159; А. И. Тереножкин. Пред斯基фский период на Днепровском Правобережье, К., 1961, стор. 124—125.

⁷ О. А. Кривцова-Гракова. Вказ. праця, стор. 149.

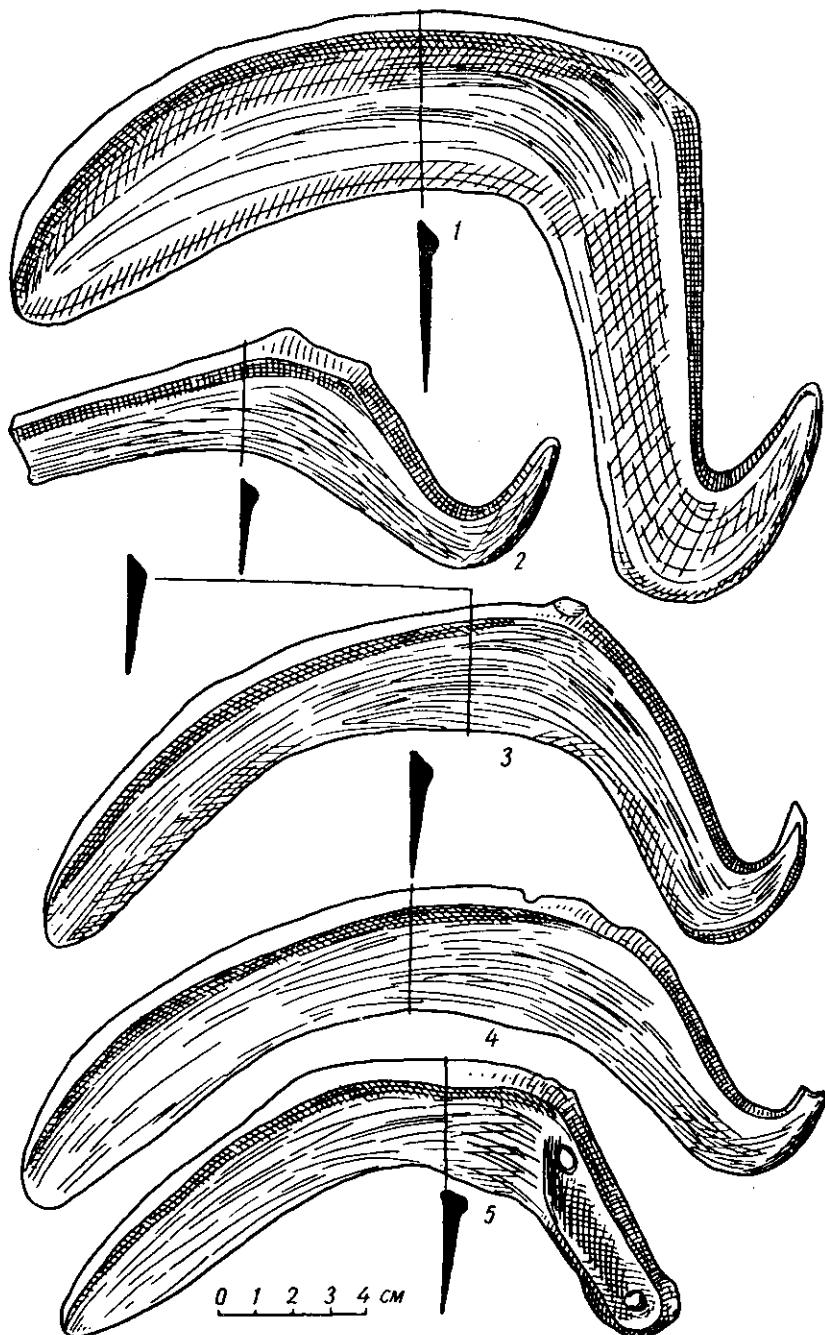

Рис. 2. Серпи Бецилівського скарбу.

виникли внаслідок запозичення семиградських форм. Нестача металу в Північному Причорномор'ї примушувала місцевих майстрів створювати свої типи виробів, які відрізняються від семиградських меншими розмірами, дещо іншими формами і меншою вагою. Серпи другої групи можна вважати виробами північно-причорноморських майстрів, оскільки тут відомі знахідки ливарних форм для їх виготовлення⁸. Серпи першої і другої груп в значній кількості є у складі Інгульського скарбу, а також відомі на всій території степової частини Північного Причорномор'я.

За аналогіями з бронзовими виробами Красномаяцького, Інгульського та інших скарбів пізньої бронзи в Північному Причорномор'ї речі Бецилівського скарбу треба віднести до сабатинівського етапу пізньої бронзи. Типологічний аналіз предметів Бецилівського скарбу свідчить про дуже тісний зв'язок і взаємоплив Північно-Причорноморського і Семиградського металургійних центрів та допомагає з'ясувати процес виникнення місцевих виробів в Північному Причорномор'ї в епоху пізньої бронзи.

И. Т. ЧЕРНЯКОВ

БЕЦИЛОВСКИЙ КЛАД ПОЗДНЕЙ БРОНЗЫ

Резюме

В 1934 г. близ с. Бецилово Раздельнинского района Одесской области в разрушенном кургане был найден клад бронзовых изделий и передан в Одесский археологический музей.

В годы Великой Отечественной войны этот клад был перепутан с находками Коблевского клада.

В данной публикации автор характеризует Бециловский клад, состоящий из кельтов и 5 серпов, которые, по его мнению, относятся к сабатиновскому этапу поздней бронзы Северного Причерноморья. Типологическое изучение предметов Бециловского клада позволяет сделать выводы о тесной связи и взаимном влиянии Северо-Причерноморского и Семиградского металлургических центров, а также выяснить процесс возникновения местных изделий в Северном Причерноморье в эпоху поздней бронзы.

⁸ A. M. Tallgren. Pontide prescythique après l'introduction des métaux.—Eurasia Septentrionalis Antiqua, t. II, 1926, стор. 147, 152, рис. 82, 10, 11.

А. М. Тальгрен помилково вважав, що ці ливарні форми походять з Коблева. Насправді ж вони знайдені в Чорному лісі. Див. И. Т. Черняков. О так называемом «Коблевском кладе». — ЗОАО, т. II (35), Одесса, 1967.

Е. А. БАЛАГУРІ

ПОСЕЛЕННЯ ҚУЛЬТУРИ НОА БІЛЯ с. ОСТРІВЕЦЬ ІВАНО-ФРАНКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

У 1958 р. біля с. Острівець Івано-Франківської області в урочищі Вертеби був досліджений могильник культури ноа, який є найбільшою з відомих поховальних пам'яток цієї культури¹. Тут виявлено 183 скорчених трупопокладення з багатим супроводжуючим інвентарем.

На відстані 400—450 м на північний захід від могильника, в урочищі Олеччина відкрито поселення цієї ж культури, яке досліджувалось в 1958—1962 рр.

Поселення в Острівці (площа 400×270 м) займає горбкувату місцевість вздовж долини невеликого струмка. На його розораній поверхні налічується 10 округлих в плані зольників діаметром 25—50 м і висотою 0,3—1,6 м, розташованих на відстані 65—90 м один від одного. На їх поверхні у великій кількості зустрічались кістки тварин і фрагменти кераміки. За межами зольників такі залишки траплялись рідше.

Розкопками на поселенні було досліджено два зольники (№ 1 і 5), залишки трьох наземних жител, господарську і сміттеву ями, сім зруйнованих печей виробничого призначення, залишки трьох горнів.

Зольник № 1 трохи витягнутий у північно-західному напрямку, його розміри 25×23 м, висота 0,34 м. Він складався з таких прошарків: 1) верхній шар — попіл перемішаний з орною землею товщиною 20—30 см; 2) шар гумусованого попелу товщиною 20—25 см, в центрі світлішого кольору, а по краях — темного; 3) в центрі насипу суцільній шар сірого попелу товщиною 85 см; 4) шар чорнозему без культурних залишків, перемішаний з попелом; цей шар поступово переходить у сіро-жовтувату материкову глину.

У насипу знайдено велику кількість уламків кераміки, кістки свійських тварин, куски глиняної обмазки з відбитками пруття, вироби з кістки, рогу, каменю і бронзи та кілька глиняних коржиків (хлібців).

У південній частині зольника, на відстані 10—11 м від берега струмка, на глибині 0,8—1 м від сучасної поверхні виявлено три великих скupчення кусків ошлакованої глини, змішаної з попелом і обмазкою². Скупчення знаходилися на відстані 1,5—2 м одне від одного. Одне з них мало неправильну округлу форму площею 14 м² і в розрізі було увігнутим. В шарі кусків ошлакованої глини і обмазки товщиною 40—50 см траплялись уламки товстостінних посудин, окремі кістки тварин і кусочки вугілля та металевого шлаку. Глибше залягав дуже твердий змішаний з попелом чорнозем товщиною 5 см, а безпосередньо під

¹ Е. А. Балагурі. Могильник культури ноа на Станіславщині. — Археологія, т. XIII, К., 1961.

² Аналіз, зроблений в лабораторії мінеральної хімії Інституту геології корисних копалин АН УРСР в м. Львові, показав, що вони в основному складалися з вапняку та глини.

ним у ямі знаходились залишки вогнища округлої форми, діаметром близько 2 м. В ньому простежено прошарки вугілля, дрібних уламків вапняку та попелу, що утворили шар товщиною 30 см. Під цим шаром виявлені залишки череня коричневого кольору, товщиною 3 см, а нижче — чорнозем і перехідний шар.

Інші два скупчення збереглися гірше і визначити їх первісний вигляд було неможливо.

Зосереджені в районі скупчень глинняна ллячка, круглі розтирачі із слідами міді, дисковидний злиток бронзи, краплинки міді на уламках денець товстостінного посуду та на каменях, кілька кусків металевого шлаку дають можливість припустити існування на даному місці виробничих споруд, мабуть вогнищ-горнів, обведених глинняними стінками. В результаті високої температури під час горіння ошлакувалась частина попелу разом з глинняними стінками. Після плавки горни могли розбиратись для вийняття посудин, які служили тиглями для переплавки бронзових виробів чи сирівцю³. При цьому залишалася лише заглиблена в землю нижня частина горнів, які в наших випадках були заповнені деревним вугіллям і попелом.

За північною частиною зольника № 1, на відстані 22—23 м від залишків вогнищ-горнів на глибині 0,45—0,67 м від поверхні виявлено 7 зруйнованих печей. 6 печей були споруджені одна біля одної (1,3—2 м) двома паралельними рядами і займали площею 20 м². Залишки сьомої печі знаходились на відстані 8,5 м, у північно-західному напрямку від крайньої печі західного ряду. Можливо, що зосередження їх на невеликій ділянці обумовлювалося тим, що всі вони були прикриті спільним дахом. Таке припущення підтверджується наявністю між печами слідів ям від стовпів, на які спирається дах або навіс. Біля печей знайдена бронзова підвіска трикутної форми з трьома овальними хрестовидними вушками на верхньому кінці і кілька уламків банковидних горщиків, прикрашених валиком і проколами під вінцями.

У східному напрямку, на відстані 4 м від печей, на глибині 0,3 м від поверхні виявлено групу ливарних матриць від наконечника спису, два кельти, долота, тесла, клиноподібний круглий предмет та три необтесані кам'яні плити з пісковика, призначенні для виготовлення матриц⁴. Ця група ливарних матриць, очевидно, входила разом з печами в єдиний виробничий комплекс. На жаль, в зв'язку з поганою збереженістю печей неможливо реконструювати їх форму. Однак, враховуючи близькість західок матриць, можна вважати, що печі могли мати якесь виробниче призначення, пов'язане з ливарним процесом.

Таким чином, залишки печей з групою матриць і вогнищ, вірогідно, слід розглядати як виробничий комплекс, що свідчить про існування на поселенні майстерні по виготовленню бронзових речей.

Зольник № 5 був розкопаний в західній частині поселення, його площа 1220 м². Значна частина розкопу мала вигляд великого природного заглиблення еліпсовидної форми, що тягнулося з північного заходу на південний схід.

В природній владині, на глибині 1,2—1,4 м від поверхні, були виявлені контури ями еліпсовидної форми, діаметрами 6×3 м, а в розрізі — лінзовидної, глибиною 48—50 см. В заповненні ями знаходилась величезна кількість кісток тварин, переважно великої рогатої худоби та коня (2133 шт.), значно менша кількість каменів (290 шт.), фраг-

³ Про вживання посудин-тиглів в інших місцях див. Ю. С. Гришин. Производство в тагарскую эпоху.—МИА, № 90, М., 1960, стор. 139; С. А. Гончева. Новые сосуды-тигли в Варненском музее.—СА, М., 1961, № 3, стор. 169—176.

⁴ Е. А. Балагурі. Ливарні матриці з поселення пізньобронзової доби біля с. Острівець.—МДАПВ, вип. 5, К., 1964.

ментів кераміки (276 шт.), кусків глиняної обмазки та печини, а також частина крем'яного серпа, два кам'яних відбійники, 9 кістяних знарядь у вигляді зубчастого штампу і бронзове чотиригранне долото.

Зольник № 5 був дуже зруйнований і мав діаметр із сходу на захід 30 м, а з півночі на південь—27 м (рис. 1). Насип складався з попе-

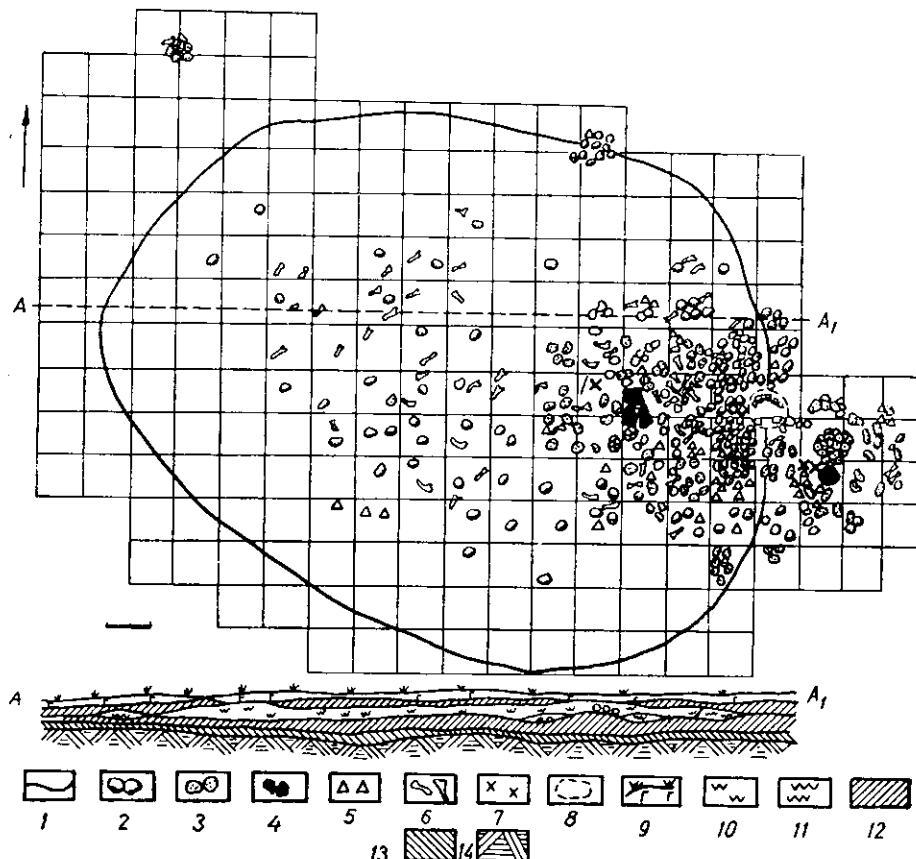

Рис. 1. План і розріз зольника № 5 та залишків житлових споруд:

1 — межа зольника; 2 — каміння; 3 — обмазка; 4 — залишки печі; 5 — кераміка; 6 — кістки; 7 — місця залишків жителі I (×) і II (××); 8 — яма; 9 — тумус; 10 — інтенсивний шар попелу; 11 — попіл з землею; 12 — чорнозем; 13 — перехідний шар; 14 — материк.

лу й землі. Верхній, орній шар товщиною 20—25 см був перемішаний з попелом. Нижче знаходився інтенсивний шар попелу товщиною в центральній частині 60—85 см, а по краях — 5 см. Під ним залягав чорнозем товщиною 25 см, а нижче — материк. У шарі попелу траплялось багато кусків каменю та глиняної обмазки, кісток домашніх тварин, фрагментів кераміки, а також виробів з каменю, глини, кості, бронзи, в тому числі три глиняних коржики (хлібці). В шарі чорнозему під попелом не зафіксовано культурних залишків.

Біля східного краю насипу, під золою, на глибині 40—50 см від поверхні виявлено залишки наземної глинобитної печі, навколо якої окремими купами лежали куски глиняної обмазки з відбитками пруття і товстих жердин від наземного житла (рис. 1, I). Ці залишки займали прямокутну площину розміром 32 м² і були орієнтовані по лінії північний захід — південний схід. Черінь печі також був прямокутної форми, мав довжину 60 см і ширину 40 см. В перерізі черінь злегка заглиблений, товщина його в центрі 3—5 см, а по краях 8—10 см. На поверхні череня

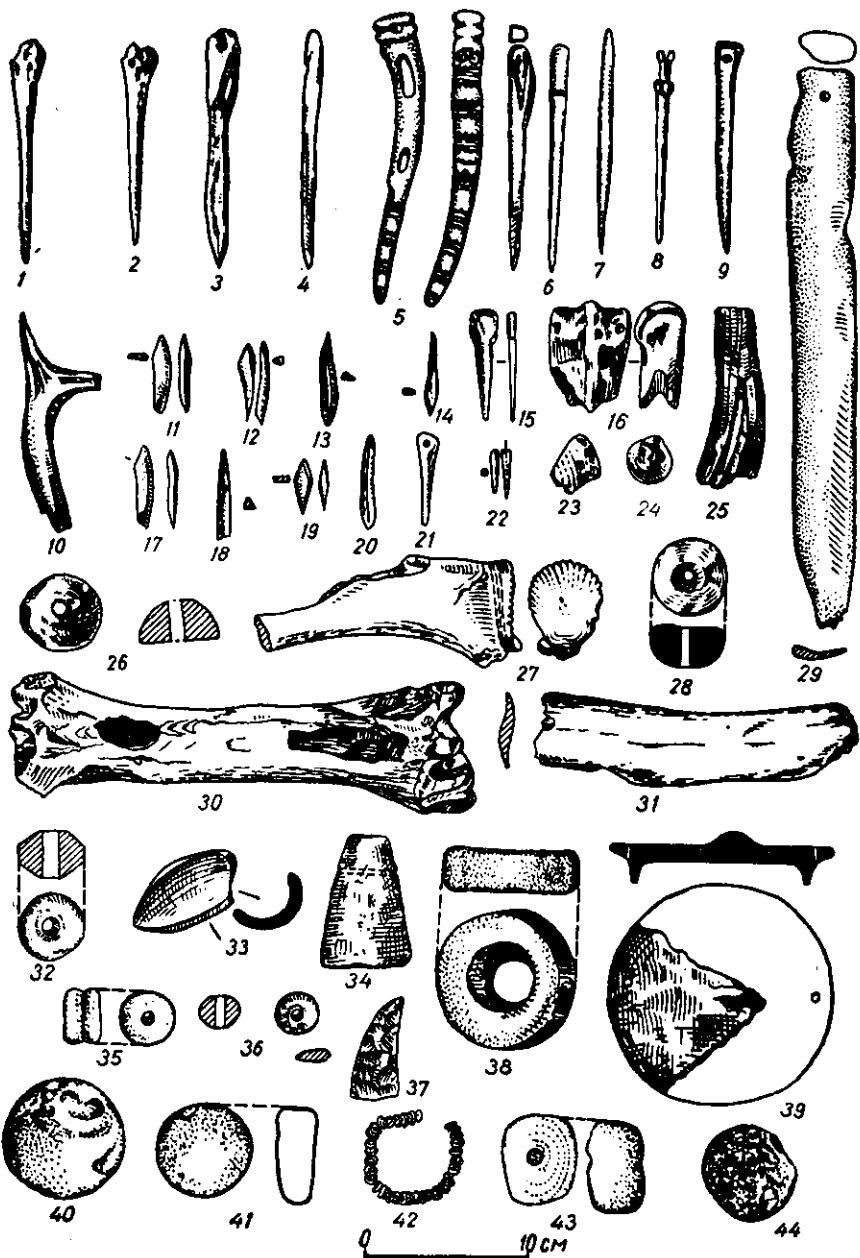

Рис. 2. Кістяні, кам'яні та керамічні вироби.

простежувались сліди пальців від недбалого загладжування, а знизу — сліди товстих жердин. Окремі частини череня сильно випалені, ошлаковані. Земля під ним перепалена від сильного вогню. Більшість уламків печі, що знаходились навколо череня, мали сліди відбитків товстого пруття. Товщина стінок її дорівнювала 4—6 см. Знайдено й кілька кусків нижньої частини стінки печі, які мали прямокутну масивну основу товщиною 8—10 см. Зовні стінки печі недбало загладжені, є сліди відбитків пальців. Зсередини вони добре випалені, навіть місцями сильно ошлаковані. Про розміри й форму печі судити важко. Можна лише вважати, що її стінки були сплетені з пруття і обмазані глиною.

Залишки споруди знаходились на рівні стародавнього горизонту,

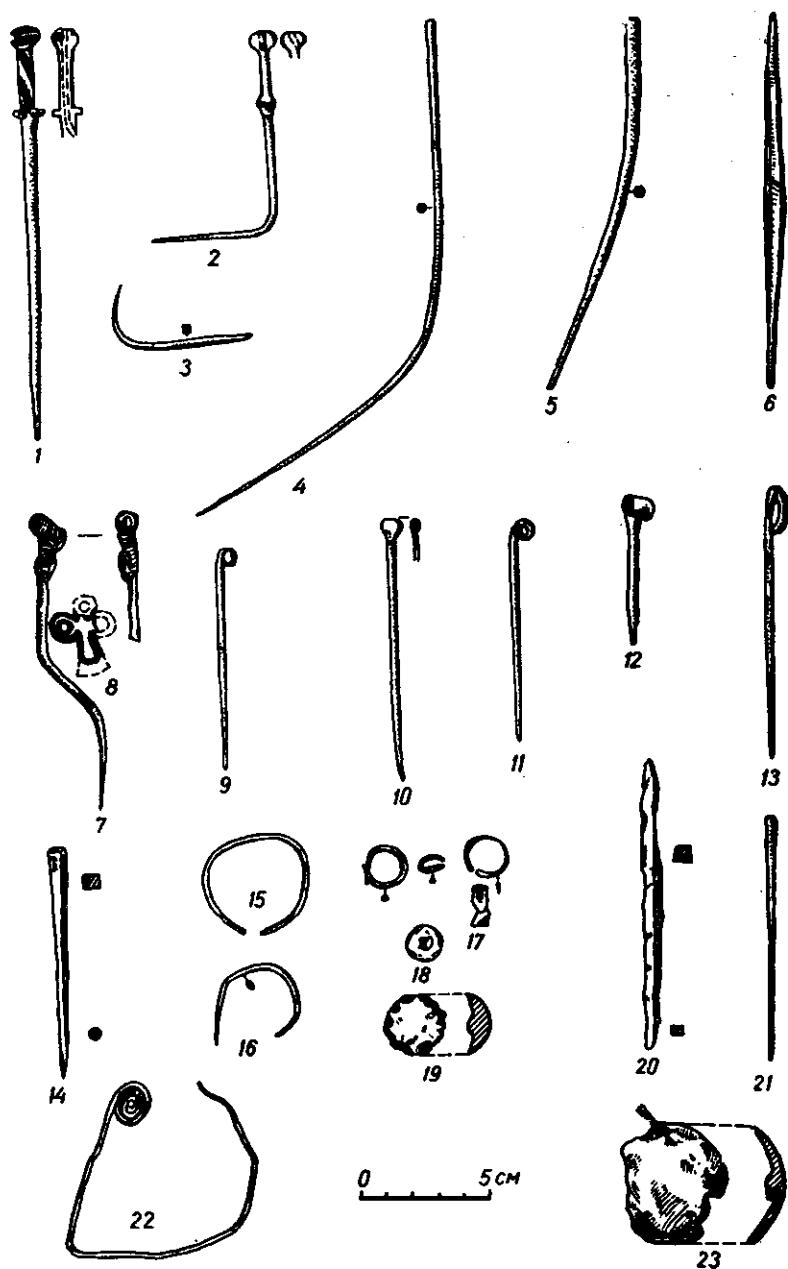

Рис. 3. Бронзові вироби.

де виявлено чимало знахідок. Найчисленними були кістки свійських тварин, переважно великої рогатої худоби. Особливо багато їх було навколо печі. В значній кількості знайдені також фрагменти горщиків банковидної форми, корчаг, черпаків, дворучних чаш і мисок. В межах житла були виявлені речі із кістки, каменю і бронзи. До кістяних речей відносяться зубчастий штамп з лопаткової кістки корови або коня (рис. 2, 27), чотири проколки з трубчастих кісток (рис. 2, 1—4). Заслуговує на увагу проколка з чотирикутною голівкою (рис. 2, 15) та кістяний ніж (довжина 34 см) з ребра корови (рис. 2, 29). Кам'яні знаряддя представлені круглим відбійником, який знаходився біля залишків печі, та двома фрагментами зернотерки. Там зустрінуто і одну бронзову щитовидну пряжку (рис. 3, 23).

Виникає питання, яким чином залишки споруди потрапили під землю? Можливо, що колись житло знаходилось біля зольника, а згодом воно заплило попелом і землею. Аналогічний випадок підтверджений і на поселенні із зольниками в Кавадінешті в Румунії⁵.

В східній частині зольника № 5 на глибині 0,5—0,6 м від сучасної поверхні знаходилось галькове каміння різного розміру. Воно лежало майже суцільним шаром на площі 28 м². Тепер дуже важко судити про призначення цих каменів. Можливо, колись вони служили огорожею, що згодом завалилась та заплила попелом і землею.

За східною частиною зольника, на відстані 3 м від житла I, на глибині 50—75 см, в шарі чорнозему виявлено залишки другого наземного житла (рис. 1, II). Щодо конструкції та орієнтації воно було аналогічне першому, тільки площа його, судячи з розташування кусків глиняної обмазки, була меншою (21 м²).

У південному куті житла II знаходилась глинобитна піч, яка збереглася дуже фрагментарно. На площині залишків зольника зібрано велику кількість кісток домашніх тварин, куски каменю, фрагменти кераміки, серед яких є кілька нових видів, не характерних для поселень із зольниками. Всього на цій площині знаходилось 350 кусків глиняної обмазки, 67 кусків каменю, 94 фрагменти кераміки і 68 кісток, а також 20 предметів побутового призначення.

Керамічний матеріал з житла представлений уламками банковидних горщиків, черпаків і мисок. Крім кераміки, на дослідженні площині виявлено 6 проколок з трубчастих кісток тварин, 2 проколки з рогу оленя (рис. 2, 10), 3 зубчастих штампи, 2 кістяних ножі і кістку з слідами обробки (рис. 2, 25), кам'яний круглий відбійник (рис. 2, 40), точильний брускок, 2 фрагменти зернотерок, глиняний предмет у вигляді бублика, добре випалений, діаметром 8 см (рис. 2, 38) та бронзовий гудзик (рис. 3, 19).

На відміну від матеріалів зольників і житла I, з житла II походить кілька фрагментів кераміки фракійського типу: горщики сірого і чорного лощіння, прикрашені нижче вінець горизонтальними канелюрами (рис. 4, 11), та миски з трохи загнутими всередину краями (рис. 5, 19).

Таким чином, в межах житла II були засвідчені матеріали, які поєднують в собі ознаки двох культур — ноа і раннього гальштату з переваженням першої.

Безпосередньо біля північно-західного краю житла II, недалеко від східної межі зольника та скupчень галькового каміння, на глибині 75 см від поверхні виявлена яма, заповнена землею, кусками каменю, фрагментами кераміки і кістками тварин. Вона мала округлу в плані форму, в розрізі — бочковидну, діаметром 1,5 м і глибиною 1,9 м (рис. 1). Місцями стінки і частина дна ями були укріплені невеликими кусками каменю. Очевидно, яма мала господарське призначення і відносилася до житла II.

На відстані 2—2,5 м на схід від залишків житла II, на глибині 0,3—0,4 м від поверхні, в шарі чорнозему виявлено житло III площею 24 м² (рис. 6), аналогічне першим двом. На відміну від останніх, на частині розвалу житла була простежена сильно утрамбована глинобитна долівка товщиною 5—7 см. Тут знайдено уламки банковидних горщиків, черпаків, дворучних посудин і мисок. Крім цього, тут виявлено речі виробничого та побутового характеру: комплект зернотерки з розтирачем, проколки, ніж, зубчастий штамп з кістки, пряслице з глини і чотиригранне шило та шпильку з бронзи.

З метою перевірки культурного шару на площині між зольниками

⁵ T. Dragomir. Sapăturile arheologice de la Căvădinești.—Materiale si cercetări arheologice, vol. VII, 1960, стор. 153—157.

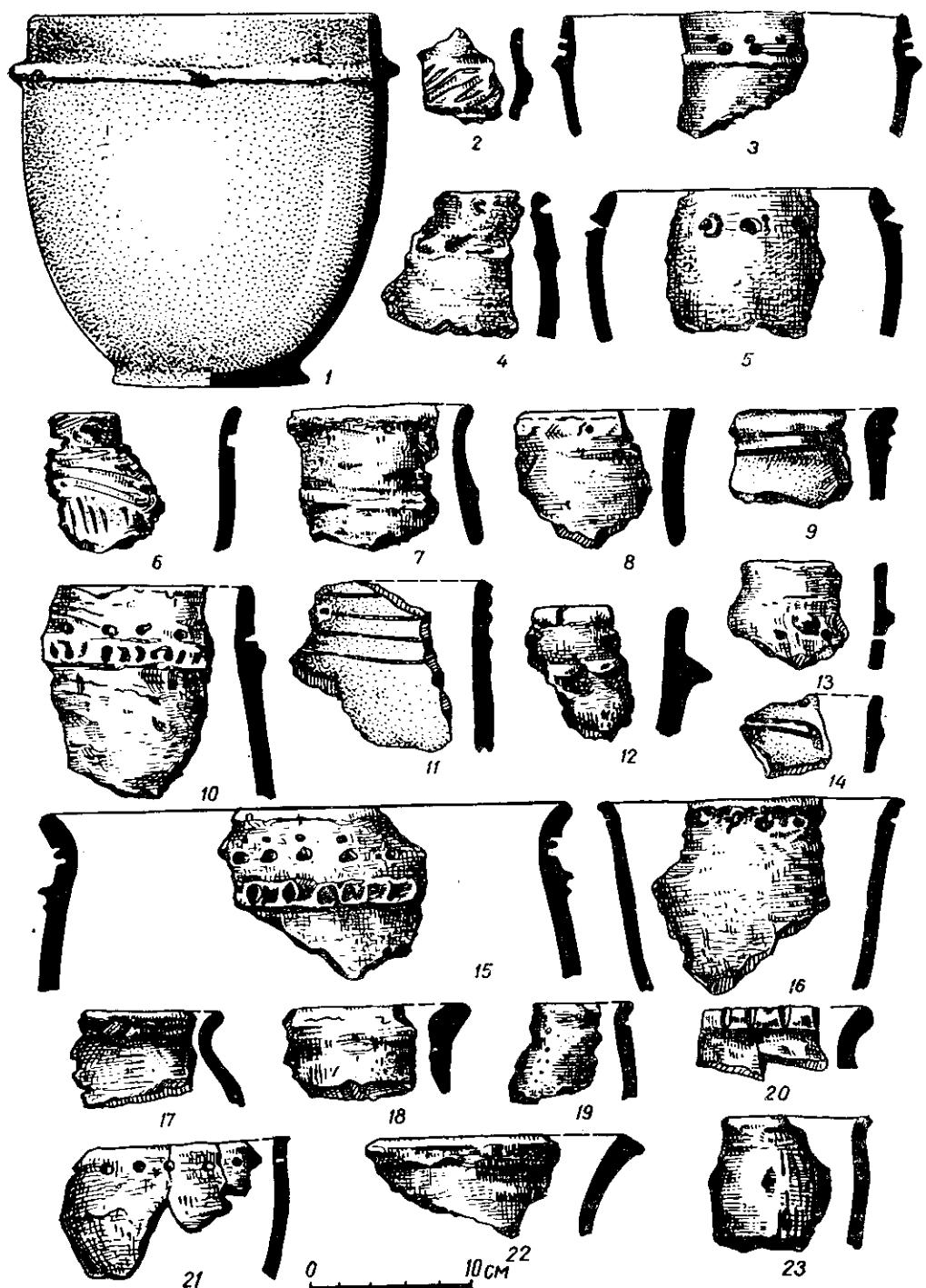

Рис. 4. Кераміка з поселення біля с. Острівець.

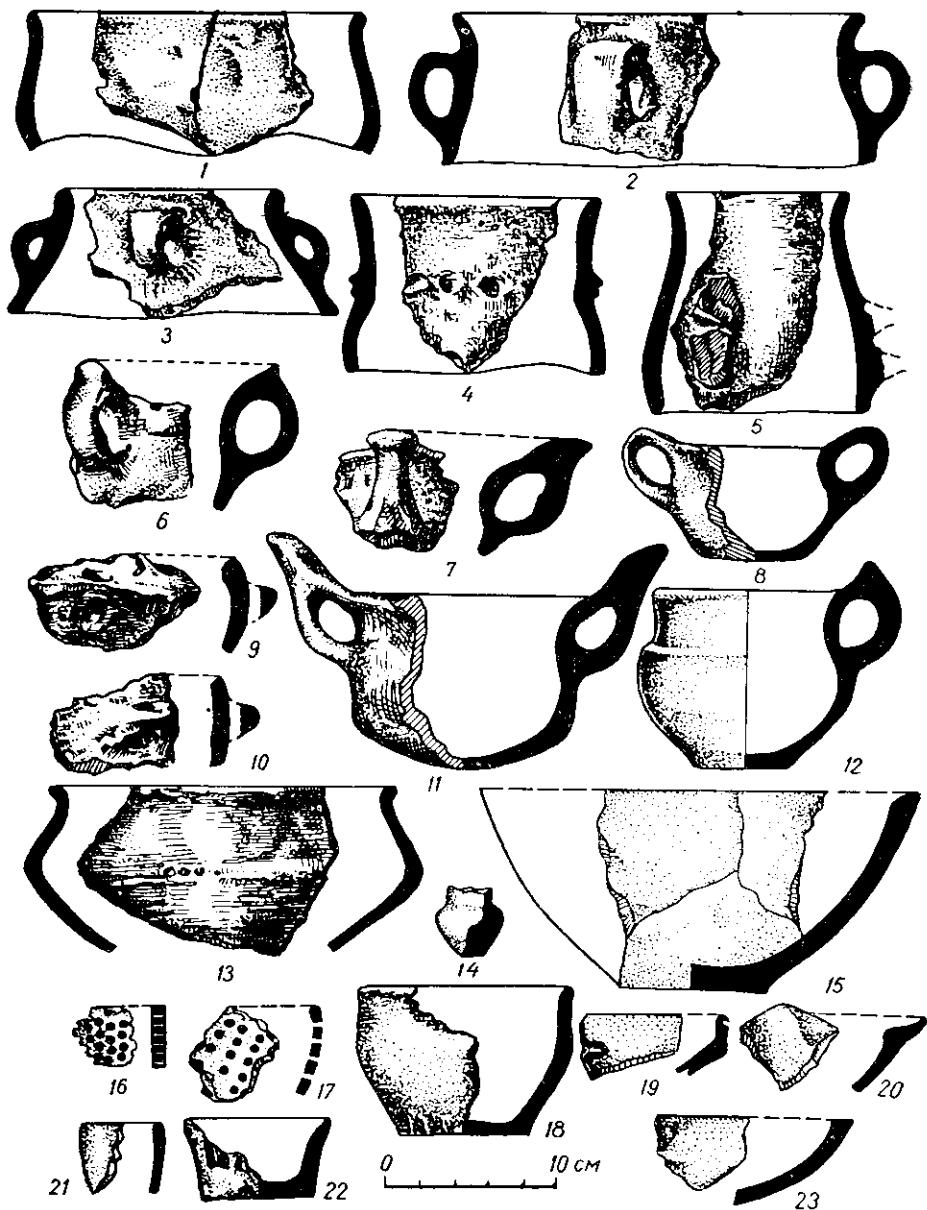

Рис. 5. Кераміка з поселення біля с. Острівець.

було закладено три розвідкові траншеї довжиною по 14 м. Вони показали, що за межами зольника № 5 культурний шар простежується слабше і немає жодних об'єктів. Те ж саме характерне і для інших місць поселення між зольниками.

Таким чином, розташування зольників свідчить про те, що життя людей проходило в місцях близько до зольників. Ці зольні насили на поселенні біля с. Острівець, імовірно, утворилися внаслідок того, що люди, які мешкали поблизу, викидали туди попіл та інші відходи.

Найбільш масовим матеріалом на поселенні біля с. Острівець є кістки домашніх тварин: бика, свині, дрібної рогатої худоби, коня. Незначний процент становлять кістки кабана та благородного оленя.

Серед археологічного матеріалу значне місце посідає кераміка.

Вона нічим не відрізняється від кераміки могильника в с. Острівець, тільки доповнена ще кількома новими різновидностями.

За формою посуд поділяється на такі типи: горщики, дворучні посудини, черпаки, миски і мініатюрні чашки, чарки.

Вся кераміка виліплена з глини із домішкою жорстви, піску або шамоту. Обробка поверхні посудин в одних випадках недбала (горщи-

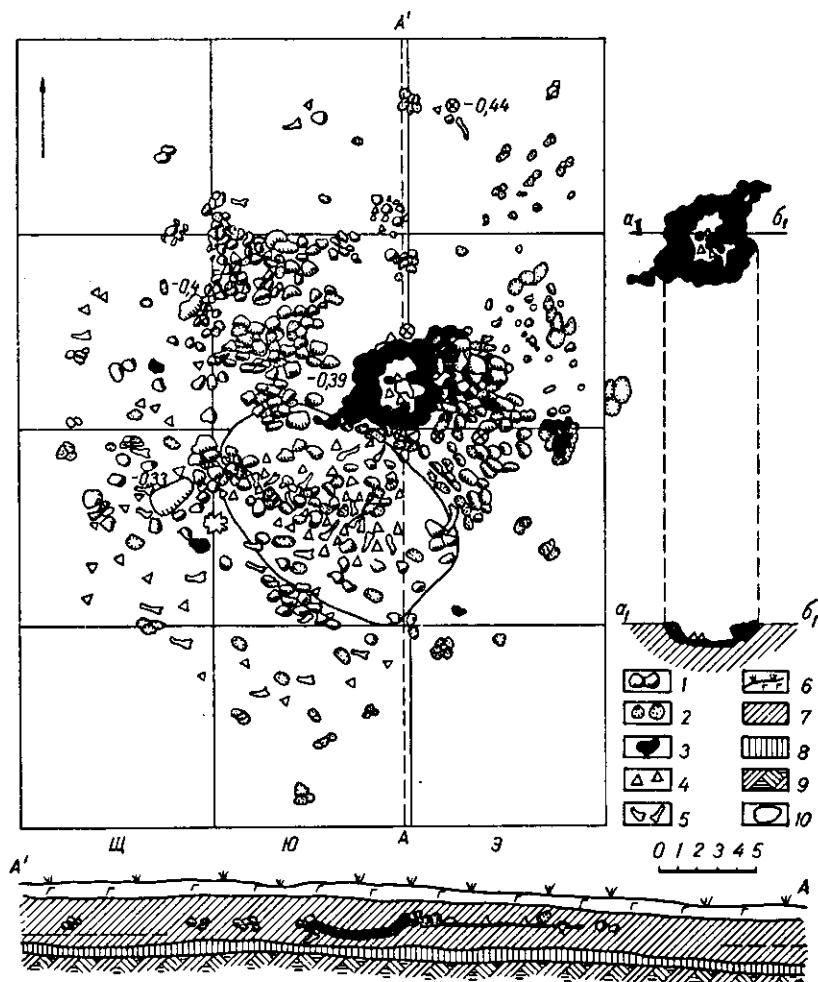

Рис. 6. План та розріз споруди III:
1 — каміння; 2 — обмазка, залишки печі; 3, 4 — кераміка; 5 — кістки; 6 — гумус;
7 — чорнозем; 8 — перехідний шар; 9 — материк; 10 — контури глинистої долівки.

ки), в інших ретельніша (дворучні посудини, черпаки, миски, корчаги). Деякі посудини були слабо лощені, сірого, коричневого і бурого кольору, випал нерівномірний.

На поселенні зустрічається кухонний та столовий посуд. Більшу частину фрагментів кераміки становить кухонний посуд. До нього відносяться горщики банковидної форми різних варіантів (рис. 4). Переважна більшість горщиків банковидної форми прикрашена нижче вінець горизонтально відтягнутим ребристим (рис. 4, 1, 3, 7) або закругленим валиком (рис. 4, 4, 14), інколи розчленованими пальцевими вдавленнями (рис. 4, 10, 15; 5, 4). Значна частина горщиків орнаментована не тільки валиками, а й ще горизонтальним рядом наскрізних або не наскрізних проколів з круглими опуклостями під вінцями у вигляді так званого перлинного орнаменту (рис. 4, 3, 10, 15, 16). Трапляються фраг-

менти горщиків без валиків, але з наколами (рис. 4, 5, 6, 19, 21). Частина горщиків була не орнаментована (рис. 4, 2, 8, 17, 18, 20, 22, 23; 5, 1).

Знайдено кілька уламків банковидних горщиків, які відрізняються типом валика. На одному уламку поряд з ненаскрізними проколами знаходиться валик, один кінець якого загнутий (рис. 4, 14). Другий уламок горщика характерний двома паралельними неширокими відтягнутими валиками, розташованими нижче вінець (рис. 4, 9). Незначну кількість становлять уламки тюльпановидних горщиків (рис. 4, 7). Виявлені уламки горщиків, які на валику, а якщо валик відсутній, то нижче вінець мали один або два язиковидних виступи — ручки-упори (рис. 4, 1, 12, 13). Зрідка траплялися ручки-упори з вертикальними проколами (рис. 5, 9, 10). Було знайдено кілька уламків горщиків сіро-грифового і чорного лощіння, прикрашених горизонтальними канелюрами, зробленими нижче вінець. Вони подібні до посуду фракійського гальштату.

Менш поширеним видом кераміки були корчаги з слабо виділеною шийкою і слабо опуклим бочком. Під вінцями, на рівні шийки або на найбільшій опуклості бочка знаходились невеликі петельчасті ручки з закругленим або кутовидним переломом на перегині (рис. 5, 2, 3). Незначна кількість фрагментів належить друшлякам (рис. 5, 16, 17).

На поселенні, крім фрагментів кухонного посуду, знайдені уламки дворучних ваз і черпаків столового призначення (рис. 5, 6, 7, 8, 11, 12). До столового посуду належать також миски кількох варіантів, які представлені уламками та однією мискою, що вдалося реставрувати (рис. 5, 13, 15, 18, 19, 23). Був виявлений фрагмент миски з пелюстковидним краєм. Подібні миски характерні для фракійського гальштату (рис. 5, 20). Останнім типом є мініатюрні посудинки (рис. 5, 14, 21, 22). Крім посуду, на поселенні зустрінуто кілька уламків покришок (рис. 2, 39).

Аналогічну кераміку знайдено на Острівецькому могильнику, а також на поселеннях з зольниками в районі Середнього Подністров'я, в Молдавії⁶ і в басейні р. Прут на території Румунії⁷. Усі вони належать до культури ноа періоду пізньої бронзи⁸.

На Острівецькому поселенні зустрінути пряслиця двох типів: біокінічні (рис. 2, 32, 36) і роликовидні (рис. 2, 35), а також невідомий предмет у вигляді бублика. Були знайдені також глиняні коржики, очевидно культового призначення, уламок глиняної ллячки та клинопідібний предмет з отвором (рис. 2, 33, 34).

Численними і різноманітними є кістяні вироби, до яких належать намисто (рис. 2, 42), шила (рис. 2, 6, 7), голки, ножі, наконечники стріл, так звані ковзани, зубчасті штампи з лопаткової кістки корови або коня (рис. 2, 27, 16—30). У великій кількості представлена заготівка кістяних знарядь (рис. 2, 11—20).

Серед кістяних виробів заслуговують на увагу шпильки (рис. 2, 9), зокрема з п'ятьма виступами (рис. 2, 8), і псалій, виготовлений з рогу оленя (рис. 2, 5), виявлені в зольнику № 1. Кістяна шпилька знаходить найближчу аналогію у бронзовій шпильці Острівецького могильника (рис. 3, 1) і в матеріалах пам'яток пізньобронзової доби Карпато-Дунайського басейну⁹. Роговий псалій (рис. 2, 5) з двома овальними отворами посередині й поперечними малими округлими отворами посередині та в кінці, прикрашений нарізним орнаментом і двома маленькими

⁶ А. И. Мелюкова. Культуры предскифского периода в Лесостепной Молдавии.— МИА, № 96, М., 1961, стор. 16—19.

⁷ М. Петреску-Дымбовица. Конец бронзового и начало раннекоринфского века в Молдове в свете последних археологических раскопок.— Dacia, IV, Висигешті, 1960, стор. 139—144.

⁸ Там же, стор. 150—151; А. И. Тереножкин. Предскифский период на Днепровском Правобережье, К., 1961, стор. 196.

⁹ А. M o z o l i c s . Der Tumulus von Nyír Karász — Gyulaháza.— Acta archaeologica, t. 12, Budapest, 1960, стор. 122—123.

кими концентричними колами, подібний до рогових псаліїв Середньої Європи, які віднесені до початкової фази періоду BD¹⁰. Близький до них псалій з Сабатинівського поселення, датованого близько XIV—XII ст. до н. е.¹¹

Вироби з каменю представлені трьома цілими комплектами і шістьма уламками зернотерок, грузилами, розтирачами, брусками і крем'яним серпом (рис. 2, 37, 40, 41, 43, 44).

Бронзові вироби на поселенні нечисленні. Найбільше їх було знайдено в районі розвалу споруд біля зольника № 1 і в місцезнаходженні матриць. Серед бронзових виробів відзначимо шпильки. Їх зустрінуто кілька типів. До першого типу можна віднести шпильку із завитою в трубку голівкою; такі шпильки мають дуже широкий хронологічний і територіальний діапазон (рис. 3, 10—12). До другого типу належить шпилька з півкулястою голівкою і потовщенням на стрижні (рис. 3, 21), яка близька до шпильок з виступами, віднесеними до культури ноа і датованими пізньою бронзою¹². Третя шпилька з Т-видною закрученою у спіраль голівкою і спіральним диском на стрижні (рис. 3, 7) так званого кіпрського типу, що має близькі аналогії в пам'ятках ранньої і середньої бронзи в Центральній і Східній Європі¹³. Шпилька кіпрського типу зустрічається і в пам'ятках пізньобронзової доби¹⁴. Четвертий тип становить шпилька з петельчастим вушком на стрижні — аналогії до неї нам не відомі (рис. 3, 13).

Крім шпильок, на поселенні знайдено чотиригранні бронзові шила (рис. 3, 3, 5, 6, 14, 20), найближчі аналогії до яких є в Острівецькому могильнику та в цілому ряді пам'яток Центральної і Східної Європи доби пізньої бронзи¹⁵. Знайдено вискову підвіску з закрученими у спіраль кінцями, гудзик, щитовидну пряжку та інші дрібні бронзові прикраси типу пронизок та кілець (рис. 3, 17—19, 22, 23). Вони відомі в Центральній Європі і датуються кінцем II і початком I тисячоліття до н. е.¹⁶ Уламок бронзового браслета відкритого типу з поселення аналогічний цілому з сусіднього могильника (рис. 3, 15, 16). Такі браслети відомі також у Подністров'ї, Трансильванії та Угорщині. К. Журовський відносить їх до IV періоду бронзи¹⁷. Нарешті, слід згадати про хрестовидну підвіску (рис. 3, 8), яка має аналогії в Магалі¹⁸, Держеві¹⁹, Ужгороді²⁰, Рагмані (Трансильванія)²¹ та в скарбі Улмі-Літені, віднесеному до кінця бронзової доби²².

¹⁰ A. Mozolics. Mors en bois de cerf sur le territoire du Bassin des Carpates.—Acta archaeologica, t. 3, Budapest, 1953, стор. 71 і сл.; ін ж, Die Herkunftsfrage der ältesten Hirschgeweihtrensen.—Acta archaeologica, t. 12, стор. 126—128.

¹¹ А. И. Тереножкин. Основы хронологии предскифского периода.—СА, М., 1965, № 1, стор. 69.

¹² М. Петреску-Дымбовица. К вопросу о гальштатской культуре в Молдове.—Материалы и исследования по археологии Юго-Запада СССР и Румынской Народной Республики, Кишинев, 1960, стор. 155, рис. 7.

¹³ Д. Гарашанин. Каталог металла, Београд, 1954, стор. 72, табл. LXIV, 5—8.

¹⁴ А. В. Добропольский. Первое сабатиновское поселение.—АП, т. IV, К., 1952, табл. II, 17.

¹⁵ О. А. Кривцова-Гракова. Степное Поволжье в эпоху поздней бронзы.—МИА, № 46, М., 1955, стор. 140.

¹⁶ J. Paulík. Das Velatice-Baierdorfer Hügelgrab in Očkov.—Slovenská archeológia, X—I, Bratislava, 1962, стор. 62—63.

¹⁷ K. Żurowski. Zabytki brązowe z młodszej epoki brązu i wczesnego okresu żelaza z dorzecza górnego Dniestru.—Przegląd archeologiczny, t. VIII, Poznań, 1949, стор. 196—197, табл. XLIII, 1.

¹⁸ Г. И. Смирнова. Сведения о работе западноукраинской экспедиции 1956 г.—Сообщения Государственного Эрмитажа, т. XIII, Л., 1958, стор. 68—69.

¹⁹ K. Żurowski. Вказ. праця, стор. 196, табл. LVII, 12.

²⁰ Фонди Закарпатського краєзнавчого музею, інв. № Б/З 230.

²¹ M. Roska. Erdély régészeti repertoriuma, Kolozsvár, 1941, стор. 238, рис. 292.

²² M. Florescu. Depozitul de obiecte de bronz de la Ulmiliteni.—Archeologia Moldovei, I, Bucureşti, 1961, стор. 124—125, рис. 4, 9, 10.

Матриці, знайдені на поселенні, мають аналогії в пам'ятках Північного Причорномор'я і Трансильванії та датуються кінцем II тисячоліття до н. е.²³

Внаслідок аналізу речей і кераміки одержано ряд орієнтовних даних для датування поселення. Особливе місце для визначення хронології поселення мають ливарні формочки, кістяний псалій, кістяна шпилька з виступами, бронзова шпилька кіпрського типу, браслети, пряжка та хрестовидна підвіска. Найранішими з цих предметів є шпилька кіпрського типу та кістяний псалій. За аналогією наших речей з датованими пам'ятками ми маємо повну підставу синхронізувати поселення біля с. Острівець з сабатинівською фазою зрубної культури²⁴ і культурами фельшесеч та едъек²⁵.

Культурна приналежність описаного поселення визначається керамічним матеріалом, характерним для пам'яток культури ноа, широко відомих в Молдавській РСР і Соціалістичній Республіці Румунії. Носями цих пам'яток вважають фракійські племена²⁶.

Э. А. БАЛАГУРИ

ПОСЕЛЕНИЕ КУЛЬТУРЫ НОА У с. ОСТРОВЕЦ ИВАНО-ФРАНКОВСКОЙ ОБЛАСТИ

Резюме

Поселение исследовалось в течение пяти лет (1958—1962 гг.) археологической экспедицией Института общественных наук Львовского университета и исторического факультета Ужгородского университета. На поселении исследовано два зольника с остатками жилых и хозяйственно-производственных построек возле них.

Вещественный материал состоит преимущественно из керамических изделий, каменных, костяных и бронзовых орудий, а также украшений.

Анализ материала свидетельствует о том, что поселение относится к четвертому периоду бронзы (примерно XIII—XI вв. до н. э.).

Аналогичные памятники известны в Молдавии, в бассейне р. Прут и Румынии (Трансильвания). Они отнесены к кругу памятников культуры ноа. Их носителями считают население, принадлежавшее к северной ветви фракийского этноса.

²³ О. А. Кривцова-Гракова. Вказ. праця, стор. 136—144; М. Петреску-Дымбовица. К вопросу о гальштатской культуре в Молдове.—Материалы и исследования по археологии Юго-Запада СССР и Румынской Народной Республики, стор. 157—159.

²⁴ А. И. Тереножкин. Основы хронологии предскифского периода.—СА, М., 1965, № 1, стор. 69.

²⁵ Kalicz Nándor. A Késöbronzkori felsöszócsi csoport leletei és kronológia i helyzete.—Archaeologiai Erstesítő, vol. 87, Budapest, 1960, стор. 12.

²⁶ М. Петреску-Дымбовица. Конец бронзового и начало раннегорелевного века в Молдове в свете последних археологических раскопок.—Dacia, IV, стор. 158.

В. А. ІЛЛІНСЬКА

ІЗ НЕОПУБЛІКОВАНИХ МАТЕРІАЛІВ СКІФСЬКОГО ЧАСУ В ЛІВОБЕРЕЖНОМУ ЛІСОСТЕПУ

I. Ранньоскіфський курган біля с. Луки на р. Удай

Великий інтерес для скіфської археології являє течія р. Удай, яка залишається поки що мало дослідженою. В пониззі Удаю знаходяться такі відомі пам'ятки, як кургани біля сс. Хитці¹, Тишкі², Поставмуки³, городища біля сс. Клепачі та Сухоносівка. Вгору по Удаю також є курганні групи, в деяких з них (біля сс. Кулешівка та Городище) були проведені розкопки в дореволюційний час⁴. Нещодавно став відомий матеріал з кургану V ст. біля с. Крячківка⁵, в околицях Пирятина.

У 1928 р. І. Я. Плескач⁶, завідуючий Лубенським музеєм, провадив розкопки скіфського кургану в пониззі р. Удая, при впадінні в Сулу, на правому березі, між сс. Тишкі та Луки.

Поховання в кургані біля с. Луки, розкопане І. Я. Плескачем, вносить істотне доповнення в наші знання про скіфські пам'ятки на р. Удай, яка входить в культурний ареал скіфських пам'яток Посульської групи.

Курган розташований в урочищі Гусакове, або Ховбине, за 2—3 км на північний захід від с. Луки і не більше 250 м на південний схід від виселка Заудай Тишківської сільради, на височині правого берега р. Удай, по якій проходить дорога з м. Лубни на с. Тишкі.

Курган висотою 2,5 м, діаметром 24 м був розкопаний колодязем 6×6 м з уступом шириною 1 м. При заглибленні у насип, особливо біля південної сторони колодязя, трапилося багато вугілля, куски обгорілої землі, уламки посуду, очевидно, сліди кострища і тризни часу спорудження курганного насипу. Могильна яма довжиною 4,74 м, ширину 3,9 м була орієнтована з півночі на південь; глибина могили 2 м; в заповненні ями було знайдено кілька уламків ліпної кераміки.

Поховання виявилося пограбованим, проте в ньому збереглися окремі предмети озброєння і кінської вузди. Посередині ями, більче до північної стінки, були знайдені залізний попсований іржею меч

¹ В. А. Ильинская. Из неопубликованных раскопок скіфских памятников на Суле.—КСИА АН УССР, вып. 3, К., 1954.

² Н. Е. Макаренко. Предметы из случайных раскопок близ с. Тишкі.—Труды Полтавской ученої архівної комісії, вып. 14, Полтава, 1916, стор. 16—24.

³ ЗРАО, т. VIII, вып. 1, СПб., 1896, стор. 178—187.

⁴ Журнал раскопок Н. Е. Бранденбурга, СПб., 1908, стор. 143.

⁵ М. Я. Рудинський. Археологічні зборки Полтавського музею.—Збірник, присвячений 35-річчю музею, Полтава, 1928; Г. О. Сидоренко. Скіфський курган на р. Удай.—Археологія, т. XVI, К., 1964, стор. 191.

⁶ І. Я. Плескач. Звіт про розкопки скіфського кургану в пониззі р. Удай в 1928 р.—Науковий архів ІА АН УРСР. Ці матеріали виявив Є. В. Черненко і звернув нашу увагу на них. Висловлюємо йому щиру подяку.

(рис. 1, 14), залізний наконечник списа з втулкою, залізний уламок, очевидно, ножа, та залізні лусочки панцира (рис. 1, 3—13), які погано збереглися. Посередині ями, близче до західної стінки, виявлено дві залізні бойові сокири (рис. 1, 1, 2); у однієї з них у вушці зберігся ку-

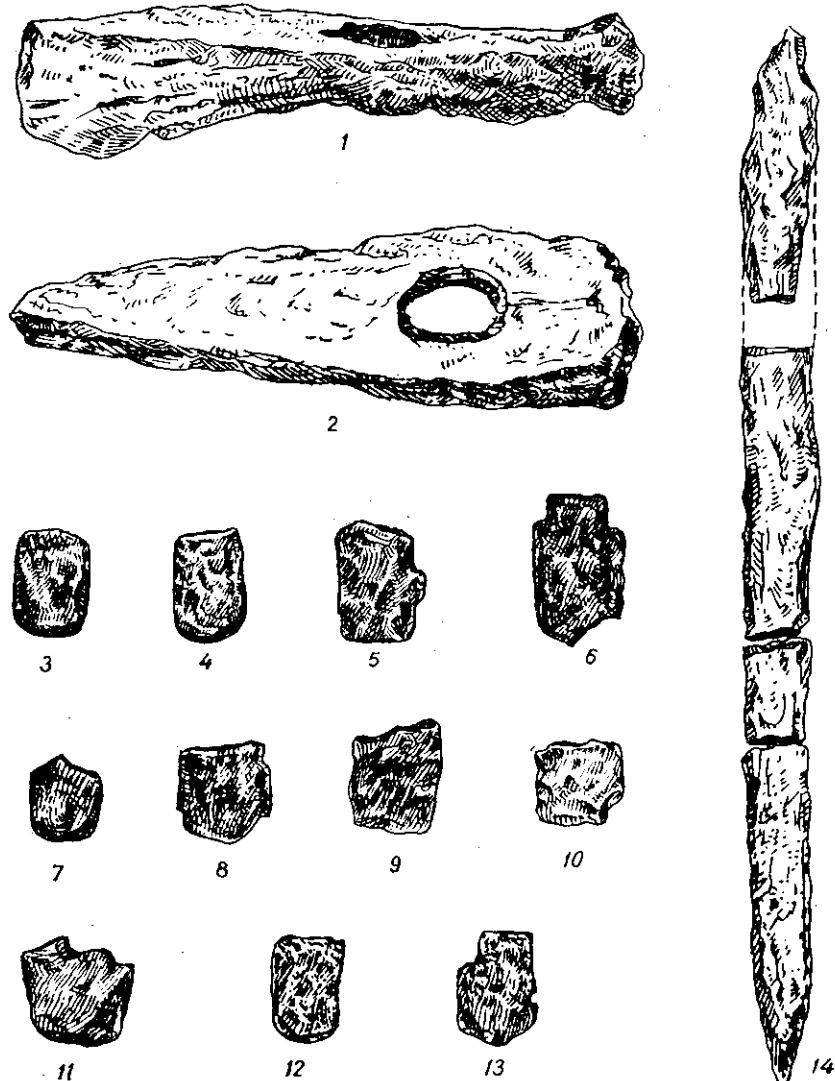

Рис. 1. Предмети озброєння з кургану біля с. Луки.

сочок зотлілого дерева. Близче до східного боку, в середній частині могили лежали 21 трилопатевий бронзовий наконечник стріли (рис. 2, 11—27), шість кістяних наконечників стріл (рис. 2, 2—6, 8), три кістяних «цвяшки» (рис. 2, 1, 7, 10), кістяна паличка-застібка (рис. 2, 9). Очевидно, тут було покладено сагайдак. Тут же знаходився кам'яний точильний оселок (рис. 2, 28). Біля східної стінки лежало 15 прашкових каменів.

В північно-східному кутку знайдені частини вуздечки: залізні вудила з стременовидними петлями (рис. 3, 3), при них — залізні стрижні невидні псалії із зігнутим кінцем і трьома петлями (рис. 3, 1), дві бронзові бляхи у вигляді трикутних щитків з петельками позаду (рис. 3,

2, 4), бронзова пронизка з п'ятьма отворами (рис. 3, 7), кістяний овальний виріб з наскрізним отвором (рис. 3, 6), очевидно, предмет типу ворварки, 8 хрестовидних бронзових блях з отворами для нашивання (рис. 3, 5, 8, 12—17) та 3 бляхи такого ж виду з подвійними орлінimi голівками (рис. 3, 9—11). При деяких бляхах збереглися частини перехрещених ременів, на які вони були нашиті (рис. 3, 18). Тут же, поруч

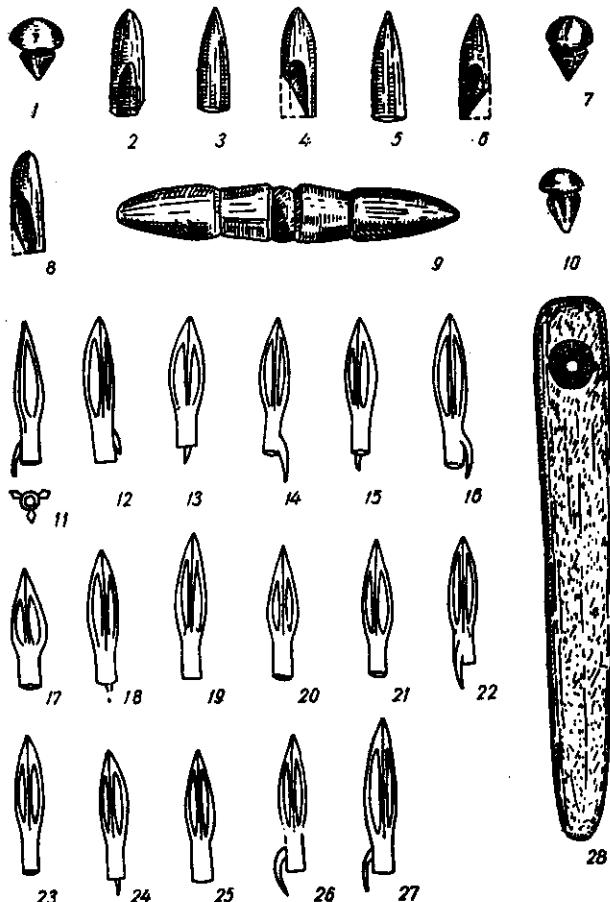

Рис. 2. Предмети озброєння з кургану біля с. Луки.

з вуздечкою, біля північної стінки тралився глиняний горщик (рис. 4, 1). Біля західної стінки лежали кістки жертвової тварини — чижня щелепа та передня нога молодого бика — і другий ліпний горщик, розбитий, без денної частини (рис. 4, 2).

Судячи з інвентаря, поховання поодиноке, чоловіче. Орієнтування похованого не ясно.

Розглянемо інвентар поховання. Всі бронзові наконечники стріл однотипні — трилопатеві з трубчастою втулкою, з шипом або без нього. Всі вони належать до першого та другого варіантів трилопатевих наконечників стріл, за класифікацією Г. І. Мелюкової, і відносяться до числа найраніших наконечників кінця VII — початку VI ст. до н. е.⁷ Цікаво, що цей тип наконечників виявився тут панівним, «не розбавленим» бронзовими наконечниками інших типів, які побутували протягом

⁷ А. И. Мелюкова. Вооружение скіфов.— САИ, вып. Д 1—4, М., 1965, стор. 19.

том досить довгого часу. З такою «чистотою» складу сагайдачних наборів ми зустрічаємося досить рідко.

Кістяні наконечники належать до типу так званих кулевидних з прихованою втулкою. Окремі екземпляри їх трапляються в скіфській культурі починаючи з самого раннього її періоду. Джерела цього типу

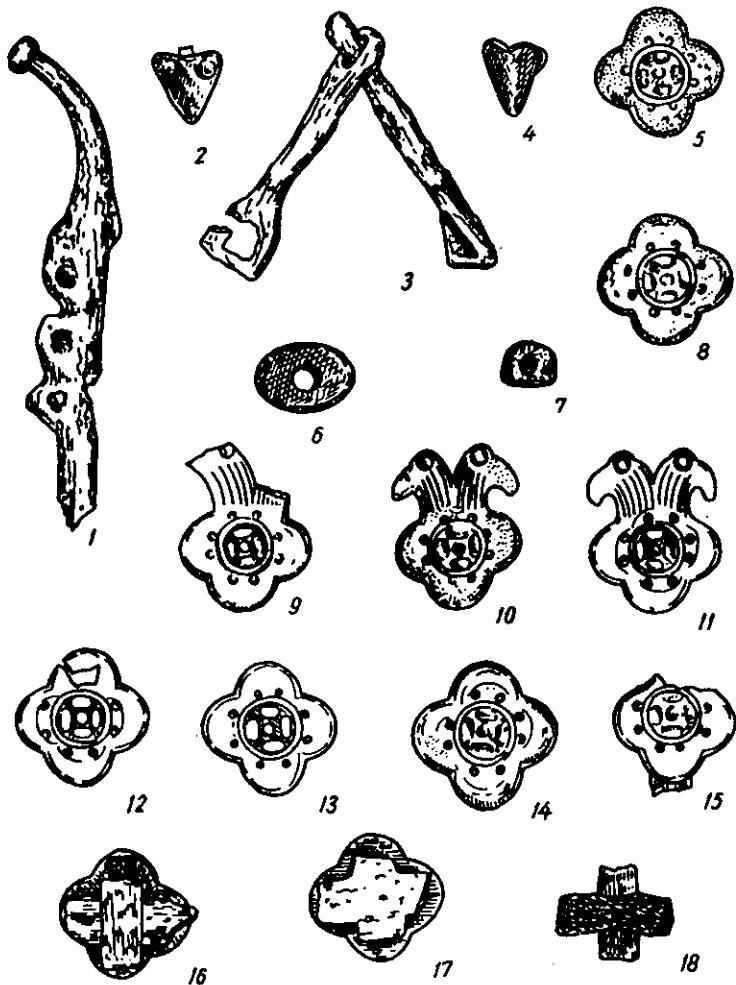

Рис. 3. Предмети кінської вузді з кургану біля с. Луки.

сягають в пам'ятки передскіфської доби. 10 кістяних кулевидних наконечників стріл було знайдено в ранньоскіфському кургані Старша Могила⁸. Кістяні наконечники з кургану біля с. Луки відрізняються деякою укороченістю та широкою основою. Нижня частина наконечників циліндрична, вона звужується у верхній третині до вістря. З такими особливостями ми зустрічаємося у наконечників найраніших, що тяжіють до передскіфського часу⁹.

Футляр сагайдака застібувався за допомогою кістяної палички-застібки з перехватом посередині і пригостреними кінцями. Такі кістяні

⁸ В. А. Іллінська. Курган Старша Могила — пам'ятка архаичної Скіфії.— Археологія, т. V, К., 1951, стор. 196.

⁹ Ці ознаки мають кістяні кулевидні наконечники з Кобяківського городища, з поховання в кургані біля Сімферополя. Див. А. А. Щепинський. Погребение начала железного века у Симферополя.— КСІА АН УССР, вып. 12, К., 1962, стор. 59.

застібки на сагайдаках неодноразово траплялися в курганах ранньоскіфського часу. Як аналогію згадаємо кістяні застібки з Старшої Могили, з курганів № 406, 432 та 447 біля с. Журівки¹⁰, з кургану біля с. Пруси¹¹, з кургану біля с. Грищенці, звідки походить чудова велика кістяна застібка, кінці якої орнаментовані поперечно прокресленими смугами¹².

До групи знахідок, пов'язаних з сагайдаком, належать також кістяні «цвяшки» висотою близько до 2 см, з шляпкою у вигляді півкулі, звуженою шийкою та гострооконечною конічною ніжкою. Призначення

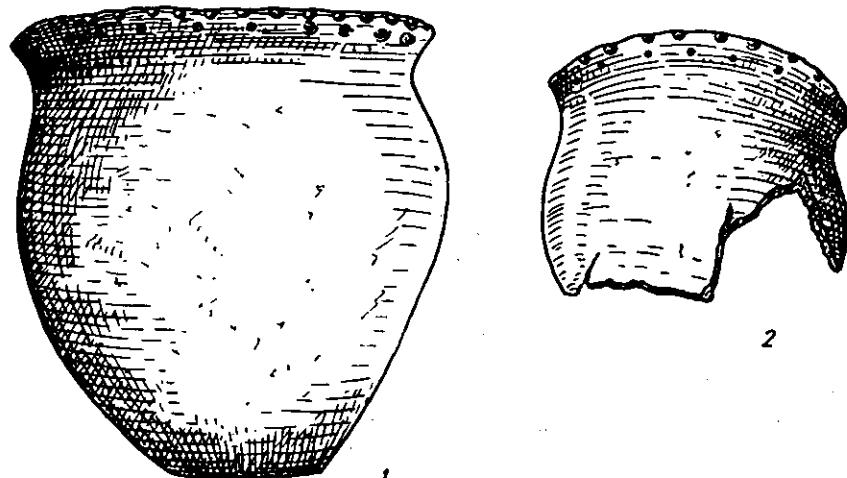

Рис. 4. Глиняні посудини з кургану біля с. Луки.

їх залишається нез'ясованим, в літературі вони називаються «застібками»¹³ та «гудзиками». Трапляються такі вироби переважно в пам'ятках ранньоскіфського часу. Один такий «цвяшок» було знайдено в кургані № 13 біля хут. Попівка на Сулі, кілька екземплярів походить з курганів Роменської групи¹⁴. Чотири «цвяшки» було знайдено в кургані № 3 біля с. Сірогози¹⁵. В кургані Темір-гора¹⁶ виявлено 8 кістяних виробів, з них 4 більш довгі мають округлі грибовидні шляпки та циліндричні ніжки без звуження шийки, а 4 короткі — з вузьким перехватом нижче шийки та короткою циліндричною ніжкою. Дуже близькими до них виявилися «цвяшки» з впускного скіфського поховання (№ 12) кургану № 5 на Нікопольському курганному полі¹⁷. В пам'ятках лісостепового Правобережжя кістяні «цвяшки» є серед групи предметів ранньоскіфського часу, знайдених в кургані біля с. Дар'ївка поблизу Шполи¹⁸. А в кургані № 432 біля с. Журівка знайдено 8 маленьких кістяних кнопок у вигляді цвяшків¹⁹. Кілька подібних предметів було зарисовано Б. З. Рабиновичем в Київському музеї із знахідок

¹⁰ ИАК, вып. 14, СПб., 1905, стор. 31, рис. 73; ИАК, вып. 17, СПб., 1905, стор. 88, 92—94.

¹¹ ДП, III, К., 1900, табл. XLIX, 533.

¹² Зберігається в КДІМ.

¹³ Б. Н. Граков. Скифские погребения на Никопольском курганном поле.— МИА, № 115, М., 1962, стор. 81.

¹⁴ Смела, III, СПб., 1901, табл. VIII, 9.

¹⁵ ИАК, вып. 19, СПб., 1906, стор. 85.

¹⁶ ОАК за 1870—1871 гг., СПб., 1874, стор. XX.

¹⁷ Б. Н. Граков. Скифские погребения на Никопольском курганном поле.— МИА, № 115, стор. 109, рис. 8, 4.

¹⁸ Смела, II, СПб., 1894, табл. XIV, 2—4.

¹⁹ ИАК, вып. 14, стор. 87—89.

О. О. Бобринського в Чигиринському повіті. Чотири «цвяшки» з конічною ніжкою походять з кургану біля с. Новосілки Гржимайлівські в Західному Поділлі²⁰.

Від меча (рис. 1, 14) збереглося кілька уламків клинка, порівняно вузького, з паралельними, звуженими до вістря в нижній частині лезами, які нагадують за формою клинок довгого меча з Старшої Могили.

Обидві сокири відносяться до одного типу клиновидних з широким і порівняно тонким обухом. Найближчою аналогією до них є сокира з кургану Переп'ятиха²¹. Обушна частина у них вужча, ніж у робочих сокир, провух трохи менше. Ця знахідка дозволяє виділити ще одну групу клиновидних бойових сокир, поряд з сокирами масивнообушними.

Залізні луски панцира, як вказує автор розкопок, збереглися по-гено. Збільшення з фотографії дозволяє виділити лише форму деяких з них. Розміщення отворів для нашивання помітити не вдалося. Помітно тільки, що пластинки — різної форми і розміру, що буває, як відзначає Є. В. Черненко, коли кожна з них вирізалася окремо, без попередньої розмітки. За спостереженнями Є. В. Черненко, ця ознака властива найранішій групі скіфських панцирів з Старшої Могили і з Келермеських курганів²².

Метальні ядрища являють собою грубо оббиті куски каменю не зовсім правильної форми, що наближається до округлої, з трохи сточеними кутами. Знахідки такої кількості металевих каменів трапляються досить рідко. Звичайно в похованнях їх буває від 1 до 5. В курганах Посульської групи металеві камені від праці були знайдені в таких відомих за своїм значенням і багатством чоловічих могилах, як курган № 2 біля с. Вовківці²³, курган № 2 біля с. Оксютинці²⁴, а також в кургані № 1 біля м. Борзна²⁵ і в кургані в урочищі Кругляк біля с. Сурмачівка²⁶. В Старшій Могилі відмічені знахідки глиняних ядрищ від праці. Пращові камені зустрічаються в усіх інших групах скіфської культури. В одному з поховань Керчі (склеп Патініоті) знайдено чотири електрових фігурки скіфів з рітоном в правій руці та м'яким шкіряним ременем, що спускається до землі, з округлою петлею на кінці — в лівій руці²⁷. Було висловлено припущення, що в даному випадку зображені скіфського воїна з пращою.

О. Д. Ганіна звернула увагу на те, що пращові камені постійно трапляються в складі інвентарів жіночих поховань із зброєю, і навела переконливу підбірку фактів, головним чином, на матеріалах курганів правобережного Лісостепу VI—IV ст. до н. е.²⁸ Б. М. Граков також відзначає, що пращові камені частіше зустрічаються серед залишків тризни в насипах степових курганів з основними похованнями жінок, і на підставі цього висловлює думку, що в степовій Скіфії праща була власно жіночою зброєю²⁹, якою тільки і володіли скіфські жінки³⁰.

²⁰ T. Sulimirska. Scytowie na Zachodnim Podolu.—Lwów, 1936.

²¹ В. А. Іллінська. Скіфські сокири.—Археологія, т. XII, К., 1961, стор. 30, рис. 2, 4.

²² Є. В. Черненко. Панцири скіфського часу.—Археологія, т. XVIII, К., 1965.

²³ ДП, II, К., 1899, стор. 7.

²⁴ Смела, II, стор. 162.

²⁵ Зберігається в ДІМ у Москві.

²⁶ МРЗ, М., 1908, стор. 113—114.

²⁷ ЗООИД, т. XV, Одесса, 1899, стор. 150, табл. II, I; ИАК, вып. 49, СПб., 1913, табл. 2.

²⁸ О. Д. Ганіна. До питання про жіночі поховання із зброєю скіфського часу.—Праці Київського державного історичного музею, вип. 1, К., 1953, стор. 175.

²⁹ Б. Н. Граков. Каменское городище на Днепре.—МИА, № 36, М., 1954, стор. 132.

³⁰ Б. Н. Граков. Скифские погребения на Никопольском курганном поле.—МИА, № 115, стор. 87.

Ми приєднуємося до заперечень, висловлених з цього приводу В. Г. Петренко³¹, яка відзначала, що пращові ядра трапляються не тільки в жіночих, а й в чоловічих могилах. Крім того, тепер твердо встановлено, що праща була не єдиною зброєю скіфських амазонок, хоч цілком можливо, що як більш легкий вид зброї вона могла використовуватися частіше саме, скіфськими жінками, поряд з луком і списом.

До числа предметів військового спорядження належить також точильний оселок з отвором для підвішування біля верхнього краю (рис. 2, 28). Необхідність в таких оселках з'явилася з моменту появи залізної зброї з ріжучими краями і колючим вістрям. Цікаво, що один з ранніх оселків був знайдений в похованні VII—VII ст. до н. е. в кургані під Сімферополем³². Як видно із зображення на Терновській кам'яній скелі, скіфи носили оселки підвішеними до пояса з правого боку³³.

В могилі, очевидно, знаходилася одна вуздечка з набором із бронзових хрестовидних блях. Всі предмети вуздечного набору: залізні вудила з стременовидними петлями, псалії, хрестовидні бляхи — мають дуже витримані архаїчні риси і відносяться до типів, описаних нами в спеціальній статті³⁴. Аналогічні предмети кінського спорядження ми зустрічаємо в таких ранньоскіфських курганах Посулля, як курган № 8 біля хут. Попівка³⁵, курган № 1 біля с. Герасимівка³⁶, курган № 2 біля с. Оксютинці³⁷ та деяких інших. За межами Посульської групи в паралель до них можуть бути поставлені предмети кінського спорядження з курганів біля с. Ленківці³⁸, с. Глеваха³⁹, кургану № 45 біля с. Берестняги⁴⁰ та багато інших. Оригінальними предметами з цього вуздечного набору є 2 бронзові бляшки у вигляді трикутних щитків, обведені по краю рельєфним ободком. Верхня сторона трикутника трохи прогнута. У однієї з блях в основі кутів є дві опуклі шищечки. Бляхи такого типу порівняно рідкі і в більшості своїй були знайдені в курганах Посульської групи. Дві цілком аналогічні трикутні бляхи є в комплекті ранньоскіфських принадлежностей кінської вузди із знахідок Т. В. Кибальчича біля с. Оксютинці⁴¹, в якому виявився також набір хрестовидних блях. Дві подібні бляхи з Роменських курганів опубліковані О. О. Бобринським⁴². Вони також обведені рельєфним ободком по краю, а одна з них, крім того, має дві опуклі шищечки та вертикальну вісь посередині. Чотири подібні бляхи з Київського музею походять, згідно запису, з кургану № 14 біля хут. Попівка, який відноситься до V ст. до н. е. Одна з них обведена рельєфним ободком і має рельєфну вісь посередині. Аналогічна бляха з Правобережжя відома серед знахідок Кундеревича. Вона трохи зігнута по середній осі. Очевидно, цей маловідомий тип бронзових блях існував протягом VI і по-

³¹ В. Г. Петренко. Культура племен Правобережного Среднего Приднепровья в IV—III вв. до н. э.—МИА, № 96, М., 1961, стор. 72.

³² А. А. Щепинский. Вказ. праця.

³³ Н. Г. Елагина. Скифские антропоморфные стелы.—СА, М., 1959, № 2, стор. 189.

³⁴ В. А. Иллінська. Скіфська вузда VI ст. до н. е.—Археологія, т. XIII, К., 1961, стор. 38.

³⁵ Смела, II, стор. 170.

³⁶ МРЗ, стор. 111—112.

³⁷ Зберігається в КДІМ.

³⁸ А. И. Мелюкова. Памятники скіфского времени на Среднем Днестре.—КСИИМК, вып. 51, М., 1953, стор. 60.

³⁹ О. И. Тереножкин. Курган біля с. Глеваха.—Археологія, т. IX, К., 1954, стор. 90.

⁴⁰ Смела, III, стор. 119, табл. XIX, 3.

⁴¹ В. А. Ильинская. Из неопубликованных материалов скіфского времени на Посулье.—КСИА АН УССР, вып. 3, стор. 69.

⁴² Смела, III, табл. X, 8, 9.

чатку V ст. до н. е. В цілому датування кургану біля с. Луки навряд чи може викликати сумнів. Він відноситься до числа найраніших пам'яток Посульської групи, стоячи в одному ряду з Старшою Могилою, курганами біля с. Герасимівка, курганом № 8 біля хут. Попівка та рядом інших, і відповідає за часом курганам так званої Старшої Журівської групи⁴³, а також таким видатним пам'яткам Правобережжя, як кургани біля с. Ленківці, с. Глеваха, курган № 35 біля с. Бобриці, курган № 100 біля с. Синявки та інші, час яких визначається в цілому першою половиною VI ст. до н. е., не пізніше його середини.

В світлі вказаного датування чи не найбільший інтерес набувають два ліпних горщики з цього поховання. Форма і тип цих посудин добре відомі усім тим, хто знайомий з кругом пам'яток скіфського часу Посульсько-Донецького лівобережного Лісостепу. Це найтиповіші «пізньозольничні» горщики з округло опуклим в середині висоти корпусом, звуженою шийкою, м'яко відігнутими вінцями, невеликим денцем. Зовнішній край вінець орнаментований пальцевими відбитками і наскрізними проколами нижче краю, які чергаються через інтервал. Поверхня шорстка, з виступаючими зернами шамоту, колір поверхні нерівний, з плямами.

Подібні горщики є основним типом посуду, виявленого розкопками на поселеннях в культурних шарах від VI до IV—III ст. до н. е.⁴⁴ Проте вони не були твердо зафіковані в похованнях, які відносяться до ранішої доби, а траплялися лише в порівняно пізніших⁴⁵. Тепер датування цих посудин раннім, VI ст. до н. е. підтверджено знахідкою їх в закритому поховальному комплексі.

Восени 1964 р. Скіфською експедицією Інституту археології АН УРСР були проведені розкопки кургану біля с. Мала Офірна, під Фастовом⁴⁶, з похованням, яке відноситься до того ж часу, що й курган біля с. Луки. При порівнянні цих поховань, що датуються на підставі подібних типів речей та їх аналогій, різко впадає в очі глибока відмінність кераміки: в похованні біля с. Мала Офірна виявлено комплект класичних типів посудин для пам'яток VI ст. до н. е. правобережного Лісостепу. Це — чорнолощені черпаки, корчага типу Вілланови, прості горщики бочонковидних форм з гладким краєм, прикрашені нижче вінцем наліпним валиком з пальцевим рельєфом і наколами, тобто саме той набір посуду, який щодо пам'яток Лівобережжя на Ворсклі І. І. Ляпушкін називає «ранньозольничним».

Отже, і «ранній» і «пізній» керамічні типи існують паралельно і незалежно один від одного в пам'ятках різних територій. Це беззаперечно було доведено раніше за матеріалами розкопок Б. А. Шрамка на городищі біля м. Люботин, ранній час якого датується початком і першою половиною VI ст. до н. е.⁴⁷, і підтверджується тепер знову матеріалами одночасних поховань. Все це робить даремними усякі спроби поставити основний керамічний комплекс пам'яток Сули, Псла, Сіверського Дінця, Сейму в генетичну залежність від кераміки Правобережно-Ворсклинського культурного ареалу.

⁴³ Кургани № 407, 406, 432 біля с. Журівка. Див П. Д. Либеров. Хронология памятников Поднепровья скіфского времени. — Сб. ВССА, М., 1954, стор. 132.

⁴⁴ В. А. Іллінська. Басівське городище. — Археологія, т. XVIII, К., 1965, стор. 48.

⁴⁵ Аналогічний посуд знайдений, наприклад, в кургані біля с. Коровинці. Див. ИАК, вып. 43, СПб., 1914, стор. 120, рис. 101.

⁴⁶ Е. О. Петровська. Курган VI ст. до н. е. біля с. Мала Офірна на Київщині (див. цей том).

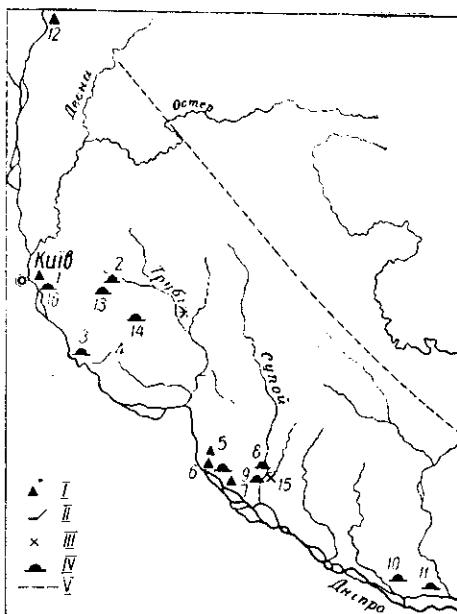
⁴⁷ Б. А. Шрамко. Отчеты о раскопках на Люботинском городище за 1962—1964 гг. — Науковий архів ІА АН УРСР. Див. також доповіді Б. А. Шрамка про наслідки розкопок на городищі біля м. Люботин на конференції ІА АН УРСР та на пленумі ІА АН СРСР у 1963 р.

ІІ. Скіфські пам'ятки придніпровського лівобережного Лісостепу VI—V ст. до н. е.

Територія на схід від Дніпра, між Києвом та Кременчуком, являє собою особливу ландшафтно-географічну зону середньодніпровського Лісостепу. Це безліса, слабо пересічена і слабо дренована рівнина ширинорою до 100—120 км, утворена стародавніми терасами Дніпра. За рельєфом місцевості, характером ґрунтів і рослинності вона багато в чому нагадує південноукраїнський степ, являючи собою ніби широкий степовий коридор, який далеко проникає вздовж лівого берега в глиб лісостепової смуги.

Через сильну засолоненість ґрунту ліси тут дуже незначні. Переважає степова та лугова рослинність. Із заходу терасова рівнина примикає до заплави Дніпра. Природно, що цей район чудових пасовиськ не міг залишитися невикористаним в скіфський час.

Рис. 5. Пам'ятки скіфського часу придніпровського лівобережного Лісостепу:
 I — випадкові знахідки; II — поховання; III — скарб; IV — курган; V — межа дніпровського терасового Лісостепу; 1 — Вигурівщина; 2 — Сеніківка; 3 — Софіївка Бориспільського району; 4 — Кийів; 5 — Леплява; 6 — Келеберда; 7 — Прохорівка; 8 — Гладківщина; 9 — Софіївка на Супої; 10 — Вереміївка; 11 — Жовнин; 12 — Навози; 13 — Іванків; 14 — Старинська птахофабрика; 15 — Піщане; 16 — Бортничі.

Історико-культурна своєрідність цієї місцевості в епоху бронзи та раннього заліза з'ясована ще недостатньо. В той же час вивчення скіфських пам'яток цієї території являє певний інтерес, оскільки вона є безпосередньою зоною контакту степових і лісостепових культур і проміжною зоною між двома групами землеробських племен скіфської культури — правобережного та лівобережного Лісостепу.

Цікаво відзначити, що укріплених городищ скіфського часу тут невідомо. Очевидно, цей район не був придатним для міцної осілості. Слідами перебування племен скіфської культури є кургани, а також знахідки різноманітних речей на розвіяніх піщаних дюнах вздовж краю борової тераси Дніпра, де знаходилися тимчасові стійбища (рис. 5).

В Київському історичному музеї зберігаються два бронзових археологічних псалія з трьома отворами та бронзовий псалій з двома отворами, знайдені біля с. Прохорівка, навпроти Канева, а також різні (ранні і пізні) наконечники стріл, зібрани на дюнах біля с. Вигурівщина, Леплява, Леп'яхівка, Келеберда, Вищенки⁴⁸ (рис. 6, 4—27) та виявлені в кургані Жовнин (рис. 6, 28—36).

Найпівнічною знахідкою речей скіфського типу в придніпровській частині є 4 великі бронзові шпильки з масивними шляпками і гравірованим орнаментом на стрижні з с. Навози Михайлів-Коцюбинського району на Чернігівщині, на північ від Десни (рис. 7, 1—4).

⁴⁸ Каталог виставки XI АС, К., 1899, стор. 71.

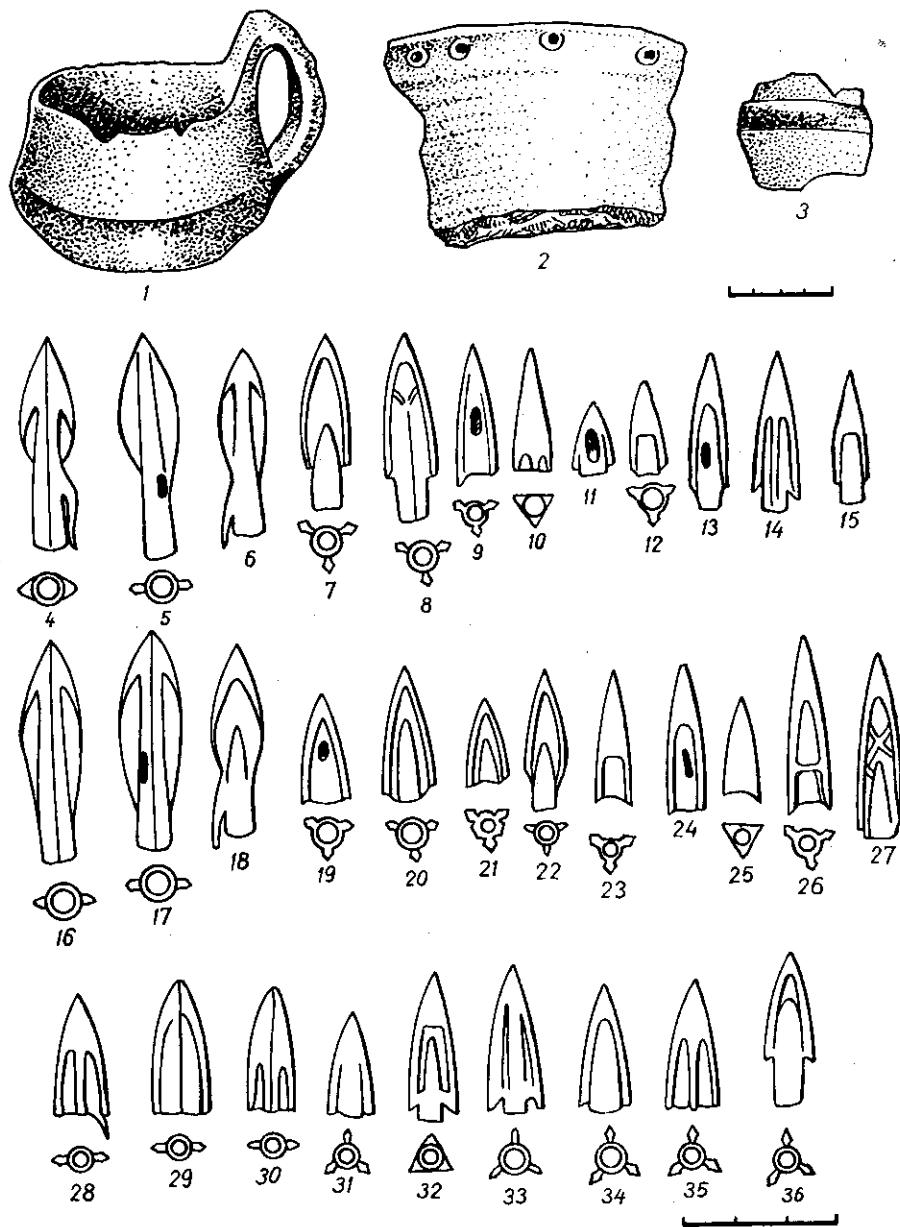

Рис. 6. Речові знахідки:
1—3 — с. Кийлів; 4—15, 23—27 — с. Келеберда; 16—22 — с. Леп'яхівка; 28—36 — с. Жовнин.

У 1961—1963 рр. дослідження скіфських курганів між містами Борисполем та Переяслав-Хмельницьким було здійснене Середньодніпровською експедицією Інституту археології АН УРСР. Результати цих робіт висвітлені нами⁴⁹ в спеціальній статті. В цьому нарисі ми приводимо дані про скіфські пам'ятки цієї території за матеріалами розкопок попередніх років, з тим, щоб узагальнити увесь наявний матеріал.

До однієї з небагатьох пам'яток передскіфського часу належить невеликий могильник з трупоспаленням, відкритий І. М. Самойлов-

⁴⁹ В. А. Ильинская. Северная группировка скіфов в Поднепровье.— СА, М., 1966, № 3.

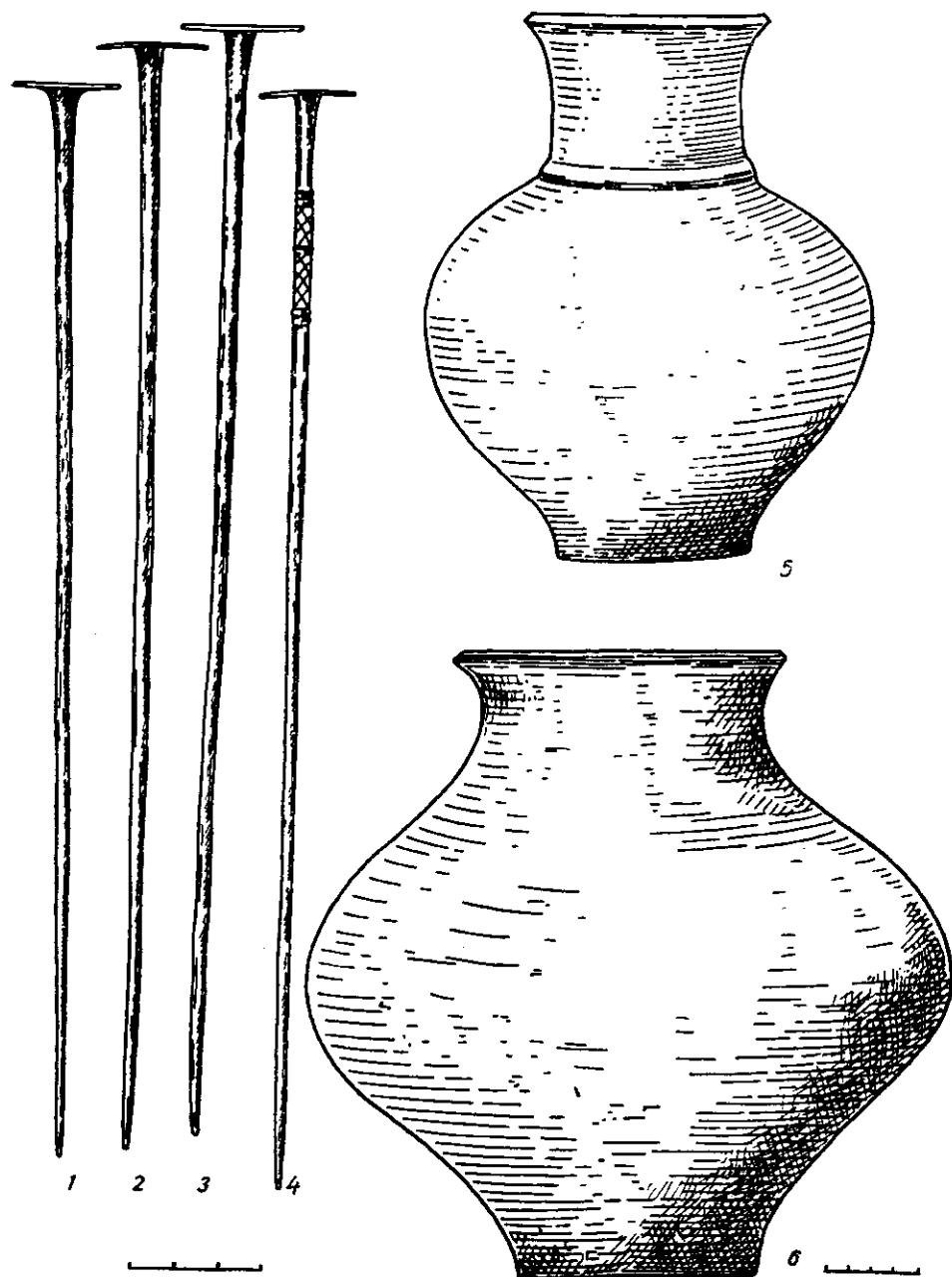

Рис. 7. Речові знахідки:
1—4 — с. Навози; 5, 6 — с. Келеберда.

ським у 1947 р. поблизу с. Кийлів Бориспільського району⁵⁰. Одне поховання, що найкраще збереглося, являло собою ямку глибиною 0,5 м і діаметром 0,7 м, в якій був попіл, перемішаний з людськими кістками. Тут же знаходився черпак у вигляді глибокого кухля з високою ручкою із виступом та уламки простих горщиків тюльпановидної форми з проколами нижче краю та гладким або розчленованим ямками

⁵⁰ І. М. Самойловский. Розвідки і розкопки в Києві та його околицях в 1947—1948 рр. — АП, т. III, К., 1952, стор. 78—80. І. М. Самойловский помилково відніс цей могильник до корчуватівського часу.

валиком на плічках посудини (рис. 6, 1—3). Такі черпаки та горщики звичайні для другого ступеня чорноліської культури VIII — першої половини VII ст. до н. е. Ця знахідка є одним з небагатьох свідчень проникнення населення чорноліської культури в прибережні райони дніпровського Лівобережжя.

До ранньоскіфського часу (VI ст. до н. е.) належить кілька поховань в курганах № 1—3 біля с. Вереміївка, розкопаних В. В. Хвойкою⁵¹, а також розкопаний ним в 1899 р. курган в урочищі Закляте біля цього ж села⁵².

Поховання в кургані № 1 біля с. Вереміївка знаходилося в ямі з уступом. При кістяку, який лежав витягнуто, на спині, головою на пів-

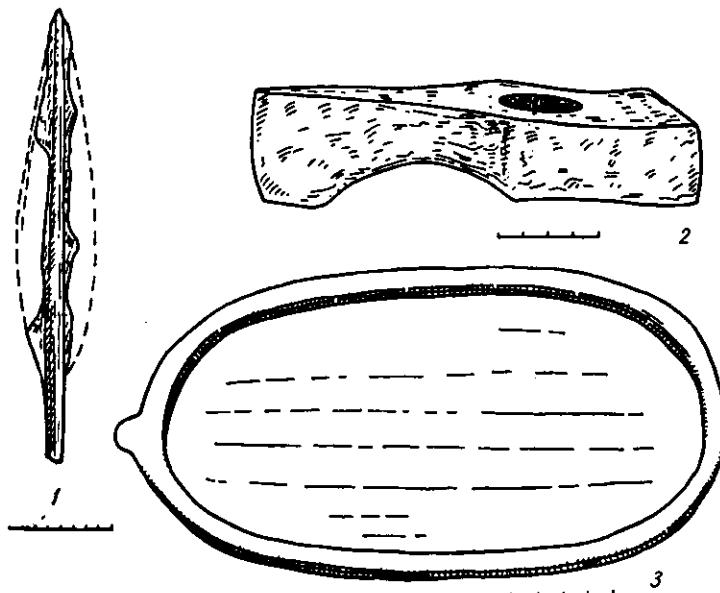

Рис. 8. Речі з кургану в урочищі Закляте біля с. Вереміївка.

денний захід, був залізний лускований панцир, залізний спис, ніж та уламки «скіфської» посудини.

В кургані № 2 скіфське поховання виявилося впускним у курган епохи бронзи; влаштування гробниці не описане. В порушенному скарбошукачами похованні були знайдені бронзові наконечники стріл, частина залізного наконечника списа, меч «скіфського» типу, бронзові луски від панцира та уламки глиняної посудини.

В кургані № 3 висотою 0,9 м було відкрито дерев'яний склеп ($4,2 \times 3,75 \times 2,3$ м). В архіві ЛВ ІА АН СРСР зберігся рисунок цього склепу та окремих речей, зроблений В. В. Хвойкою. Стіни склепу оббиті дошками, покладеними горизонтально на ребро, їх підтримують стовпи по кутах та посередині стін. В могилі виявлено: залізний лускований панцир, 5 залізних вудил, 5 кістяних псаліїв з трьома отворами і різьбою у звіриному стилі, шкіряний сагайдак з 86 наконечниками стріл різних типів, невелику цілу посудину і одну в уламках, просвердлений зуб ведмедя, кістки барана та зуб коня.

В складі знахідок з кургану в урочищі Закляте в архіві ЛВ ІА збереглися зарисовки залізної клиновидної сокири з виїмкою в основі

⁵¹ И. А. Линниченко. О новейших раскопках В. В. Хвойка.—ЗООИЛ, т. XXIII, Одесса, 1901, протокол 327 заседания, стор. 73.

⁵² Архів ЛВ ІА АН СРСР, 1899, № 115.

(рис. 8, 2), залізного наконечника списа архаїчного типу (рис. 8, 1) та кам'яного блюда човновидної форми (рис. 8, 3).

Тут же, в пониззі Сули, біля с. Жовнин в 1889 р. було розкопано курган, в якому виявився сагайдачний набір бронзових наконечників стріл пізньоархаїчних типів (рис. 6, 28—36).

Відомо, що В. В. Хвойка розкопував також кургани біля с. Келеберда. В Київському історичному музеї зберігаються здобуті там гле-

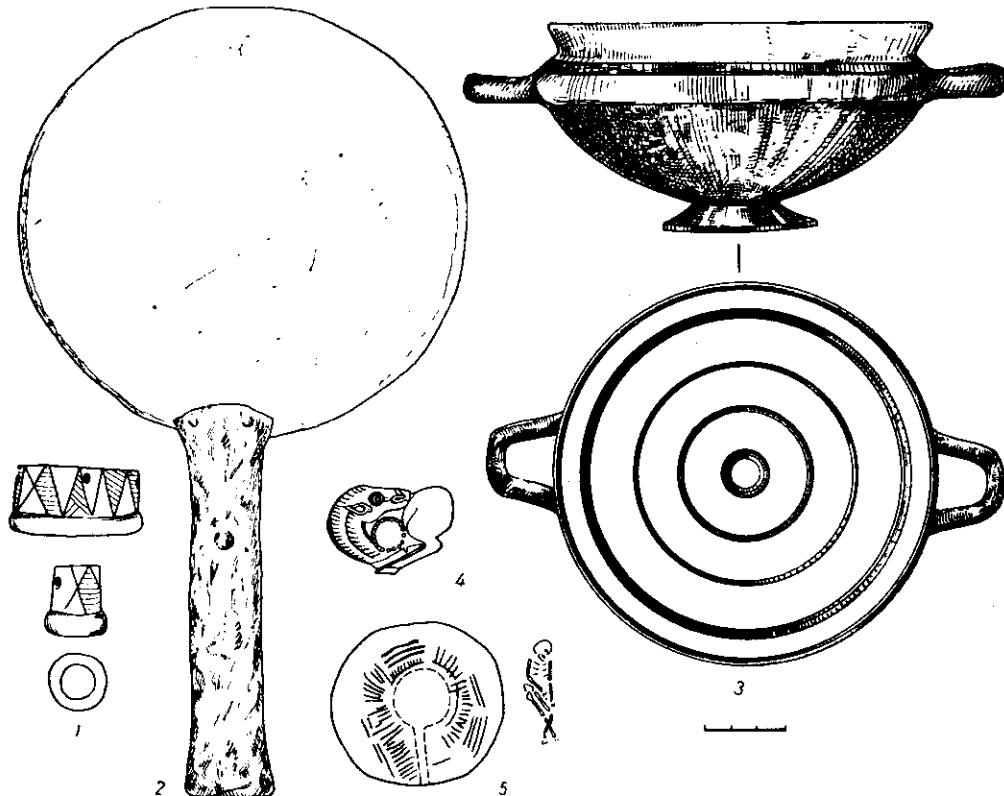

Рис. 9. Речі з кургану № 499 біля с. Гладківщина.

ковидні посудини з округло роздутим тулубом і високою циліндричною шийкою (рис. 7, 5, 6).

Цікава група скіфських пам'яток походить з пониззя р. Супою. М. Ю. Бранденбург тут дослідив курган ранньоскіфського часу біля с. Гладківщина⁵³. Тут же, поблизу с. Софіївка, В. Щербаківський розкопав курган, інформацію про який дав М. Я. Рудинський⁵⁴. Недалеко від Софіївки, в торфовищі долини р. Супою, біля с. Піщане виявлено чудовий комплекс грецьких бронзових посудин — амфор, гідрій, сітул, лутеріїв, які затонули колись з човном. За визначенням О. Д. Ганіної, ці посудини належать до V ст. до н. е.⁵⁵

В кургані № 499 біля с. Гладківщина, який мав висоту 4,5 м, під насипом виявилася кругла в плані, діаметром 3 м і такої ж глибини яма з шатровим колодчастим перекриттям. В ній знаходилося похован-

⁵³ Журнал розкопок Н. Е. Бранденбурга, стор. 146.

⁵⁴ М. Я. Рудинський. Вказ. праця, стор. 45.

⁵⁵ О. Д. Ганіна. Античні посудини з торфовища на р. Супої. — Археологія, т. XVI, стор. 195.

ня в супроводі раба. Кістяк основного поховання виявився зруйнованим. Поховання раба, який лежав на лівому боці, головою на північний схід, збереглося добре (рис. 9, 5). Біля східного краю ями знайдено грецький іонійський кілик, за визначенням Н. О. Онайко, кінця VI ст. до н. е. (рис. 9, 3)⁵⁶. Південніше трапилося бронзове дзеркало із залізною ручкою, біля кінця якої лежав пустотілий кістяний циліндрик (рис. 9, 1, 2). Поблизу знаходився пращовий камінь та 3 золоті овальні бляшки з витисненими зображеннями коней (рис. 9, 4). В похованні також знайдені простий глиняний горщик, уламки двох «чорнолакових» глечиків з ручками та уламки ліпної посудини з прямою шийкою, висотою близько 70 см. Знайдений кілик датує поховання кінцем VI ст. до н. е.

За даними М. Я. Рудинського, в кургані біля с. Софіївка, розкопаному В. Щербаківським, було виявлено: набір принадлежностей кінської вузди, при визначенні типів яких М. Я. Рудинський посилився на вуздечний набір з кургану № 2 біля с. Оксютинці (Смела, II, табл. XXIII); наконечники списів; тригранні бронзові наконечники стріл; золоті сережки, як аналогія до яких згадуються сережки у вигляді кала-чика з кургану № 383 біля с. Журівка (ІАК, вып. 4, рис. 14); золоті круглі намистини у вигляді напівсферичних гудзиків, подібні знайденим в кургані біля с. Будки (ДП, II, табл. XXVIII), та залізний меч з «ефектною рукояткою». Судячи з наведених аналогій, поховання це, очевидно, слід віднести до кінця V або початку IV ст. до н. е.

В заплаві Дніпра, на південь від Києва, в с. Софіївка Бориспільського району в 1948 р. Ю. М. Захарук дослідив розвіяній курган, який знаходився на піщаній дюні⁵⁷. В ньому при залишках кістяка були знайдені залізні вудила з бронзовими фігурними псалиями (рис. 10, 4, 6), бляхи у вигляді заднього стегна та лапи хижака (рис. 10, 2, 8), подібні знайденим в курганах V ст. до н. е. біля с. Вовківці та в кургані № 66 біля с. Бобриця⁵⁸, налобник у вигляді голови вухастої тварини (рис. 10, 7), наконечник списа (рис. 10, 3), скіфський залізний меч (рис. 10, 1) з волютоподібним навершям та метеликовидним перехрестьям і однолезовий меч типу махайри (рис. 10, 5) — один з семи таких мечів, відомих на території Скіфії⁵⁹.

На закінчення огляду скіфських пам'яток з території Придніпровського Лівобережжя слід згадати кургани біля с. Сеньківка, в північній частині Бориспільського району, дані про які подано в нещодавно опублікованій статті Є. Ф. Покровської⁶⁰. Це — одна з найпівнічніших скіфських пам'яток на Лівобережжі.

Кургани тут розташовані невеликими групами на невисоких піщаних горбах серед болотистих низин. Всього тут було розкопано 14 курганів невеликих розмірів, що містили, як правило, по одному похованню в неглибоких ґрунтових ямах. Поховання одиночні й парні, у витягнутому положенні, орієнтовані в більшості на північ. В парних похованнях чоловічі кістяки звернуті головою на північ, а жіночі — на південь.

Інвентарю могильника досить своєрідний. Предмети скіфського оздоблення і кінського спорядження майже не трапляються. В той же час тут досить добре представлені жіночі прикраси і предмети туалету. За

⁵⁶ Н. А. Онайко, Античный импорт на территории Среднего Приднепровья (VII—V вв. до н. э.). — СА, М., 1960, № 2, стор. 31.

⁵⁷ Висловлююшишу подяку Ю. М. Захаруку за люб'язний дозвіл опублікувати матеріал цього цікавого поховання.

⁵⁸ ДП, II, табл. XVI, 36; Смела, II, стор. 130, рис. 68.

⁵⁹ А. И. Мелюкова. Вооружение скіфов. — САИ, вып. Д 1—4, стор. 59, табл. 19.

⁶⁰ Є. Ф. Покровська. Кургани біля с. Сеньківки. — Археологія, т. XVIII, стор. 139.

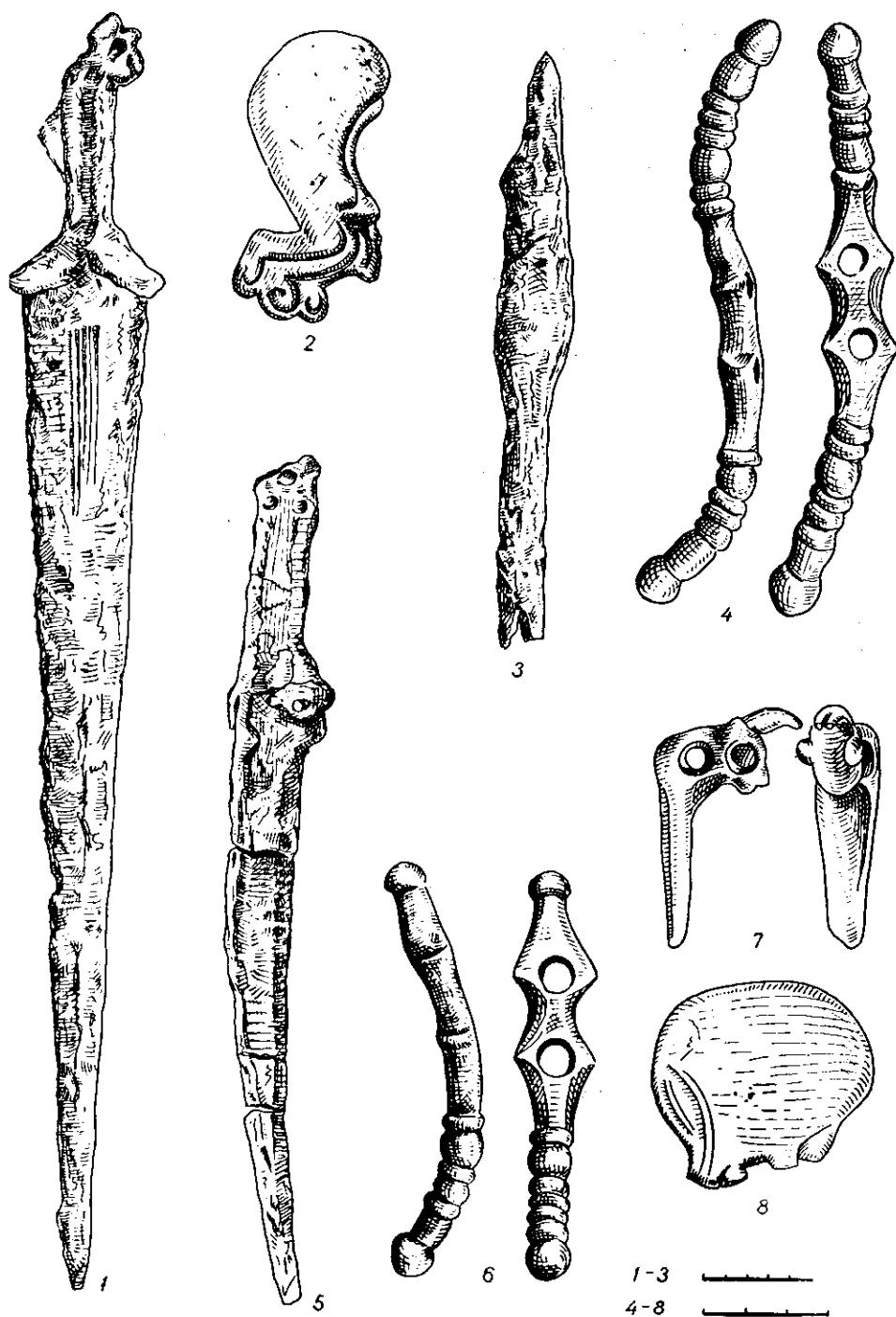

Рис. 10. Речі з поховання в кургані біля с. Софіївка.

якоюсь нез'ясованою обставиною чоловічі поховання виявилися значно біднішими, ніж жіночі.

В жіночих похованнях тут звичайними є масивні цвяховидні бронзові, рідше — залізні шпильки, бронзові ручні браслети, в тому числі пара литих рубчастих браслетів в кургані № 6; в кургані № 11 на стегні похованої виявлено 2 залізних браслети. Характерні бронзові цвяховидні сережки особливого типу з конічною шляпкою та шишечкою в центрі, пастові намистини. Серед кераміки тут постійно трапляються невеликі горщики грубої виробки з опуклим тулубом, відігнутими вінцями, звичайно без орнаменту. В кургані № 2 знайдено невеликий кухоль з петельчастою ручкою і горщик з пальцевим рельєфом по краю і носиком для зливання.

На підставі типів бронзових шпильок, браслетів та сережок більшість поховань Сеньківського могильника може бути датована V ст. до н. е. До дещо пізнішого часу — IV ст. до н. е. — належить жіноче поховання в кургані № 14.

В розглянутих нами курганах VI—V ст. до н. е. на схід від Дніпра спостерігається своєрідне поєднання і взаємодія окремих рис лівобережного і правобережного варіантів культури скіфського типу. Кургани біля с. Вереміївка за обрядом і характером похованального інвентаря (велика кількість предметів кінської вузди, в числі яких звичайними є псалії з різної кістки, бойова сокира з виїмкою в основі) найближче стоять до ранньоскіфських пам'яток Посулля. Курган біля с. Гладківщина своїм влаштуванням нагадує колодчасті гробниці, відомі в різних частинах Скіфії: Костромський курган на Кубані, кургани Костянтинівки та Деренговця на Правобережжі, курган № 10 Люботинського могильника на Сіверському Дінці (розкопки 1962 р.). Вказівка на «чорнолакові глеки з ручками» та велику посудину з прямою шийкою викликає асоціації з керамікою правобережного типу.

З другого боку, глековидні посудини з курганів Келеберди мають пряму і найближчу відповідність в комплексі посульської кераміки.

Кургани біля с. Сеньківка рядом ознак: типами масивних бронзових шпильок, рубчастими ручними браслетами, ножними браслетами, формами кераміки — найближче зв'язані з Посуллям. В той же час переважання тут північної і північно-східної орієнтації основних поховань, різна орієнтація кістяків в парних похованнях, як відзначає Є. Ф. Покровська, знаходять аналогії в курганах біля с. Грищинці на Канівщині. З правобережним комплексом пов'язані тут також пізні, досить своєрідні типи сережок.

Таким чином, ті небагаті дані, які відомі нам про пам'ятки VI—V ст. до н. е. на придніпровській частині лівобережного Лісостепу, свідчать про певний контакт тут правобережних і лівобережних груп населення скіфської культури, що закономірно пояснюється проміжним положенням цієї території.

В. А. ИЛЬИНСКАЯ

ИЗ НЕОПУБЛИКОВАННЫХ МАТЕРИАЛОВ СКИФСКОГО ВРЕМЕНИ В ЛЕВОБЕРЕЖНОЙ ЛЕСОСТЕПИ

Резюме

Статья состоит из двух самостоятельных разделов. В первом из них «Раннескифский курган у с. Луки на р. Удай» дается описание кургана раннескифского времени на основе материалов раскопок, проведенных в 1928 г. заведующим Лубенским музеем И. Я. Плескачем. Погребение в кургане у с. Луки датируется VI в. до н. э. и является

одним из наиболее ранних памятников Посульской группы, относящихся к тому же времени, что и курган Старшая Могила, курган № 8 у хут. Поповка, курганы у с. Герасимовка. Среди памятников Правобережья по времени ему соответствуют ранние курганы Старшей Журовской группы, а также открытый в 1964 г. курган у с. Малая Офирина под Фастовом, материал которого публикуется в этом же сборнике. Особый интерес представляют простые лепные сосуды из погребения у с. Луки, позволяющие установить раннюю дату этого типа керамики в памятниках Левобережья и уточнить ее особенности по сравнению с синхронными комплексами правобережной Лесостепи.

Во втором разделе «Скифские памятники приднепровской левобережной Лесостепи VI—V вв. до н. э.» дан обзор памятников раннескифского времени, известных на территории к востоку от Днепра в пределах Днепровской террасовой лесостепи. Некоторые материалы публикуются впервые: из раскопок В. В. Хвойка в кургане у с. Келеберда, из кургана в урочище Заклятое у с. Веремеевка, из раскопок Н. Е. Бранденбурга у с. Гладковщина, из раскопок Ю. Н. Захарука у с. Софьевка. В материале погребений VI—V вв. до н. э. к востоку от Днепра наблюдается своеобразное сочетание и взаимодействие отдельных черт левобережного и правобережного вариантов культуры скифского типа, что закономерно объясняется промежуточным положением данной территории.

Є. О. ПЕТРОВСЬКА

КУРГАН VI ст. до н. е. БІЛЯ с. МАЛА ОФІРНА НА КІЇВЩИНІ

У вересні 1964 р. стало відомо¹, що з ініціативи вчителя історії Мало-Снітинської школи розпочато розкопки стародавнього кургану, розташованого біля с. Мала Офірна, поблизу м. Фастова.

Курган був перерізаний траншеєю на глибину 6 м від вершини. В центральній його частині, на дні розширеної тут траншеї школярі знайшли такі предмети: чорнолощену корчагу в уламках, 2 чорнолощені черпаки в уламках, 107 бронзових наконечників стріл, залізний наконечник списа, залізну сокиру, залізні вудила та псалії в уламках, кам'яний бруск та бронзовий браслет; останній знаходився вище інших предметів. Було виявлено також 2 людських черепи.

Далі розкопки кургану провадилися загоном Скіфської середньодніпровської експедиції Інституту археології АН УРСР².

Поблизу цього кургану знаходяться ще три кургани — два в полі, один в лісі. Вся курганска група розташована на лівому низькому березі першої надзаплавної тераси р. Унави, за 500 м на північ від околиці села.

Висота розкопаного кургану — 3,2—3,5 м, діаметр — 22—24 м (рис. 1). З північного краю він частково зрізаний (на ширину 1—2 м) смугою лісопосадки. Насип складався з однорідного чорнозему. Похованій чорнозем виявлено на глибині 3,2 м від вершини кургану. Нижче його йшов шар піску, ще нижче — материкова глина (рис. 2).

Глинняний викид з могильної ями мав форму кільця діаметром 13,5 м, ширину в основі 3,5—4 м, товщиною 0,55—0,6 м. Могильна яма орієнтована з північного сходу на південний захід, прямокутна в плані, розміром 5,4×4,3 м, глибиною 2,5 м (рис. 3). Вона була заповнена чорноземом. Над ямою знаходилося перекриття з колод, яке дуже погано збереглося: від нього в засипці ями трапилися лише куски обвуглених дерев. В північно-західній частині ями, можливо, знаходився грабіжницький хід, який йшов від вершини кургану. Це підтверджує знахідка тут бронзового браслета біля краю поховальної камери, на рівні похованого ґрунту.

Слідів дерев'яної обшивки на стінах ями не виявлено. Дно її було вкрито дерев'яним, сильно зотлілим та трохи обвугленим настилом. В

¹ Про розкопки кургану Інститут археології АН УРСР сповістив учень Київської художньої школи М. Говдя.

² До складу загону входили науковий співробітник Інституту археології АН УРСР Є. О. Петровська, аспірантка Н. М. Бокій та художник В. Ф. Сиващенко. Роботи здійснювалися під керівництвом доктора історичних наук О. І. Тереножкина.

нижній частині ями заповнення було шаруватим, а ґрунт клеклив, що свідчить про проникнення сюди атмосферних опадів через грабіжницький хід.

На дні поховальної камери виявлено шість ям від стовпів, які підтримували перекриття: чотири з них знаходилися по кутах, а дві — біля середини північної та південної стін. Діаметри кутових ям — 0,4—0,6 м, серединних — 0,25 м. Глибина ям — 1,5—2 м. Всі стовпи, крім одного серединного, стояли на деякій віддалі від стін. Розміщення стовпових ям найімовірніше припускає двосхилу конструкцію перекриття.

Рис. 1. Курган біля с. Мала Офірна. Вигляд з півдня.

Наявність обгорілого дерева свідчить про те, що поховальна камера була підпалена за ритуальним звичаєм. Очевидно, вогонь було розведено на дерев'яному перекритті, яке повністю не згоріло; вогонь було потушено землею споруджуваного насипу. Про те, що поховальна камера під час пограбування не була заповнена землею, свідчить сильно розбита кераміка.

В центрі поховальної камери знаходився кістяк дорослої людини, від якого збереглися частково тільки кістки ніг та невелика частина променової та ліктьової кісток правої руки (рис. 3, 1). З лівого боку поруч з цим похованням лежав ще один кістяк дорослої людини, від якого виявлено кістки ніг та частину таза (рис. 3, 2). Поховані лежали витягнуто, головою на північ. Верхні частини обох кістяків було зруйновано траншеєю. З цієї ж, північної частини могильної ями походять два людських черепи.

Біля східної та південної стін могильної ями за лінією підпорних стовпів знаходилися ще два кістяки дорослих людей. Від кістяка, що лежав біля східної стіни, залишилися лише кістки пальців лівої кисті та кістки правої стопи, які вказують, що похований був орієнтований головою на північ (рис. 3, 3). Краще зберігся кістяк в південно-західній частині, який лежав у витягнутому положенні, головою на захід, з трохи розведенними руками (рис. 3, 4).

У південно-східній частині поховальної камери виявлено такі посудини в уламках: горщик з ручкою (рис. 3, 1), простий горщик з валиком (рис. 3, 2), чорнолощений черпачок (рис. 3, 3), чорнолощений великий черпак (рис. 3, 4), лощена мисочка (рис. 3, 5), черпачок

бурого кольору (рис. 3, VI). Під чорнолощеним черпачком (рис. 3, III) знаходилися уламки двох лез залізних ножів. Зліва, біля ніг похованого, в центральній частині могильної ями лежало залізне тесло (рис. 3, A). В засипці, біля дна могили, виявлено три бронзових нако-

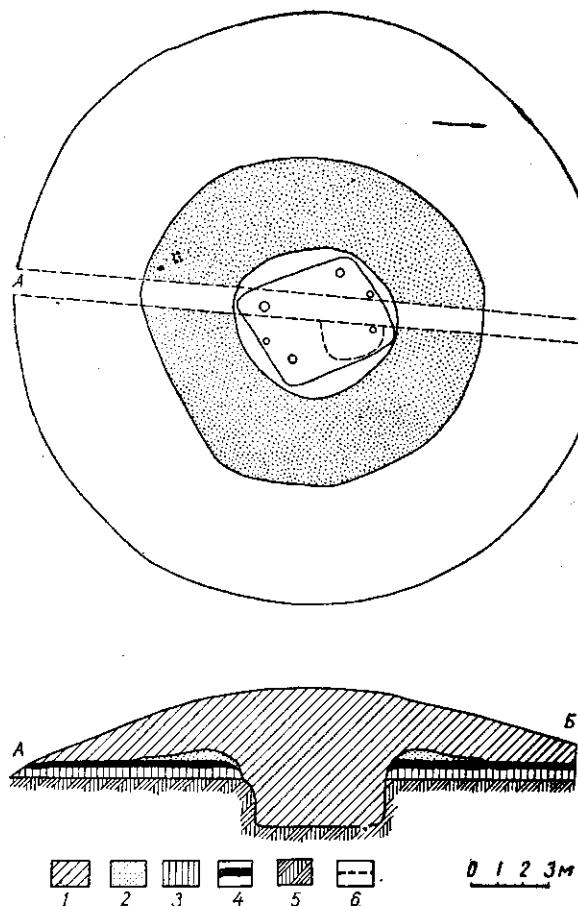

Рис. 2. План та розріз кургану:
1 — чорноземний насип; 2 — глиняний викид; 3 — пісок; 4 — похований чорнозем; 5 — материкова глина; 6 — траншея випадкових розкопок.

нечники стріл. На кістках черепа похованого, який лежав в південно-західному кутку могили, знайдено тоненьке бронзове вискове колечко.

Нижче подаємо опис всіх знайдених речей.

Залізний наконечник списа з довгим пером, лавролистої форми (рис. 4, 1). Довжина наконечника — 34 см, довжина втулки — 9,5 см, ширина пера — 4,5 см. Посередині пера знаходиться високе ребро, яке переходить у втулку. На нижньому кінці втулки є рифлення. Всередині втулки збереглося дерево від ратища списа.

Серед 110 екземплярів бронзових наконечників стріл виділяються такі типи: а) дволопатеві з шипом на втулці — 15 екз. (рис. 5, 2, 3) та без шипа на втулці — 2 екз. (рис. 5, 1). Голівки цих стріл овальні або лавролисті, втулки коротші за голівки. Лопаті мають більш-менш виразне заглиблення — ложки. Ребра лопатей голівок плавно переходят у втулку. Довжина наконечників — 3,2—4,4 см; б) трилопатеві з шипом на втулці — 23 екз. цілих і 3 уламки (рис. 5, 5, 6) та без шипа — 2 екз. (рис. 5, 4). Ребра лопатей голівок плавно переходят у втулку.

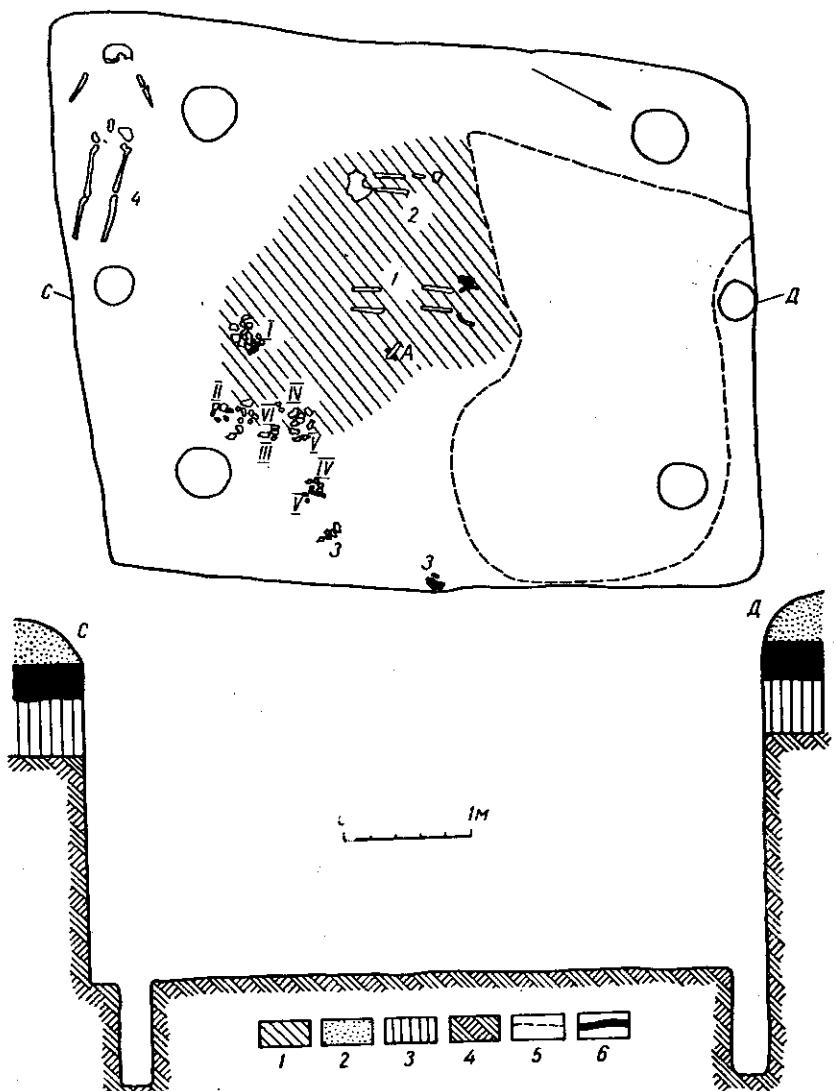

Рис. 3. План та розріз поховальної камери:

1 — залишки дерев'яного настилу; 2 — глинняний виклад; 3 — пісок; 4 — материкова глина; 5 — ділянка, розкопана шкодою; 6 — похованій чорнозем; I—4 — кістки похованих; I—V — розвали посудин; А — залізне тесло.

Варіантами цього типу є два наконечники (рис. 5, 7, 8) з сточеними лопатями і ложками внизу граней. Один з них має шип на втулці, другий — без шипа. Довжина наконечників — 2,8—4,6 см; в) трилопатеві наконечники без шипа з короткою втулкою і гострими кінцями лопатей — 55 екз. (рис. 5, 9, 10). Довжина наконечників — 2,9—4,4 см. Варіантами цього типу є 8 наконечників (рис. 5, 11, 12) з гладко заточеними гранями або з ложками біля основи граней. Розміри цих наконечників — 2,7—3,3 см. У втулках деяких наконечників стріл збереглися залишки древків.

Залізна провушна дволезова бойова сокира з прямою спинкою і округлим провухом, який трохи зсунуто до тильної частини (рис. 4, 10). Нижній край леза трохи опущено вниз. Обух сокири прямий, за формою він нагадує лезо, у зв'язку з чим сокири можна віднести до типу дволезових. Довжина сокири — 21 см. На лезі сокири збереглися відбитки тканини.

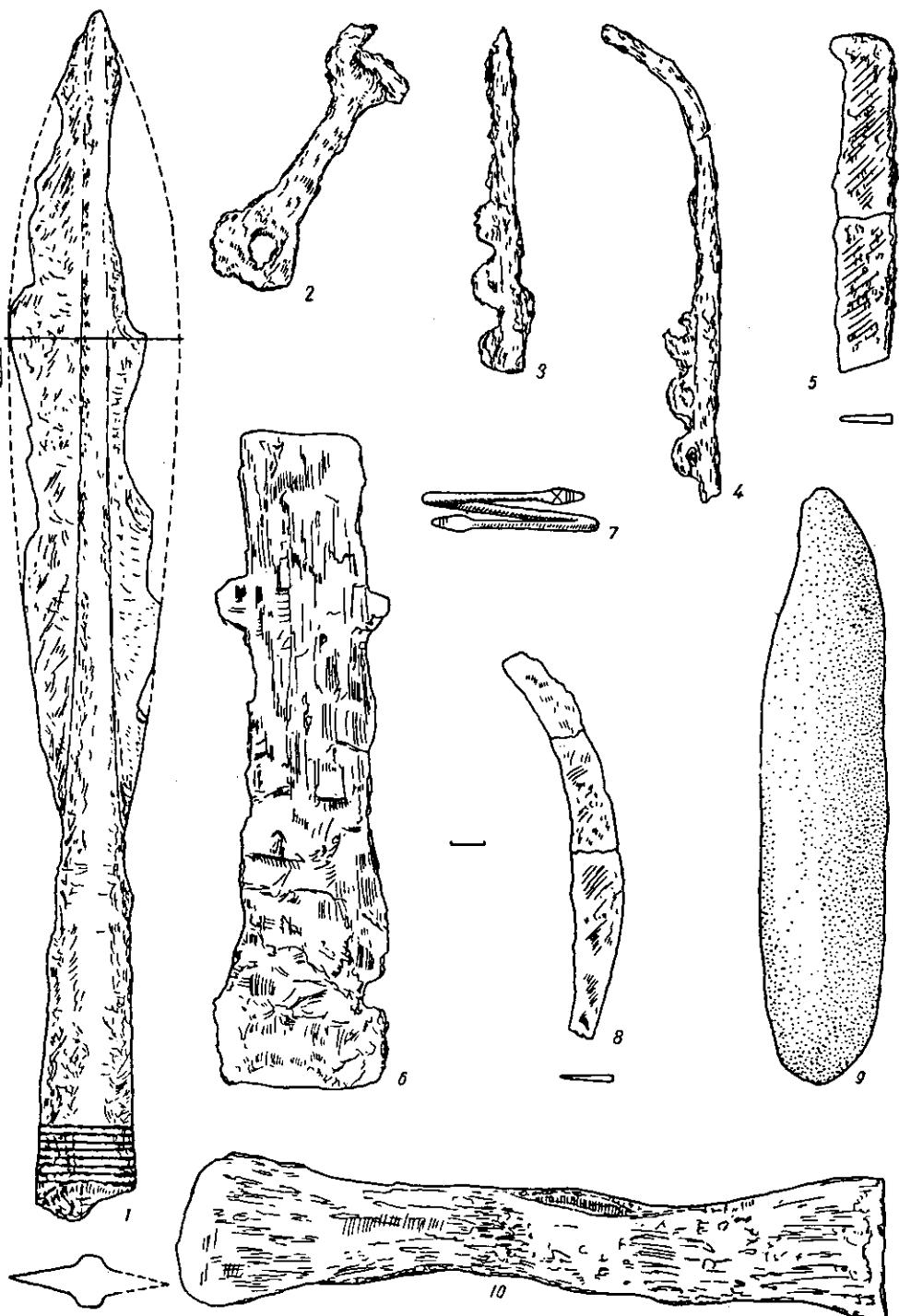

Рис. 4. Поховальний інвентар:

1 — залізний наконечник списа; 2 — залізі вудила; 3, 4 — залізні псалії; 5 — уламок леза залізного ножа; 6 — залізне тесло; 7 — бронзовий браслет; 8 — залізне лезо ножа; 9 — кам'яний точильни́й бруск; 10 — залізна сокира.

Кам'яний точильний брусков овальної в перерізі форми без отвору для підвішування (рис. 4, 9). Довжина його — 17,2 см. Край бруска трохи відбитий. Відсутність отвору свідчить про те, що він належить до типу брусків, які підвішувалися до пояса в спеціальних мішочках. Пара залізних стрижневидних пасалів в уламках з трьома боковими петлями

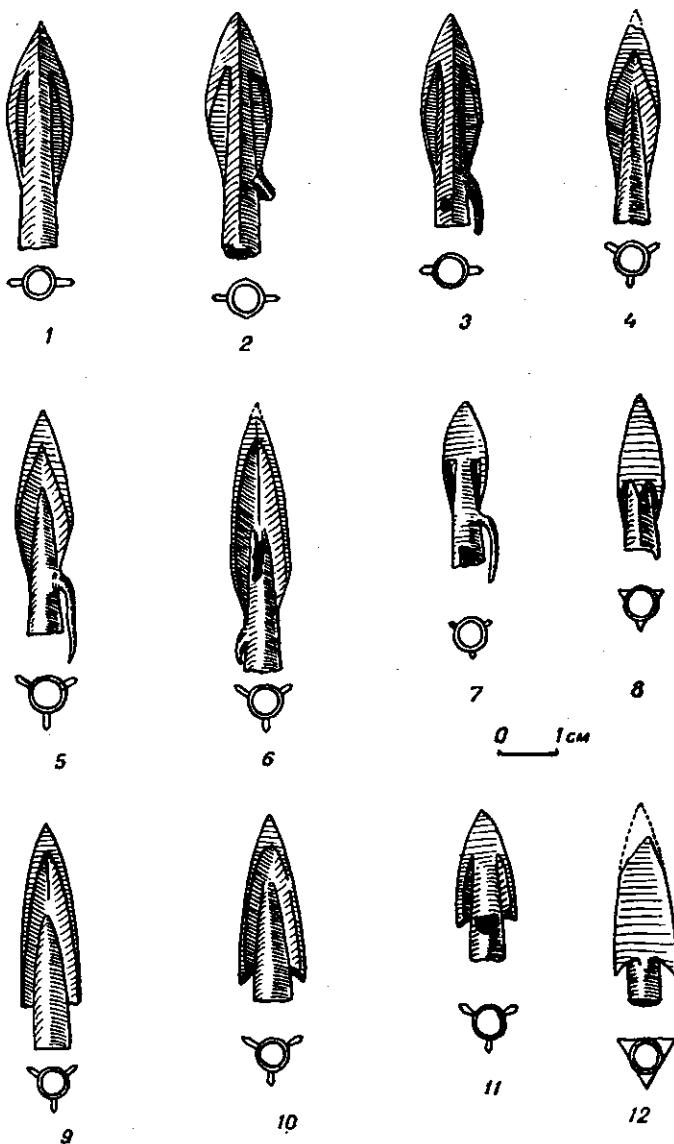

Рис. 5. Бронзові наконечники стріл.

і загнутим верхнім кінцем, на якому знаходитьться конічна шишечка (рис. 4, 3, 4). Залізні фрагментовані вудила з стременовидними петлями (рис. 4, 2).

Крім перелічених предметів, в могилі зустрілися уламки леза залізного ножа з горбатою спинкою (рис. 4, 8), довжина леза — 12 см; уламки залізного так званого «мисливського» довгого ножа з прямим лезом (рис. 4, 5), довжина збереженої частини — 10 см; залізне плоске тесло з боковими виступами (рис. 4, 6), довжина знаряддя — 19 см.

З прикрас в похованні знайдені: бронзовий дротяний браслет з кінцями, які заходять один за один на півобороту, у вигляді плоских

зміїних голівок, орнаментованих прокресленими лініями (рис. 4, 7); невелике тоненьке бронзове дротяне вискове кільце з незамкненими кінцями, діаметром 6 *мм*.

Всі посудини, виявлені в похованні, ліпні, вщент розбиті, очевидно, під час пограбування могили. Іх вдалося реставрувати: Опис посудин подаємо нижче.

Простий горщик тюльпановидної форми, з дещо відігнутими назовні вінцями (рис. 6, 7). Висота його — 27,3 *см*, діаметр вінець — 21,5 *см*. Колір бурій з темними плямами. В глині домішка слюди й піску. По вінцях і трохи нижче середини тулуба горщик орнаментовано двома невисокими валиками, розчленованими довгастими ямками. Під валиком, біля вінця, нанесені наколи трикутною в перерізі паличкою. Валик на тулубі, можливо, мав незамкнуті кінці, які заходили один за одний. На жаль, в цьому місці не вистачає стінки посудини. Проте видно, що частини валика, які збереглися, проходять тут на різному рівні.

Цікаву і рідкісну форму має горщик з петельчастою ручкою, яка надає посудині вигляд великого кухля (рис. 6, 8). Висота горщика — 19,6 *см*, діаметр вінець — 13,3—15,3 *см*. Форма горщика тюльпановидна. Він трохи сплюснутий з боків. Під вінцями — невисокий валик, розчленований довгастими ямками. Ручка овальна в перерізі, прикріплена одним кінцем нижче вінця, другим — трохи нижче середини тулуба. Із зовнішнього боку ручка прикрашена широкою прогладженою виїмкою по всій її довжині. Колір посудини бурій з темними плямами, поверхня загладжена, пролощена.

Миска з загнутими всередину вінцями, край яких горизонтально зрізаний (рис. 6, 5). Висота миски — 6,4 *см*, діаметр вінець — 22,2 *см*. По краю вінець зроблено чотири невеликих вертикальних виступи овальної форми, розташовані один проти одного. Поверхня миски лощена, всередині — чорного кольору, зовні — бурого з темними плямами. Дно плоске. З внутрішнього боку на дні миски прокреслений лощінням хрестоподібний знак, кінці якого співпадають з напрямом розташування виступів по вінцях.

В похованні виявлено п'ять черпаків.

Черпак у формі глибокої чашки з ребром, розташованим трохи вище середини тулуба (рис. 6, 6). Висота черпака — 9,5 *см*, діаметр вінець — 10,7 *см*. Поверхня лощена, з металевим відблиском. Колір посудини чорний з бурими плямами. Вінця прямі, ручка з виступом вище краю вінця. Кінець виступа відламаний, стертий. Денце плоске.

Черпачок чорнолошсний з металевим відблиском, у вигляді відкритої мисочки з ребром на тулубі біля вінця (рис. 6, 2). Висота черпачка — 3,5 *см*, діаметр вінець — 9,7 *см*. Край вінець трохи відігнутий назовні. Овальна в перерізі ручка підвищується над краєм вінця. Циліндричний виступ, розташований у верхній частині ручки, плоско зрізаний. Денце трохи увігнуте всередину.

Черпачок у вигляді чащечки з ребром, яке проходить по середині висоти тулуба (рис. 6, 3). Висота черпачка — 6 *см*, діаметр вінець — 7 *см*. Вінця посудини прямі, ручка, овальна в перерізі, трохи підвищується над краєм вінця. Край виступа ручки обламаний. Поверхня черпака бурого кольору з темними плямами, добре загладжена, приложенна. Денце трохи увігнуте всередину.

Черпак у вигляді чащечки, з ребром, яке проходить трохи вище середини тулуба (рис. 6, 4). Висота посудини — 6 *см*, діаметр вінець — 7,6 *см*. Край вінець злегка відігнутий назовні. Ручка петельчаста, підвищується над краєм вінця. Верхня частина ручки має виступ — шишечку. Поверхня черпака чорного кольору з бурими плямами, добре лощена. Денце обламане.

Черпачок напівсферичної форми, без ребра на тулубі, чим відрізняється від усіх описаних вище черпаків (рис. 6, 1). Висота — 4,8 *см*,

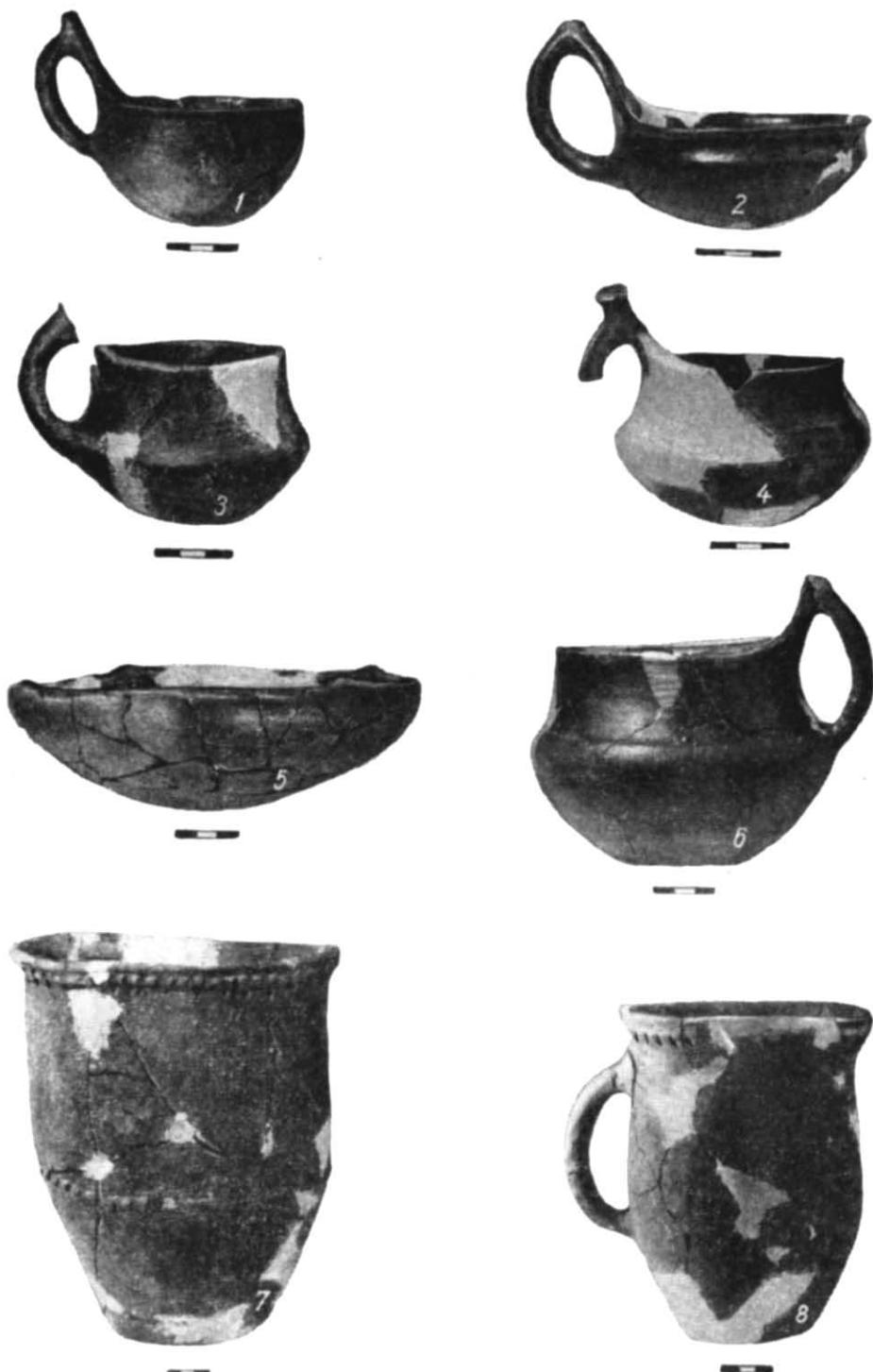

Рис. 6. Кераміка:
1—4, 6 — черпаки; 5 — миска; 7, 8 — горщики.

діаметр вінець — 7,8 см. Вінця прямі, край ледве відігнутий назовні. Ручка овальної в перерізі форми, підвищується над краєм вінця. Верхня її частина має виступ у вигляді прямо зрізаної невеликої шищечки. Денце трохи увігнуте всередину. Поверхня чорнолощена з металевим відблиском, денна зовнішня поверхня має сірий колір.

Чорнолощена корчага віллановського типу, струнких пропорцій (рис. 7). Висота — 59,4 см, діаметр шийки — 25 см, найширшої частини — 41,2 см, дна — 15,2 см. Края вінець відігнуті назовні під прямим кутом. Висока конічна шийка орнаментована рифленням — трьома поясами прогладжених борозенок. В найширшій, нижній частині посудини проходить ребро. Лощіння поверхні з металевим відблиском.

Таким є похованальний інвентар кургану.

Предмети з кургану біля с. Мала Офірна знаходять багато аналогій в пам'ятках VI ст. до н. е. лісостепового Придніпров'я.

Особливо цікавим і показовим є набір посудин з Офірнянського кургану, який можна вважати типовим саме для лісостепового Правобережжя. Так, простий горщик з двома розчленованими валиками на тулубі (рис. 6, 7) є звичайною посудиною для ранньоскіфського часу лісостепового Правобережжя. З'явившись у середині VII ст. до н. е., розчленований валик на тулубі посудини зникає десь з середини VI ст. до н. е. Горщики з такою

Рис. 7. Корчага з кургану біля с. Мала Офірна.

орнаментацією знайдені в кургані № 5 біля с. Рижанівка³, в кургані № 1 біля с. Гатне⁴, а також на поселенні біля с. Хрестатик⁵ та на інших пам'ятках правобережного Лісостепу. Серед них офірнянська посудина є однією з найпізніших. В дальшому розчленований валик на простих горщиках залишається тільки на вінцях.

Мисці з виступами по краю вінець (рис. 6, 5) відповідають аналогічні миски, знайдені на поселенні біля с. Жаботин⁶. Корчага віллановського типу з канельованою шийкою та черпаки з ребром на тулубі з Малої Офірни показують, як далеко на північний схід поширюються ці посудини, властиві в першу чергу кераміці Побужжя, де вони з'являються під впливом сусідньої південно-західної культури фракійського гальштату.

Найважливіше значення для датування кургану біля с. Мала Офірна мають предмети озброєння, які є характерними саме для VI ст. до н. е., про що свідчать численні аналогії.

Найближчою аналогією офірнянському наконечнику списа є наконечник з кургану № 453 біля с. Макіївка. За класифікацією Г. І. Мелюкової він відноситься до другого типу I відділу лавролистих наконеч-

³ G. Ossowski. Materjaly do paleoetnologii kurhanow ukrainskich.—Zbiot wiadomosci do antropologii krajowej, t. XII, Krakowie, 1888, табл. VIII, 1.

⁴ Труды III АС в России, т. I, К., 1878, стор. LXXXI; КДІМ, Б. 1141.

⁵ Е. Ф. Покровская, Г. Т. Копаненко. Отчет Крещатицкого отряда Кременчукской первобытно-скіфской экспедиции 1958 г.—Науковий архів ІА АН УРСР, табл. VI, 1—3.

⁶ М. И. Вязьмитина. Отчет о раскопках на Тарасовой горе в 1953 г.—Науковий архів ІА АН УРСР, стор. 14, табл. XIX, 2.

ників та датується першою половиною VI ст. до н. е.⁷ Типи наконечників стріл з розглядуваного поховання характерні для скіфських сагайдачних наборів кінця VII — першої половини VI ст. до н. е.⁸

Своєрідною є бойова дволезова залізна сокира. В пам'ятках скіфської культури бойові сокири з сікучими лезом та обухом досі не траплялися. Офірнянська знахідка — це перша знахідка сокири цього типу. Відомо, що дволезові сокири в добу раннього заліза були поширені в Угорщині та Трансільванії⁹, проте вони відрізняються від сокири з Малої Офірни: угорські та трансільванські сокири масивніші і строго симетричні, кінці їх трохи опускаються вниз від провуха.

Найближчою аналогією до сокири з Малої Офірни є залізна сокира з могильника біля с. Верхня Кобань на Північному Кавказі, яка зберігається в Державному історичному музеї УРСР. Вона має сікучий обух, пряму спинку та провуху, трохи зсунуту від тильної частини¹⁰.

Стременовидні залізні вудила з офірнянського поховання зберегли ще форму давніших литих стременовидних бронзових вудил з наглуходами з'єднаними петлями. Виготовлення таких вудил, особливо їх петель, із заліза шляхом кування було процесом складним і тонким, у зв'язку з чим подібні вудила проіснували недовго. З'явившись на початку VI ст. до н. е., вони у другій половині цього століття зникають і замінюються простішими вудилами із загнутими в петлі кінцями¹¹. Вудила та псалії з кургану біля с. Мала Офірна є однією з найпівнічніших знахідок вузди подібного типу в правобережному Лісостепу.

Залізні тесла, подібні офірнянському, зустрічаються в Лісостепу починаючи з періоду існування чорноліської культури. Близьким до офірнянського за часом є залізне тесло з виступами з кургану Старша Могила¹². В літературі висловлена думка, що подібні знаряддя використовувалися як мотики¹³. Могли вони вживатися і для копання могил, на стінках яких іноді спостерігаються сліди вузьких знарядь.

Судячи з залізних вудил та псаліїв, а також списа, курган біля с. Мала Офірна дуже близький за часом до кургану № 406 біля с. Журівка (урочище Горячево), датованого Є. Ф. Покровською серединою VI ст. до н. е.¹⁴

За часом спорудження він також співпадає з курганом біля с. Глеваха, розташованим поблизу м. Василькова, за 30 км від офірнянського¹⁵. Проте офірнянський курган був похованням менш багатої особи, ніж глеваський. На нашу думку, цей курган є могилою видного воїна, на відміну від багатого поховання вождя в кургані біля с. Глеваха.

Курган біля с. Мала Офірна важливий як одна з значних найпівнічніших пам'яток ранньоскіфського часу лісостепових племен дніпровського Правобережжя.

⁷ А. И. Мелюкова. Вооружение скіфов. — САИ, вып. Д 1—4, М., 1964, стор. 37, 38, табл. 12, 10. В праці Г. И. Мелюкової на табл. 12, 10 в підтекстовці помилково дано № 491 кургана замість № 453.

⁸ Там же, стор. 18—19, табл. 6.

⁹ Roska M. Skythische altertümer Siebenbürgens.— ESA, XI, Helsinki, 1937, стор. 182, рис. 23, I.

¹⁰ КДІМ, № 2513, Б 1801.

¹¹ В. А. Іллінська. Скіфська вузда VI ст. до н. е. — Археологія, т. XIII, К., 1961, стор. 43, рис. 5.

¹² В. А. Іллінська. Курган Старша Могила — пам'ятка архаїчної Скіфії. — Археологія, т. V, К., 1951, стор. 198.

¹³ Б. А. Шрамко. Древности Северского Донца, Харьков, 1962, стор. 195, рис. 74, 2.

¹⁴ Е. Ф. Покровская. К вопросу о сложении культуры земледельческих племен Правобережного Приднепровья, кандидатская диссертация, К., 1953, стор. 195.—Науковий архів ІА АН УРСР.

¹⁵ О. І. Тереножкін. Курган біля с. Глеваха.— Археологія, т. IX, К., 1954, стор. 95.

Е. А. ПЕТРОВСКАЯ

**КУРГАН VI в. до н. э. БЛИЗ с. МАЛАЯ ОФИРНА
НА КИЕВЩИНЕ**

Резюме

Осенью 1964 г. отряд Правобережной Скифской экспедиции Института археологии АН УССР провел исследование кургана, расположенного близ г. Фастова, у с. Малая Офирина.

Курган находился на левом, низком берегу р. Унавы. Высота насыпи кургана — 3,2—3,5 м, диаметр — 22—24 м. В центре обнаружена могильная яма прямоугольной формы ($5,4 \times 4,3$ м), глубиной 2,5 м, перекрытая в древности деревянной, по-видимому, двухскатной крышей, очень плохо сохранившейся.

Несмотря на ограбление кургана и нарушение его позднейшей траншеей, картина похоронного обряда в значительной своей части восстанавливается.

В могильной яме найдены остатки четырех погребенных. Один из погребенных, лежавших в центре, был главным лицом, для которого сооружен курган. Остальные являлись сопровождающими его лицами, насильственно умерщвленными в связи с погребальным ритуалом. Погребенные, лежавшие за линией столбов у стен могильной ямы, при жизни находились, очевидно, в особо зависимом положении.

В могиле найдены многочисленные предметы погребального инвентаря: посуда, оружие, украшения, части конской узды, позволяющие датировать погребение серединой VI в. до н. э.

Предметы погребального инвентаря характерны для раннескифских памятников лесостепного Правобережья Днепра. Офириянский курган важен как один из курганов наиболее северной группы памятников скифской культуры лесостепных племен Днепровского Правобережья.

Е. В. ЯКОВЕНКО

ПАСТИРСЬКЕ ГОРОДИЩЕ СКІФСЬКОГО ЧАСУ (За матеріалами розкопок 1955 р.)

Пастирське городище розташоване за 3 км на захід від с. Пастирське Златопільського району Кіровоградської області, в урочищі Жарище, або Мілке Галущино. Городище займає територію вздовж обох берегів невеличкої річки Сухий Ташлик, що поділяє його на дві частини. Більша, південно-західна частина знаходиться на крутому, правому березі, північно-східна — на більш похилому, лівому березі.

У 1898 р. Пастирське городище відвідав В. В. Хвойка, який опублікував перші відомості про археологічні знахідки на території городища, дав його короткий опис і план¹.

В наші дні внутрішні вали Пастирського городища, що відзначені на плані Хвойки, внаслідок неодноразових оранок майже не відрізняються від поверхні; не збереглися й насипи курганів, які в більшості були розкопані В. В. Хвойкою і М. Ю. Бранденбургом. Головний захисний вал городища значно пошкоджений зливами і земляними роботами під час посадки фруктових дерев. (Територія городища тепер зайнята будівлями хут. Свинолупівка). Висота (20 м) валу городища була вказана В. В. Хвойкою помилково. В 1938 р. на це звернула увагу І. В. Фабриціус, яка встановила, що останній міряв висоту валу разом з глибиною рову біля прориву V, де рів заглиблений дощовими водами². Сучасна висота валу городища, за даними експедиції 1948 р., досягає 4 м³.

У 1949 і 1955 рр. на городищі працювала експедиція Інституту археології АН УРСР. В 1949 р. вона ставила собі за мету встановити ступінь збереженості культурних шарів та їх стратиграфію. Проведення розкопок ускладнювалося тим, що територія городища в значній частині зайнята садибами. Неважаючи на ці перешкоди, було закладено 15 розкопів і на площі 438 м² досліджено житлові й господарські комплекси скіфського та ранньосередньовічного часу. Роботи першого сезону носили розвідковий характер і провадились по всій території городища. В результаті було доведено, що Пастирське городище, всупереч прийнятому раніше погляду І. В. Фабриціус, залишається ще далеко не вичерпним джерелом для археологічних розкопок⁴.

¹ ДП, II, К., 1899, стор. 8—9; Е. В. Яковенко. Нове про розкопки В. В. Хвойки біля с. Пастирського. — Археологія, т. XX, К., 1966, рис. 1—3.

² І. В. Фабриціус. Звіт про Тясьминську експедицію 1933 р. — Науковий архів ІА АН УРСР, ф. 25, № 31.

³ Вважаємо необхідним нагадати про це ще раз, тому що помилка в публікації В. В. Хвойки повторюється деякими авторами і тепер.

⁴ М. Ю. Брайчевський. Нові розкопки на Пастирському городищі. — АП, т. V, К., 1955.

У 1955 р. роботи експедиції Інституту археології АН УРСР були зосереджені в лівобережній частині городища, де були знайдені цікаві споруди першої половини I тисячоліття н. е. Результати експедиції 1955 р. досі були лише коротко підсумовані в публікації М. Ю. Брайчевського, який більш докладно зупинився на знахідках ранньосередньовічного часу⁵. Всі матеріали скіфського часу фактично залишилися

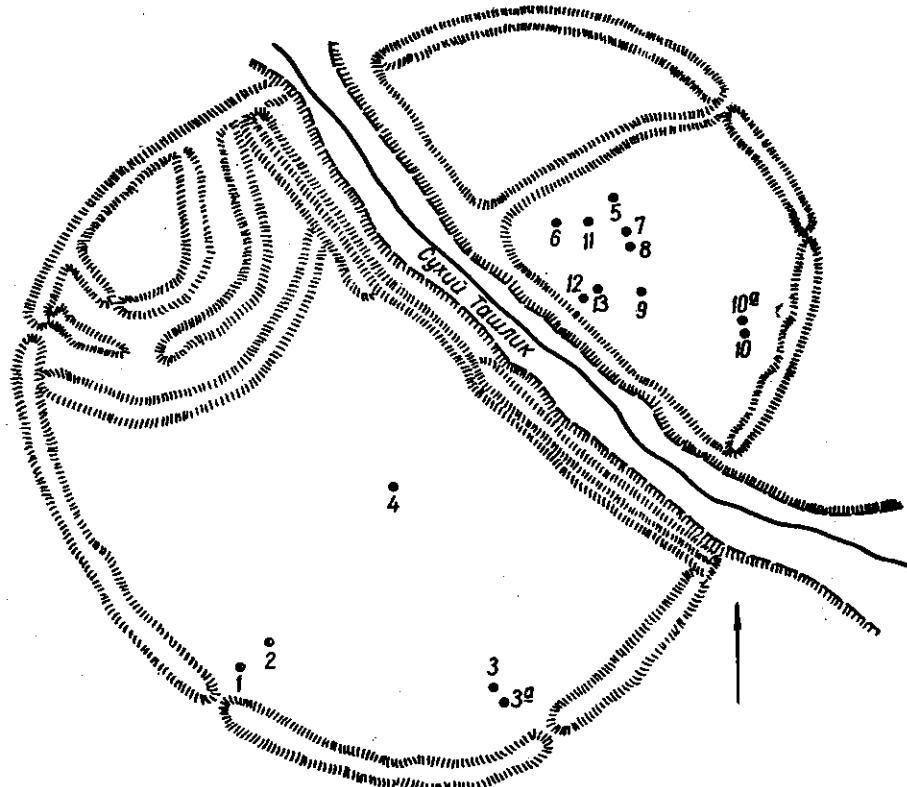

Рис. 1. Схематичний план городища з житлами скіфського часу (1—13).

недослідженими. Дано стаття присвячена вивченю цих ще не опублікованих матеріалів скіфського часу з Пастирського городища⁶.

У 1955 р. в лівобережній частині городища 24 розкопами була розкрита площа 1,5 тис. м². Як в 1949 р., так і тепер тут не вдалося простежити стратиграфію культурних шарів, оскільки ґрунт на всій території городища дуже мішаний. Тому про культурно-хронологічні комплекси можна говорити лише в межах житлових або господарських споруд.

За два сезони робіт на території городища було досліджено 15 жителів скіфського часу (рис. 1). У 1949 р. Г. Т. Ковпаненко розкопала чотири житлових комплекси — дві землянки VI—V ст. до н. е. та два наземних житла IV—III ст. до н. е.⁷ Під рівнем підлоги наземного житла № 3 була знайдена яма (за Г. Т. Ковпаненко — господарська), планування і характер заповнення якої дозволяють нам розглядати її як житло типу землянки. Воно в плані округлої форми, з північно-

⁵ М. Ю. Брайчевский, Исследование Пастырского городища в 1955 году. — КСИА АН УССР, вып. 7, К., 1957.

⁶ Висловлюю подяку М. Ю. Брайчевському і Г. Т. Ковпаненко, які люб'язно надали нам можливість ознайомитися з усіма матеріалами Пастирської експедиції.

⁷ Г. Т. Тітенко (Ковпаненко). Розкопки пам'яток скіфського часу на Пастирському городищі. — АП, т. VI, К., 1956.

східного боку вхід з кількома земляними уступами. Діаметр житла — близько 2 м, глибина — 0,7 м. В заповненні землянки зустрілися фрагменти ліпних горщиків з наліпним розчленованім валиком і проколами та уламки амфор.

Всі житлові споруди, відкриті на Пастирському городищі, для зручності їх опису були нами перенумеровані. П'ять жител, розкопаних у 1949 р. на правому березі, дістали такі номери: житло № 1 (землянка),

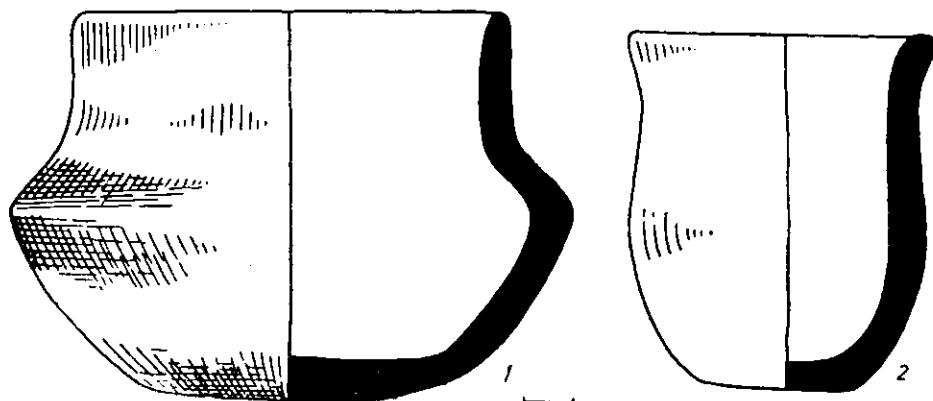

Рис. 2. Кубки.

житло № 2 (землянка), житло № 3 (наземне), житло № 3а (землянка), житло № 4 (наземне). Інші 10 житлових споруд були розкопані в лівобережній частині городища у 1955 р. Наводимо їх опис.

Житло № 5 відкрито на ділянці 16 розкопу в північно-східній частині городища. В плані воно округле, трохи витягнуте. Ширина — 3,65 м, довжина — 4,2 м. Підлога знаходилась на глибині 0,4 м від поверхні, тому його можна вважати наземним. У північно-західній частині житла збереглися рештки глинобитної печі. В заповненні ями житла знайдені уламки ліпних горщиків, орнаментовані наліпними валиками з проколами і наколами, фрагменти мисок з наколами під загнутим всередину краєм, три прясла конічної та біконічної форми, уламок залізного ножа.

Житло № 6 відкрито на ділянці 17 в північно-східній частині городища. Форма його — неправильний квадрат з сторонами довжиною до 3,15 м. Підлога знаходилась на глибині 0,35 м від поверхні, виходячи з цього, житло можна вважати наземним. В заповненні житла виявлено два «житлових рівня», які не розрізняються між собою за речовими комплексами. На підлозі знайдено каміння із слідами горіlosti, можливо, рештки печі. В заповненні ями житла зустрілись уламки ліпних горщиків з наліпним розчленованім валиком і без орнаментації, уламки великої лощеної посудини типу корчаги, фрагменти мисок з загнутим всередину краєм, біконічне прясло та цілий лощений келех (рис. 2, 1).

Житло № 7 (рис. 3, 1) відкрито на ділянці 22 в північно-східній частині городища. В плані має форму неправильного чотирикутника шириною 3,1 м і довжиною 3,3 м. Підлога знаходилась на глибині 0,3 м від поверхні, через що його можна вважати наземним. У північно-східній частині житла збереглися рештки глинобитної печі довжиною 1,1 м, ширину 1 м. На підлозі житла, в північно-західній частині, біля стіни лежала кам'яна зернотерка, а в центрі був знайдений череп людини. В заповненні ями житла, крім маловиразних фрагментів кераміки, були знайдені уламок залізного ножа і бронзовий трилопатевий наконечник стріли.

Житло № 8 (рис. 3, 1) відкрито поруч з житлом № 7. Форма його в плані близька до квадрата, довжина сторін якого становить близько 3,8 м. Підлога знаходилась на глибині до 0,38 м від поверхні, в зв'язку з цим його можна вважати наземним. В північній частині житла була глинобитна піч, стінки якої збереглися на висоту 0,4 м. Розміри череня печі — $0,7 \times 0,4$ м. На черені знайдені уламки ліпного горщи-

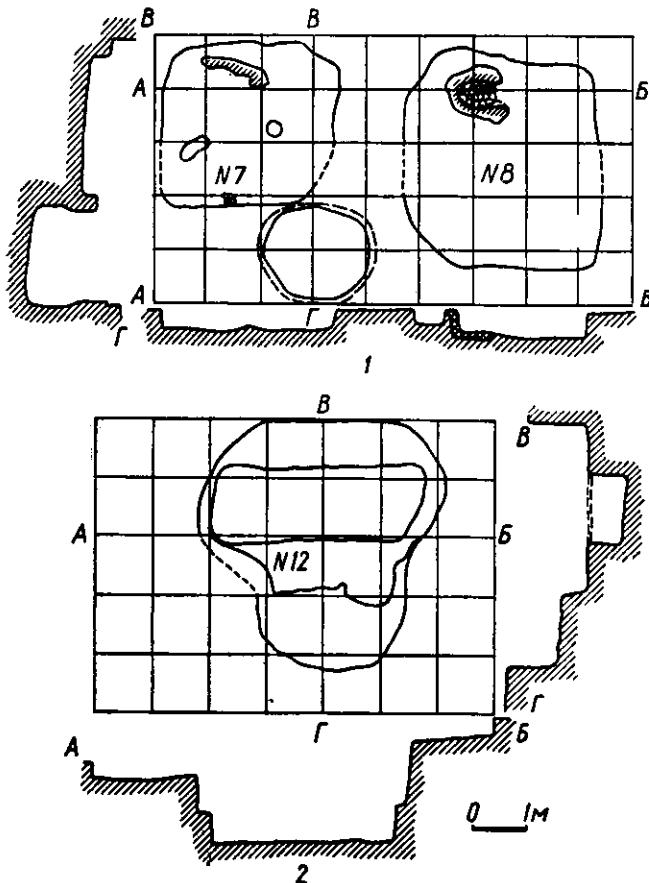

Рис. 3. Плани жителів, відкритих на городищі в 1955 р.
1 — житла № 7 і 8, 2 — житло № 12.

ка з невисоким прямим краєм і дуже опуклим тулубом. В заповненні ями житла зустрілися фрагменти ліпних горщиків з защипами по краю, уламок ручки з виступом від лощеного черпака, два прясла.

Житло № 9 відкрито на ділянці 23 в північно-східній частині городища. В плані має форму неправильного чотирикутника довжиною 3,3 м і ширину 3 м. Підлога знаходилась на глибині 0,4 м від поверхні. Виходячи з цього, його можна вважати наземним. Біля північної стінки житла збереглися рештки округлої глинобитної печі довжиною 0,78 м і ширину 0,47 м. Перед піччю була овальна яма розміром $1,5 \times 1,8$ м і глибиною 15 см. Посередині північно-східної стінки розчищена невелика стовпова ямка діаметром 0,25 м. В заповненні ями житла зустрінути уламки ліпних горщиків з пальцевими защипами по вінцях, фрагменти мисок, уламки дисковидних кришок і дві амфорні ручки.

Житло № 10 відкрито на ділянці 30 в північно-східній частині городища. Воно перекривалось наземним житлом скіфського часу (№ 10а) та ранньосередньовічним житлом № 14. В плані округлої фор-

ми, діаметром 2,5 м. Підлога знаходилась на глибині 0,8 м від поверхні, тому його можна вважати землянкою. Житло дуже пошкоджено пізнішими спорудами, рештки печі не простежені. В заповненні ями житла виявлено уламки ліпних горщиків, орнаментовані ліпним розчленованим валиком з наколами і проколами та край лощеної миски з наколами під краєм.

Житло № 10а перекривало частину землянки № 10. В плані округлої форми, діаметром до 3 м. В східній частині житла дві приступки; біля стін розчищені дві стовлові ямки: одна — діаметром до

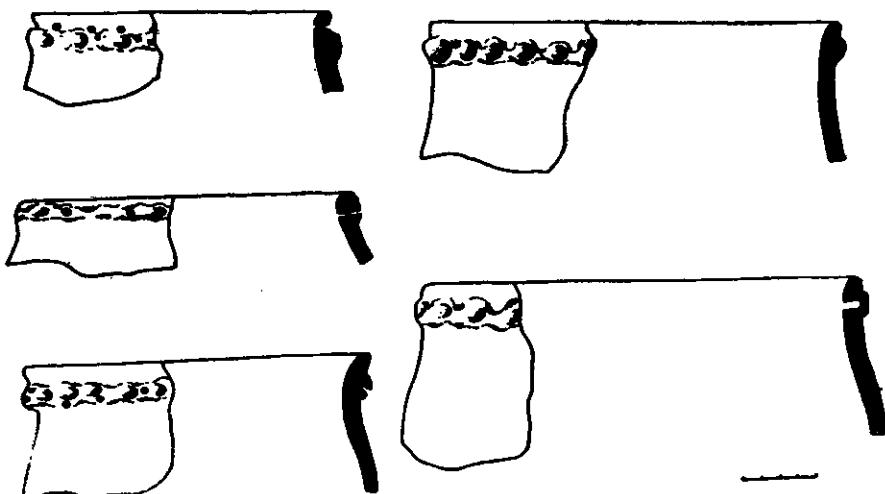

Рис. 4. Уламки посуду із землянки № 12.

0,23 м, глибиною 0,35 м, друга — діаметром 0,18 м і глибиною 9 см. Підлога знаходилася на глибині 0,4 м від поверхні. Виходячи з цього, його можна вважати наземним. В заповненні ями житла зустрінуті уламки ліпних горщиків з пальцевими защипами по краю і фрагменти кількох мисок.

Житло № 11 відкрито на ділянці 34 в північно-східній частині городища. В плані прямокутне з закругленими кутами, довжиною 3,3 м і ширину 3,1 м. Підлога знаходилася на глибині 0,4 м від поверхні, тому його можна вважати наземним. Вздовж північної стіни лежала обвуглена колода, навколо якої глиняна підлога була випалена до червоного кольору. В південно-східному кутку житла були рештки глиnobитної печі, південно-західний край зруйнований пізньою ямою. В заповненні ями житла знайдені фрагменти товстостінних ліпних горщиків, уламки вінець з пальцевими защипами, частина амфори з широкою шийкою та грубий гончарний горщик, що потрапив сюди із середньовічної ями.

Житло № 12 (рис. 3, 2) відкрито на ділянці 36 в північно-східній частині городища. В плані округле, трохи витягнуте по осі північний схід — південний захід, довжиною 3,7 м і шириною 2,8 м. Підлога знаходилася на глибині 1,2 м від поверхні, що дає підставу вважати його землянкою. З південно-східної сторони вхід з двома приступками. На нижній приступці знайдені фрагменти печини і глиняних вальків — рештки глиnobитної печі, що була, мабуть, десь поруч. Вздовж центральної частини житла — прямокутне заглиблення глибиною до 0,6 м. В заповненні ями житла знайдено цікаві знахідки: велику кількість уламків ліпних горщиків, орнаментованих наліпним валиком з проколами та наколами (рис. 4); багато фрагментів лощених і простих ми-

сок з проколами і наколами під краєм (рис. 5, 2); уламки дисковидної кришки з наскрізними отворами (рис. 6, 14); куски великих лощених корчаг (рис. 5, 1); кілька мініатюрних посудинок, різноманітних за формою (рис. 6, 12, 13); велику кількість конічних, біконічних і округлих пряслиць (рис. 6, 6—11), глиняних гудзиків (рис. 6, 3—5), намистин; глиняний «хлібець» і два глиняних коники (рис. 6, 1, 2). В цій же землянці знайдено різьблений навершник молотка з рогу благородного оленя і бронзовий тригранний наконечник стріли.

Житло № 13 було відкрито на ділянці 36 в північно-східній частині городища. В плані округле, діаметром 3,7 м. Підлога знаходи-

Рис. 5. Уламки посуду із землянки № 12.

лась на глибині 0,3 м. Виходячи з цього, його можна вважати наземним. В заповненні ями житла траплялись уламки ліпних горщиків, орнаментовані валиком з наколами, та горщики з пальцевими вдавленнями по краю вінець; один з фрагментів вінець прикрашений косими насічками. Тут же знайдені фрагменти лощених мисок і дволопатевий бронзовий наконечник стріли з шипом. З цього ж комплексу речей походить і цілий кубок з світлої глини (рис. 2, 2). Серед уламків античних амфор була знайдена ручка з коричневою смugoю.

Крім житлових споруд, на городищі в 1955 р. виявлені ями господарського призначення. Серед них можна виділити яму № 8 на ділянці 22, правильної грушовидної форми, яка служила для зберігання припасів, скоріше за все зерна. Подібні за формую господарські ями відкрито на городищі в 1949 р. (яма № 2).

Грушовидна яма 1955 р. була розташована між двома житлами (№ 7 і 8) IV—III ст. до н. е. В ямі знаходилися більш ранні культурні рештки, і хронологічно вона не зв'язана з житлами. Глибина ями — 1,3 м, діаметр верхньої частини — 1,75 м, діаметр дна — 2,15 м. В заповненні ями знайдені уламки горщиків з наліпним валиком і наколами, глиняне прясле та фрагмент лощеного келеха. Характер заповнення ями дозволяє датувати її другою половиною V ст. до н. е.

Таким чином, з 15 жител, відкритих на городищі, 5 — землянки (№ 1 — 3а, 10, 12), 10 — наземні житла (№ 3 — 10а, 11, 13).

Землянки звичайно мають в плані форму неправильного овала, з східного боку якого знаходиться вхід з кількома східцями. Вздовж стін в деяких землянках (№ 1, 12) виявлені земляні приступки, що служили лежанками або полицями. Піч розміщена в центрі житла. Землянки мали перекриття у вигляді конічного або двускатного куреня з товстих

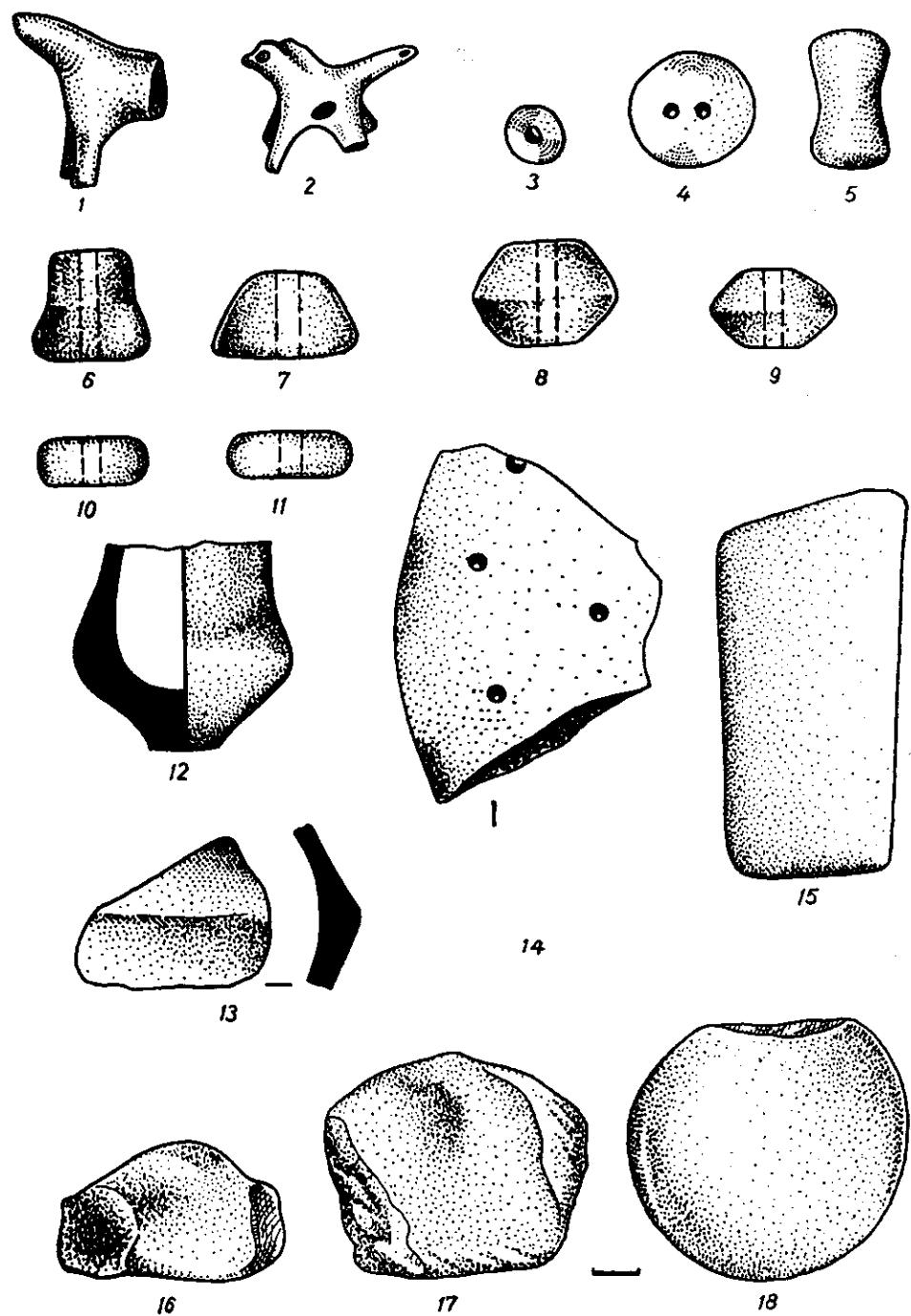

Рис. 6. Речі із землянки № 12.

лозин, що спиралися на дерев'яні стовпи. Внутрішня, а іноді, мабуть, і зовнішня поверхня перекриття була обмазана глиною. Вірогідно, що глиною були обмазані й стінки землянки, щоб запобігти проникненню вологи та утеплити їх взимку.

Наземні житла частіше за все в плані чотирикутні із закругленими кутами. Печі в них овальної форми, розміщуються звичайно у східній частині. Конструкція цих жител уявляється нам у вигляді плетеного

з товстих лозин каркаса, обмазаного глиною. Основою каркаса служили стовпи, на які опиралася і дах будови (стовпові ями виявлені в житлах № 9, 10а).

Переважна більшість знахідок на городищі представлена фрагментами ліпної та античної кераміки, головним чином уламками амфор.

Серед ліпного посуду виділяється велика група горщиків двох типів: 1) невеличкі, слабо профільовані горщики з прямим краєм; 2) горщики з більш розвинутим профілем, у яких край відігнутий назовні. Діаметр вінець — від 15 до 20 см. Орнаментація горщиків звичайна для посудин правобережного Лісостепу: на посудинах VI—V ст. до н. е., як правило, є наліпній розчленований валик з проколами, який замінюється в IV—III ст. до н. е. пальцевими защипами і, як виняток, ко-

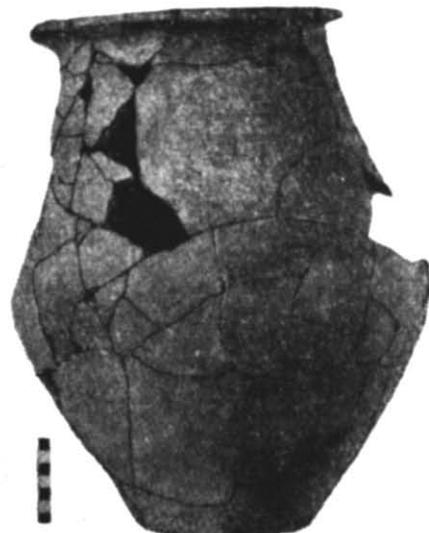

Рис. 7. Корчага з господарської ями № 5.

сими насічками по краю вінець. Поверхня горщиків шершава, часто на стінках проступають частки логано роздрібленим кварцу. Колір посудин переходить від світло-сірого до бурого з червоними плямами, що свідчить про нерівномірний випал на відкритому вогнищі.

Для зберігання припасів служили великі кратероподібні посудини з широкою шийкою, діаметром від 20 до 30 см. Орнаментовані ці горщики так само, як і посудини, менші за розміром. Деякі екземпляри кратероподібних посудин виділяються старанною виробкою.

Серед великих горщиків на Пастирському городищі є значна кількість корчаг віллановського типу. Вони відрізняються масивними різко відігнутими назовні вінцями, біконічним тулубом та порівняно невеликим денцем при широкій шийці. Поверхня цих посудин добре загладжена або підлощена. Одна корчага, що була знайдена в господарській ямі разом з великим крем'яним пестом (ділянка 24, яма V), повністю реставрована. Її висота — 41 см, діаметр вінець — 25 см, діаметр середньої частини — 36 см, діаметр дна — 16 см (рис. 7).

Дуже різноманітно на Пастирському городищі представлені миски. Серед них за формою можна виділити такі: 1) великі і глибокі миски з крутими стінками на кільцевому піддоні; 2) менші миски, але більш положисті, з затнутими всередину краями і злегка закругленим дном; 3) зовсім маленькі мисочки типу блюдечь з вертикально поставленим по краю бортіком. Як правило, всі миски дуже старанно зроблені із добре відміленої глини з домішками піску, поверхня їх загладжена або підлощена. Більшість мисок орнаментована проколами та наколами під краєм.

Черпаки на Пастирському городищі зустрічаються рідко. Вони звичайно високі, з біконічним тулубом і невеликою ручкою, що має ко-

тушкоподібний виступ. Колір черпаків світло-сірий і чорний, стінки підлощені. Всі вони не мають орнаментації.

Також рідко зустрічаються кубки, але серед них є екземпляри з округлим та біконічним тулубом. Як і черпаки, кубки не орнаментовані. В наземному житлі № 6 був знайдений цілий лощений кубок з біконічним тулубом, прямим краєм та широким, злегка закругленим денцем. Висота його — 7,5 см, діаметр вінець — 8,5 см, діаметр середньої частини — 11 см, діаметр денця — 4 см (рис. 2, 1). Ще один цілий кубок походить з наземного житла № 13. Колір його світло-сірий, края вінець злегка відігнуті назовні, стінки слабо опуклі, денце плоске; висота — 7 см, діаметр вінець — 6 см, діаметр дна — 3 см (рис. 2, 2).

Серед фрагментів кераміки часто трапляються дископодібні масивні кришки, іноді підлощені. По всій поверхні однієї з кришок зроблені наскрізні отвори. Середня товщина кришок — 1—1,5 см.

Особливу групу керамічних виробів становлять різноманітні вироби з глини: мініатюрні посудинки, що повторюють форму великих горщиків, мисок і черпаків; гудзики округлої, плоскої та циліндричної форми; прясла, «хлібці», фігурки тварин. Прясла різноманітні за формою — конічні, біконічні, плоскі, типу дзвіночків; середня висота їх — 2—3,5 см, діаметр — від 2 до 4 см. Деякі з прясел виготовлені дуже ретельно, поверхня їх лощена, а на одному з них є відбиток тканини.

В землянці № 12, як згадувалось вище, знайдені дві мініатюрні фігурки коників. Від однієї фігурки, більшої за розміром, збереглася лише передня частина — надбита голівка і частина тулуба з двома передніми ногами. Коник виліплений з червоної глини; висота його — 4 см, ширина — 2,5 см. Друга фігурка чорного кольору, вона зображує невеликого старанно модельованого коника. Можна розібрати витягнуту морду, гриву, тоненькі передні ноги і довгий хвіст; задні ноги відбиті в нижній частині. Цікава особливість — у глині на животі коника була вдавлена зернина пшениці, а у хвіст — зерно проса; відбитки цих зерен добре збереглися.

Дуже рідко на городищі зустрічається кераміка з різним орнаментом. Так, у 1955 р. в землянці № 12 і навколо неї були знайдені фрагменти досить великого товстостінного горщика з широкою шийкою, реставрувати який, на жаль, неможливо. Від перебування у вогні поверхня посудини дуже розтріскалася, черепки придбали сірий колір. Горщик найвірогідніше був лощений, по плічках він орнаментований різними потрійними трикутниками, спущеними вершинами донизу.

Антична кераміка представлена на городищі головним чином амфорною тарою і була визначена Н. О. Онайко, а нам лишається лише нагадати її загальні висновки.

Серед амфор VI—V ст. до н. е. тут трапляються хіоські, «протафасоські» та амфори з стаканоподібними ніжками, а у IV—III ст. до н. е. з'явилися пізні хіоські амфори та амфори типу «Солоха I». На відміну від амфорної тари столова антична кераміка на городищі налічується одиницями; це головним чином фрагменти простих чорнолакових канфарів IV—III ст. до н. е. з канелюрами.

Залізні вироби на Пастирському городищі представлені уламками ножів з горбатою спинкою і кістяною або дерев'яною ручкою. Уламки таких ножів знайдені в житлах № 5, 7, 12, 13. Всі вони дуже корозовані і збереглися погано.

Єдиними предметами зброї, знайденими на городищі, є бронзові наконечники стріл. Їх налічується 6: два дволопатевих, один тригранний і три трилопатевих.

Бронзовий дволопатевий наконечник з лавролистовою голівкою

(довжина — 2,7 см), знайдений в землянці № 4 на ділянці III, має виступаючу назовні невелику втулку з шипом (рис. 8, 2). В землянці № 13 на ділянці 36 виявлено бронзовий дволопатевий наконечник з вузькою овальною голівкою (довжина — 3 см). Втулка у нього значно виступає назовні, а боковий шип спускається нижче края втулки (рис. 8, 1).

Різноманітні варіанти дволопатевих наконечників стріл знайдені в Північному Причорномор'ї і віднесені до VIII—VI ст. до н. е. Ці варіанти відрізняються шириною голівки, довжиною втулки і наявністю бокового шипа.

Форма дволопатевих бронзових наконечників, зустрінутих на Пастирському городищі, зіставлення їх з керамічним комплексом дозволяють датувати наконечники VI ст. до н. е.

Тригранний бронзовий наконечник з обрізаною втулкою (довжина — 2 см), знайдений в землянці № 12 на ділянці 36, має слабо дуговидні ребра, невеликий ложок між ними, розділений на дві

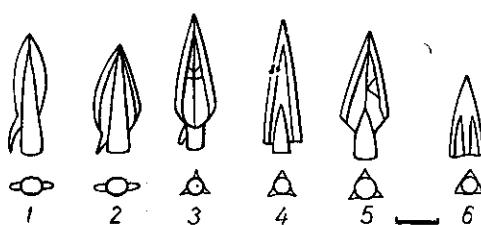

Рис. 8. Бронзові наконечники стріл, знайдені в 1949 і 1955 рр.

половини псевдовтулкою (рис. 8, 6). Такий тип невеличких наконечників стріл з баштовидною голівкою характерний для V ст. до н. е. Трилопатевий наконечник з виступаючою втулкою і боковим шипом (довжина — 3,5 см) знайдено на ділянці 30. Втулка його намічена лише в нижній частині голівки, дуговидні ребра косо обрізані внизу. На одній з граней є значок у вигляді літери К (рис. 8, 3). Трилопатевий наконечник з виступаючою втулкою (довжина — 3,5 см) подібний до попереднього, але відрізняється від нього прямими ребрами і відсутністю шипа. На кожній грані наконечника є значки (рис. 8, 5). Бронзовий наконечник, знайдений на поверхні, подібний до двох вищезазначених, але має коротку виступаючу втулку і ребра, рівно обрізані в нижній частині (рис. 8, 4).

Всі ці трилопатеві наконечники стріл — варіанти одного й того ж типу стріл VI—V ст. до н. е.. Більш раннім з них можна вважати наконечник з боковим шипом, хоч наконечники з шипами як пережиточне явище зустрічаються в V—IV ст. до н. е. Для IV—III ст. до н. е. характерні наконечники стріл з обрізаною втулкою.

Особливий інтерес становить випадкова знахідка бронзової прикраси від вуздечного набору, виконана у звіриному стилі. Це бронзова налобна бляшка, один кінець якої оформленний як голова з пащою вовка, а другий — як дзьоб великого птаха. Це ще один екземпляр з відомої групи речей, що імітують в металі ікла кабана. Такі прикраси зустрічаються частіше за все в Поволжі і Приураллі, є вони і в Подніпров'ї. На Пастирському городищі подібний налобник був знайдений під час розкопок В. В. Хвойка. Ще один налобник, подібний до нашого, знайдено в кургані, розкопаному біля с. Маціївка в 1947 р. Але прикраса, знайдена на городищі в 1955 р., відрізняється від двох попередніх високою якістю художнього виконання.

Серед кістяних виробів на Пастирському городищі в 1955 р. був знайдений лише уламок кістяного псалія грубої роботи, нижня частина якого оформлена у вигляді копита.

Окремо слід відзначити знахідку різьбленого навершника молотка з рогу благородного оленя⁸ в землянці № 12. Навершник цилін-

⁸ За визначенням В. І. Бібікової.

дричний, зберігає форму рогу. Довжина його — 8 см, ширина — від 2,5 до 2 см.

Кам'яні вироби на Пастирському городищі представлені розтирачами плоскої та шаровидної форми (рис. 6, 16—18), на деяких з них збереглися сліди червоної фарби. В одному з наземних жителів (№ 7 на ділянці 22) знайдена плоска кам'яна зернотерка, а в землянці № 12 — широкий оселок (рис. 6, 15) з сірого шифера, довжиною 9 см і ширину 4 см.

Пастирське городище розташоване в басейні Тясмина — одного з найдавніших землеробських центрів Подніпров'я. Тому цілком ясно, що головним заняттям його жителів було землеробство. На днищах багатьох ліпних горщиків, знайдених на городищі, зустрічаються відбитки зерен пшениці й проса.

У 1939 р. під час розвідкових робіт Тясминської експедиції в північній частині Пастирського городища серед рештків печі були знайдені шматки «скіфського хліба»⁹.

В результаті спеціальних дослідів було встановлено, що хліб виготовлено з пшона дуже високої якості. З'ясувалось, що процес обробки проса був досить складний: спочатку зерно змочували у воді кілька разів, потім підсушували на вогні і лише після цього очищали на зернотерках від луски¹⁰.

Для зберігання зерна служили великі корчагоподібні посудини і земляні ями — сховища. Краще за все для таких цілей підходили грушовидні ями, стінки яких були, очевидно, обмазані глиною. Зернові ями такого типу добре відомі на поселеннях Нижнього Дніпра, Південного Бугу та ін.

Із землеробством на Пастирському городищі зв'язані й предмети культового призначення. Це стосується, насамперед, жертвовника, знайденого В. В. Хвойкою¹¹ в 1901 р. в лівобережній частині городища. Подібні жертвовники були відкриті ним же на Матронинському городищі і на городищі Кононча¹². В усіх цих випадках в шарах золи біля жертвовників зустрічались мініатюрні посудинки, фігурки людей і тварин, глиняні «хлібці». Серед подібних предметів, знайдених на городищі в 1955 р., особливої уваги заслуговує фігурка коня з відбитками зерен у глині, що, безсумнівно, мала відношення до якогось релігійного місцевого обряду, пов'язаного з культом землеробства.

Численні знахідки кісток тварин в житлах і господарських ямах Пастирського городища свідчать про значний розвиток скотарства. Визначення остеологічного матеріалу показує, що головною тяглою силою в господарстві місцевих жителів були бик і кінь¹³. Ми не маємо в достатній кількості знахідок предметів кінської упряжі на городищі, але матеріали, здобуті Хвойкою у 1888 р. під час розкопок Пастирських курганів, дозволяють припустити, що верховий кінь займав значне місце у повсякденному житті місцевого населення.

Крім великої рогатої худоби і коней, жителі городища розводили свиней, овець і кіз.

Таким чином, в результаті розкопок двох сезонів на Пастирському городищі був зібраний цікавий археологічний матеріал, представлений великим керамічним комплексом, виробами з металу, кістки й каменю.

⁹ Вс. Петров. Харчові рештки з Пастирського городища. — Археологія, т. II, К., 1948.

¹⁰ М. Ю. Брайчевський не погоджується з датою Вс. Петрова і відносить «хліб» до середини I тисячоліття н. е. Див. М. Ю. Брайчевський. Біля джерел слов'янської державності, К., 1964, стор. 85—86.

¹¹ В. В. Хвойка. Городища Среднього Приднепров'я, их значение, древность и народность. — Труды XII АС, т. I, М., 1905, стор. 93.

¹² АЛЮР, т. III, К., 1901, стор. 181.

¹³ Визначення остеологічного матеріалу було зроблено І. Г. Підоплічком у 1955 р.

Вивчення цього матеріалу дозволяє до деякої міри пролити світло на історію городища і рід занять його жителів.

Пастирське городище територіально зв'язане з трьома іншими великими городищами скіфського часу — Будянським, Макіївським і Шарпівським. Будянське і Макіївське городища вивчені слабо; їх територія заросла лісом, а оборонні споруди майже повністю зруйновані. У 1938—1939 рр. розвідкова Тясминська експедиція обстежила всі ці городища і провела шурfovку на Пастирському і Шарпівському городищах. В той час увага приділялась вивчення Шарпівського городища і його оборонних споруд. На території цього городища був знайдений значний матеріал, головним чином кераміка. Але в останні роки серед згаданих городищ перше місце за ступенем вивченості по-чинає займати Пастирське городище.

Розкопками останніх років на ньому досліджено площу близько 2 тис. m^2 , що становить понад половину всієї території городища, причому було розкрито 15 жителів скіфського часу та 8 господарських ям. Вивчення великого археологічного матеріалу, зібраного тут, показало, що Пастирське городище виникло у другій половині VI ст. до н. е., причому обидві його частини були заселені одночасно. Життя на городищі без помітних перерв тривало до початку III ст. до н. е. Разом з цим встановлено, що з житлових споруд всі землянки відносяться до раннього періоду існування городища — VI—V ст. до н. е., а більшість наземних жителів — до IV—III ст. н. е.

Слід відзначити, що ліпна кераміка Пастирського городища за основними формами тотожна з керамікою Шарпівського городища. Такий саме збіг у формах античної кераміки був відзначений і Н. О. Онайко при з'ясуванні імпорту на обох городищах¹⁴.

Отже, здається безсумнівним, що Пастирське і Шарпівське городища виникли водночас і були культурно та економічно взаємозв'язані протягом всього періоду свого існування.

Э. В. ЯКОВЕНКО

ПАСТИРСКОЕ ГОРОДИЩЕ СКИФСКОГО ВРЕМЕНИ

(По материалам раскопок 1955 г.)

Резюме

В 1949 и 1955 гг. на территории Пастырского городища (Златопольский район Кировоградской области) работала экспедиция Института археологии АН УССР. Материалы экспедиции, главным образом раннесредневекового периода, были частично опубликованы. Но большой материал скифского времени, добытый экспедицией 1955 г., до сих пор оставался неизвестным. Данная статья посвящена изучению и анализу этого материала. В ней рассматриваются 15 земляночных и наземных жилищ, хозяйственные сооружения и большой керамический комплекс. Анализ вещественных находок позволяет датировать время существования Пастырского городища концом VI—III в. до н. э. Причем жизнь на городище протекала без заметных хронологических перерывов и была тесно связана с жизнью соседних городищ — Велико-Будковского и Шарповского.

¹⁴ Н. А. Онайко. Античный импорт в Среднем Приднепровье. — СА, М., 1960, № 2, стор. 31.

О. Д. ГАНІНА

ЗЕРНА ТА НАСІННЯ РОСЛИН З ПОСЕЛЕННЯ В с. ІВАНЕ-ПУСТЕ

В 1959—1961 рр. в с. Іване-Пусте Борщівського району Тернопільської області при дослідженні поселення скіфського часу виявлено дві наземні споруди, що загинули від пожежі. У цих приміщеннях були знайдені залишки обвуглених зерен і насіння різних культурних та бур'янних рослин.

На підставі знайдених разом з ними предметів побуту, особливо грецької та дакійської кружальної кераміки, весь комплекс датується VI—V ст. до н. е.¹

Одне приміщення було розташоване на великому зольнику, а друге — за 200 м на захід віднього, на схилі правого берега урочища Долина². В обох житлах основна маса зерен та насіння зосереджувалася на глиnobитних підлогах серед уламків горщиків, а в другому житлі, крім того, вони знаходилися і в заглибленнях — зерносховищах, викопаних у підлозі. В деяких випадках зерна та насіння різних культур у великій кількості виявлені в глині, з якої були зроблені бортики так званих жаровень, а також в глянній обмазці стін жител³.

Визначення видів зерен і насіння культурних і бур'янних рослин, знайдених на поселенні с. Іване-Пусте, проведено професором, доктором біологічних наук Д. К. Ларіоновим та групою спеціалістів Ботанічного інституту АН СРСР (БІН) та Всесоюзного Інституту рослинництва (ВІР)⁴. В результаті дослідження встановлено, що серед хлібних злаків переважала пшениця (рис. 1, 1), зерна якої добре збереглися. Це дозволило Д. К. Ларіонову визначити два види пшениці: м'яку — *Triticum antiquum* і тверду — *Triticum durum*. При додатковому перегляді цього матеріалу М. М. Якубцинер підтвердив висновки Д. К. Ларіонова і, крім того, відзначив наявність ще одного виду пшениці — карликової.

Останній вид — карликова пшениця — в пам'ятках ранньоскіфського періоду зустрічається вперше, в той час як пшениця м'яка та тверда культивувалася в басейні Середнього Дністра і в Середньому Подніпров'ї починаючи ще з часів трипільської культури. Ці види пшениці були виявлені на поселеннях трипільської культури в Луці Врублевецькій⁵ та біля сіл Кринички I і Коритне на Поділлі⁶.

¹ О. Д. Ганіна. Поселення скіфського часу в с. Іване-Пусте. — Археологія, т. XIX, К., 1965, стор. 115.

² Там же.

³ Там же.

⁴ Висловлюючи подяку В. Ф. Антропову, Ф. Х. Бахтееву, В. Н. Лисову, Н. Г. Хорошайлову, М. М. Якубцинеру.

⁵ С. Н. Бібиков. Лука Врублевецькая. — МИА, № 33, М.—Л., 1953, стор. 171, 173—178.

⁶ С. С. Гамченко. Подольская губерния. Исследования. — ОАК за 1909—1910, СПб., 1913, стор. 178.

Значна кількість залишків обвуглених зерен пшениці виявлені і під час розкопок пам'яток скіфського часу в басейні Середнього Подніпров'я, а також на Боспорі і в Прикубанні. Наприклад, в Середньому Подніпров'ї обвуглені стебла пшениці з невимолоченими зернами в колосках знайдені в Остнягах, а також при розкопках Патирського та Матронинського городищ⁷. На Боспорі, як відзначав В. Ф. Гайдукевич, культивувалася виключно м'яка пшениця — *Triticum vulgaris*, зерна якої були знайдені в Мірмекії та Тиритаці⁸. В Прикубанні також була поширені м'яка пшениця — *Triticum vulgaris*, а разом з нею дворядна, або Емір — *Triticum durum*⁹.

Отже, карликова пшениця в пам'ятках цього часу ніде не зустрічалась, і в Іване-Пусті з найдено вперше.

Серед злаків, знайдених на поселенні в Іване-Пусті, виявлено ячмінь багаторядний — *Hordeum polystichum* (рис. 1, 3). Він легко визначається за несиметричною формою зерен. На деяких зернах частково збереглися квіткові плівки, а в борозенках — залишки лузги. Археологічні знахідки культурних злаків свідчать, що ячмінь, як і пшениця, відноситься до найстародавніших культурних злаків. В Середньому Подністров'ї він був відомий ще за часів трипільської культури. Зерна ячменю знайдені в Луці Врублівецькій¹⁰, Криничках, Коритному¹¹ та інших місцях.

Ще за часів трипільської культури сіяли дворядний ячмінь — *Hordeum vulgaris*, що в історії розвитку злаків передував багаторядному ячменю — *Hordeum polystichum*, знайденому в Іване-Пусті. Отже, в скіфський час на Середньому Дністрі, як і в інших місцях Північного Причорномор'я, в основному культивувалися сорти багаторядного ячменю. Наприклад, на Боспорі та в Прикубанні знайдено ячмінь — *Hordeum sativum*¹².

На поселенні в с. Іване-Пусті було виявлено жито, яке віднесено до виду — *Secale cereale* (рис. 1, 2). Жито як культура в раніших археологічних пам'ятках до цього часу не зустрічалося. В Іване-Пусті його знайдено вперше. Взагалі серед хлібних злаків жито є наймолодшою культурою.

На поселенні в с. Іване-Пусті було виявлено жито, яке віднесено до виду — *Secale cereale* (рис. 1, 2). Жито як культура в раніших археологічних пам'ятках до цього часу не зустрічалося. В Іване-Пусті його знайдено вперше. Взагалі серед хлібних злаків жито є наймолодшою культурою.

Крім зерен хлібних злаків, у великій кількості зустрінуто насіння бур'янних рослин. Це різні види стоколоса — *Bromus pro Sp?* і зокрема стоколоса житнього — *Bromus secalinus* L. Д. К. Ларіонов відзначив, що стоколос житній подібний до насіння звичайного бур'яну — стоколоса польового. Останній забруднює поля між лісостепом України та Поліссям, тобто ця територія є батьківщиною стоколосів. На цій

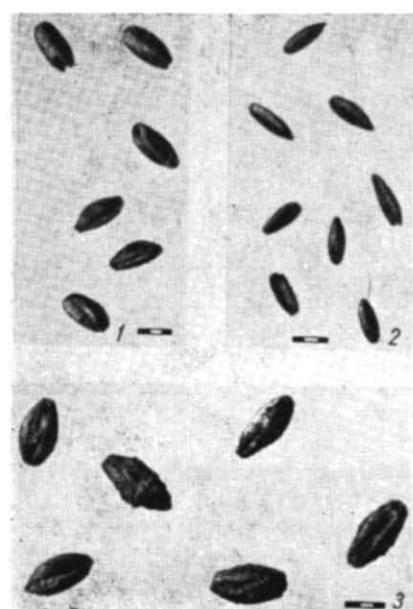

Рис. 1. Хлібні злаки з поселення скіфського часу в с. Іване-Пусті:
1 — пшениця; 2 — жито; 3 — ячмінь.

виду — *Secale cereale* (рис. 1, 2). Жито як культура в раніших археологічних пам'ятках до цього часу не зустрічалося. Взагалі серед хлібних злаків жито є наймолодшою культурою.

Крім зерен хлібних злаків, у великій кількості зустрінуто насіння бур'янних рослин. Це різні види стоколоса — *Bromus pro Sp?* і зокрема стоколоса житнього — *Bromus secalinus* L. Д. К. Ларіонов відзначив, що стоколос житній подібний до насіння звичайного бур'яну — стоколоса польового. Останній забруднює поля між лісостепом України та Поліссям, тобто ця територія є батьківщиною стоколосів. На цій

⁷ В. А. Городцов. Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде Полтавской губернии в 1906 г. — Труды XIV АС, т. III, М., 1911, стор. 93.

⁸ В. Ф. Гайдукевич. Боспорское царство, М.—Л., 1949, стор. 95—96.

⁹ Визначив М. М. Фляксбергер.

¹⁰ С. Н. Бибиков. Вказ. праця, стор. 171.

¹¹ С. С. Гамченко. Вказ. праця, стор. 95.

¹² В. Ф. Гайдукевич. Вказ. праця, стор. 95.

підставі Д. К. Ларіонов прийшов до висновку, що обвуглені зерна пшениці, ячменю та жита з Іване-Пусте — місцевого походження.

В с. Іване-Пусте також виявлено просо — *Panicum miliaceum* L. (рис. 2, 1). Просо, як і інші зерна хлібних злаків, було знайдено в обох приміщеннях. Деякі обвуглені зерна проса були спресовані в грудках. Лузга на зернах добре збереглася і має майже металевий бліск. Крім натуральних обвуглених зерен, в приміщенні на зольнику виявлений уламок гор-

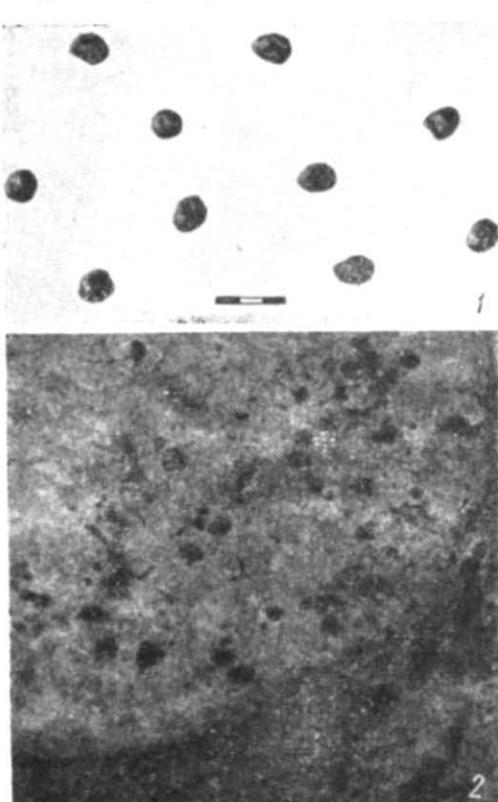

Рис. 2. Просяні культури:
1 — просо; 2 — відбитки проса на дні ліпного горщика.

Рис. 3. Просяна лузга з мучелем, спресована в грудку.

щика, на дні якого простежуються відбитки проса (рис. 2, 2). В цьому ж приміщенні знайдено і просяну лузгу, спресовану в грудку, що за своєю структурою значно відрізняється від грудочок проса (рис. 3). Ця знахідка являє собою нішо інше, як відходи від проса при виготовленні з нього крупи, тобто пшона¹³.

Просо, так само як пшениця і ячмінь, відноситься до стародавніх злакових культур, і в пам'ятках Середнього Подністров'я воно було відоме ще за часів трипільської культури¹⁴. В пам'ятках скіфського періоду просо було виявлено в Середньому Подніпров'ї на Пастирському городищі, де знайдена просяна перепічка¹⁵, а також в Прикубанні¹⁶.

В Іване-Пусте серед відходів проса виявлено і кілька зерен сочевиці — *Ergum Lens* (рис. 4, 1), які добре збереглися. Зерна сочевиці того часу зустрінуто також і в пам'ятках Прикубання.

На поселенні знайдені обвуглені зерна вики — *Vicia pro Sp?* Через відсутність квіткових плівок точніше визначити її вид неможливо. Ці

¹³ Визначення Д. К. Ларіонова.

¹⁴ С. Н. Бібиков. Вказ. праця, стор. 95.

¹⁵ В. С. Петров. Харчові рештки Пастирського городища. — Археологія, т. VII, К., 1948, стор. 79.

¹⁶ В. Ф. Гайдукевич. Вказ. праця, стор. 95.

зерна, хоч і втратили квіткові плівки, добре зберегли свою округлу форму; за розміром всі вони різні (рис. 4, 2). Зерна вики були виявлені також при розкопках боспорських поселень на Керченському півострові та в Прикубанні. Там культивувалася сочевицеподібна вика — *Ervum ervilia*¹⁷. Поряд з викою траплялися зерна якихось бобових рослин, але видова приналежність їх не встановлена.

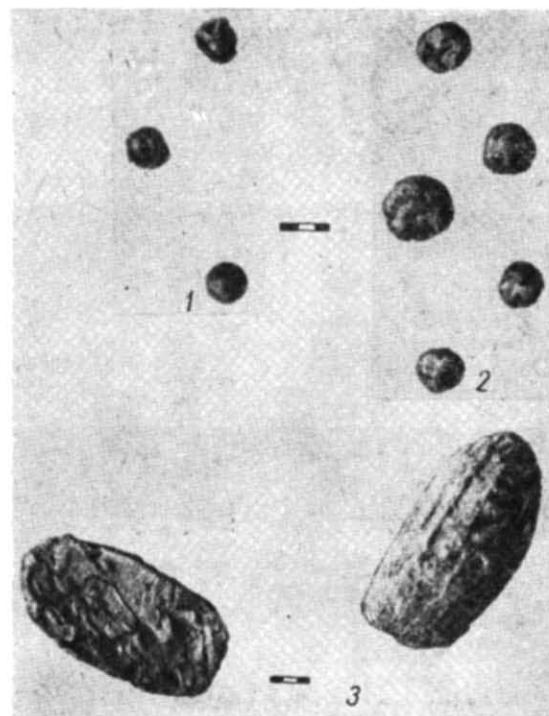

Рис. 4. Зерна бобових культур.
1 — сочевиця; 2 — вика; 3 — жолуді.

Заслуговує на увагу знайдене в Іване-Пусте насіння олійної культури ріпака — *Brassica Rapa* (рис. 5, 1). На поселенні було зустрінуто чимало насіння ріпака без будь-яких домішок зерен чи насіння інших культурних або бур'янних рослин. Це свідчить про те, що населення Середнього Подністров'я вирощувало цю культуру в значній кількості.

В житлі № 2 виявлено ще й насіння льону — *Linum usitatissimum L.* (рис. 5, 2). Його знайдено в горщику, який стояв у заглибленні, спеціально викопаному в підлозі житла. Насіння льону за формою та розміром однорідне, але плівки на ньому деформовані. Льон як технічна культура в пам'ятках скіфського часу виявлений вперше.

Серед насіння льону трапилися обвуглені жолуді — *Ovrgus Sp.?* (рис. 4, 3). В більшості випадків обидві сім'ядолі жолудів збереглися з'єднаними. На Середньому Подніпров'ї обвуглені натуральні жолуді відомі з розкопок Пастирського городища¹⁸. Знахідка жолудів в Іване-Пусте дає можливість встановити не лише наявність дуба як рослини в Середньому Подністров'ї в скіфський період, а й припустити, що в господарстві населення велике значення, очевидно, мали і інші дикоростучі єстівні рослини.

¹⁷ Визначив К. Фляксбергер.

¹⁸ В. А. Г о р о д ц о в . Вказ. праця.

Таким чином, на поселенні в Іване-Пусте вирощували кілька видів культурних рослин, а саме: пшеницю трьох видів — м'яку, тверду та карликову, ячмінь, жито, просо, сочевицю, вику, ріпачок, льон. Крім того, встановлено тут і наявність бур'янних рослин, що засмічували хлібні злаки, а саме: стоколосів — житнього та польового (рис. 6, 1), овечого реп'яха (рис. 6, 2) та ін. (рис. 6, 3).

Залишки зерен та насіння культурних і бур'янних рослин, виявлені на поселенні в Іване-Пусте, є цінним матеріалом для вивчення істо-

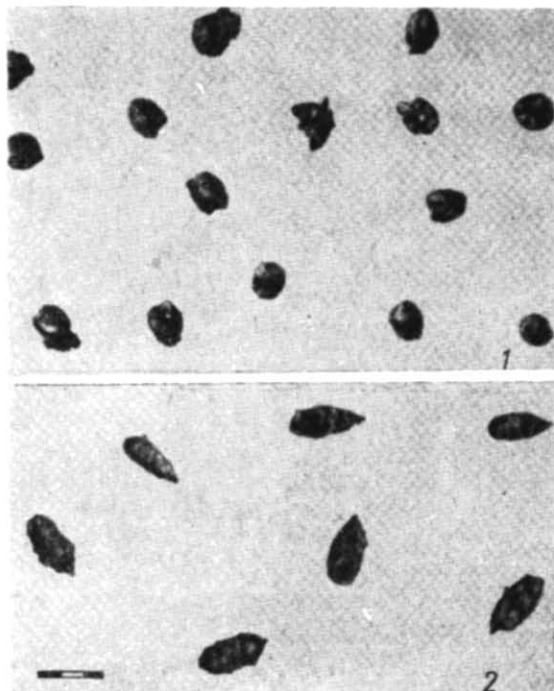

Рис. 5. Зерна олійних та технічних культур:
1 — ріпак; 2 — льон.

рії землеробства у племен Середнього Подністров'я скіфського часу.

Завдяки вигідним природним умовам землеробство на Середньому Дністрі розвивалось ще за часів трипільської культури. У скіфський період воно відіграє головну роль у господарстві місцевого населення. Це підтверджується археологічними даними.

За свідченням античних авторів, племена, які населяли Північне Причорномор'я в скіфський час, вирощували хлібні злаки, городні та технічні культури. Очевидно, головною хлібною культурою, яку сіяли тут, була пшениця. За розповідями грецького історика Геродота (V ст. до н. е.), пеонські та фракійські жінки не обходилися без пшеничної соломи при жертвоприношенні Артеміді, а гипорбореї загортали у неї свої священні дари¹⁹.

Залишки пшеничної соломи з невимолоченими колосками були знайдені в лісостеповому Подніпров'ї біля жертовників на Пастирському та Матронинському городищах²⁰ і в кургані біля с. Остняги²¹.

Геродот²² згадує також, що в Північному Причорномор'ї вирощу-

¹⁹ Геродот, IV, 17.— ВДИ, 1947, № 2, стор. 312.

²⁰ В. В. Хвойка. Городища Среднего Приднепровья, их значение, древность и народность.— Труды XII АС. т. II, Харьков, 1902, стор. 97, 104.

²¹ Там же, стор. 95.

²² Геродот, IV, 17, 74—75.— ВДИ, 1947, № 2, стор. 372.

вали й коноплі. Він порівнює коноплі з льоном і відзначає, що вони між собою дуже схожі, але коноплі перевершують льон за висотою. В іншому місці він говорить, що фракійці виготовляли з конопель тканини такі тонкі, що їх майже неможливо було відрізнити від льняних. Знахідка великої кількості насіння льону на поселенні в Іванен-Пусте свідчить про те, що в скіфський час землеробські племена Північного Причорномор'я сіяли не тільки коноплі, як про це говорить

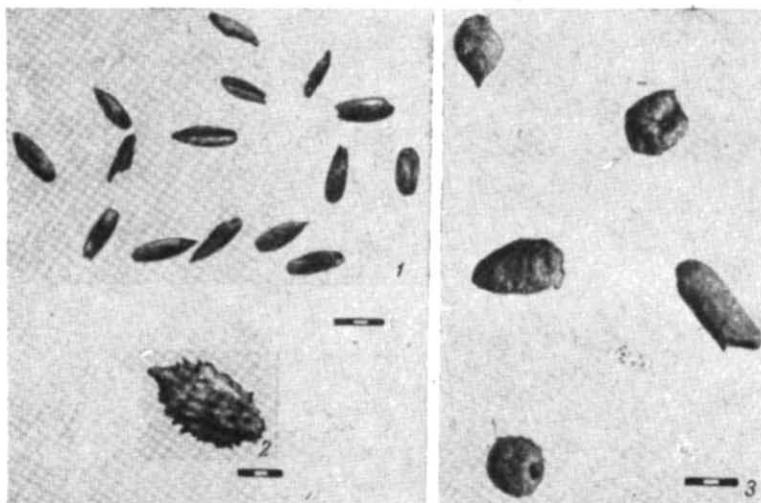

Рис. 6. Насіння диких рослин та бур'янів:
1 — стоколоси; 2 — овечий реп'ях; 3 — насіння невизначених бур'янів.

Геродот, а й льон. Не виключена можливість, що згадані Геродотом тонкі тканини, які виробляли фракійські племена, теж були не конопліяні, а льняні. На нашу думку, льон у Середньому Подністров'ї вирощували не лише на волокно, а й для виготовлення олії.

Таким чином, поселення в Іванен-Пусте являє поки що єдину пам'ятку скіфського часу, де в такій кількості і різноманітності видів представлені зерна хлібних злаків, насіння просяних, бобових, олійних та технічних культур.

Таблиця I

Назва свійських тварин та птахів	Кількість		Назва свійських тварин та птахів	Кількість	
	кісток	особин		кісток	особин
Коза або вівця	246	51	Мул	25	9
Вівця	1	1	Собака	8	8
Свиня	353	49	Курка	2	1
Бик	505	45			
Кінь	503	27			
			Разом	1643	191

Не підлягає сумніву, що землеробство тут було плуговим. Про використання плуга землеробськими племенами Північного Причорномор'я нам відомо з легенди Геродота про походження скіфів²³, що підтверджується деякими археологічними знахідками. В 1922 р. при добуванні торфу біля с. Токарі Сумської області був знайдений дерев'яний плуг, що зберігається у Сумському краєзнавчому музеї. Б. А. Шрамко відносить його до VI—V ст. до н. е.²⁴

²³ Геродот, IV, 5, стор. 259.

²⁴ Б. А. Шрамко. К вопросу о технике земледелия у племен скіфского времени в Восточной Европе. — СА, М., 1961, № 4, стор. 73—90.

У плуговому землеробстві Північного Причорномор'я тяглоюю силою в той час були, очевидно, бики (про що свідчить згадане в легенді про походження скіфів ярмо²⁵), а також коні. Використання биків та коней у плуговому землеробстві Середнього Подністров'я підтверджується і остеологічним матеріалом з Іване-Пусте. Значна кількість виявлених на поселенні кісток свійських тварин та птахів належить великий рогатій худобі та коням (див. табл. 1)²⁶.

Таблиця 2

Назва диких тварин та птахів	Кількість		Назва диких тварин та птахів	Кількість	
	кісток	особин		кісток	особин
Свиня	91	14	Хом'як	2	2
Олень звичайний	33	7	Сплюх-вовчик	17	1
Олень	2	2	Лебідь	1	1
Лось	12	5	Журавель	1	1
Лисиця	5	2	Разом		167 37
Заєць-русак	3	2			

На підставі вивчення археологічного матеріалу з поселення в Іване-Пусте слід зробити висновок, що основу господарської діяльності населення лісостепового Середнього Подністров'я становило землеробство та пастушче скотарство, а мисливство відігравало допоміжну роль (див. табл. 2).

К. Д. ГАНИНА

ЗЕРНА И СЕМЕНА РАСТЕНИЙ ИЗ ПОСЕЛЕНИЯ В с. ИВАНЭ-ПУСТЕ

Резюме

Статья посвящена публикации большой коллекции зерен и семян культурных растений из поселения скифского времени в с. Иванэ-Пустэ Борщевского района Тернопольской области.

Зерна и семена были обнаружены в зерновых ямах и корчагах, а также в глиняном тесте «жаровен» и глиняной обмазке стен жилищ.

Поселение в Иванэ-Пустэ является до сих пор единственным памятником скифского времени, где в большом количестве и разнообразии представлены зерна и семена культурных и диких растений. Материалы поселения свидетельствуют о том, что основу хозяйственной деятельности населения Среднего Приднестровья составляло служное земледелие и пастушеское скотоводство, а охота играла второстепенную роль.

²⁵ Геродот, IV, 5, стор. 259.

²⁶ Визначення кісток зроблено І. Г. Підоплічком.

Л. І. КРУШЕЛЬНИЦЬКА

ПОСЕЛЕННЯ ПОМОРСЬКОЇ КУЛЬТУРИ У РОВЕНСЬКІЙ ОБЛАСТІ

На території західних областей України відомо порівняно небагато поморських пам'яток. В довоєнні роки у верхів'ях Дністра та Західного Бугу було відкрито 7 поодиноких поховань типу скринькових і підковпачних¹. Всі вони виявлені випадково або під час розкопок могильників, що відносяться до більш раннього часу.

Великий внесок в дослідження пам'яток поморської культури зробили поліські загони Слов'янської та Волинської експедицій Інституту археології АН СРСР. У 1956—1958 рр. було виявлено і частково досліджено нові поморські пам'ятки на території Західної Волині². Ю. М. Захарук дослідив кілька поховань біля с. Млинище Володимир-Волинського району. Окрім знахідки поморської кераміки зібрані експедиціями Львівського Інституту суспільних наук на багатошарових поселеннях в с. Зимне Володимир-Волинського району³ та біля с. Бовшів Галицького району Івано-Франківської області⁴.

Однак поселення поморської культури, де були б залишки жител, на території Прикарпаття і Волині до останнього часу не досліджувались. На суміжних територіях Білорусії і Польщі пам'ятки поморської культури також представлені переважно могильниками, а поселення вивчені дуже слабо.

У 1963 р. автором досліджувалось багатошарове поселення в с. Крилів Дубнівського району Ровенської області. Воно розташоване на невисокому плато (урочище Городи), на лівому березі р. Стубли. Річка омиває його з півдня і зі сходу. На урочищі було закладено шість траншей і розкрито площу 240 м². В результаті виявлено залишки шести споруд, які належать до різних культур (древньоруського часу, поморської культури, ранньозалізного часу та культури шнурової кераміки).

Житло поморської культури являє собою видовженну ($2,4 \times 5,2$ м) напівземлянку неправильно прямокутної форми (рис. 1). З південно-східного боку був зроблений вхід, що підіймався від долівки двома

¹ T. Sulimirski. Die Kisten und die Glockengräberkultur in Südostpolen.—Swiatowit, t. XV, Krakow, 1932—1933.

² Ю. В. Кухаренко. Памятники залізного віку на території Полесья.—Свод археологіческих источников, М., 1961.

³ Ю. М. Захарук. Дослідження пам'яток доби бронзи та раннього заліза на Волині в 1950 р.—АП, т. VI, К., 1956.

⁴ Розкопки автора 1962—1963 рр.

сходинками. Глибина напівземлянки біля країв становила 0,8—0,86 м, в центральній частині — 1—1,1 м. Внаслідок цього вздовж стінок утворювався уступ (рис. 1), ширина якого біля західної стінки дорівнювала 0,6 м, біля східної — 0,3 м. Посередині житла була невеличка

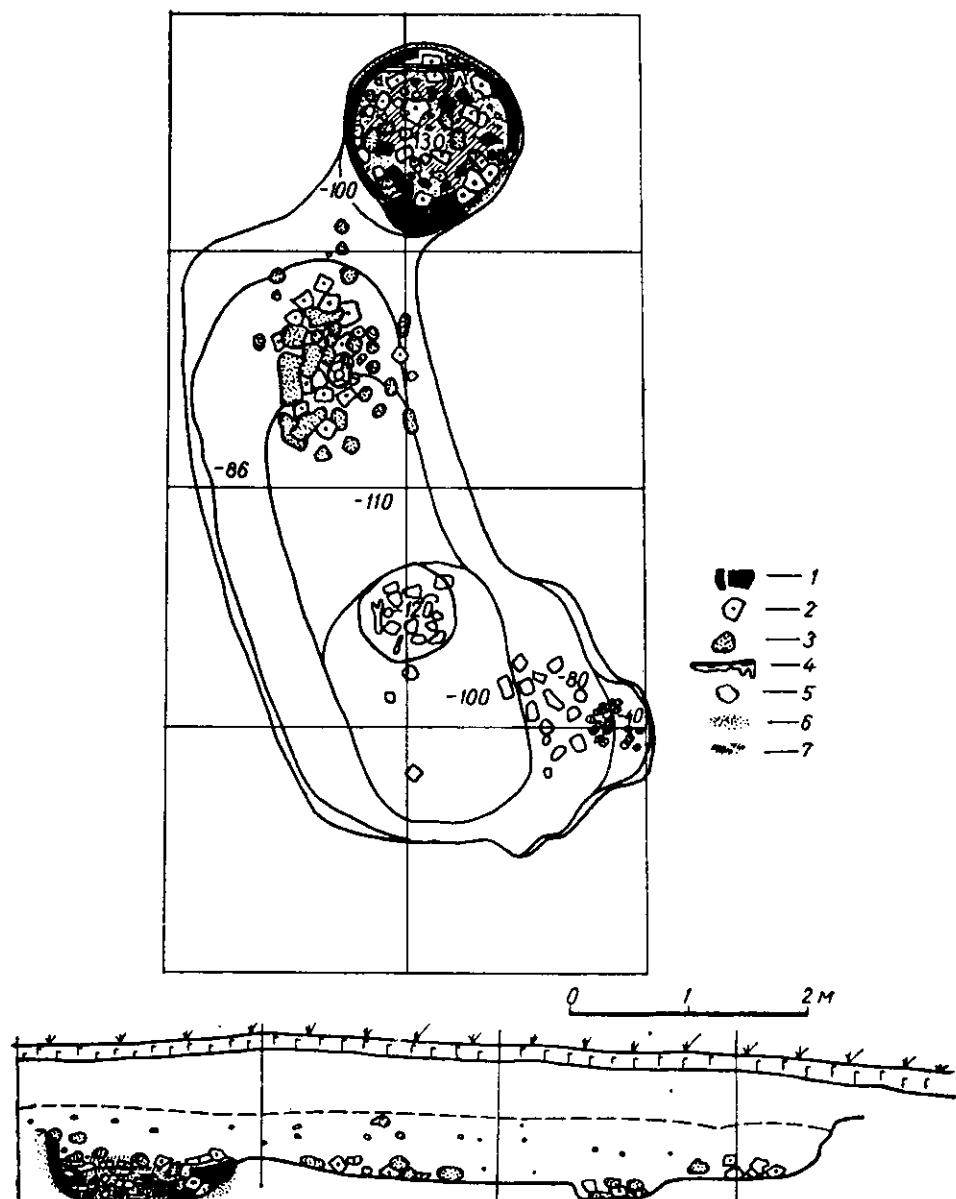

Рис. 1. План та розріз житла:

1 — уламки череня; 2 — уламки посуду; 3 — глиняна обмазка; 4 — рогове знаряддя; 5 — камені;
6 — попіл; 7 — сажа.

кругла ямка (діаметром 0,75 м, глибиною 1,2 м), на дні якої ґрунто-
щено кілька каменів і тваринних кісток. Куски каменів та глиняної
обмазки лежали також на сходинках входу. До південно-східного кута
житла прилягала піч у вигляді круглої ями з сильно випаленими стін-
ками (діаметрами 1,5×1,6 м, глибиною 1,05 м від сучасної поверхні).
В деяких місцях, зокрема з південного боку, збереглися рештки плос-

кого череня товщиною 11—12 см, безпосередньо з'єднаного з випаленими стінками печі. Вся центральна частина печі була знищена. Перемішані з попелом і вугликами куски череня, обмазки, посуду заля-

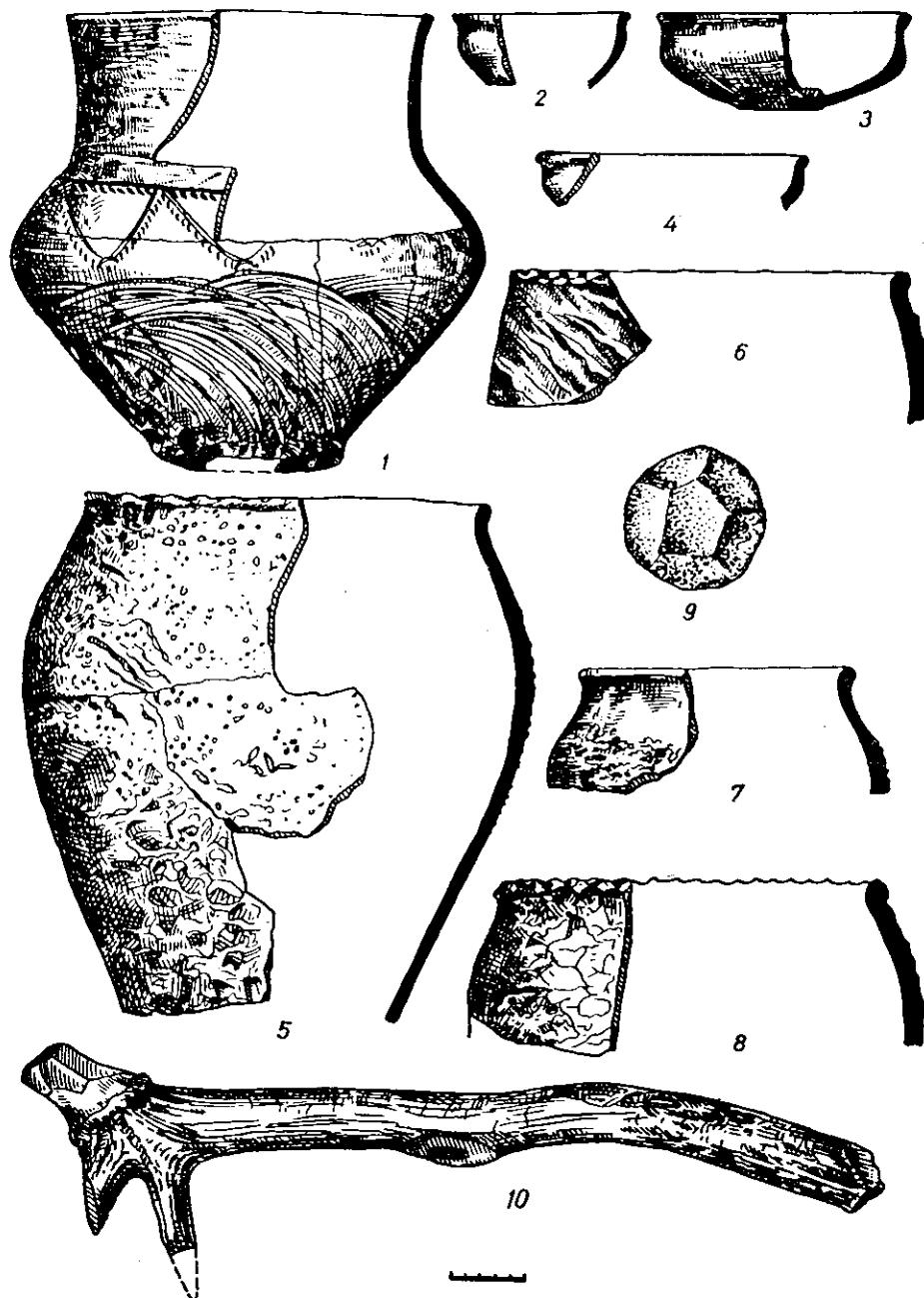

Рис. 2. Кераміка та знаряддя з житла.

гали на дні ями. Найгустіше скупчення уламків посуду містилося під виступом череня. Черепки лежали півколом під стінкою, неначе утрамбовані в землю. Можливо, ними вимощували стінки і дно пічної ями. На відстані 70 см на південний захід від пічної ями, на дні житла відкрито завал купола печі. Товщина завалу — 40—50 см. Тут лежа-

ли покриті попелом великі куски глиняної обмазки та уламки посуду, фрагменти якого знайдено і в пічній ямі (рис. 1).

Розкопки житла в с. Кирилів дали досить багато керамічного матеріалу. Всього в житлі зібрано 155 уламків, які належали близько 20 посудинам. За технікою виготовлення посуд можна розділити на дві групи. До першої групи належать ліпні, добре випалені горщики типу ковпаків (рис. 2, 5, 6, 8). Вони виготовлені із глини з крупнозернистими домішками шамоту. Зовнішня поверхня їх сірого кольору, рустиковані. На деяких посудинах помітні косі регулярні смуги — сліди від пальців, залишені при нанесенні на поверхню вже сформованого горщика рідкої глиняної маси (рис. 2, 6). Наліплена зверху глина має грубі домішки і легко відокремлюється від первісної поверхні. Вінця майже всіх горщиків орнаментовані відтисками пальців, які наносились з обох боків і зверху по краю вінець (рис. 2, 5, 6, 8). Посуд цього типу часто зустрічається в похованнях поморської культури як ковпаки, що прикривають урни. На думку М. Гондзікевич, яка проаналізувала значну кількість поморських матеріалів на поселеннях території Варшавського воєводства, такі ж горщики-ковпаки вживалися для зберігання їжі⁵. Серед горщиків цієї групи, виявлених у Кирилові, частина має спеціально ошершавлену всю поверхню, а карбованій край вінець трохи відігнутий назовні (рис. 2, 5, 6, 8). Подібні горщики відомі з могильників, які датуються кінцем гальштату «Д» і початком латенського періоду⁶. В тих же пам'ятках у меншій кількості знаходяться аналогічні до кирилівських, але більш опуклі горщики з гладкою шийкою (рис. 2, 7).

До другої групи можна віднести більш парадний посуд з гладкою і лощеною поверхнею, керамічне тісто якого має значно дрібніші домішки. Уявлення про форми дає ваза (рис. 2, 1) і миски (рис. 2, 2, 3, 4).

Найцікавішою є чорна, частково лощена ваза, виявлена в розвалі печі (рис. 2, 1). Вона має дещо відокремлену шийку, опуклий тулуб з максимальним розширенням посередині висоти і злегка закруглене дно. Плечики посудини прикрашені характерним для поморської культури орнаментом, що має вигляд трикутників, утворених горизонтальною і під нею зигзагоподібною лініями. Знизу, вздовж обох ліній, йдуть невеликі овальні заглиблення, нанесені штампом, а на гострих кінцях трикутників витиснені півкруглі ями у вигляді півмісяця. Нижня частина посуду покрита густою косих борозенок. Внизу, біля дна, є п'ять наскрізних дірок, просвердлених вже після випалу готової вази.

Подібні посудини були знайдені на багатьох поморських могильниках⁷. Вони мають аналогії і в пам'ятках пізньолужицької культури (гальштат «С»)⁸.

Переважна більшість мисок має лощену поверхню коричневого або темно-сірого кольору. Вони доброго випалу. Здебільшого стінки мисок опуклі, а край вінець злегка потовщений і відігнутий назовні (рис. 2, 2, 3, 4). Така форма вважається в поморській культурі пізньою, і деякі дослідники пов'язують її з кельтськими впливами.

⁵ M. Gądzikiweicz. Wybrane zagadnienia z badań nad kulturą grobów kloszowych.—WA, t. XX, z. 2, Warszawa, 1954, стор. 168.

⁶ K. Salewicz. Cmentarzysko luzyckie w Malusach Wielkich i zagadnienie związków kultury luzyckiej z tzw. kulturą grobów kloszowych.—WA, t. XVI, Warszawa, 1939—1948, табл. 2; M. Gądzikiweicz-Wozniak. Cmentarzysko luzycko-kłoszowe Warszawa-Grochów stanowisko «Bryłowszczyzna».—Materiały starożytne, t. VII, Warszawa, 1961, табл. VIII, XII, XXV; Ю. В. Кухаренко. Вказ. праця, табл. 5, 16; 6, 5 та ін.

⁷ Наприклад, на могильниках в с. Головне. Див. Ю. В. Кухаренко. Вказ. праця, табл. 5, 11.

⁸ D. Durgiewski. Cmentarzysko kultury luzyckiej Topoli Wielkiej, pow. Ostrow Wielkopolski.—Materiały starożytne, t. VIII, Wrocław, 1962, табл. II, III.

Крім кераміки, в розвалі печі було виявлено кам'яний розтирач (рис. 2, 9) і рогове знаряддя, яке могло використовуватися як мотика або кирка (рис. 2, 10). Зовсім аналогічні знаряддя відомі з лужицького поселення в Біскупіні, які були опубліковані З. Раєвським. Він називає їх «мотиками з ручкою»⁹.

Оскільки житла поморської культури на нашій території до цього часу зовсім не досліджувалися і немає чітких критеріїв для розмежування поморських і лужицьких пам'яток, при визначенні окремої пам'ятки ми зустрічаємося із значними труднощами.

Приблизними аналогіями до криловського житла можна було б вважати окремі напівземлянки, виявлені К. Яджевським в Бресті Куювському (Польща). Проте це порівняння зробити важко, бо опубліковані ним житла описані надто загально і немає жодної ілюстрації. Відомо лише, що напівземлянки мали неправильно прямокутну форму (довжина 3—4 м, глибина 0,65—1 м); тільки в одній з них відкрито вогнище¹⁰. Піч, подібну до розкопаної в Крилові, в 30-х роках було виявлено в с. Пекарях Краківського повіту¹¹.

Пам'ятка поморської культури у Крилові не дає достатньо матеріалу для певного визначення її хронології. Проте на основі типологічного порівняння керамічного матеріалу можна припустити, що вона відноситься до кінця гальштатського — початку латенського періодів, тобто до часу існування всіх поморських поховань на території Прикарпаття й Волині.

Поселення біля с. Крилов є поки що однією з найбільш східних пам'яток поморської культури.

Л. И. КРУШЕЛЬНИЦКАЯ

ПОСЕЛЕНИЕ ПОМОРСКОЙ КУЛЬТУРЫ В РОВЕНСКОЙ ОБЛАСТИ

Резюме

В 1963 г. в с. Крылов Дубновского района Ровенской области экспедицией Львовского Института общественных наук было открыто жилище поморской культуры, представляющее собой полуземлянку удлиненной, неправильно прямоугольной формы со ступенчатым входом и глинянитной печью.

В полуземлянке собрано много фрагментов керамики двух групп: к первой относятся большие горшки типа колпаков с шершавой поверхностью; ко второй — вазы и миски с лощеной поверхностью. Кроме керамики, в печном завале найдены каменный пест и роговая мотыга. Это впервые открытое на территории западных районов Украины жилище поморской культуры можно отнести к концу гальштатского — началу латенского периодов.

⁹ Z. A. Rajewski. Przedmioty z rogu i kości, obróbka obu surowców w grodach luzyckich z wczesnego okresu żelaznego.—III sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Biskupinie, Poznań, 1950, стор. 173.

¹⁰ K. Jazdrowski. Kujawskie przyczynki do zagadnienia slowian na ziemiach Polski.—WA, t. XVI, Warszawa, 1939—1948.

¹¹ R. Jamka, G. Leńczyk, K. Dobrowolski. Badania wykopaliskowe w Piekarach w powiecie krakowskim.—Prace prehistoryczne, № 2, Krakow, 1939, стор. 8.

О. В. ЦВЕК

МОГИЛЬНИК СКІФСЬКОГО І САРМАТСЬКОГО ЧАСУ НА КЕРЧЕНСЬКОМУ ПІВОСТРОВІ

Під час розкопок неолітичного поселення біля східної околиці с. Фронтове Ленінського району Кримської області в 1960 р.¹ був відкритий могильник скіфського і сарматського часу.

Могильник (рис. 1) займає ділянку на лівому високому березі безіменної річки, яка прорізає західний схил Парпачського гірського хребта. На площі 130 м² було виявлено 9 поховань (рис. 2).

Поховання № 1 відкрито в обрізі берега, на глибині 0,5 м. Збереглися на місці лише гомілкові кістки ніг та кістки стопи. Можна гадати, що кістяк лежав на спині, у витягненому положенні, орієнтований головою на південний захід. Біля похованого зібрано кілька фрагментів слабо випаленої ліпної посудини, виготовленої з пористої глини з домішкою товчених черепашок.

Поховання № 2 виявлене на глибині 1,1 м. Зберігся весь кістяк, крім черепа. Похована доросла людина лежала на спині, у витягненому положенні, головою на південний захід. Ліва рука трохи зігнута у лікті, ноги в колінах розсунуті, а ступні зсунуті. Біля правого плеча знайдено виріб з ніжки чорнолакового канфару. Кістки похованого слабо покрашені червоною фарбою. Біля ліктя лівої руки лежало кілька кісток дитини та тварини.

Поховання № 3 відкрито на глибині 0,2 м. Цілком зруйноване. Від поховання збереглося лише кілька кісток.

Поховання № 4 (рис. 3). Могильна яма в плані мала овальну форму. Орієнтована з північного сходу на південний захід. Довжина ями — 1,75 м, ширина — 0,45 м. Дно знаходилось на глибині 1 м. Похований лежав на спині, у витягненому положенні, головою на південний захід. Права рука притиснута до тулуба, ліва зігнута в лікті. Кістки рук покрашені рожевою фарбою. На гомілковій кістці лівої ноги лежали тазова та стегнова кістки підлітка.

Поховання № 5 — дитяче (рис. 4). Могильна яма мала овальну в плані форму і була орієнтована із сходу на захід. Довжина її — 0,8 м, ширина — 0,31 м, глибина — 1,25 м. Кістяк дитини лежав на спині, головою на захід. Ноги були зігнуті колінами догори, які потім упали вліво. В ямі на різній глибині знайдені уламки ліпного посуду, аналогічного посуду з поховання № 1.

¹ Розкопки провадились під керівництвом начальника загону Кримської першої експедиції Ю. Г. Колосова за участю автора.

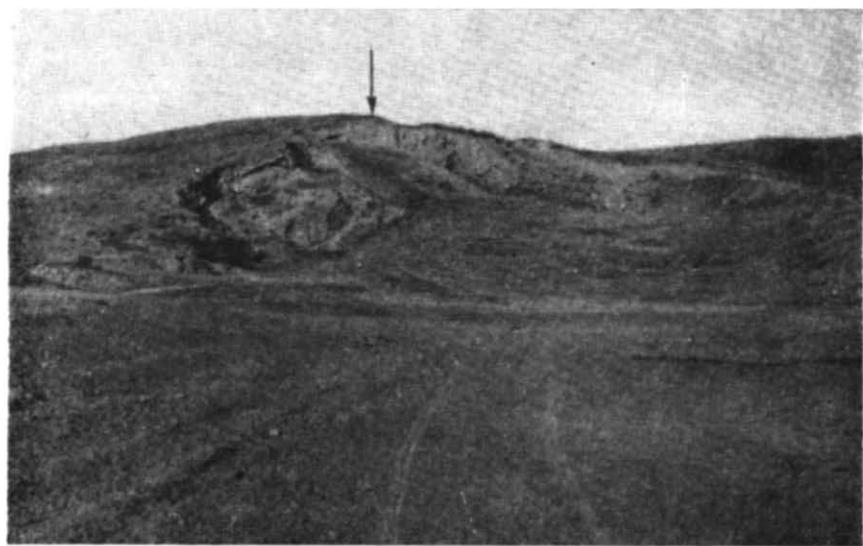

Рис. 1. Загальний вигляд могильника.

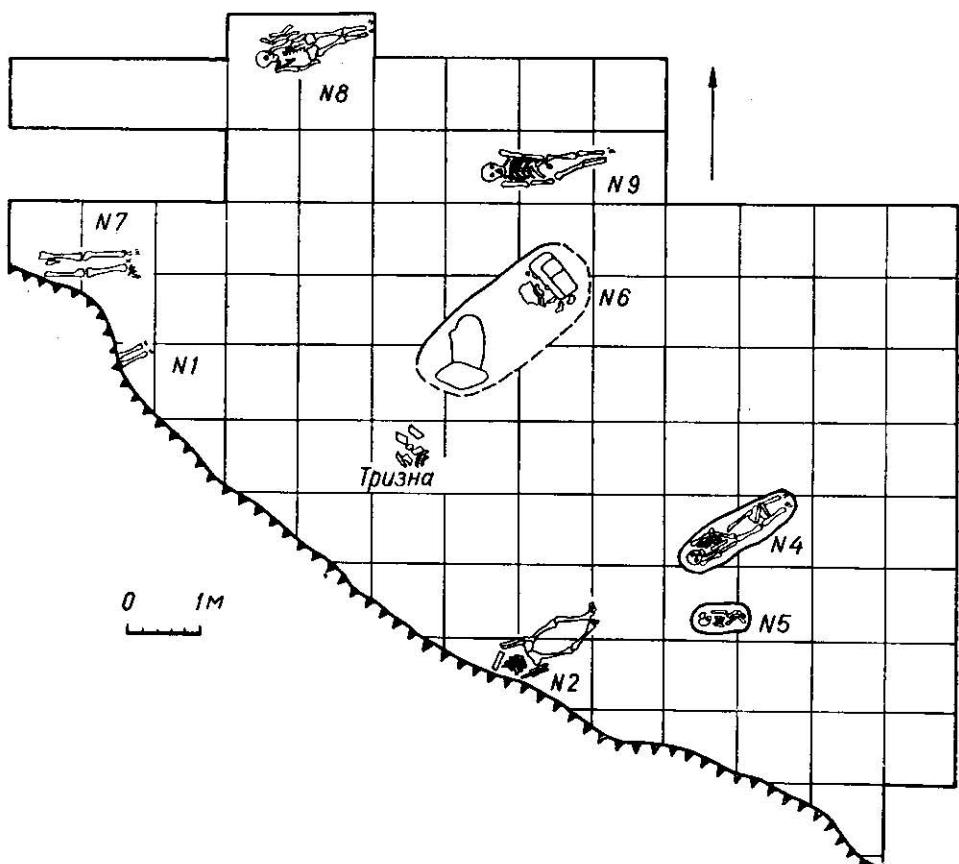

Рис. 2. План могильника:
1—9 — поховання.

Поховання № 6. На глибині 0,4 м від поверхні виявлено добре оброблена плита, яка стояла вертикально. Довжина плити — 0,64 м, ширина в нижній частині — 0,56 м, у верхній — 0,47 м, товщина — 0,46 м. Під цією плитою, на глибині 1,47 м лежала горизонтально друга плита. Довжина її — 0,8 м, ширина — 0,42 м. На відстані 0,2 м на південний схід від цих каменів, на глибині 1,55 м виявлені ще дві пли-

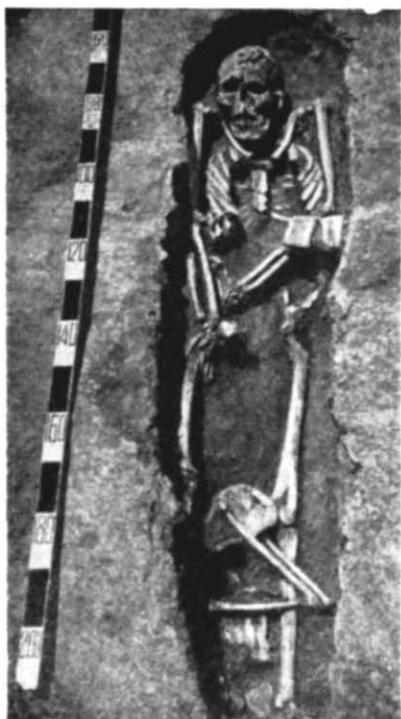

Рис. 3. Поховання № 4.

Рис. 4. Поховання № 5.

ти меншого розміру. Очевидно, ці чотири плити були закладкою поховання (рис. 5). Під плитами, на глибині 1,87 м знайдено кілька розкиданих кісток підлітка. Біля них лежали бронзова голка з вушком, уламок залізного предмета (рис. 6, 1), декілька намистин і бісер (6, 7). Біля однієї з плит стояв ліпний горщик (рис. 6, 10) з перепаленими кістками молодого півня².

На відстані 0,3 м на південний захід від цього поховання на глибині 1,27 м виявлено скupчення битого посуду (кружального та ліпного), серед якого знаходилися кістки рогатої худоби та попіл. Кружальний посуд представлений трьома буролаковими чашами місцевого боспорського виробництва (рис. 6, 4—6)³ та бальзамарієм (рис. 6, 9). Серед ліпного посуду цікаві фрагменти дворучного глечика з опуклими боками (рис. 6, 11), які за формою і тістом подібні до глечиків з поселень біля сіл Семенівки, Мисівки⁴ та Ілурата⁵. Це скupчення, очевидно, являє собою тризну описаного поховання.

² Кістки визначені В. І. Бібіковою.

³ Л. Ф. Силантьева. Краснолаковая керамика из раскопок Илурата. — МИА, № 85, М., 1958, стор. 283.

⁴ И. Т. Кругликова. Позднеантичные поселения Боспора на берегу Азовского моря. — СА, XXV, М., 1956, стор. 242, 247.

⁵ Е. Г. Кастанаян. Лепная керамика Илурата. — МИА, № 85, стор. 269, табл. II, 12; стор. 270, табл. III, 2.

Поховання № 7 зруйноване обвалом. Від кістяка залишилися кістки ніг, по положенню яких можна визначити, що похований лежав на спині, з протягнутими кінцівками, орієнтований головою на захід. Біля стегна лівої ноги знайдено уламок залізного меча.

Поховання № 8 (рис. 7) виявлене на глибині 1,1 м. Кістяк лежав на спині, у витягненому положенні, головою на південний захід. Руки трохи зігнуті в ліктях. Біля лівого плеча лежало прясло, яке мало форму зрізаного конуса. Зроблене воно з добре промішаної гли-

Рис. 5. Кам'яна закладка над похованням № 6.

ни чорного кольору. Діаметр його — 2,5 см. Біля зап'ястя правої руки знаходилася кістяна піраміdalна підвіска з просвердленою (рис. 6, 8). Поруч з лівою рукою лежало кілька кісток дитини та тварини.

Поховання № 9 (рис. 8) виявлене на глибині 1,34 м. Кістяк юнака лежав у витягненому положенні, орієнтований головою на захід. Обидві руки притиснуті до тулуба. Ноги трохи зміщені вліво. Біля правої руки знаходилися окремі кістки дитини. На стегні правої ноги лежав залізний кинджал з брусковидним навершям. Вістря його зламане. Довжина частини, що збереглася, 0,41 м (рис. 6, 12). На стегновій і гомілковій кістках лівої ноги знаходилися три бронзових трилопатевих наконечники стріл (рис. 6, 3).

На площі могильника знайдено бронзову фібулу (рис. 6, 2).

Описані вище поховання не одночасові. Їх можна розділити на дві хронологічні групи. До першої групи, яка датується скіфським часом, належать поховання № 2, 4, 7, 8, 9. До другої групи, яка відноситься до сарматського часу, належать поховання № 1, 5, 6.

Серед поховань скіфського часу більш раннім можна вважати поховання № 9. Стріли і кинджал, знайдені в ньому, добре відомі в пам'ятках V ст. до н. е.⁶ Ніжка чернолакового канфару з поховання

⁶ К. Ф. Смирнов. Вооружение сарматов.— МИА, № 101, М., 1961, стор. 101; W. Ginters. Das Schwert der Scythen und Sarmaten in Südrussland, Berlin, 1928, стор. 27, табл. II; Н. И. Сокольский. Боспорские мечи.— МИА, № 33, М., 1954, стор. 133, рис. 4; В. М. Скудинова. Погребение с оружием из архангельского некрополя Ольвии.— ЗОАО, т. 1 (31), Одесса, 1960, стор. 62, рис. 2, 1, 2.

№ 2 відноситься до IV — початку III ст. до н. е. Прямих аналогій кістяної підвісці з поховання № 8 ми не знаємо. Але близькі по формі підвіски з агуту чи лигніту відомі в могильниках скіфського часу Північ-

Рис. 6. Інвентар з могильника біля с. Фронтове:

1 — бронзова голка і залізний предмет з поховання № 6; 2 — фібула, знайдена за межами поховань; 3 — бронзові стріли з поховання № 9; 4—6 — буролакові чаші з тризни поховання № 6; 7 — наамистини з поховання № 6; 8 — кістяна підвіска з поховання № 8; 9 — бальзамарій з тризни поховання № 6; 10 — ліпний горщик з поховання № 6; 11 — ліпний горщик з тризни поховання № 6; 12 — меч з поховання № 9.

ного Кавказу⁷. Поховання № 4 безінвентарне. За однаковим з іншими похованнями цього часу обрядом (витягнене положення, південно-західна орієнтація) поховання № 4 також відносимо до скіфського часу.

⁷ А. А. Иессен, Б. Б. Пиотровский. Моздокский могильник, Л., 1940, стор. 18.

Цікавим в обряді вищезазначених поховань є жертвові кістки людини. В усіх похованнях цієї групи⁸ виявлені кістки людини, які не відносяться до основного кістяка; це кістки малої дитини чи підлітка, які лежать біля руки або ноги похованого. У двох випадках жертвові кістки перекривають основний кістяк. Іноді при похованнях разом з кіст-

Рис. 7. Поховання № 8.

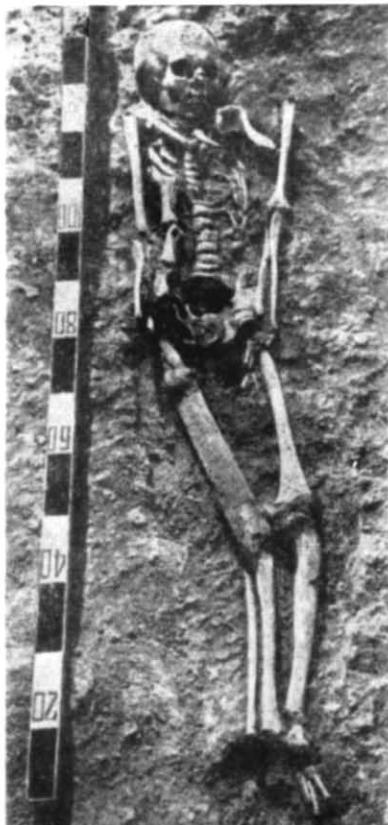

Рис. 8. Поховання № 9.

ками людини зустрічаються кістки тварин (поховання № 2, 8). В похованні № 9 були знайдені тільки кістки тварин.

Відсутність певного анатомічного порядку в положенні людських кісток, змішаність їх з кістками тварин дає змогу припустити, що ми тут маємо справу з своєрідним обрядом поховання.

Кружальний посуд з поховання № 6 знаходить аналогії серед поселень II ст. н. е. на Боспорі. До цього ж часу відноситься і ліпна кераміка з поховань № 1 та 6. Подібний посуд відомий на поселеннях біля сіл Семенівки, Мисовки⁹ та на інших пам'ятках цього часу Керченського півострова. Це дозволяє пов'язувати поховання другої групи з синхронними поселеннями Керченського півострова.

Дуже цікаво, що під час розвідок В. Д. Блаватського і Д. Б. Шелова¹⁰ на Керченському півострові на південній околиці с. Фронтове

⁸ Крім поховань № 7 і 9.

⁹ И. Т. Кругликов а. Позднеантичные поселения Боспора на берегу Азовского моря.—СА, XXV, М., 1956, стор. 246, 255.

¹⁰ В. Д. Блаватский и Д. Б. Шелов. Разведки на Керченском полуострове.—КСИИМК, вып. 58, М., 1955, стор. 100.

було виявлене поселення I—II ст. н. е. Можна припустити, що тут жили люди, які залишили другу групу поховань.

Могильник розкопаний не повністю. Шурфи, закладені на схід від основного розкопу, дали матеріал IV ст. до н. е., який дозволяє сподіватись, що могильник займає більш велику площину.

Історичний розвиток населення Керченського півострова стверджує наше припущення про два етапи існування могильника. Наприкінці III та у II ст. до н. е. європейська частина Боспора переживає серйозні потрясіння, що були наслідком переміщення в Причорномор'я сарматських племен та деяких подій політичної історії. В I ст. н. е. виникають нові поселення, з якими, очевидно, і можна пов'язати поховання другого хронологічного етапу могильника. В цей час місцеве населення півострова підтримує тісні зв'язки з містами Боспора, про що свідчать знахідки боспорської кераміки в похованнях другої групи.

Про місцеві племена Керченського півострова часу існування Фронтовського могильника, а особливо V—IV ст. до н. е. відомо ще дуже мало. Наступні дослідження могильника можуть дати цікавий матеріал для вивчення історії цих племен та властивих їм похованальних обрядів.

Е. В. ЦВЕК

МОГИЛЬНИК СКИФСКОГО И САРМАТСКОГО ВРЕМЕНИ НА КЕРЧЕНСКОМ ПОЛУОСТРОВЕ

Резюме

Во время раскопок неолитического поселения у с. Фронтовое Ленинского района Крымской области в 1960 г. был обнаружен могильник скифского и сарматского времени. На площади 130 м² обнаружено 9 погребений.

К скифскому времени относятся пять погребений. Для них характерным является вытянутое положение скелетов с западной или юго-западной ориентацией. Особый интерес в обряде составляют жертвенные кости человека. Бронзовые наконечники стрел, железный меч, греческая посуда датируют погребения V—III вв. до н. э.

К сарматскому времени (II—III вв. н. э.) относится 3 погребения. Найденная при погребенных керамика (кружальная и лепная) находит ближайшие аналогии среди сосудов из поселений II в. н. э. Керченского полуострова (Мысовка, Семеновка и др.).

Могильник, очевидно, принадлежал местному населению, находящемуся в тесных контактах с Боспорским царством.

Г. С. РУСЯЄВА

ПОСЕЛЕННЯ ПІТУХІВКА I БІЛЯ ОЛЬВІЇ

Поселення Пітухівка I розташоване в Очаківському районі Миколаївської області, за 17 км на південний захід від Ольвії, на дещо горбкуватому плато високого правого берега Бузького лиману. З північного заходу поселення виходить у степ, з заходу воно оточене яром, з півдня — лиманом, з півночі — неглибокою балкою, за якою раніше (до 1945 р.) знаходився хутір Пітухівка (рис. 1).

Воно займає нешироку прибережну смугу, яка частково знищена зсувами і продовжує руйнуватися до цього часу. Крім того, поселення в роки війни було порізано глибокими траншеями, які в багатьох місцях зруйнували стародавні будівельні залишки. Площа поселення — близько 1 га. Як і більшість приольвійських поселень класичного та елліністичного часу, воно було неукріпленим.

У 1909 р. В. І. Гошкевич вперше знайшов тут культурний шар і зібрав підйомний матеріал¹. В нижній частині Пітухівської балки, біля західного схилу, він відкрив стародавній, за його визначенням — грецький, колодязь. Шахта колодязя була викладена з поставлених на ребро вапнякових плит розміром 1×0,7 м, зв'язаних між собою свинцевими скріпами. Біля колодязя знаходилася кругла плита діаметром близько 2 м з отвором в центрі, на якій збереглися заглиблення, витерті мотузкою. Ця плита, певно, перекривала колодязь.

Археологічні розкопки на поселенні було розпочато в 1940 р. Головним їх об'єктом було не це поселення, а розташоване за 300 м на захід городище римського часу (Пітухівка II). Незначні масштаби досліджень привели їх автора А. К. Раєвського² до невірного тлумачення обох поселень як однієї пам'ятки, яка складається з двох синхронних частин: власне поселення (Пітухівка I) і його акрополя — дитинця (Пітухівка II), хоч він і не міг не визнати, що «між часом початку будівництва наземних житлових і господарських приміщень на поселенні (Пітухово II) і спорудженням оборонних укріплень (Пітухово I)... немає послідовного зв'язку і існує хронологічний розрив»³. Два невеликих розкопи, закладених в центральній частині і в південно-західному кутку на поселенні Пітухівка I, дозволили виявити знач-

¹ И. В. Фабрициус. Археологическая карта Причерноморья УССР, К., 1951, стор. 66.

² К. А. Раевский. Памятники культуры полей погребений в Днестровско-Днепровском Причерноморье (Отчет о раскопках). — Науковый архів ІА АН УРСР, № 702 а, стор. 199—223.

³ Там же, стор. 22. На відміну від нумерації К. А. Раєвського, нами прийнята зворотна нумерація поселень (за Л. М. Славіним). Див. Л. М. Славін. Археологічні дослідження городищ, поселень та могильників Ольвійського оточення у 1949—1950 рр. — АП, т. V, К., 1955, стор. 137—143.

ної потужності культурний шар, господарські ями і кам'яні стіни, які відносилися до чотирьох будівельних періодів.

Більш детальне дослідження поселення було здійснене Пітухівським загоном Ольвійської експедиції Інституту археології АН УРСР у 1949 р.⁴

Розкопки мали планомірний характер. Їх метою було вивчення як центральної частини поселення, де були закладені два розкопи (А і Б), так і ділянок на його околицях (розкопи В і Г); межі поширення культурного шару визначалися також за допомогою шурфування (7 шурфів). У шурфах було виявлено різномірний речовий матеріал і будівельні залишки (кам'яні кладки, вимостки, ями). Один з розкопів (В) в північно-західній частині поселення не дав жодних знахідок, що пояснюється, очевидно, наявністю тут в'їзду.

На інших розкопах знайдено насичений речовими знахідками і будівельними залишками культурний шар, потужність якого досягає 1,2 м. Стратиграфічно він складається з трьох компонентів: звичайного для даного району гумусу, сіроглинистого шару, насиченого залишками господарської діяльності, і жовтоглинистого шару, який утворився, головним чином, від руйнування сирцевих, глинобитних споруд⁵. Будівельні залишки, відкриті на поселенні, відносяться до п'яти будівельних періодів⁶.

До найбільш ранніх будівельних залишків, які датуються кінцем V — серединою IV ст. до н. е., належить кілька ям, заглиблених у землю приміщені і незначні залишки кам'яних кладок. Всього розкопками 1949 р. відкрито 15 ям як ранніх, так і пізніх, різних за розміром, але однієї грушовидної форми. Глибина ям досягає 2,8 м, діаметр горловин — коливається від 1,3 до 2 м, діаметр дна — від 1,65 до 3,2 м. Стінки значної частини ям обпалені і мають сліди кіптя. Це свідчить про те, що їх використовували для зберігання зерна. Стінки деяких ям, крім того, мають плавний переход до дна для зручності вигрібання зерна. Залишки зерна знайдено на дні ями № 1 розкопу А.

У більшості випадків ями заповнені сміттям, деякі з них щільно забиті жовтою глиною.

Великий інтерес становлять два ранніх, заглиблених у материк, прямокутних у плані приміщення, відкритих на ділянці Б. Східне приміщення довжиною 2,8 м, ширину 2 м, глибиною 0,9 м. Вхід до нього довжиною 2,1 м знаходився з півночі, мав кілька вирізаних у материкові дугоподібних східців ширину 0,5 м. Тут знайдено дві розбитих амфори і сіроглиняний глечик. Така ж амфора знаходилася і в південно-східному кутку приміщення. Судячи з фотографії, це фасоські амфори біконічної форми IV ст. до н. е.⁷ В глинобитній долівці виявлено два

⁴ Начальник експедиції Л. М. Славін, начальник загону Т. І. Фармаковська. Матеріали розкопок зберігаються в Інституті археології АН УРСР та в Ольвійському заповіднику.

⁵ Т. І. Фармаковська. Днівник раскопок Петуховского поселения, 1949.— Нуковий архів ІА АН УРСР.

⁶ Л. М. Славін. Вказ. праця, стор. 138.

⁷ И. Б. Зеест. Керамическая тара Боспора. — МИА, № 83, М., 1960, стор. 144.

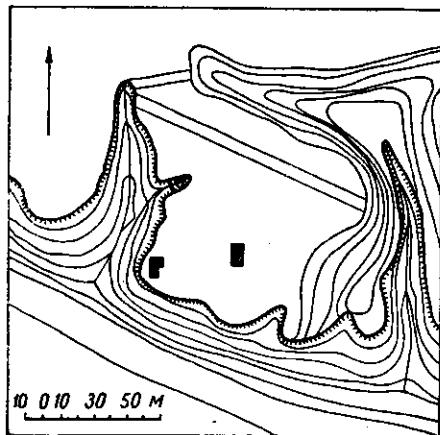

Рис. 1. План поселення Пітухівка 1.

невеликих затибилення, які звужуються донизу, певно, для підлірних стовпів.

Друге приміщення розташоване за 0,45 м від першого і розкопано лише частково, оскільки воно перекривалось вимосткою більш пізнього часу. Довжина його — 2 м, глибина в материку — 0,7 м. Ще одне приміщення подібного типу відкрито на розкопі Г. Автори розкопок всі ці приміщення вважали льохами. Після виявлення в останньому десяти-

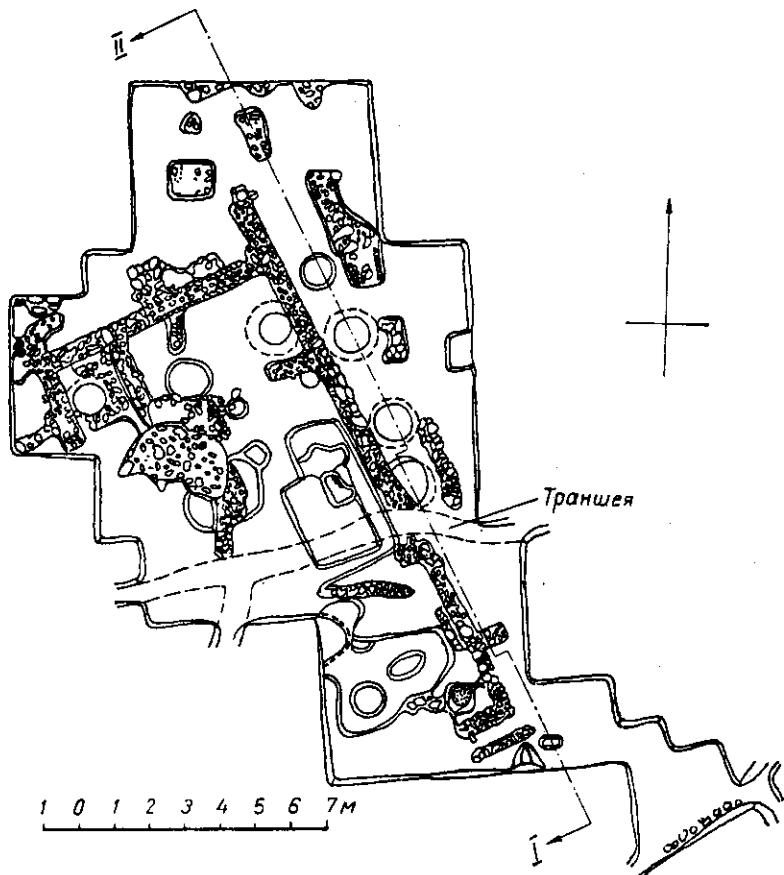

Рис. 2. План житлового комплексу на розкопі Б.

річчі на території ольвійського полісу житлових споруд типу напівземлянок виникає сумнів, чи не були і пітухівські «льохи» напівземлянками.

До другого будівельного періоду, що датується IV ст. до н. е., відносяться залишки великої будівлі на ділянці А, ряд сирцевих клацок на ділянках А і Г, а також кам'яні вимостики на ділянці Б.

Від будівлі, відкритої на ділянці А, збереглися дві невеликих кам'яних стіни, які утворюють літеру Т. Ці стіни відрізняються від усіх інших на даному поселенні технікою кладки, розмірами і обробкою кам'яних плит. Одна з стін (№ 2) тришарова, довжиною 1,8 м, висотою 1,2 м і шириноро 0,6 м; її лицевий бік складений з великих плит на глині. Друга стіна (№ 7) довжиною 1 м, шириноро 0,55 м відрізняється від першої застосуванням ретельно обтесаних плит, пригнаних насухо. Підошва стін лежить на глинистому шарі з поодинокими невиразними знахідками. Іноді шар настільки щільний, що справляє вра-

ження штучного трамбування. Обидві стіни походять, очевидно, від багатого житла.

До цього ж часу відносяться будівельні залишки на розкопі Г: сирцева стіна № 1 довжиною 1,35 м, висотою 0,65 м; розташована на південь від неї площастика глинобитної долівки і дві площастики, замощені великими, плисоком укладеними каменями.

Основна частина будівельних залишків датується часом, починаючи з кінця IV ст. до н. е. Найповніше вони представлені на розкопі Б житловим комплексом площею біля 140 м² (рис. 2). Його будівництву передувало загальне перепланування ділянки, в результаті чого всі будівлі, які раніше знаходилися тут, були знесені, а ями засипані. Первісний вигляд комплексу не зовсім ясний; можливо, він складався з кількох невеликих будівель, ізольованих або зблокованих між собою.

В результаті двох дальших перебудов житловий комплекс набрав вигляду єдиної прямокутної будівлі, витягнутої з північного заходу на південний схід, довжиною понад 16,5 м, ширину 7,5 м; північна частина будівлі зруйнована і не може бути встановлена. Східна половина будівлі складається з суміжних (не менше чотирьох) приміщень; в західній половині виявлено лише одне приміщення; з цього ж боку, певно, розташувався і внутрішній двір (або двори, якщо будівля складалася з кількох приміщень).

Найкраще збереглося приміщення № 2 (друге з півночі) розміром 3,5×2,7 м. Засипка його складалася, головним чином, з жовтоглинистого шару (розвалений сирець?) з невеликими лінзами попелу. В засипці біля підошви північної стіни (№ 15) знайдено сіроглиняний одноручний глечик на кільцевому піддоні, нерівномірно покритий темносірою обмазкою (рис. 3, 2). Глечик характерний для ольвійського виробництва і датується III—II ст. до н. е.⁸ В засипці знайдено також два чорнолакових рибних блюда кінця IV—III ст. до н. е.⁹, одне з яких має графіто А; уламок червонофігурної чашки кінця IV ст. до н. е.¹⁰ із зображенням голови, повернутої направо; кілька уламків канфарів, один з яких мав графіто NOE, і позолочену намистину.

В приміщеннях № 3 і 4 виявлені залишки печей. В приміщенні № 3 біля череня печі (0,95×0,55 м) траплялися камені з копіттою та галька. В приміщенні № 4 черінь печі (0,6×0,55 м) викладений з кількох рядів гальки і уламків кераміки.

Від житлового комплексу збереглися кам'яні основи, викладені з різнопідібних за розмірами уламків каменів на глинистому розчині. Стіни будівлі були сирцевими. Про це, зокрема, свідчить вирівняна верхня площастина кам'яних основ, розвал сирцевих цеглин біля східної стіни приміщення № 3 і жовтоглинисті прошарки, які утворилися з розвалених сирців і зустрічалися повсюдно. Характер покрівлі невідомий. За весь час розкопок знайдено лише 30 уламків черепиці, що свідчить про рідке вживання череп'яної покрівлі. Певно, в більшості випадків покрівля була очеретовою і замазувалася глиною.

На схід від житлового комплексу відкриті залишки трьох вимосток, розташованих в одну лінію. Їх розміри: 4×0,6 м; 1,3×0,7 м і 4×1,2 м. Вимостики викладені з великих плоских каменів. Можливо, цим камінням було замощено вулиці, хоча на інших поселеннях ольвійської хори не виявлено вулиць, суцільно замощених ним. Незначні

⁸ Т. Н. Киповиц. Керамика местного производства из раскопа И.—Ольвии, т. I, К., 1949, стор. 188.

⁹ Там же, стор. 162.

¹⁰ Е. И. Леви. Привозная греческая керамика из раскопок Ольвии в 1935—1936 гг. — Ольвия, т. I, стор. 121.

залишки кам'яних споруд відкриті також на північ, на південь і на захід від житлового комплексу. Судячи з пізніших знахідок в шарі, який перекривав залишки комплексу, він припинив існування десь у II ст. до н. е.

В процесі розкопок на поселенні було знайдено багато різного посуду як привізного з метрополії, так і ольвійського виробництва.

Рис. 3. Речові знахідки.

Будь-яких даних про існування на поселенні власного виробництва гончарного посуду не виявлено.

Процентне співвідношення кераміки таке: амфори — 65%, імпортна чорнолакова кераміка — 9, червоноглинняна і сіроглинняна, зроблена на гончарному кругі, — 16, ліпна — 10%. Велика кількість амфор свідчить про значний ввіз і вивіз товарів. На уламках амфор багаторазово зустрічалися клейма: гераклейські енгліфічні, фасоські (рис. 4, 3), ро-

доські, сінопські астіномні (рис. 3, 1). Великою різноманітністю відрізняється чорнолакова кераміка, серед якої особливо часто зустрічаються канфари (рис. 4, 6, 9), іноді великих розмірів, витонченої форми,

Рис. 4. Речові знахідки.

прикрашені накладним орнаментом; цікавий невеликий майже цілий глечик грушовидної форми (рис. 4, 8). Серед сіроглинняної столової кераміки чимало лощеної; знайдено один майже цілий лекіф (рис. 4, 5), подібні до якого нерідко зустрічаються в Ольвії. Червоноглинняна кераміка представлена як столовим, кухонним посудом, так і лутеріями (рис. 4, 6).

Ліпна кераміка відрізняється різноманітністю форм посудин. Переважають горщики звичайних для елліністичного часу «каменських» типів, часто вони неорнаментовані, без валиків, іноді з нігтівим, ямковим орнаментом або прикрашені по краю защипами, насічкою (рис. 3, 5, 6). Зустрічаються уламки мисок, глечиків на високому кільцевому піддоні. Цікаві уламки ліпної каструлі з закрайкою для кришки, яка повністю відтворює форму гончарних каструль, відомих у приольвійському районі з V ст. до н. е. і пізніше. Знайдено і оригінальної форми ліпний світильник (рис. 3, 4).

Матеріали поселення Пітухівка I дають виразне уявлення про господарство і культуру його жителів.

Поселення виникло, певно, вже в VI ст. до н. е. Матеріали цього найдавнішого періоду дуже нечисленні. В щоденниках Т. І. Фармаковської неодноразово відзначенні знахідки іонійської і корінфської кераміки, архаїчних світильників, а також амфор ранніх типів, розписаних смужками лаку або фарбою. Зразки кераміки цього типу, які знаходяться в колекції, дуже невиразні і не дозволяють уточнити датування. Краще представлена кераміка V ст. до н. е. Цим часом, певно, можна датувати, крім численних уламків чорнолакової кераміки, два лекіфи дуже ранніх форм, покриті лаком, характерним для архаїки (рис. 4, 2; 3, 3). На одному з лекіфів є графіто IEPA. Найбільш пізні матеріали, які представлені досить масово, відносяться до II ст. до н. е.; вони, мабуть, дають нам дату припинення життя на поселенні. Відзначений К. А. Раєвським знахідки римської кераміки мають, певно, зв'язок з городищем Пітухівка II.

Аграрний характер поселення виступає досить виразно. Про це свідчить значна кількість зернових ям, знахідки зерна і трьох серпів у 1940 р.¹¹, уламків серпа в 1949 р. Такому висновку не суперечить і остеологічний матеріал. У звіті К. А. Раєвського¹² наведена таблиця співвідношення кісткових залишків, певно, з обох поселень, а в узагальнюючій праці В. І. Цалкіна¹³ дана таблиця кісткових залишків з Пітухівки II. Значні відхилення в їх характері пояснюються, очевидно, присутністю матеріалів з Пітухівки I. У матеріалах 1940 р. спостерігається різке переважання великої рогатої худоби — бика (48,8%) над усіма іншими групами свійських тварин. На всіх інших поселеннях ольвійської хори (включаючи і Пітухівку I) цю переважаючу роль відіграє дрібна рогата худоба (коза, вівця). Найбільш різко це помітно в Ольвії, де кількість кісток дрібної рогатої худоби у два рази перевищує кількість кісток великої рогатої худоби (50 і 24%).

Даних про розвиток ремесла на поселенні дуже мало. Навіть ткацтво представлено за матеріалами розкопок 1949 р. знахідкою лише одного керамічного пряслиця. Металевого шлаку настільки мало, що судити про існування власної металообробки на поселенні важко. З промислові більш-менш ясно фіксується рибальство.

Є дані про тісні економічні і культурні зв'язки поселення з Ольвією. Треба думати, що численний імпортний матеріал потрапляв на поселення через посередництво Ольвії, бо характер цього матеріалу і співвідношення різних його груп дуже близькі до ольвійських. Економічні зв'язки здійснювалися шляхом натурального і грошового обміну. При розкопках 1949 р. тут знайдено 7 монет, в тому числі ольвійські борисфени (рис. 4, 4) і невелику кількість монет-рибок.

Близький ольвійському їй культурний рівень жителів поселення. Неодноразові знахідки теракот у 1940 і 1949 рр. (рис. 4, 1) свідчать

¹¹ С. И. Каюшина. Из истории греческой колонизации Нижнего Поднепровья. — МИА, № 50, М., 1956, стор. 247.

¹² К. А. Раевский. Вказ. праця, стор. 21.

¹³ В. И. Цалкин. Домашние и дикие животные Северного Причерноморья в эпоху раннего железа. — МИА, № 53, М., 1960, див. табл. 38, додаток № 31.

не тільки про спільність культів, а й про естетичний рівень поселенців. На поширення писемності вказують численні графіті на кераміці, хоч і не виключено, що деяка частина з них ольвійського походження.

Близькість поселення до Ольвії спостерігається і в принципах планування домобудівництва. Значна насиченість будівельними залишками дає можливість припустити щільну забудову поселення, яка наближалась до міської.

Матеріальна культура дає, таким чином, уявлення про землеробське поселення урбанізованого характеру з ясно вираженим товарним напрямом економіки, з добре налагодженими економічними і культурними зв'язками з Ольвією.

А. С. РУСЯЕВА

ПОСЕЛЕНИЕ ПЕТУХОВКА I БЛИЗ ОЛЬВИИ

Резюме

Поселение ольвийской хоры Петуховка I расположено в 17 км к юго-западу от Ольвии, на высоком правом берегу Бугского лимана. Поселение не имеет укреплений, в настоящее время занимает площадь около 1 га. Исследовалось отрядом Ольвийской экспедиции Института археологии АН УССР в 1940 и 1949 гг. В результате раскопок выявлено значительное количество строительных остатков, основная часть которых принадлежит эллинистическому времени; собран интересный вещественный материал, разносторонне характеризующий социально-экономическую и культурную жизнь поселения. Поселение возникло, по-видимому, в конце VI в. до н. э. и прекратило существование во II в. до н. э. Материальная культура дает представление о земледельческом поселении урбанизированного характера с четко выраженным товарным направлением экономики, с хорошо налаженными экономическими и культурными связями с Ольвией.

О. М. ЩЕГЛОВ

ХЕРСОНЕСЬКІ АНТРОПОМОРФНІ СТЕЛИ З ВРІЗНИМИ ЗОБРАЖЕННЯМИ

З великої кількості антропоморфних надгробків, знайдених у Херсонесі, можна виділити групу пам'яток, зображення на яких передані з допомогою врізних ліній. В цій статті розглядається кілька нових таких пам'яток.

1. Плоска плита з місцевого сарматського вапняку, висотою 0,34 м, ширину 0,29 м і товщиною 0,08 м з примітивним зображенням людського обличчя (рис. 1). Вона була знайдена у 1958 р. на південно-східній ділянці городища під час розкопок периметру 17-ї куртини оборонних стін міста¹. Надгробок був використаний вдруге в обкладці борта водостока III ст. н. е.

Лицьова і бокові сторони плити оброблені досить старанно, задня сторона лише грубо оббита. На лицьовій стороні вміщено контурний малюнок голови en face з частиною плечей, виконаний глибокою врізною лінією. Малюнок конче спрощений, зведений до майже повного схематизму, геометризований. Контур голови поданий лінією, що значно наближається до правильного кола. Рот трактований у вигляді невеликої горизонтальної риски.

Брови і ніс показані умовно, однією лінією. При абсолютній простоті малюнка на обличчі дуже живо і своєрідно виділяються великі очі. Вони дещо не відповідні між собою. Іх верхні повіки позначені прямими лініями, що трохи піднімаються до висків, а нижні — дугою, яка звернена опуклою стороною донизу. Така «сегментовидна» трактування очей не відома на інших пам'ятках Херсонеса. Дуже слабка спроба рельєфного зображення спостерігається в передачі вусів та бороди, які у вигляді невисокого валика облямовують рот. Контур шиї переходить у плавні лінії похилих плечей, створюючи короткий бюст. Посеред нього видовбано чотирикутне заглиблення майже правильної форми, розміром 7,5×6×2 см. Призначення заглиблення неясне, можливо, це було місце для вставки з ім'ям померлого. Якщо це так, то надгробок датується часом не пізніше II—I ст. до н. е., оскільки стели з вставками пізніше вказаного часу в Херсонесі, очевидно, не вживались².

2. Дуже близький до описаної пам'ятки малюнок (своєрідне графіто), виявлений у 1960 р. на облицювальному камені 20-ї куртини

¹ А. М. Гилевич. Раскопки участка периметра у 17-й куртины оборонительных стен Херсонеса.—СХГМ, вып. I, Симферополь, 1960, стор. 27.

² IOSPE, I², (1916) № 466, 468, 475, 487.

оборонних стін Херсонеса³. Він прорізаний на рівній поверхні каменя. Лінії тонкі і досить глибокі. Малюнок передає той же тип округлого обличчя, але він ще більше схематичний, ніж попередній, і виконаний нашвидкоруч. Розміри його мініатюрні: висота 4,5 см, ширина 3,2 см (рис. 2).

Незважаючи на загальну велику подібність, це зображення деякими деталями відрізняється від первого. Овал обличчя дещо загострений донизу. Мигдалеподібні вузькі очі посаджені досить широко. В

Рис. 1. Стела з розкопок 1958 р. в Херсонесі.

цілому зображення, хоч і менш живе, ніж на плиті 1958 р., але, безумовно, відноситься до того ж типу.

Розташування малюнка дозволяє досить точно визначити його дату. Зображення вміщене на зовнішній стороні стіни другого будівельного періоду. Ця стіна пов'язана з найбільш давньою вежею, що збереглась,— вежею XVII (Зенона), так званим «ядром», а також вежею XVIII і датується кінцем II — початком I ст. до н. е.⁴ Третя стіна 20-ї куртини збудована не раніше IV ст. н. е.⁵ При її спорудженні стіна

³ Малюнок виявлений під час консерваційних робіт, що проводились під керівництвом С. Ф. Стржелецького, якому автор вдячний за дозвіл опубліковувати цю пам'ятку. Хоча цей малюнок не є надгробком, вважаю за доцільне включити його до кола пам'яток, що публікуються.

⁴ Г. Д. Белов. Херсонес Таврический, Л., 1948, стор. 44, рис. 8. Єдиної думки про дату побудови стіни у дослідників немає. О. Л. Бертьє-Делагард вважав, що побудова вежі XVII була «почата незадовго до другого яруса... першої ділянки», який він датував першою половиною III ст. до н. е. (ІАК, вып. 21, СПб., 1907, стор. 101, 107, 152). К. Е. Гриневич датує «ядро» вежі XVII і другий будівельний період 20-ї куртини початком III ст. до н. е. (Хсб., т. II, Севастополь, 1927, стор. 63, 73 і сл.). С. Ф. Стржелецький відносив побудову цієї стіни спочатку до IV ст. до н. е. (ПІСП, М., 1959, стор. 70), а потім — не раніше кінця IV — початку III ст. до н. е. Під час розкопок 1961 р. С. Ф. Стржелецький дістав матеріали, які підтвердили дату, близьку до наведеної Г. Д. Беловим.

⁵ С. Ф. Стржелецький. Вопросы датировки оборонительных стен Херсонеса (по материалам раскопок 1957—60 гг.). — Тезисы докладов о раскопках Херсонеса Таврического в 1960 г., Севастополь, 1961, стор. 16.

другого будівельного періоду була розібрана, очевидно, в тій частині, яка здіймалася над землею. Малюнок знаходився в п'ятому ряду облицювки. Десять шарів II—I ст. до н. е. біля 17-ї куртини становлять 1,4 м товщини⁶. Біля 20-ї куртини другого будівельного періоду в тому місці, де нанесений малюнок, шари накопичувались, мабуть, скоріше, бо тут материкова скеля утворює глибоку западину. Виходячи з цього,

Рис. 2. Зображення на облицювальному камені з розкопок 1960 р. в Херсонесі.

можна припустити, що малюнок нанесений на стіну незабаром після її побудови і може бути датований кінцем II—I ст. до н. е.

3. Плита з місцевого сарматського вапняку, висотою 0,6 м, ширину 0,4 м і товщиною 0,95 м з врізним зображенням погруддя померлого en face (рис. 3). Вона знайдена у 1960 р. при розкопках квартирів перших століть н. е. в цитаделі Херсонеса (біля 18-ї куртини та вежі XVI)⁷. Тут вона була використана вдруге як простий будівельний матеріал.

Характер обробки плити аналогічний першій — більш старанно обтесані лицьова та бокові сторони, задня сторона обита грубо.

Зображення погруддя померлого знаходиться в верхній частині плити. Малюнок ще більш схематичний та спрощений, ніж на надгробку 1958 р. Спосіб виконання малюнка той же — глибока врізна лінія.

Зберігаючи основні загальні риси, це зображення значно відрізняється від двох перших. Контур обличчя витягнутий і дещо звужений донизу. На голові — невеликий конічний головний убір. Нижня частина обличчя має підкреслено масивну важку форму. Цим, треба думати, майстер прагнув передати бороду. Деталі обличчя дуже стилізовані, зведені до чисто геометричних форм: прямокутний ніс, що переходить у брови, овальні очі, посаджені близько до перенісся, рот у вигляді невеликої горизонтальної риски (його величина дорівнює ширині носа). На відміну від плити 1958 р., де лінії плечей обриваються, тут бюст обведений з усіх боків⁸. Очевидно, в даному випадку на гладку поверхню плити перенесена форма звичайних антропоморфних надгробків Херсо-

⁶ А. М. Гилевич. Вказ. праця, стор. 25. Докладніше див. в її звіті про розкопки 1958 р., Архів ХДМ.

⁷ Розкопки В. В. Борисової. Висловлюю їй свою подяку за дозвіл опубліковати пам'ятку.

⁸ Подібні надгробки є в скульптурній колекції музею. Вони походять з більш ранніх розкопок (А. П. Иванова. Херсонесские скульптурные надгробия с портретными изображениями. — СА, VII, М.—Л., 1941, стор. 119, рис. 13).

неса, причому можливо, що тут справила вплив поява в перші століття н. е. в надгробній скульптурі міста портретного погруддя померлих. Надгробок з цитаделі, на наш погляд, потрібно поставити пізніше вищеписаних зображень, але дещо раніше херсонеських надгробків місцевої роботи кінця II — початку III ст. н. е. з портретним зображен-

Рис. 3. Плита з розкопок 1960 р. в Херсонесі.

ням померлих⁹, до яких вони подібні. Крім того, раніше ніж потрапити в перекриття водостока III як будівельний матеріал надгробок мав певний час стояти в некрополі.

4. Значно відрізняється від розглянутих надгробок, випадково знайдений у 1960 р. на території південно-східного некрополя Херсонеса (рис. 4). Він виконаний з вапняку, за типом звичайних антропоморфних надгробків Херсонеса, що сумарно повторюють обриси голови, шиї, плечей. З останніми його зближують також розміри (висота — 0,26 м, ширина — 0,225 м) та особливості обробки: передня сторона гладко зтесана, задня — опукла і оброблена гірше.

Овал загостреного донизу обличчя (спроба передати клиновидну бороду) має правильну геометричну форму. Максимальний ступінь геометризації спостерігається також в малюнку очей, рота, носа та брів. Хоч деталі обличчя передані не пластично, а врізними лініями на абсолютно рівній поверхні, ця пам'ятка наближається до круглої міс-

⁹ А. П. Иванова. Херсонесские скульптурные надгробия с портретными изображениями. — СА, VII, стор. 17 і сл.

цевої¹⁰ портретної скульптури Херсонеса¹¹ і, за особливостями стилю, мабуть, відноситься до того ж (або близького) часу.

* * *

Антропоморфні надгробки Херсонеса становлять окрему групу серед північнопричорноморських пам'яток подібного роду. Останніми дослідженнями А. О. Щепинського¹² поставлене питання про послідовність у розвитку цього типу, який веде свій початок, найімовірніше, від

Рис. 4. Стела з південно-східного некрополя Херсонеса.

ранньотаврських майже необроблених каменів-стел, що мали форму, схожу на верхню частину тулуба людини. При дальнішому удосконаленні технічної обробки, що відбувалась в Херсонесі в умовах еллінізації місцевого населення¹³, схематизм зображень залишився головною ознакою цих надгробків. В ранній період і під час розквіту Херсонеса у III—II ст. до н. е. застосовувались, очевидно, лише скульптурні пам'ятки, що сумарно повторювали обриси голови, шиї, плечей. Відомі на цей час врізні зображення, що відтворюють загальний контур звичайних

¹⁰ Застосовуючи термін «місцевий», ми маємо на увазі не лише місцеве виробництво, а й місцевий, «варварський» характер пам'ятки.

¹¹ А. П. Иванова. Херсонесские скульптурные надгробия с портретными изображениями.—СА, VII, стор. 119, рис. 12; і і ж. Das Grabrelief von Bosporus und Chersoness.—Das Altertum, № 8, Berlin, Нр. 2, 1962, стор. 98 і сл., рис. 100; А. Н. Шеглов. Пять херсонесских надгробий с изображениями умерших.—СА, М., 1964, № 2, стор. 217 і сл., рис. 5.

¹² А. О. Щепинський люб'язно ознайомив мене з своїм рукописом «Прототипы херсонесских антропоморфных надгробий».

¹³ Наприклад, багато антропоморфних надгробків було вміщено в едікули. А втім, можна припустити, що звичай ставити такі надгробки дістав поширення і серед грецького населення міста, хоч цьому суперечить відсутність на них будь-яких написів. Проте відомий випадок знаходження подібної стели на рядовій грецькій

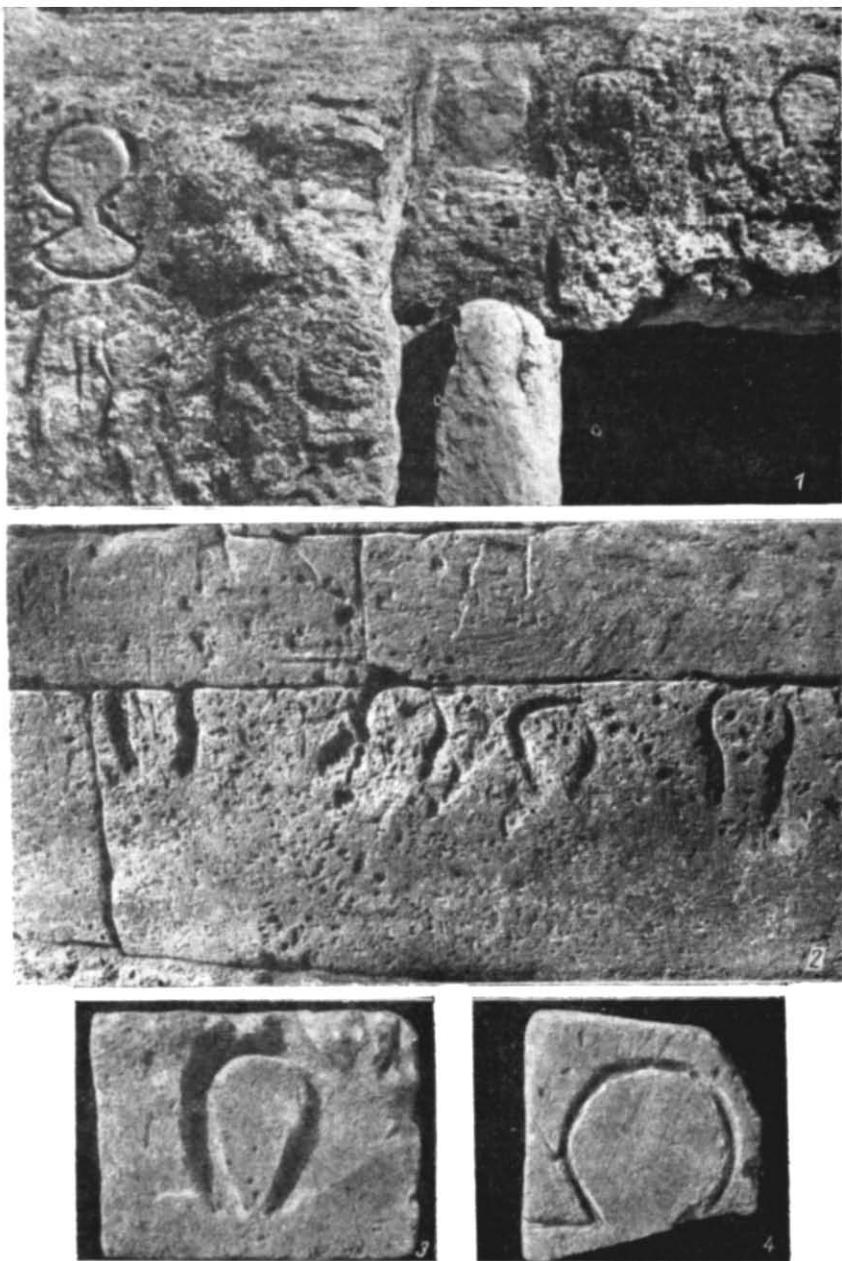

Рис. 5. Врізні антропоморфні зображення з Херсонеса:
1 — на склепі № 1480; 2 — на вежі XVII; 3, 4 — на окремих плитах.

антропоморфних надгробків (рис. 5), відносяться до пізньоантичного часу¹⁴.

Другою відмінною особливістю херсонеських пам'яток є те, що на них не показані деталі обличчя. Поверхня як скульптурних стел, так і

могилі (західна ділянка некрополя Херсонеса, 1963 р.). Крім того, в постаментах грецьких стел зустрічаються заглиблення для подібних антропоморфних пам'яток. Ці заглиблення повністю повторюють форму останніх.

¹⁴ Такі зображення відкриті біля входу в склепи № 1480 (ІАК, вып. 16, СПб., 1905, стор. 93), № 2367 (архів ХДМ, спр. 16, арк. 91), на окремих плитах (інв. № 3452) та на камені облицювки другого кільця вежі XVII (Хсб., т. II, стор. 68).

всередині врізних контурів просто згладжена¹⁵. Місцеві надгробки з спробою передати людське обличчя скульптурними засобами з'являються у II—III ст., що, звичайно, пов'язане з поширенням надгробного портретного рельєфу¹⁶. До цієї серії відноситься і плита 1960 р. з цитаделі (рис. 3). Але разом з тим в ній все ж таки домінують старі місцеві традиції передачі образу померлого. Це можна сказати і про інші подібні пам'ятки. Відзначимо, що надгробок з цитаделі підтверджує правильність трактування конічного навершия скульптурних надгробків як головного убору¹⁷.

Можливо, найбільш ранньою пам'яткою є надгробок 1958 р. (рис. 1). Його і малюнок на 20-й куртині можна зіставити з боспорськими антропоморфними стелами¹⁸ і колом скіфських пам'яток¹⁹. Зображення округлої голови не характерне для більшості херсонеських надгробків, тип округлого обличчя відомий лише по пізньому місцевому жіночому портрету. Проте загальна схема малюнка вказує на зв'язок плити 1958 р. із звичайними «головними» пам'ятками²⁰.

Описуючи пам'ятки, ми особливо підкреслювали умовність та геометризацію зображень. В літературі вже відзначалось прагнення до геометризації обличчя в пізньоантичному мистецтві Херсонеса²¹. Таке явище характерне не лише для мистецтва Херсонеса, а й для усього греко-римського світу того часу, воно найбільше проявляється в мистецтві римських провінцій²². «Варварські» традиції в образотворчому мистецтві все більш посилюються на кінець античної епохи і можуть служити показником «варваризації» античної культури та провісником загибелі античного світу.

Знахідка надгробка на південно-східній ділянці некрополя Херсонеса (рис. 4) дала відсутню ланку між площинним надгробком і круглою «варварською» скульптурою. Таким чином, тепер можна простежити шлях розвитку місцевих надгробків від ранньотаврських стел передгір'їв та гір Криму, які мають віддалену подібність до людської голови, до «головних» пам'яток і далі до круглої «варварської» скульптури Херсонеса останнього періоду античної епохи. Як самостійний тип виділяється антропоморфний рельєф з врізними та барельєфними зображеннями, який набув поширення в перших століттях н. е.

¹⁵ Можливо, що всередині контура деталі зображення могли бути нанесені фарбами.

¹⁶ А. И. Иванова. Херсонесские скульптурные надгробия с портретными изображениями.—СА, VII, 1941, стор. 117—120.

¹⁷ Там же, стор. 108. Автор називає головний убір «скіфським», хоч немає підстав сумніватися, що надгробок відноситься до таврської культурної традиції.

¹⁸ А. П. Иванова. Боспорские антропоморфные надгробия.—СА, XIII, М.—Л., 1950; М. М. Кобылина. Фанагория.—МИА, № 57, М., 1956, стор. 63—64.

¹⁹ О. А. Дашевская. Скифское городище Красное (Кермен-Кыр).—КСИИМК, вып. 70, М., 1957, стор. 116, рис. 46.

²⁰ Так називав антропоморфні надгробки Херсонеса К. К. Косцюшко-Валюжинич.

²¹ А. П. Иванова. Херсонесские скульптурные надгробия с портретными изображениями.—СА, VII, стор. 108.

²² G. Rodenwaldt. Griechische Reliefs aus dem Ausgang der Antike, 76. Winkelmannsprogramm, Berlin, 1919; A. Schöberl. Zur Entstehung und Bedeutung der provinzialrömischen Kunst.—Öst. Jahresshete, Bd. XXVI, Wien, 1930; Die Römische Zeit in Österreich an den Bau-und Kunstdenkmalen, Wien, 1938; T. D. Kendrik. Anglo-Saxon artto, London, 1938.

А. Н. ЩЕГЛОВ

ХЕРСОНЕССКИЕ АНТРОПОМОРФНЫЕ СТЕЛЫ С ВРЕЗНЫМИ ИЗОБРАЖЕНИЯМИ

Резюме

Херсонесские антропоморфные надгробия составляют обособленную группу среди подобных памятников Северного Причерноморья. В статье на примерах не публиковавшихся ранее стел из общей группы выделяются антропоморфные надгробия, изображения на которых выполнены при помощи врезных линий, и делается попытка наметить основные линии генетического развития позднеантичной местной надгробной скульптуры Херсонеса.

Появление врезных изображений в Херсонесе может быть связано с переносом контура обычных антропоморфных (так называемых «головных») надгробий на плоскую плиту с последующей детализацией лица. В дальнейшем этот тип памятников лег в основу создания как надгробных стел с барельефными изображениями, так и местной круглой скульптуры. Связующим звеном между плоскостной и круглой скульптурой Херсонеса является обычной формы антропоморфное надгробие с изображением деталей лица врезными линиями.

Формирование стиля местной скульптуры Херсонеса позднеэллинистического периода, корни которого, по-видимому, уходят в изобразительные традиции тавров, происходило в тесном контакте с античным искусством. Особенно большое воздействие на этот стиль оказал римский провинциальный надгробный скульптурный портрет, получивший большое распространение в городе в первые века н. э.

Не исключено, что в эллинистическое время антропоморфные надгробия широко использовались греческим населением Херсонеса, и поэтому они не могут служить надежным источником для определения этнической принадлежности погребенных.

О. В. ГАДЛО

ГРАФІЧНІ ЗОБРАЖЕННЯ НА КІСТЯНОМУ ВИРОБІ САЛТОВО-МАЯЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ

В колекції Керченського державного історико-археологічного музею серед безпаспортних речей, придбаних ще до Великої Жовтневої соціалістичної революції, знаходиться уламок верхньої частини кістяного виробу, вирізаного з рогу старого оленя¹. Виріб має еліпсоподібне в плані устя, яке переходить у бічні виступи з отворами (рис. 1).

Рис. 1. Роговий виріб з гравіровкою.

Бокові отвори виробу закривалися дерев'яними вставками, закріпленими, очевидно, також дерев'яними цвяхами. Отвір від такого цвяшка зберігся у нижній частині, на правому виступі. Очевидно, устя закривала дерев'яна або рогова пробка. Вона прив'язувалася до виробу мотузкою, що проходила через два отвори по боках устя (один з таких отворів зберігся під краєм). Ця мотузка могла використовуватися і для закріплення предмету на поясі.

¹ Інв. № К-2346. Висловлюю подяку дирекції музею за дозвіл опублікувати пам'ятку, а також кандидату історичних наук Р. О. Юрі за допомогу під час написання даної публікації.

Край устя закінчується потовщенням ширину 7 мм, прикрашеним крапками та навскісними штрихами, що ритмічно чергуються і утворюють враження крученого паска. Бокові отвори облямовані рельєфними стрічками шириною 8—10 мм з циркульним орнаментом. У нижній частині були зображені великі дуже стилізовані квітки, виконані ретельно і чітко гострим інструментом (рис. 2).

Рис. 2. Прорисовка гравірувальних зображень на роговому виробі.

Над квітками, немовби на другому плані, розташовані чотири великих птахи. Вони зображені досить умовно і схематично, але автор мав на увазі птахів якогось певного виду. У них тупоносі голови, короткі шиї, великі тіла з навскісними штрихами, що імітують оперення, та підняті хвости. Крила майже не виділені. Можливо, що це погано літаючі птахи.

Виходячи з аналогій у сасанідському мистецтві (рельєфи, тканини), мотив зображені квітки² і сама композиція (птахи над квітками, що слід розуміти як птахи серед квіток)³ умовно передають водяні зарості та снуючих серед них болотних птахів.

Вище орнаментального паска зображений вершник на коні, що іде повільно чи на мить зупинився, бо корпус вершника трохи нахилився вперед, а руки не випускають поводів. Контури вершника та коня зроблені дуже тонкими штрихами. Очевидно, зображення вершника і зображення квіток та птахів були виконані у різний час і, можливо, різними майстрами. Умовно переданий пейзаж згодом, очевидно, був осмислений і доповнений фігурою вершника. Отже, тут можна вбачати деяку сюжетну єдність, яка пов'язує окремі частини композиції.

Незважаючи на схематичний характер зображення вершника, деякі деталі малюнка передано дещо натуралистично. При цьому митець приділив особливу увагу не фігурі людини, а зображеню коня, підкресливши копита, суглоби довгих тонких ніг, довге сухорляве тіло,

² T. Agre. La Suède et L'Orient, Uppsala, 1914, стор. 117—122.

³ Fr. Sarre. Die Kunst des alten Persien, Berlin, 1923, табл. 97, 100, 101; A. Pope and P. Ackermann (ed.). A. Survey of Persian Art, vol. VI, London. New-York, 1938—1939, рис. 198а.

невелику голову, вуха, очі та гриву. Він відзначив чепрак та сідло, яке має спереду і ззаду високу луку.

Сам вершник зображеній більш схематично. Навскіні штрихи

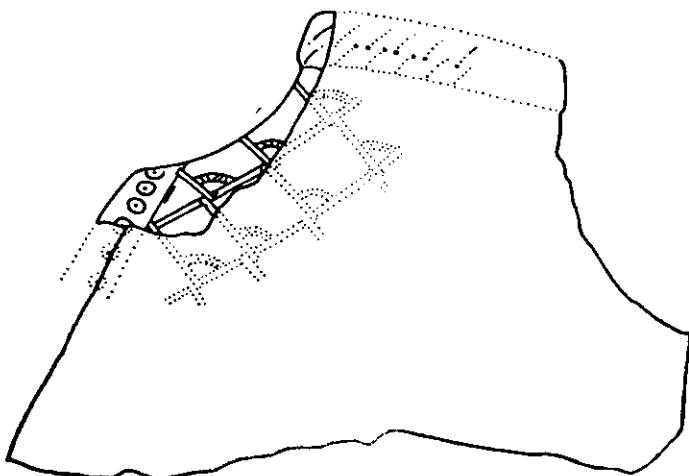

Рис. 3. Реконструкція орнаменту на зворотному боці рогово-го виробу.

біля пaska та вертикальні штрихи за спиною мали передати деякі деталі спорядження, можливо, лука та сагайдака, що висів біля пaska.

Зворотний бік цього виробу декорований сіткою переплетених стрічок, що утворюють ромби, нижні кути яких стягнуті заштрихованими дугами (рис. 3).

Для датування цієї пам'ятки важливе значення має квітка, яка пов'язує її з часом та ареалом салтово-маяцької культури.

Вперше такий мотив зустрічається у пізньосасанідській торевтиці (VII—VIII ст.)⁴ у вигляді витончених великих однопелюсткових квіток, що нагадують квітки водяної лілії⁵. У другій половині VIII — на початку IX ст. (час Салтівського могильника) цей мотив та його варіанти набувають значного поширення і зустрічаються на ювелірних виробах, які проникають далеко на північ, навіть до Швеції та Приуралля (рис. 4, 5).

Реконструкція ґравірування на звороті пам'ятки також вводить в коло сасанідських традицій у мистецтві степу. Тут, по суті, подано схему багатьох рослинних орнаментів, що беруть початок з орнаменту на капітелі з Қале-і-Кубни і якими прикрашено срібні бляхи угорських сумок IX—X ст.⁶

Можна помітити певну стилістичну спорідненість графіки цієї пам'ятки з графікою сал-

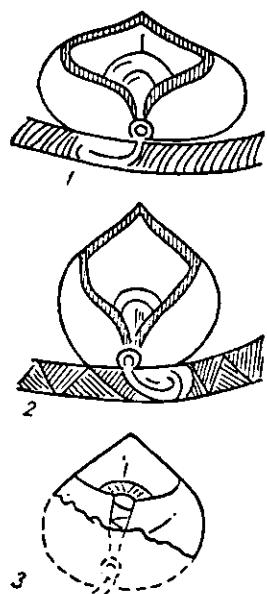

Рис. 4. Зображення «водяної лілії»:

1, 2 — на сасанідських блюдах; 3 — на роговому виробі з Керченського музею.

⁴ Див. Т. А г п е. Вказ. праця, стор. 117—122.

⁵ Вид рослини *Calla palustris*, fam. Araceae був визначений румунським геоботаніком Д. Радулеску, який висловлюючи цири подяку.

⁶ N. Fettich. Die Metallkunst der Landnehmen der Ungarn.—Archeologia Hungarica, XXXI, Budapest, 1937, стор. 242, табл. XLI, LI; F. Saare. Вказ. праця, стор. 45—49, рис. 13.

тівських кістяних шийок бурдюків, з наскельними зображеннями Сулеїка та малюнками на стінах Маяцького городища, Абоби-Пліски, Преслави і цеглинах Саркела⁷.

Найближчою аналогією розглядуваному зображення є графічне зображення вершника на одному з каменів Маяцького городища⁸. Іх поєднує не тільки спільній сюжет і манера зображення, а й трактування окремих деталей: в обох випадках однаково передаються передня та задня луки сідла. Заслуговує на увагу характерна для пам'яток салтівської графіки манера зображення коня, близька до наскельних малюнків у верхів'ях Єнісею.

Шийки бурдюків, прикрашені гравіровкою, були знайдені під час розкопок Саркела⁹, Салтівського¹⁰ та Підгоровського¹¹ могильників. Зображення на всіх цих виробах відзначаються єдністю стилю, схожістю думок та почуттів, вкладених у них митцями. Особливо подібні один до одного екземпляри з Салтова та Саркела: на них хаотично зображені тварини і рослини. Тут і кінь зі збруюю, і козуля, і олень, і кабан, і риби, і птахи різних видів, і стилізовані зображення квіток.

Призначення зазначених предметів і сюжетні сцени на них не залишають сумніву, що вони з'явились у кочовому або напівкочовому середовищі.

Точне місце знахідки розглядуваної пам'ятки невідомо.

Рис. 5. Зображення «водяної лілії» на накладці з Салтівського могильника.

⁷ Н. Е. Макаренко. Археологические исследования 1907—1909 гг.—ИАК, вып. 43, СПб., 1911, стор. 9—34; Материалы для болгарских древностей. Абоба-Плиска.—Известия русского археологического института в Константинополе, т. X, Вена, 1905, Альбом, табл. LIII, LIV і LV; Люба Огненова. Рисунки на коннице върху вътрешната крепост на Преслав.—Разкопки и проучвания, IV, София, 1949, стор. 195—207; Ст. Станчев. Разкопки и новотрите материали в Плиска през 1948 г.—Известия на Археологический Институт на Българская академия на науките, XX, София, 1955, стор. 190—193; М. И. Артамонов. Средневековые поселения на Нижнем Дону.—ИГАИМК, вып. 131, Л., 1935, стор. 99—106; його ж. Саркел—Белая Вежа.—МИА, № 62, М.—Л., 1958, стор. 45—48; Hialmag Appelgten—Kivalo. Alt-Altaische Kunstdenkmäler, Helsingfors, 1931, рис. 78—87.

⁸ Н. Е. Макаренко. Вказ. праця, стор. 28—29, рис. 29.

⁹ М. И. Артамонов. Саркел—Белая Вежа.—МИА, № 62, М.—Л., 1958, стор. 40—43, рис. 27; В. Д. Белецкий. Жилища Саркела—Белой Вежи.—МИА, № 75, М.—Л., 1959, стор. 42.

¹⁰ С. А. Семенов-Зусер. Дослідження Салтівського могильника.—АП, т. III, К., 1952, стор. 282, рис. 5.

¹¹ С. А. Плетнєва. Подгоровський могильник.—СА, М., 1962, № 3, стор. 248—250, рис. 6.

А. В. ГАДЛО

ГРАФИЧЕСКИЕ ИЗОБРАЖЕНИЯ НА КОСТЯНОМ ИЗДЕЛИИ САЛТОВО-МАЯЦКОЙ КУЛЬТУРЫ

Резюме

Публикация посвящена описанию изделия из рога оленя, которое хранится в Керченском государственном историко-археологическом музее. Автор определяет изделие как небольшой походный сосуд для хранения сухих припасов: соли, растертых трав и т. п. На основании графических изображений предмет датируется VIII—IX вв. Он, по-видимому, был изготовлен в кочевнической или полукочевнической среде и связан с носителями салтово-маяцкой культуры, обитавшими в Южном Приазовье.

Л. В. СУБОТІН

РОЗВІДКИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТОК ПО БЕРЕГАХ оз. ҚАГУЛ ТА р. ҚАРАСУЛАК

У 1964 р. на узбережжі оз. Қагул (рис. 1) та р. Қарасулак (рис. 2) загоном Дністро-Дунайської експедиції Інституту археології АН УРСР були проведені археологічні розвідки, якими виявлено ряд археологічних пам'яток різних історичних періодів¹.

Західний берег оз. Қагул

1. На північно-східній околиці с. Кірган Болградського району Одеської області, на березі озера знаходиться поселення епохи пізньої бронзи з керамікою сабатинівського типу. Культурний шар дорівнює 60 см. Площа поширення знахідок — 100×100 м².

2. На південний захід від с. Лиманське Болградського району, на високій терасі оз. Қагул знайдені уламки гончарного та ліпного посуду черняхівської культури і фрагменти римських амфор II—III ст. н. е. Площа поширення знахідок — 200×300 м. В береговому зрізі на глибині 35 см виявлено порушене поховання людини, яке супроводжувалось уламками двох сіроглинняних посудин черняхівського типу.

3. За 8 км на північ від с. Лиманське, на плато корінного берега оз. Қагул знайдені фрагменти ліпної кераміки епохи пізньої бронзи і римських амфор II—III ст. н. е. Крім того, у викиді траншеї, яка пересікає поселення, були знайдені уламки людських кісток та два черепи.

4. На південній околиці с. Чешмикій Вулканештського району Молдавської РСР, на високому березі озера виявлені залишки слов'янського поселення IX—X ст. На площині 100×200 м знайдені уламки гончарного посуду і грудки глиняної обмазки від жителів. Культурний шар дорівнює 60 см.

Східний берег оз. Қагул³

5. На південній околиці с. Етулія Вулканештського району Молдавської РСР, на високому березі озера знайдено багато уламків по-

¹ У роботі загону взяли участь: Л. В. Суботін (керівник розвідок), Л. М. Матвієнко, Ф. А. Мітіш, Г. П. Дем'яненко (учні Болградської школи № 2).

² Нумерація пам'яток в тексті відповідає нумерації на картах.

³ На східному березі оз. Қагул було вже відомо кілька археологічних пам'яток. Див. Е. К. Черніш, И. Т. Черняков. Археологические разведки в Подунавье.— КСИА АН ССР, № 99, М., 1964, стор. 93—96.

судин культури гумельниці (рис. 3, 3, 8, 11), черняхівської культури та слов'янської кераміки IX—Х ст., а також грудки глиняної обмазки від жител. Площа поширення знахідок — 50×100 м. З півночі поселення відокремлене яром. Товщина культурного шару — 70 см.

6. За 1 км на південний схід від с. Етулія, на високій терасі озера зібрана кераміка епохи пізньої бронзи, черняхівської культури та слов'янський посуд IX—Х ст. Площа поширення знахідок — 150×200 м.

7. На поселенні, відкритому в 1962 р. І. Т. Черняковим біля с. Етулія⁴, зібрані уламки кераміки епохи

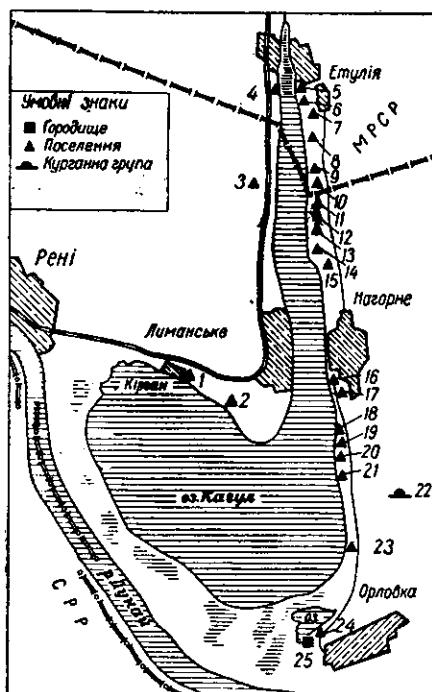

Рис. 1. Схема археологічних пам'яток берегів оз. Кагул.

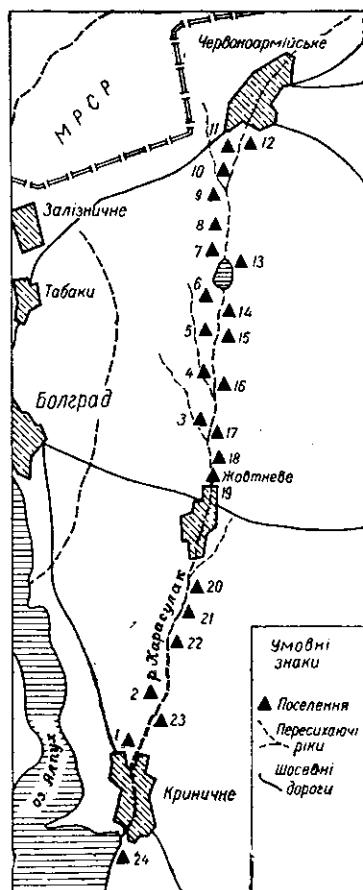

Рис. 2. Схема археологічних пам'яток берегів р. Карапасулак.

пізньої бронзи, римських амфор і слов'янського посуду IX—Х ст.

8. На південній околиці с. Етулія, на високій терасі оз. Кагул зібрані уламки кераміки епохи пізньої бронзи (рис. 4, 1), салтово-маяцької культури та слов'янська кераміка IX—Х ст. Площа поширення знахідок — 100×500 м. З півночі, сходу і півдня поселення обмежено балками.

9. У південно-східному напрямку біля с. Етулія, на високому березі оз. Кагул знайдені фрагменти кераміки культури гумельниці та уламки слов'янського посуду IX—Х ст., прикрашеного хвилястим орнаментом. Територія поселення 50×100 м. З півдня і півночі воно обмежене балками.

10. За 300 м на південь від вищезгаданого місцезнаходження ви-

⁴ Вказ. праця, стор. 93.

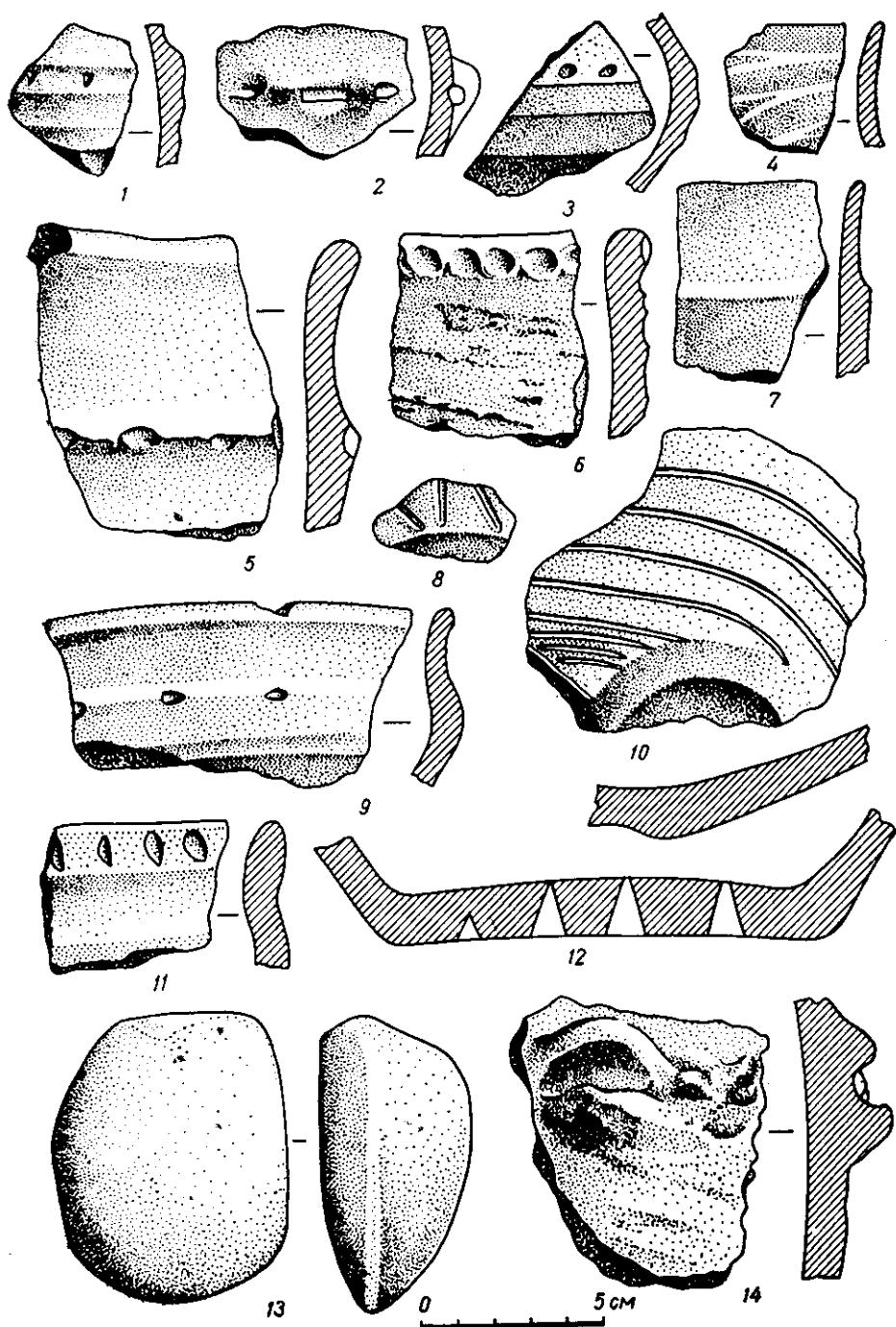

Рис. 3. Кераміка культури гумельниці (1, 2, 4—7, 9, 10, 12—14 — Нагорне; 5, 8, 11 — Етулія).

явлені залишки стародавнього поселення. Площа його становить 50×100 м. З півдня і півночі поселення обмежене ярками, з заходу — обривом берега оз. Кагул, з сходу — невисоким валом. На його поверхні зібрани уламки посуду культури гумельниці, фрагменти ручок та рифлених стінок римських амфор II—III ст. н. е., уламки лощеного посуду салтово-маяцької культури (рис. 4, 12, 13) і слов'янська кераміка IX—X ст. (рис. 4, 15). На поселенні також знайдені уламки зернотерок і грудки гляніяної обмазки від жителів.

11. За 6 км на південний від с. Нагорне Болградського району знайдені уламки кераміки епохи пізньої бронзи, римського часу, салтово-маяцької культури та фрагменти слов'янської кераміки IX—X ст. (рис. 4, 14). Площа поширення знахідок — 40×120 м. Територія поселення з півдня і півночі обмежена ярами.

12. У південному напрямку від вищезгаданого місцезнаходження, на високій терасі берега озера (висота — до 15 м) знайдені уламки кераміки культури гумельниці, фрагменти римських амфор II—III ст. н. е., салтово-маяцького та слов'янського посуду IX—X ст. Площа поширення знахідок — 50×100 м.

13. На високій терасі берега оз. Кагул знайдені уламки римських амфор II—III ст. н. е. та слов'янської кераміки IX—X ст., орнаментованої хвилястими та горизонтальними лініями.

14. За 4 км на північ від с. Нагорне, на високій терасі берега оз. Кагул зібрани уламки ліпної сірогляніяної кераміки епохи пізньої бронзи. Площа поширення знахідок — 50×100 м.

15. На плато берега оз. Кагул знайдені уламки кераміки салтово-маяцької культури та фрагменти слов'янського посуду IX—X ст. Площа поширення знахідок — 100×250 м.

16. На південній околиці с. Нагорне, на останці плато (висота — до 15 м), обмеженого з усіх боків ярами, зібрано велику кількість уламків сірогляніяного, ліпного та гончарного посуду черняхівської культури (рис. 4, 2—11) і фрагментів римських амфор II—III ст. н. е. Площа поширення знахідок — 60×100 м.

17. На південний від с. Нагорне, на мисі, утвореному берегом оз. Кагул (висота — 20 м) та впадаючою в озеро балкою, знайдено багато уламків посуду культури гумельниці, черняхівської культури та фрагментів римських амфор II—III ст. н. е. Кераміка культури гумельниці поділяється на дві групи: 1) уламки тонкостінних лощених посудин, прикрашених канелюрами, різними заглибленнями і розписаних білою фарбою (рис. 3, 1, 2, 4, 7, 9); 2) уламки товстостінного, грубого посуду, прикрашеного наліпним валиком з пальцевими заглибленнями (рис. 3, 5, 6, 10). Серед знахідок є уламок денця друшляка з конічними отворами (рис. 3, 12), уламки двох кам'яних сокир з асиметричним лезом (рис. 3, 13). На поселенні трапляється багато грудок гляніяної обмазки та кісток тварин. Площа поширення знахідок — 60×100 м. Товщина культурного шару дорівнює 2 м.

18. За 2 км на південний від с. Нагорне, на плато берега оз. Кагул знайдена кераміка салтово-маяцької культури та слов'янський посуд IX—X ст. (рис. 4, 16). Площа поширення знахідок — 50×80 м.

19. На плато берега оз. Кагул (висота — до 20 м) зібрани фрагменти ліпної кераміки сабатинівського типу епохи пізньої бронзи та гончарної кераміки черняхівської культури. Площа поширення знахідок — 100×200 м.

20. На південний від с. Нагорне, на високому березі оз. Кагул знайдені уламки римських амфор II—III ст. н. е. і гончарного посуду черняхівської культури. Площа поширення знахідок — 60×100 м.

21. За 6 км на північ від с. Орловка Болградського району Одеської області, на високому березі оз. Кагул (18 м) знайдені уламки

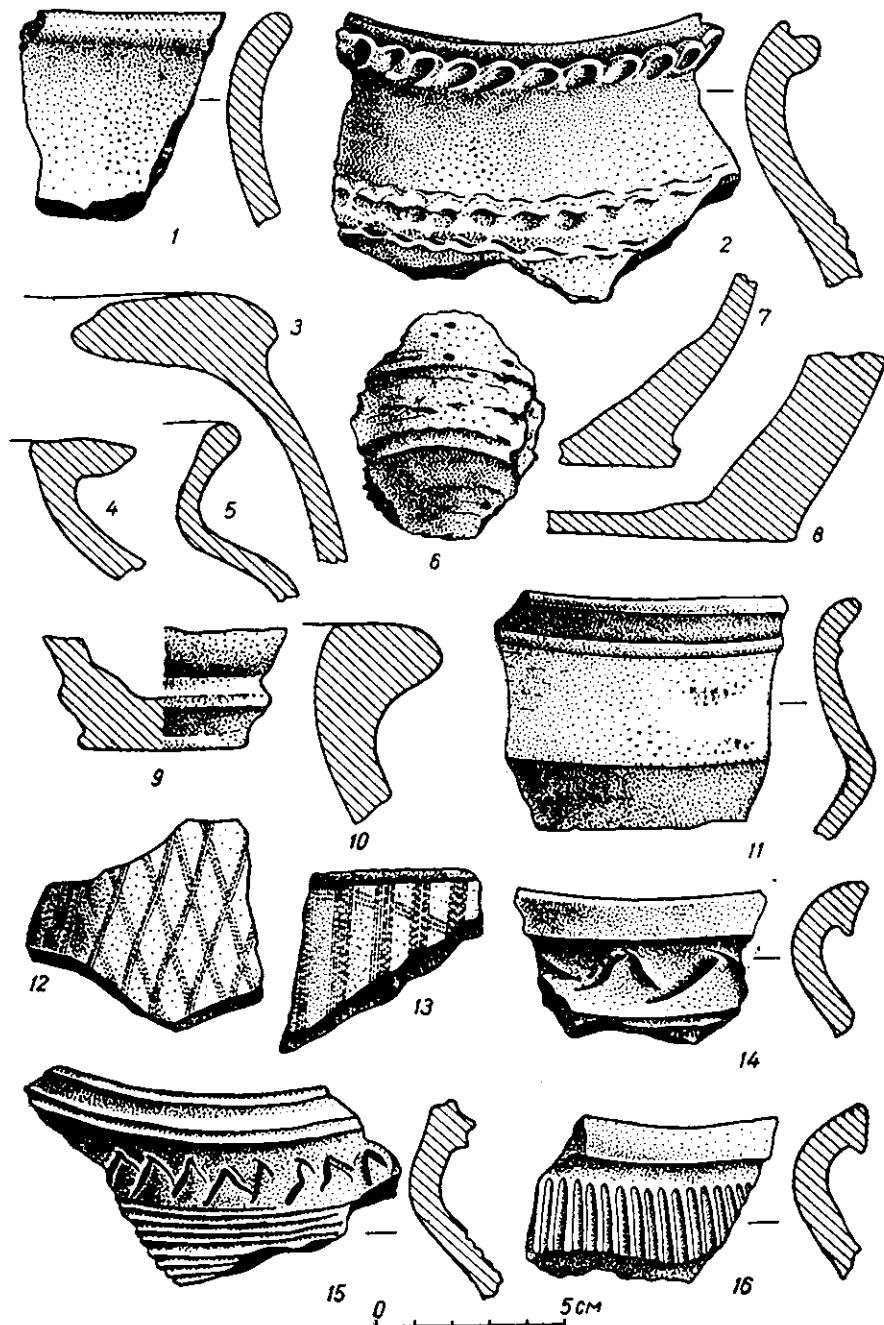

Рис. 4. Кераміка епохи пізньої бронзи (1 — Етулія), черняхівської культури (2—11 — Нагорне), салтово-маяцької культури (12, 13 — Етулія), слов'ян IX—X ст. (14 — Нагорне, 15 — Етулія, 16 — Нагорне).

посуду черняхівської культури, салтово-маяцької культури та слов'ян IX—X ст.⁵

22. У південно-східному напрямку від поселення Орловка I знаходяться 5 курганів висотою від 1,5 до 3 м і діаметром від 30 до 50 м. Поверхня курганів розорана, на одному з них простежуються залишки кромлеху.

23. На високій терасі берега оз. Кагул, біля с. Орловка знайдені фрагменти кераміки епохи пізньої бронзи. Площа поширення знахідок — 60×80 м.

Правий берег р. Карасулак

1. На північній околиці с. Криничне Болградського району Одеської області, на схилі берега річки зібрани уламки ліпної кераміки епохи пізньої бронзи⁶. Площа поширення знахідок — 40×60 м.

2. За 2,5 км на північний схід від с. Криничне, на схилі берега річки знайдені фрагменти ліпного посуду баночної форми сабатинівського типу, римських амфор II—III ст. н. е. та слов'янського посуду IX—X ст. Площа поширення знахідок — 100×300 м.

3. За 3 км на північ від с. Жовтневе Болградського району, на мисі, утвореному долиною р. Карасулак та її притокою, знайдені уламки кераміки епохи пізньої бронзи, черняхівської культури та римських амфор II—III ст. н. е. Площа поширення знахідок — 100×200 м.

4. За 5 км на північ від с. Жовтневе⁷, на північному мисі, утвореному р. Карасулак і впадаючи в неї балкою, на площі 70×150 м зібрані невиразні фрагменти ліпного посуду епохи пізньої бронзи та римських амфор II—III ст. н. е.

5. За 7 км на південь від с. Червоноармійське Болградського району Одеської області знайдені уламки ліпного посуду епохи пізньої бронзи. Площа поширення знахідок — 40×60 м.

6. На південь від Кубейського водосховища, біля с. Червоноармійське зібрані уламки ліпного посуду епохи пізньої бронзи. Площа поширення знахідок — 70×150 м.

7. На північ від Кубейського водосховища, на площі 70×300 м зібрані уламки ліпного посуду епохи пізньої бронзи.

8. За 3 км на південь від с. Червоноармійське, на площі 100×200 м знайдені уламки ліпного посуду пізньої бронзи, фрагменти кераміки черняхівської культури та червоноглиняних римських амфор II—III ст. н. е.

9. Біля с. Червоноармійське, на південному мисі, утвореному долиною р. Карасулак та впадаючи в неї балкою, зібрано велику кількість уламків ліпних, товстостінних і тонкостінних лощених посудин сабатинівського типу епохи пізньої бронзи. На поверхні багато кісток тварин та дрібного каміння. Площа поширення знахідок — 100×300 м.

10. За 2 км на південь від с. Червоноармійське, на північному мисі, утвореному долиною р. Карасулак і впадаючи в неї балкою, зібрані уламки ліпного посуду епохи пізньої бронзи та римських амфор II—III ст. н. е. На розораній поверхні поселення зустрічається багато каміння та грудок глиняної обмазки (можливо, від жителів).

⁵ Біля с. Орловка вже відомі залишки римського управління I—III ст. н. е. (Орловка I) та багатошарового поселення (Орловка II). Див. Е. К. Черныш, И. Т. Черняков. Вказ. праця, стор. 96. На рис. 1 — пункт 24 і 25.

⁶ Біля с. Криничне вже відомі археологічні пам'ятки — поселення слов'ян IX—X ст. (Криничне I, II). Див. Т. Б. Федоров. Население Прутско-Днестровского междуречья в I тыс. н. э.—МИА, № 89, М., 1962, стор. 210, 249; И. Т. Черняков. Археологические разведки в юго-западных районах Одесской области.—Архів ОДАМ.

⁷ Біля с. Жовтневе раніше було відкрито поселення передскіфського часу (Жовтневе I). Див. И. Т. Черняков. Некоторые археологические находки с территории Болградского района, Одесской области.—МАСП, вып. 4, Одесса, 1962, стор. 140.

11. На південній околиці с. Червоноармійське знайдено велику кількість уламків посуду епохи пізньої бронзи та римських амфор II—III ст. н. е. (рис. 5, 3, 5), кераміки черняхівської (рис. 5, 6, 7, 9, 11, 13) та салтово-маяцької культур. Серед знахідок є крем'яний скребок, пряслице, орнаментоване канелюрами (рис. 5, 8), уламок пряслиця, прикрашеного відбитками палички (рис. 5, 10), уламок придонної частини посудини черняхівської культури, орнаментованої пальцевими заглибленнями (рис. 5, 12). На розораній поверхні поселення зустрічається багато кісток тварин та дрібного каміння. Площа поширення знахідок — 150×400 м.

Лівий берег р. Карасулак

12. Біля с. Червоноармійське зібрано багато уламків посуду епохи пізньої бронзи, прикрашеного наліпним валиком. На розораній поверхні поселення трапляються кістки тварин та дрібне каміння. Площа поширення знахідок — 60×200 м.

13. На південь від с. Червоноармійське, поблизу північного берега Кубейського водосховища зібрані фрагменти посуду епохи пізньої бронзи, античних амфор IV—III ст. до н. е., уламок фасоської амфори з клеймом (рис. 5, 1) та уламки світлоглиняних римських амфор II—III ст. н. е. (рис. 5, 4). Площа поширення знахідок — 60×120 м.

14. За 1,5 км на південь від Кубейського водосховища знайдено уламки римських амфор II—III ст. н. е., посуду салтово-маяцької культури та фрагмент кераміки слов'ян IX—X ст. Площа поширення знахідок — 100×300 м.

15. За 1 км на південь від вищезгаданого місцезнаходження зібрана кераміка епохи пізньої бронзи, уламки римських амфор II—III ст. н. е. та гончарного посуду черняхівської культури. Площа поширення знахідок — 100×120 м.

16. За 5 км на північ від с. Жовтневе, на площині 80×120 м, обмежений з півночі і півдня ярками, зібрані уламки ліпного сіроглиняного посуду епохи пізньої бронзи, прикрашеного наліпними валиками, ложеного посуду черняхівської культури та фрагменти римських амфор II—III ст. н. е.

17. За 3 км на північ від с. Жовтневе знайдена кераміка епохи пізньої бронзи, уламки посуду черняхівської культури та фрагменти слов'янської кераміки IX—X ст. Площа поширення знахідок — 60×80 м.

18. У північному напрямку від с. Жовтневе, на площині 80×300 м знайдено уламки посуду епохи пізньої бронзи.

19. На північній околиці с. Жовтневе, на площині 60×80 м знайдено уламки кераміки епохи пізньої бронзи та римських амфор II—III ст. н. е.

20. На березі р. Карасулак, за 3 км на південь від с. Жовтневе зібрано уламки ліпного посуду епохи пізньої бронзи, римських амфор та гончарного сіроглиняного посуду черняхівської культури. Площа поширення знахідок — 60×80 м.

21. На плато берега р. Карасулак знайдені фрагменти ліпного посуду епохи пізньої бронзи та черняхівської культури. З півдня територія поселення обмежена яром.

22. За 5 км на південь від с. Жовтневе, на площині 100×200 м зібрані уламки кераміки епохи пізньої бронзи, римських амфор II—IV ст. н. е., посуду черняхівської культури та фрагменти слов'янського посуду IX—X ст. Серед знахідок є уламок ручки ребристої амфори IV ст. н. е. з круглим клеймом (рис. 5, 2).

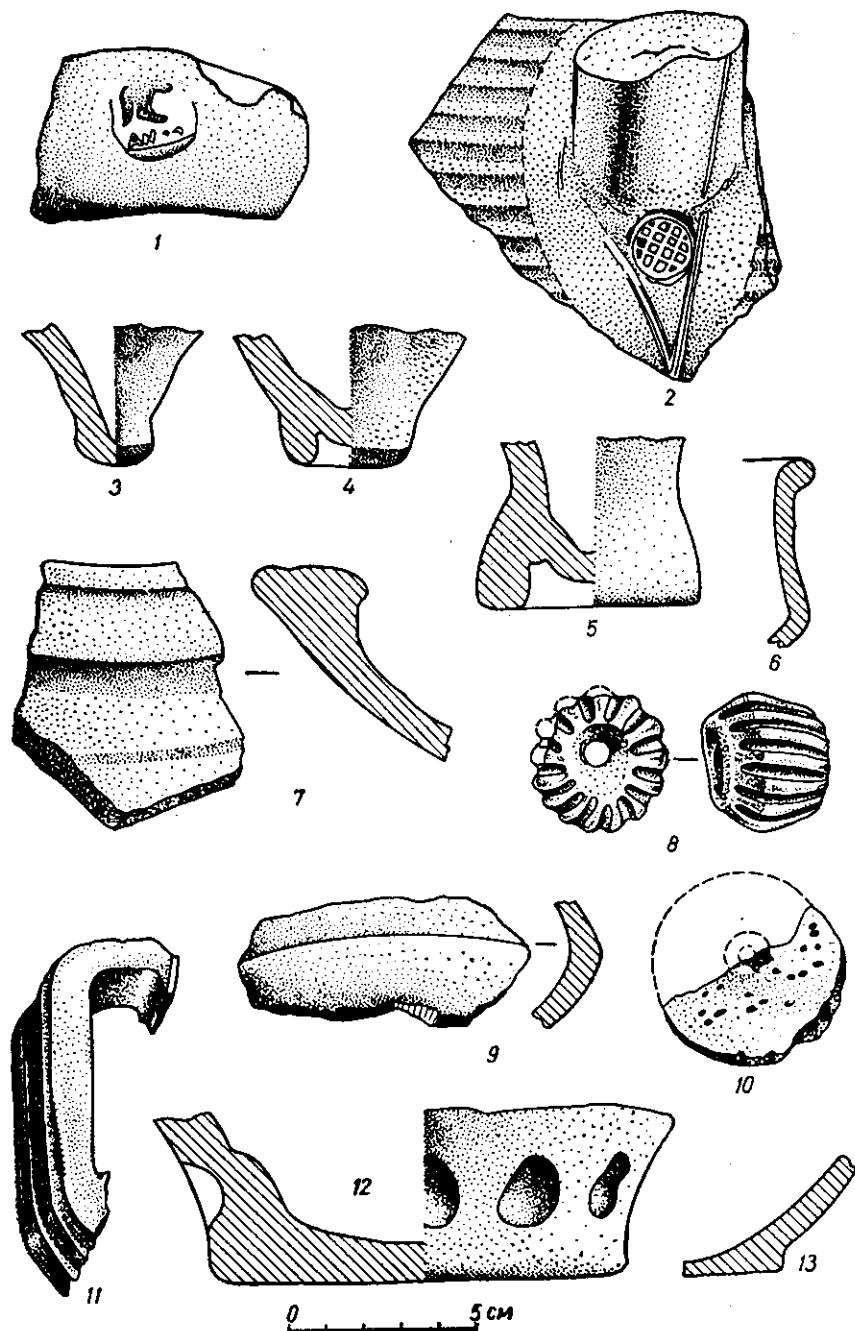

Рис. 5. Кераміка з поселень на берегах р. Карасулак (1, 3—13 — Червоноармійське; 2 — Жовтнене).

23. На північно-східній околиці с. Криничне знайдено уламки посуду епохи пізньої бронзи та черняхівської культури.

24. Біля с. Криничне, за 1 км на південь від гирла р. Карасулак, що впадає в оз. Ялпух, знайдено уламки посуду епохи пізньої бронзи та римських амфор II—III ст. н. е. Площа поширення знахідок — 100×200 м.

Всього в результаті археологічних розвідок, проведених по берегах оз. Кагул та р. Карасулак, виявлено 5 поселень енеолітичної культури гумельниці, 31 поселення епохи пізньої бронзи, 1 поселення античного часу, 18 поселень черняхівської культури, 9 поселень салтово-маяцької культури та 16 поселень слов'ян IX—X ст., а також зафіксовано 24 місцезнаходження уламків римських амфор II—III ст. н. е. Відкриті археологічні пам'ятки доповнюють відомості про давню історію одного з районів Північно-Західного Причорномор'я.

Л. В. СУББОТИН

РАЗВЕДКИ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКОВ НА БЕРЕГАХ оз. КАГУЛ И р. КАРАСУЛАК

Резюме

В 1964 г. на берегах оз. Кагул и р. Карасулак Днестро-Дунайской экспедицией Института археологии АН УССР были проведены археологические разведки, в результате которых открыто 5 поселений энеолитической культуры гумельницы, 31 поселение эпохи поздней бронзы, 1 античное поселение, 18 поселений черняховской культуры, 9 поселений салтово-маяцкой культуры и 16 поселений славян IX—X вв.

П. П. ТОЛОЧКО

ЗНАХІДКА КАМ'ЯНИХ ФУНДАМЕНТІВ НА КЛОВІ У КІЄВІ

(До історичної топографії стародавнього Києва)

Восени 1963 р. історико-топографічна карта стародавнього Києва поповнилась новим пунктом. На території садиби школи № 77, по вул. Карла Лібкнехта, № 25а були знайдені фундаменти древньоруської будівлі. Сталося це при випадкових обставинах. Прокладаючи траншею теплопроводу від вул. Чекістів до будинку № 5 по вул. Богомольця, будівельники натрапили (за їх словами) на якісь старі фундаменти. Продовження траншеї виявило двокамерну гробницю, складену з подібної цегли.

Для з'ясування характеру і напрямку відкритих траншеєю частин кладки, а також гробниці були закладені два розкопи загальною площею близько 30 м^2 .

В першому, північному розкопі виявлено залишки двох стін, які, за словами будівельників, були з'єднані під прямим кутом. Перша стіна — шириною до 80 см — проходила по лінії північ—півден. Вона складена з плінфи на цем'янковому розчині і масивних гранітних валунів. Гранітні валуни лежали в материковому заглибленні і служили основою стіни. Кладка стіни збереглася на висоту до 0,5 м, на довжину 1,85—1,9 м. Далі на південь кладка вибрана і з'являється лише через 0,5—0,6 м, але вже у вигляді розвалу плінфи і цем'янки. Розвал має таку ж ширину, як і кладка, і продовжується у південному напрямку за межі розкопу (рис. 1, 2).

На схід від стіни, трохи нижче збереженої висоти фундаменту, знаходилася цем'янкова вимостка товщиною близько 20 см. Вона мала більш колір і була поширена по всій площі прирізки. Можливо, ця цем'янкова вимостка є підосновою підлоги знайденої будівлі, на якій лежали майолікові плитки. Адже підлоги, складені у такий спосіб, були виявлені в багатьох древньоруських соборах.

У північно-західній стінці розкопу був помітний вихід ще однієї стіни. В результаті закладення прирізки виявлено стіну довжиною 1,3—1,4 м, яка йшла по лінії схід—захід. На відміну від стіни з північною орієнтацією, ця стіна була менш масивною. Її ширина ледве досягала 35—40 см. Вона складена з плінфи на цем'янковому розчині і чевеличих гранітних валунів. Нижні камені кладки лежать на материковому ґрунті. Дані стіна східної орієнтації з невеликим нахилом у південний бік, проте немає підстав для ствердження, що вона лежить не *in situ*. Цей незначний нахил, очевидно, з'явився в результаті прокладки в цьому місці труби водопроводу, що проходила майже паралельно стіні, трохи нижче її основи. Продовження цієї стіни було помітне в півден-

но-східній стінці розкопу. Частина стіни східної орієнтації була порушені будівельниками в межах траншеї (рис. 1, 3).

Стратиграфічна ситуація, в якій знаходяться виявлені нами фундаменти будівлі, показана на рис. 4.

Важко сказати, які саме стіни будівлі були виявлені нами. Можна лише зазначити, що вони мали різне призначення. Перша стіна з північною орієнтацією, маючи базу у вигляді великих гранітних валунів, безперечно, була несучою, в той час як друга стіна східної орієнтації була вузькою і могла витримати лише незначне навантаження.

На підставі характеру кладки фундаменту, форми та розміру плінфи (товщина—3—3,5 см, ширина—29—30 см) можна твердити, що дану будівлю зведенено в кінці XI ст.

Другий розкоп було закладено за 6 м від початку кладки фундаменту, в тому місці, де траншея теплопроводу натрапила на двокамерну гробницю. Розкрита нами гробниця мала дві камери, з яких північна була зруйнована під час прокладання труб водопроводу в 20—30-х роках ХХ ст. На жаль, і південна камера виявилася не цілою. Вона була зруйнована під час будівельних робіт, до прибуття на місце знахідки археологів. Під час цих робіт було зруйноване і поховання, яке знаходилось у південній камері (рис. 1, 5).

Гробниця складена в ширину однієї плінфи на глинняному розчині. Середня стінка гробниці була загальною для обох камер споруди. Довжина гробниці — 2 м, ширина південної камери в голові — 67 см, в ногах — 60 см; розміри північної камери відповідно — 65 см і 56 см. Орієнтована гробниця по лінії схід—захід. Обидві камери її мали шиферні перекриття, з яких збереглася лише плита південної камери. Нижчих знаків або написів на шиферній плиті не було. Висота обох камер до плит перекриття досягала 0,7 м. Дно гробниці складене з одного ряду плінф товщиною 4—4,5 см. Внутрішні стінки камери і дно були опоряджені цем'янковим розчином. Вздовж внутрішніх периметрів обох камер зверху стін проходила смуга цем'янки, за допомогою якої

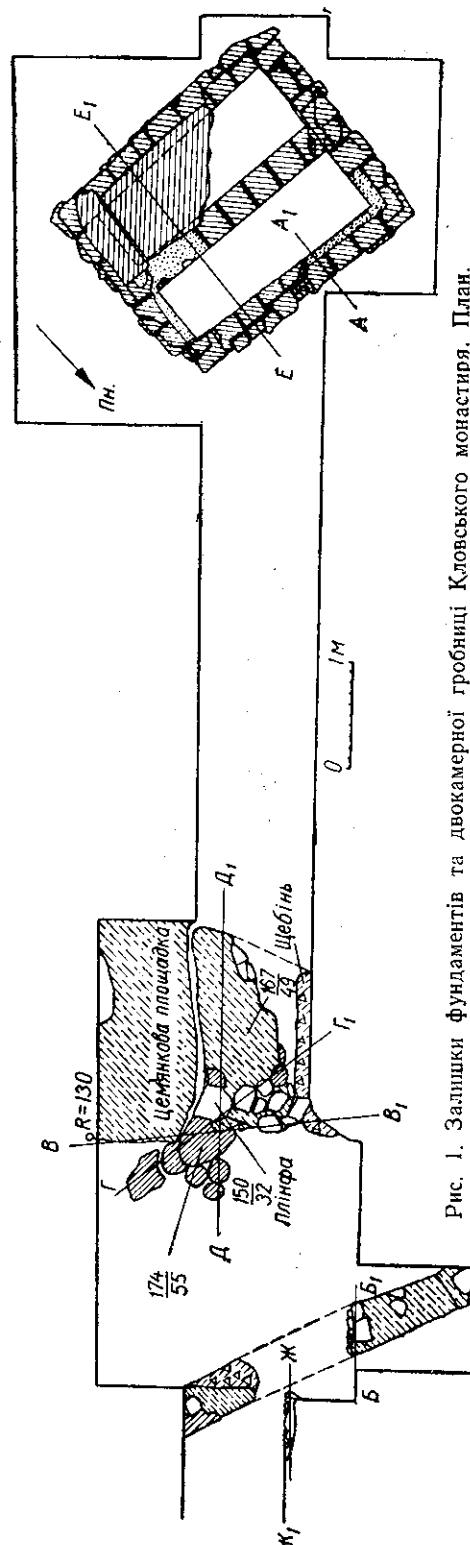

Рис. 1. Залишки фундаментів та двокамерної гробниці Кловського монастиря. План.

Рис. 2. Фрагмент стіни північно-південної орієнтації.

Рис. 3. Фрагмент стіни західно-східної орієнтації.

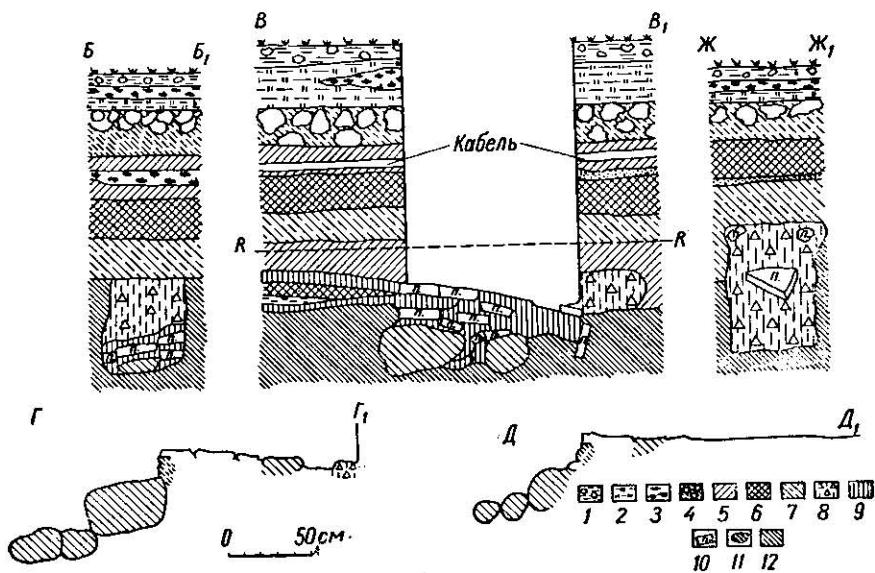

Рис. 4. Розрізи фундаментів і стінок розкопу:

1 — сучасна вимостка подвір'я; 2 — жовта глина; 3 — горіх дерево; 4 — вимостка подвір'я;
5 — сіра глина; 6 — чорнозем з щебнем; 7 — сіра глина з щебнем; 8 — бита пінфа;
9 — цем'янка; 10 — пінфа; 11 — кам'яні валуни; 12 — материк.

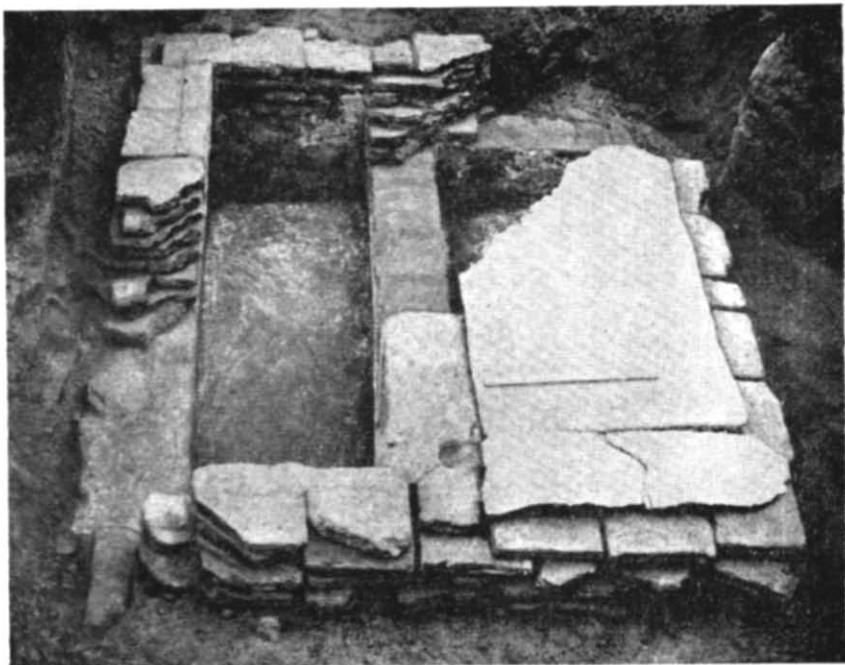

Рис. 5. Залишки двокамерної гробниці.

шиферні плити перекриття були прикріплені до кладки стін. Зовнішні стінки гробниці складені без старанної обробки. Та в цьому й не було потреби, оскільки гробниця повністю опущена у материк (рис. 6).

Форма та розміри плінфи свідчать про те, що гробницю було споруджено не раніше XII ст.

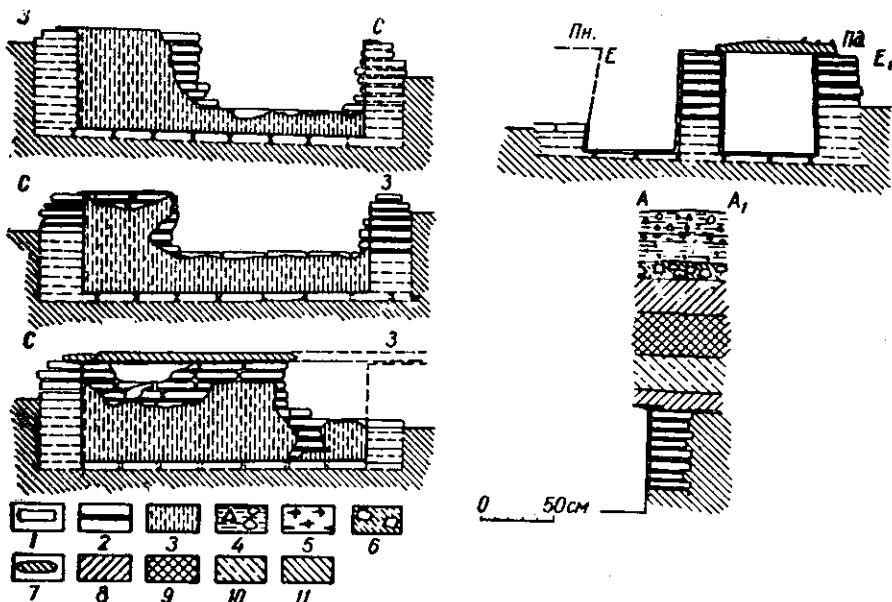

Рис. 6. Розрізи гробниці:

1 — плінфа; 2 — глина; 3 — біла штукатурка; 4 — сучасна вимостка подвір'я; 5 — горіле дерево; 6 — вимостка подвір'я; 7 — шиферна плита; 8 — сіра глина; 9 — чорнозем із щебнем; 10 — сіра глина з щебнем; 11 — материк.

Кладка стін будівлі і виявлена там двокамерна гробниця не залишають жодних сумнівів, що це відкрито залишки церковного храму. Орієнтація гробниці та відкритих частин стін, напевно, вказує на загальну орієнтацію будівлі. Важко сказати, де знаходилася ця гробниця, в соборі чи біля нього, оскільки стіни з півдня від неї не було знайдено. Щоправда, за 15 м від початку стіни з північною орієнтацією в південно-східній стінці траншеї нам вдалося простежити розвал цем'янки і битої плінфи шириною 60—80 см. Оскільки цей розвал лежить на материкову і йде у східному напрямку до стінки траншеї, можна вважати, що перед нами вибрана стіна цієї ж будівлі (рис. 7).

Під час розкопок вказаних об'єктів траплялася кераміка, характерна для XII ст., скляні браслети, фрагменти голосників, намистини тощо. На жаль, нам не вдалося простежити хронологічно-послідовного напластування культурних шарів, бо на цій території проходить досить значна мережа діючих і недіючих комунікаційних споруд.

З яким же з південних передмість стародавнього Києва слід пов'язувати виявлені об'єкти? З літопису ми дізнаємося, що на території Печерського підвищення були розташовані Печерський монастир, село Берестове з церквою Спаса, урочище Угорське, або Аскольдова могила, і Клов. Оскільки місцеположення перших трьох районів уже визначене, залишається пов'язати досліджені нами фундаменти з однією із древньоруських будівель, споруджених на Клові. Такою будівлею може бути лише Кловський Стефанич монастир, неодноразово згадуваний у літопису.

Перша літописна згадка про Кловський Стефанич монастир відноситься до 1096 р. Описуючи напад половців на Київ, літописець повідомляє: «И пожгла монастырь Стефанечь, деревне и Германечь»¹. Своїм походженням і назвою Кловський монастир зобов'язаний третьому ігумену Печерського монастиря Стефану. Близько 1078 р. ченці Печерського монастиря, згідно з повідомленням «Житія Феодосія», відлучили його від ігуменства. «Итако диавол ражже на гнев братию, яко же и от монастыря того тъща отгнаша»². В долі Стефана взяли участь «мнози от боляръ, сынове суши тому духовний»³. Вигнаний з Печерського монастиря, Стефан іде на Клов і засновує там новий монастир. «Състави собе монастырь на Клове и церковь възгради в имѧ святага Богородица и нарек имѧ ей по образу сущаго в Константино-граде, иже Влахерне»⁴.

За свідченням деяких дослідників історичної топографії стародавнього Києва, розгром половцями Кловського монастиря відбувся ще до завершення його будівництва. Проте жодної вказівки на це в літопису ми не знаходимо. Більше того, є дані, які дозволяють ствердити, що Кловський монастир функціонував задовго до нападу половців. В літо-

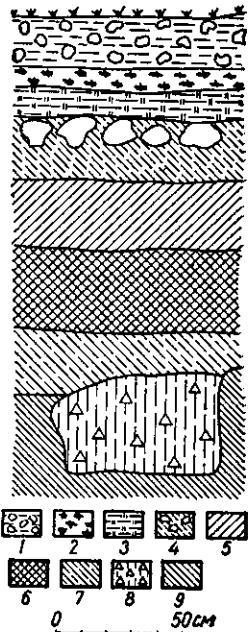

Рис. 7. Розріз фундаментного рову:
1 — сучасна вимостка подвір'я; 2 — горіле дерево; 3 — жовта глина;
4 — вимостка подвір'я; 5 — сіра глина; 6 — чорнозем із щебенем; 7 —
сіра глина з щебенем; 8 — бита пілінфа, цем'янка; 9 — материк.

пису під 1091 р. читаємо: «В се же время виде Стефан, все же время быть епископ, видевъ... в своемъ монастыри чересь поле зарю велику надъ пещерою (над Печерським монастирем — П. Т.) и вседъ на конь вборзе паеха, поемъ съ собою Климянта, егоже поставил игумена по себе»⁵.

Події, описані в літопису під згаданим роком, мали виключно важливе значення. Для перенесення мощей святого Феодосія Печерського до Києва прибули вищі церковні чини від багатьох князівств — епіскоп Єфрем Переяславський, Стефан Володимирський, Іван Чернігівський, Мурін Гур'євський та ін. Як бачимо, Стефан на цей час був уже епіскопом Володимира-Волинського князівства. Приїхавши напередодні урочистої події, він зупинився у Кловському монастирі, як зауважує літописець, «в своемъ».

Наступна згадка про Кловський монастир відноситься до 1108 р. Під цим роком у літопису розповідається про закінчення будівництва Кловського монастиря: «В се же лето кончаша верхъ зятая Богородица Влахерны на Клове, заложеней Стефаном епископомъ, бывшу ему прежде игуменомъ Печерского монастыря»⁶. Певно, ця звітка літописця дала підставу дослідникам твердити, що Стефан не довів до кінця будівництво монастиря. Проте, на нашу думку, верхи церкви святої Богородиці були відбудовані в 1108 р. після спалення її у 1096 р.

Під 1112 р. літопис знову згадує Кловський монастир: «Того же лета преставися Давидъ Игоревичъ месяца мая въ 25, и положено

¹ Летопись по Ипатскому списку, СПб., 1872, стор. 162.

² М. К. Каргер. Древний Киев, т. II, М.—Л., 1961, стор. 422.

³ Патерик Киевского Печерского монастыря, СПб., 1911, стор. 57.

⁴ Там же.

⁵ Летопись по Ипатскому списку, стор. 147.

⁶ Там же, стор. 188.

бысть тело его, въ 29, въ церкви святыя Богородица Влахерне на Клове»⁷. Це повідомлення цінне тим, що воно проливає світло на відносини Кловського монастиря з Володимирським князівством. В свій час ігумен Кловського монастиря Стефан був обраний на епіскопську кафедру в Володимир, а в 1112 р. володимирський князь Давид Ігоревич (той, що осліпив Василька) знаходить у Кловському монастирі своє останнє пристаніще. Цілком можливо, що Кловський монастир був резиденцією володимирських князів, як Видубецький — переяславських і Кирилівський — чернігівських.

Про Клов літопис згадує ще два рази. В 1115 р. у зв'язку з описом церемонії перенесення святих мощей Бориса і Гліба згадується ігумен Кловського монастиря «Петр Кловський»⁸. Під 1151 р., де розповідається про розташування військ, що обороняли Київ від Юрія Долгорукого, читаємо: «От Золотых ворот по тем по огорода до Лядских ворот, а отоле оли до Клова»⁹.

На цьому й обриваються писемні відомості про Клов. Дальша доля цього району, а також Кловського монастиря нам не відома. Левче, він не уникнув розгрому під час татаро-монгольського нападу і більше не відновлювався.

В більш пізні часи район Клова перейшов до відання Києво-Печерської лаври. На початку XVIII ст. (блізько 1713—1715 рр.) на Клові будують дерев'яний палац на кам'яній основі. Близько середини того ж століття на місці дерев'яного споруджують двоповерховий кам'яний палац, який зберігся і до наших днів (вулиця Чекістів, № 8а). Будівництво його було здійснено Печерською лаврою і присвячене приїзду до Києва імператриці Єлизавети. В історичних документах того часу, в яких йде мова про Кловський палац, згадується і церква Положення Ризи Богоматері. В 1766 р. вона названа уже старою¹⁰. Звичайно, отожнювати цю церкву з церквою XI—XII ст. у нас немає жодних підстав, але той факт, що в народі збереглася стара назва, дуже важливий. Він вказує на те, що в давнину на цьому місці або поблизу від нього знаходилася одновідома церква.

Один з перших дослідників історичної топографії стародавнього Києва М. Берлінський повідомляє, що під час будівництва Кловського палацу на захід від нього були відкриті фундаменти якоїсь стародавньої церкви¹¹. На жаль, дослідження відкритих фундаментів не було проведено і про них з часом забули. Дослідники кінця XIX ст. П. Г. Лебединцев і М. І. Петров твердили, що залишки фундаментів церкви Влахернської Богоматері скриті під будівлею Київського епархіально-го училища № 1, яке розміщувалось у Кловському палаці¹². Для більш точної локалізації цієї будови не було даних.

Знайдені у 1963 р. фундаменти дозволили точно визначити місце- положення Кловського монастиря.

⁷ Летопись по Ипатскому списку, стор. 197.

⁸ Там же, стор. 201.

⁹ Там же, стор. 296.

¹⁰ «Киевская старина», 1888, т. XX, январь — март, стор. 22.

¹¹ М. Ф. Берлинский. Описание Киева, СПб., 1820, стор. 57.

¹² П. Г. Лебединцев. Дмитриевский монастырь, устроенный в Киеве Изяславом Ярославичем, его судьба и местность — ЧВІОНЛ, кн. I, К., 1879, стор. 35; Н. И. Петров. Историко-топографические очерки древнего Киева, К., 1897, стор. 89—90.

НАХОДКА КАМЕННЫХ ФУНДАМЕНТОВ НА КЛОВЕ В КИЕВЕ

(К исторической топографии древнего Киева)

Резюме

Осенью 1963 г. при случайных обстоятельствах на территории усадьбы школы № 77, по ул. Карла Либкнехта, № 25а были обнаружены фундаменты Кловского Стефанича монастыря, местоположение которого долгое время представляло загадку для исследователей исторической топографии древнего Киева.

В летописи и других письменных источниках XI—XII вв. урочище Клов и Кловский Стефанич монастырь упоминаются неоднократно. Своим названием и возникновением Кловский монастырь обязан третьему игумену Киево-Печерского монастыря Стефану. Первые упоминания о Клове и о монастыре относятся ко второй половине XI в., последнее — к середине XII в. Дальнейшая история этого района и Кловского Стефанича монастыря по летописным данным не прослеживается. Вероятно, он не избежал судьбы многих древних киевских каменных храмов и был разрушен в 1240 г. татаро-монголами.

По сообщению М. Берлинского, при постройке Кловского дворца на запад от него были обнаружены древние фундаменты. К сожалению, в то время они не были исследованы, и о них постепенно забыли. Эти фундаменты были обнаружены лишь после почти 150-летних археологических исследований древнего Киева.

Теперь местоположение Кловского монастыря точно определено на историко-топографической карте древнего Киева.

М. П. КУЧЕРА

ДО ПИТАННЯ ПРО ДРЕВНЬОРУСЬКЕ МІСТО УСТЯ НА р. ТРУБІЖ

У древньоруському літопису Устя згадується двічі в зв'язку з набігами половців на Переяслав. Під 1096 р. літопис повідомляє, що «воевав Куря с половци оу Переяславля и Оустье пожже»¹. Друга згадка відноситься до 1136 р., коли половці «придоша к Переяславлю и многи пакости створиша и Оустье пожгоша...»².

Перші дослідники історичної географії цілком слушно вважали, що літописне місто Устя знаходилось в гирлі Трубежа, тобто на південь від Переяслава, розташованого на цій же ріці. Цю думку категорично висловив М. Максимович, посилаючись на те, що в 1867 р. під час великої повені в гирлі Трубежа було розмито замулені піском залишки кам'яної споруди, нібіто церкви, яких він сам, проте, не оглядав. По уламку цеглини, присланому Максимовичу як зразок будівельного матеріалу, він датував споруду XI ст.³

Найвизначніший історик Переяславської землі В. Ляскоронський також вважав, що літописне Устя повинно було знаходитись у гирлі Трубежа⁴. Цю думку сприйняли й радянські вчені. Так, М. М. Тихомиров, ґрунтуючись на згадуваному повідомленні Максимовича про виявлення залишків церковної споруди, припускає, що місто Устя, можливо, виникло навіть раніше, ніж Переяслав⁵. Згадку про Устя знаходимо в праці М. К. Каргера, присвяченій розкопкам залишків древньоруського Зарубського монастиря, розташованих перед гирлом Трубежа, на протилежному березі Дніпра. В цій праці М. К. Каргер згадує про наявність в гирлі Трубежа городища, яке, ймовірно, залишилось від древньоруського міста Устя⁶. Дещо іншої точки зору дотримується П. О. Раппопорт. Не торкаючись думок своїх попередників, він схильний ототожнювати літописне Устя з древньоруським городищем біля с. Городище Переяслав-Хмельницького району⁷. Проте для такого твердження немає жодних підстав. Це городище розташоване за 9 км на південь від гирла Трубежа та за 4 км на схід від Дніпра⁸. Правда,

¹ ПСРЛ, т. I, вып. 1, Л., 1926, стор. 231; Куря — ім'я половецького хана.

² ПСРЛ, т. I, вып. 2, Л., 1927, стор. 303.

³ М. А. Максимович. Об издании Несторовой летописи и о городе Устье.— Избранные произведения, т. II, К., 1877, стор. 354.

⁴ В. Ляскоронский. История Переяславской земли, К., 1897, стор. 163.

⁵ М. Н. Тихомиров. Древнерусские города, М., 1956, стор. 310, 316.

⁶ М. К. Каргер. Развалины Зарубского монастыря и летописный город Заруб.— СА, XIII, М., 1950, стор. 46.

⁷ П. А. Раппопорт. Очерки по истории русского военного зодчества X—XIII вв.— МИА, № 52, М., 1956, стор. 42.

⁸ Городище досліджувалось автором у 1963 р.

П. О. Раппопорт вказує що згадане городище знаходиться біля стародавнього гирла Трубежа. Але це також не відповідає дійсності, оскільки стародавня долина нижньої течії Трубежа, по якій проходить і сучасне русло, прорізає заплаву Дніпра не вздовж (тобто не в бік городища біля с. Городище), а впоперек. В той же час на карті в кінці книги П. О. Раппопорт позначає місто Устя в сучасному гирлі Трубежа.

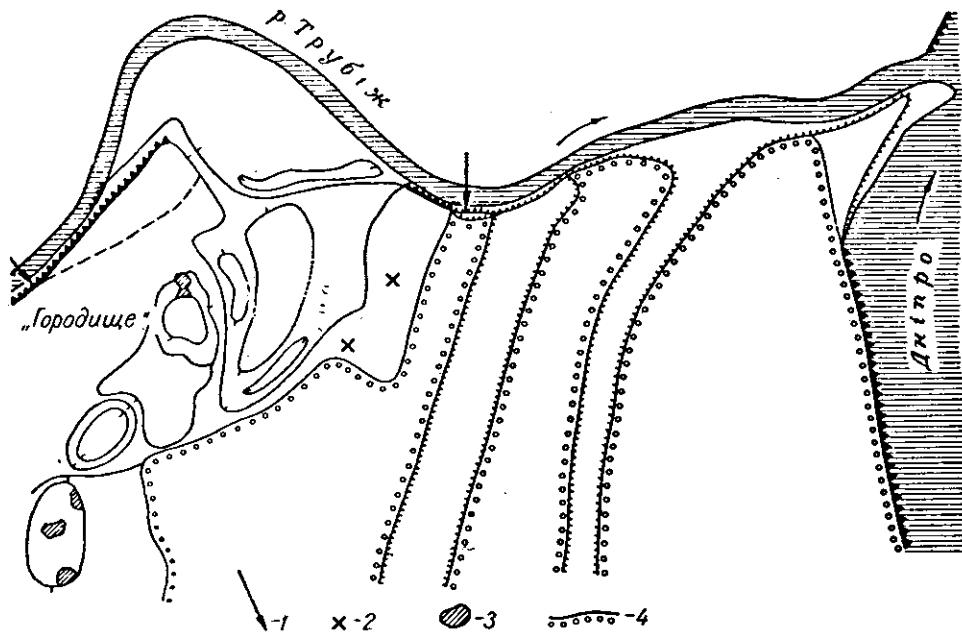

Рис. 1. План древньоруського поселення в гирлі р. Трубеж:
1 — крайні межі поширення культурного шару в обриві берега річки; 2 — ями від окопів; 3 — піщані видуби; 4 — контури піщаних дюн з шелюгою.

жа, на його правому березі, як це вважали попередні дослідники. Отже, для розгляду питання про місцеположення літописного Устя необхідні, насамперед, археологічні відомості про гирло Трубежа.

Попереднє обстеження гирла Трубежа з метою перевірки літописної згадки про Устя було проведено М. Ю. Брайчевським і Н. М. Кравченко в 1960 р. у складі Канівської експедиції Інституту археології АН УРСР (керівник експедиції В. Й. Довженок). Тоді було встановлено, що урочище «Городище» розташоване на правому березі Трубежа на давно розвіяній і задернованій піщаний дюні. В обриві берега ріки було простежено культурний шар древньоруського часу⁹.

Оскільки гирло Трубежа підлягає затопленню у зв'язку з будівництвом Канівської ГЕС, автору цих рядків як учаснику Канівської експедиції 1964 р. було доручено ще раз перевірити наявні там пам'ятки.

При обстеженні з'ясувалося, що в древньоруський час на підвищенному правому березі Трубежа, за 0,5 км від його сучасного гирла існувало порівняно велике за площею поселення (рис. 1). Воно розташувалось на не зовсім рівній місцевості, яка зараз перекрита шаром намитого піску. На більшій площині шар піску має товщину в середньому 20—40 см. Потужність його менша вздовж берега ріки, де його змили річкові хвилі під час весняних повенів, а далі від ріки він, навпаки, товстішає і за межами поселення переходить в піщані дюни, засаджені

⁹ М. Ю. Брайчевский, Н. М. Кравченко. Отчет о разведке в зоне строительства Каневской ГЭС в 1960 г.—Науковый архив IA АН УРСР.

шелюгою. На цій площині, поверхня якої підвищується в середньому на 4 м над мінімальним рівнем води в річці, культурні залишки залягають в темно-сірому (майже чорному) піщанисто-глейстому ґрунті, товщиною 60—80 см. Останній становить природне покриття дніпровської заплави і нижче переходить у світло-жовтий пісок. На підвищених місцях чорного материкового ґрунту немає; тут культурні залишки залягають в піску. Площа поселення дещо задернована і використовується як пасовисько.

Судячи з поширення речових знахідок в обриві берега ріки, поселення мало розміри з півночі на південь близько 0,5 км. Крайніми з заходу місцями виявлення культурного шару є окопи в південній частині та два підвищення в північній частині, одне з яких має назву «Городище» (рис. 1). Таким чином, можна вважати, що ширина поселення становила не менше 200 м, а його площа в цілому — понад 10 га. При цьому слід враховувати, що якась частина поселення, про розміри якої судити важко, зрізана рікою (з південного сходу та з півночі). У східній частині, де Трубіж утворює коліно, до поселення примикає сегментовидна долина без культурного шару. На значному протязі по краю цієї долини, з боку ріки вздовж поселення проходить затока у вигляді замуленого каналу, глибиною 0,5—0,75 м. З цього боку, очевидно, поселення далі на схід не поширювалося. В обриві берега по заляганню чорного шару піщано-глейстого ґрунту простежується південний край поселення. Тут у давнину місцевість різко понижувалась в бік Дніпра. Культурні залишки поширяються до краю площинки, а на схилі та в пониженні частині, куди продовжується згадуваний шар чорного ґрунту, їх немає. Зараз край поселення перекритий потужним відкладенням світло-жовтого піску, який заріс шелюгою і поширюється до самого Дніпра. Отже, поселення не продовжувалось до Дніпра, воно було відмежоване від нього долиною, яка, очевидно, у пізніші часи заповнилась піском.

Культурний шар на площині поселення пошкоджений розливами Дніпра, місцями він навіть повністю розмитий. В обриві берега ріки помічаються окремі скupчення речових знахідок — насамперед уламки глиняного посуду та кістки тварин. Зустрічаються також дрібні вуглики, попіл, кусочки перепаленої глини. З інших речей в обриві берега знайдено кілька уламків залізних цвяхів, кістяну обкладку від луки сідла (рис. 2, 1), кусочек свинцю (рис. 2, 2) і залізний ножик (рис. 2, 3). В одному місці в обриві берега помічено яму глибиною понад 1 м, з рівним дном, заповнену чорноземом, попелом, уламками глиняного посуду, кістками тварин та кусками перепаленої глини.

Згадуваний бугор у північній частині поселення, який місцеві жителі іменують «Городищем», підвищується на 1—1,5 м над іншою частиною поселення. Поверхня його нерівна, з похилими краями, розмір — 80×140 м. Найвища східна частина бугра в плані овалоподібна, розміром 65×90 м. Культурний шар на бугрі розмитий водою і у перевідкладеному стані замулений піском¹⁰. Верхній шар ґрунту становить світло-сірий пісок, товщиною 30—40 см, під яким залягає темний прошарок розмитого гумусу з сажею, дрібними вугликами та уламками глиняного посуду; нижче знаходиться світло-жовтий материковий пісок. Пробні шурфи показали, що початково схили бугра були дещо крутіші; зараз вони розмиті і замулені перевідкладеним культурним шаром та піском з його поверхні. В заглибині біля східного краю, де розмита поверхня бугра розвіяна вітром до материка, знаходилося багато дрібних уламків древньоруської кераміки. В одному місці на дні видува

¹⁰ За свідченням місцевих жителів, «Городище» заливається водою не дуже часто, лише у роки великих повенів.

було помічено чорну пляму, яка після розчистки виявилась невеликою округлою ямою, діаметром зверху 90 см, внизу — 30 см, заглибленою в материк на 0,5 м. В ямі, заповненій гумусованою землею з сажею та дрібними вугликами, знаходилося 36 уламків древньоруської кера-

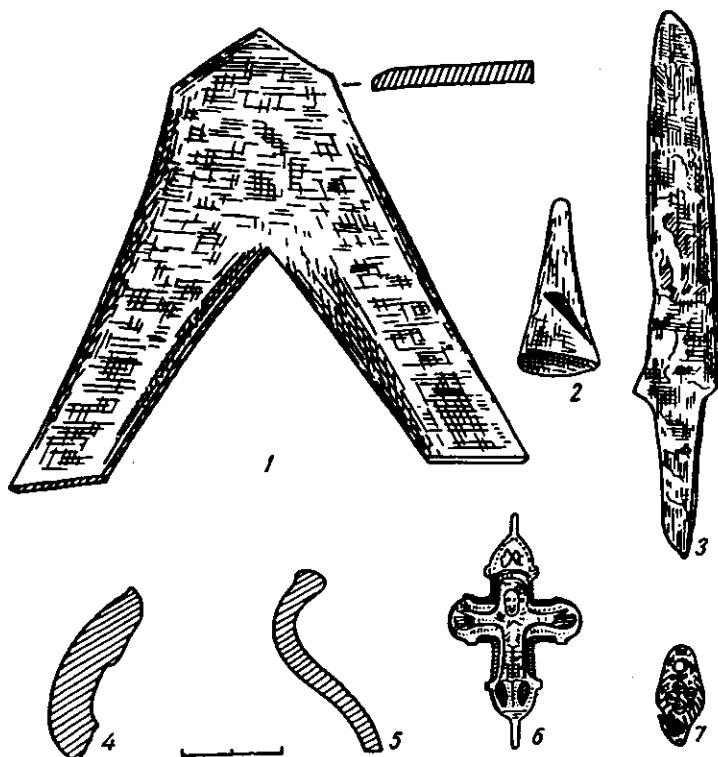

Рис. 2. Речові знахідки з гирла р. Трубіж.

міки і кілька дрібних уламків кісток тварин. Керамічні уламки зустрінуто також в інших місцях бугра, переважно в його підвищенні східній частині.

На другому бугрі, розташованому за 100 м на захід від «Городища», незначні скучення керамічних уламків виявлено в розмивах та видувах лише в східній частині.

На цьому бугрі, як і на «Городищі», залишки культурного шару перемішані з намитим піском.

Древньоруський керамічний матеріал на поселенні відноситься переважно до XII—XIII ст. В поодиноких випадках зустрінуто уламки горщиків XI ст. За формуєю глиняний посуд аналогічний до древньоруського посуду з інших пунктів Середнього Подніпров'я. Горщики XI ст. мають характерні манжетоподібні вінця так званого «курганного типу» (рис. 2, 4). На горщиках XII—XIII ст. край вінця загнутий до середини і закруглений у вигляді валика (рис. 2, 5). Знайдено уламки стінок та ручок амфор звичайного типу, які вживались у древній Русі для транспортування та збереження вина й олії. Дуже цікавою виявляється окрема група горщиків XII—XIII ст., виготовлених з ретельно відмуленої глини жовто-рожевого або рідше червоного кольору. В усьому іншому (за формою, орнаментом, технікою виготовлення, наявністю клейм на денцях тощо) ці горщики цілком тодіжні звичайним, які були поширені на всій території древньої Русі (тобто сформованим з глиняного тіста із домішкою піску).

Уламки обох згаданих груп горщиків залягають у культурному шарі поселення разом. Проте в південній частині уламки з відмуленої глини зустрічаються значно рідше, в той час як на іншій площі, в тому числі на «Городищі», вони кількісно переважають.

Вищепередані археологічні дані показують, що в древньоруський час у гирлі Трубежа існував значний населений пункт. Від звичайних поселень його відрізняє порівняно велика площа, а також наявність амфорної кераміки, яка зустрічається далеко не на всіх поселеннях. Важливою особливістю даного пункту є посуд з відмуленої глини, аналогії якому автору не відомі. Цей посуд, як і амфори, очевидно, призвився з якогось наддніпрянського древньоруського міста. За своїм характером поселення в гирлі Трубежа цілком може бути ототожнене з літописним Устям. Частина його, безсумнівно, була укріплена, оскільки подібних поселень з великою площею, які б не мали укріплень, в Подніпров'ї не відомо. Є всі підстави вважати, що бугор «Городище» був укріплений. Його дерево-земляні оборонні споруди згоріли і згодом були повністю розмиті водою¹¹.

Безперечно, Устя не було звичайним поселенням. В околицях Переяслава воно чимсь виділялось серед інших, коли його двічі згадує літопис як об'єкт нападу половців. М. К. Каргер вважає, що Устя, як і розташований проти нього Заруб, мало охороняти брід через Дніпро, згадуваний в літопису біля Заруба¹².

Важко судити, як охоронявся цей брід, однак цілком очевидно, що ця функція була не єдиним і не основним заняттям жителів Устя. Гирло Трубежа було дуже зручним місцем для зупинки торговельних караванів, що рухалися по дніпровському водному шляху. З другого боку, значна роль в древньоруських торговельних зв'язках належала Переяславу як одному з найважливіших міст Київської Русі, що згодом стало столицею одного з найзначніших південно-руських князівств. Отже, Устя мало бути дніпровською пристанню Переяслава, де зупинялись великі дніпровські ладді переяславського купецтва.

З Устям, а в більш широкому розумінні й з Переяславом були пов'язані невеликі поселення в гирлі Трубежа, розташовані на його лівому боці, на підвищеннях над озерами. Найвиразніші сліди таких поселень виявлені за 1,5—2 км на північ від гирла Трубежа і на такій же відстані на північний схід від нього. Краще насичене культурними залишками поселення (блізько 1 км на південний захід від с. Козинці) виявилось розмитим водою і розораним до материкового піску. Поселення займало вздовж озера площа 300×150 м і знаходилось на місці поселення епохи бронзи¹³. Древньоруський керамічний матеріал відноситься в основному до XII—XIII і частково до XI ст. Серед речей древньоруського часу, знайдених на поселенні А. П. Савчуком, були

¹¹ На другому, західному бугрі, очевидно, також знаходилося укріплення. Для звичайного заселення він не зовсім придатний, оскільки розташований далеко від води. В цілому поселення примикає більше до ріки, а цей бугор розташований на протилежному краї. До того ж, незначний речовий матеріал зустрічається на ньому лише в східній частині, причому серед культурних залишків, як і на «Городищі», є сажа та розмиті водою кусочки вугілля, що походять від якихось згорілих споруд. Розглядуваній бугор має ще одну особливість, яка відрізняє його від інших частин поселення, а саме: з нього через долину Трубежа добре видно давню частину Переяслава, в той час як з «Городища» та інших частин поселення вид на Переяслав закритий пасмом кучугур, розташованих на лівому березі Трубежа за 3 км від його гирла (ці кучугури тягнуться від Трубежа вздовж Дніпра на південь і згідно з проектом будуть використані для захисту сучасного Переяслава від затоплення водосховищем Канівської ГЕС). Можливо, що ця особливість бугра була використана для спорудження на ньому сигнально-сторожового укріпленого пункту для зв'язку з Переяславом, що знаходився на відстані 8 км.

¹² М. К. Каргер. Вказ. праця, стор. 46.

¹³ У 1960 р. це поселення оглядали М. Ю. Брайчевський та Н. М. Кравченко, за останні роки кілька разів побував на ньому А. П. Савчук.

два бронзові застібки від книг (рис. 2, 7), половинка бронзового хреста-енколпіона (рис. 2, 6), фрагментовані залізні стрімено та кресало, скляні намистини, уламок шиферного прясла тощо¹⁴. Найцікавіші речі — застібки від книг та хрест-енколпіон. Вони належать до речей міського побуту і, очевидно, вказують на тісний зв'язок цієї території з Переяславом.

М. П. КУЧЕРА

К ВОПРОСУ О ДРЕВНЕРУССКОМ ГОРОДЕ УСТЬЕ НА р. ТРУБЕЖ

Резюме

Около ста лет назад в литературе утвердился взгляд о том, что упоминаемый в летописи вблизи Переяслава в конце XI и в XII в. населенный пункт Устье являлся древнерусским городом и что он должен был находиться в устье Трубежа. Однако до последнего времени древнерусские памятники в этом районе не были известны. Обследованием устья Трубежа в связи со строительством Каневской ГЭС установлено, что на его правом берегу сохранились следы большого населенного пункта XI—XIII вв., который следует отождествлять с летописным Устьем. На противоположном берегу Трубежа, над озерами прослежены остатки древнерусских поселений.

Судя по местоположению и археологическим находкам, в Устье должна была находиться торговая пристань Переяслава.

¹⁴ За відомості про ці речі автор вдячний А. П. Савчуку.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АП — Археологічні пам'ятки УРСР.
АЛЮР — Археологическая летопись Южной России.
ВГМ — Вестник музея Грузии.
ВССА — Вопросы скифо-сарматской археологии.
ДАН СССР — Доклады Академии наук СССР.
ДІМ — Державний історичний музей у Москві.
ДП — Древности Приднепровья.
ЖМНП — Журнал министерства народного просвещения.
ЗОАО — Записки Одесского археологического общества.
ЗООИД — Записки Одесского отделения истории и древностей.
ЗРАО — Записки Русского археологического общества.
ІА АН УРСР — Інститут археології Академії наук УРСР.
ІААК — Известия Археологической комиссии.
ІГАІМК — Известия Государственной академии истории материальной культуры.
КБН — Корпус боспорских надписей.
КДІМ — Кіївський державний історичний музей.
КСІА АН УССР — Краткие сообщения Института археологии АН УССР.
КСІА АН СССР — Краткие сообщения Института археологии АН СССР.
КСІИМК — Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР.
МАПП — Матеріали з археології Північного Причорномор'я.
МАСП — Материалы по археологии Северного Причерноморья.
МДАПВ — Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині.
МИА — Материалы и исследования по археологии СССР.
МРЗ — Д. Я. Самоквасов. Могилы Русской земли.
НЭ — Нумизматика и эпиграфика.
ОАК — Отчет Археологической комиссии.
ОДАМ — Одесский державный археологический музей.
ОГАМ — Одесский государственный археологический музей.
ПІСП — Проблемы истории Северного Причерноморья в античную эпоху.
ПСРЛ — Полное собрание русских летописей.
СА — Советская археология.
САИ — Свод археологических источников.
СМЕЛА — А. А. Борисский. Курганы и археологические находки близ местечка Смелья, т. I, СПб., 1887, т. II, 1894, т. III, 1901.
СХГМ — Сообщения Херсонесского государственного музея.
ТКУ — Трипільська культура на Україні.
Труды ...АС — Труды... Археологического съезда.
ХДМ — Херсонесский державний музей.
Хсб. — Херсонесский сборник.
ЧВІОНЛ — Чтения в историческом обществе Нестора-летописца.
САН — The Cambridge Ancient History
СІГ — Corpus inscriptionum Graecarum
ЕСА — Eurasia septentrionalis antiqua
ІГВ — Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae
ІОСРЕ — Inscriptiones orae septentrionalis Ponti Euxini
РЕ — Pauly's Real-Encyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft
СІГ — Sylloge inscriptionum Graecarum
WA — Wiadomości archeologiczne.

ЗМІСТ

І. СТАТТИ

С. М. Бібіков. До 50-річчя археологічної науки на Україні	3
М. Ю. Брайчевський. Археологія і кібернетика	36
В. Г. Збенович. Кераміка усатівського типу	50
О. Г. Шапошникова. Про пам'ятки часу катакомбної культури в Степовому Придніпров'ї	79
П. І. Каришковський (Одеса). До питання про дату ольвійського декрету на честь Протогена	95
Ю. Л. Щапова (Москва). Скляні браслети Київщини	106

ІІ. ПУБЛІКАЦІЇ ТА ПОВІДОМЛЕННЯ

О. В. Бодянський. Енеолітичний могильник біля с. Петро-Свистунове	117
В. О. Круц. Новий могильник софіївського типу біля с. Завалівка на Дніпрі	126
І. Т. Черняков (Одеса). Бецилівський скарб пізньої бронзи	131
Е. А. Балагурі (Ужгород). Поселення культури ноа біля с. Острівець Івано-Франківської області	135
В. А. Іллінська. Із неопублікованих матеріалів скіфського часу в лівобережному Лісостепу	147
Є. О. Петровська. Курган VI ст. до н. е. біля с. Мала Офірна на Київщині	164
Е. В. Яковенко. Пастирське городище скіфського часу	175
О. Д. Ганіна. Зерна та насіння рослин з поселення в с. Іване-Пусте	187
Л. І. Крушельницька (Львів). Поселення поморської культури у Ровенській області	194
О. В. Цвек. Могильник скіфського і сарматського часу на Керченському півострові	199
Г. С. Русєєва. Поселення Пітухівка I біля Ольвії	206
О. М. Щеглов (Севастополь). Херсонеські антропоморфні стели з врізними зображеннями	214
О. В. Гадло (Ленінград). Графічні зображення на кістяному виробі салтово-маяцької культури	222
Л. В. Суботін (Болград). Розвідки археологічних пам'яток по берегах оз. Кагул та р. Карасулак	227
П. П. Толочко. Знахідка кам'яних фундаментів на Клові у Києві	236
М. П. Кучера. До питання про древньоруське місто Устя на р. Трубіж	244
Список скорочень	250

СОДЕРЖАНИЕ

I. СТАТЬИ

С. Н. Бибиков. К 50-летию археологической науки на Украине	35
М. Ю. Брайчевский. Археология и кибернетика	49
В. Г. Збенович. Керамика усатовского типа	77
О. Г. Шапошникова. О памятниках времени катакомбной культуры в Степном Приднепровье	93
П. О. Карышковский (Одесса). К вопросу о дате ольвийского декрета в честь Протогена	104
Ю. Л. Щапова (Москва). Стеклянные браслеты Киевщины	116

II. ПУБЛИКАЦИИ И СООБЩЕНИЯ

А. В. Бодянский. Энеолитический могильник у с. Петро-Свистуново	125
В. А. Круд. Новый могильник софиевского типа у с. Заваловка на Днепре	130
И. Т. Черняков (Одесса). Бециловский клад поздней бронзы	134
Э. А. Балагури (Ужгород). Поселение культуры ноа у с. Островец Ивано-Франковской области	146
В. А. Ильинская. Из неопубликованных материалов скифского времени в лесобережной Лесостели	162
Е. А. Петровская. Курган VI в. до н. э. близ с. Малая Офирина на Киевщине	174
Э. В. Яковенко. Пастьрское городище скифского времени	186
К. Д. Ганина. Зерна и семена растений из поселения в с. Иванэ-Пустэ	192
Л. И. Крушельницкая (Львов). Поселение поморской культуры в Ровенской области	198
Е. В. Цвек. Могильник скифского и сарматского времени на Керченском полуострове	205
А. С. Русяева. Поселение Петуховка I близ Ольвии	213
А. Н. Щеглов (Севастополь). Херсонесские антропоморфные стелы с врезными изображениями	221
А. В. Гадло (Ленинград). Графические изображения на костяном изделии салтово-маяцкой культуры	227
Л. В. Субботин (Болград). Разведки археологических памятников на берегах оз. Кагул и р. Карасулак	235
П. П. Толочко. Найдка каменных фундаментов на Клове в Киеве	243
М. П. Кучера. К вопросу о древнерусском городе Устье на р. Трубеж	249
Список сокращений	250

